

КАМАЛ МӨМБЕТОВ

ХҲҲЖДАН

84квар7 Қ. Мәмбетов. Хұждан: Роман хәм повесть, —
М64 Нөкис: Қарақалпақстан, 1991. — 396 б.

Белгили жазушы Қамал Мәмбетов халқымыздың тубалаушылық дәуірлерин сөз ететугыи «Хұждан» романын жазып питкерди.

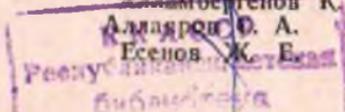
Романның баслы қахарманы тарийх илпмлеринин докторы, профессор—Қасым Сетпазаров. Емлеуханаға түсип қалған профессор тубалаушылық дәуіринин қахарманлары болған хәр саланың уәкиллери менен ушырасып қалады хәм хәмме жақта «жарылып», өз пикирлерин ортаға таслайды. Солай етип, турғынлық дәуірлеринин сыры ашылады.

Сондай-ақ бул китапта жазушының Уллы Уатандарлық урыс дәуіринен алып жазылған «Қийын ағашының қосығы» повести де орын алған. Повестьнің баслы қахарманлары Уатандарлық урыста

ерлік көрсеткен қарақалпақстанлы разведчиклер Қасым менен Амандай. Олар өзлери пайыт болғанға шекем гүресип, өз Уатаны үшін адамгершилик хұжданын сатпайды. Шығарма бул жағынан да «Хұждан» — деп аталған темаға жақын келеди.

Китпн белгили алым хәм жазушының елиу жасқа толыуы хұрметине шығарылмақта.

Рецензентлер: Ахметов С. А.
Алламбетов К. А.

Xp 02
215753

4702270201 — 201

М М — 357(04) — 91 21—91

ISBN 5—8272—0845—0

© «Қарақалпақстан» баспасы, 1991

ХҰЖДАН

(роман)

Адам баласы өмірде басқа мақлұқатлардан тек хұжданы арқалы ғана ажыралып турады. Хұждан хәмири менен адамларда мийнет процесі майданға келеди хәм ақылға уғрас келмейтуғын қахарманлықлар ислейди. Өз елин, тәбиятын, халқын шын жүрек-тен сүйиуге шақырады. Бир-бирин татыўлыққа, ҳадаллыққа хәм меҳрибанлыққа қарай жетеклейди. Өмірдеги ең уллы нәрсе муҳаббатқа қарай кең гузар жол ашады. Соның ушында егер адамларда хұждан болмағанда жасаудың да қызығы қалмаған болар еди.

(Н. А. Добролюбов)

Адам баласының өмири де жүдә қызық ғой. Ол әлеқандай бир кеңсликте быжнап жүрген сансыз қумырсақаларға усайды. Егер үстинен барып қарап тұрсаң, сол қумырсақалардың өзінде сан мың өзгерислер бар. Биреўлери при, биреўлери сәл-пәл майдалаў болып көринеди. Бирақ тасып жүрген затларының көлеми әдеуир-ақ бар. Биреўлери үп-үлкен болса да құрттай нәрсени таңлап алған. Ал кип-кишкене биреуи болса нәхән бир затты домалатып баратыр. Тамаша-ғөй болып сыртында қарап тұрғанларының, яки болмаса бос баратырғанларының да есап-саны жоқ.

Адам баласы да сондай. Биреу өлгенин билмей истейди. Ал, гейпаралар қалтасына қолын суғып жүрип-ақ узақ күнди өткизеди. Сонда да маңлайы бир мәрте терлемей-ақ аты зер хәриплер менен жазылып атырғанлардың есап саны жоқ.

Соның ушын да пүткил дүньяны көз алдына алып келип көрсете алатуғын бир әдил тәрези бар. Бул — хұждан. Хұждан алдында өзін ең әдил тутқан судьяның өзи де албырап, хәтте қайтып кеткен теңиздин өзи де тасып, өз орнына түсиуи мүмкин.

Хұждан—ол сондай бір әдил судья. Оның алдында басқыншы басын ийіп, қарақшылар қалтырап тұрады. Ол бул дүнья жаратылғаннан берли жасап киятырған бір әпиуайы қағыйда болып, ким жақсы, ким жаман деген сорауларға жууал берип келеди.

Дүньяда өтирик сөйлеп, биреудің мийнети арқалы жасаудан мүсийбетли нәрсе жоқ. Сен өзиңнің хұждан хәмиринди тәрк етип, өзгелер арқалы жасауды қәледің бе?—демек хұждансызсан.

Хұждан — бул жүрек хәмири. Жақсылық пенен жаманлықтың төрешиси. Адамлар бир-бирине бийпарқ қарай алмайды. Олар арасында болып атырған бир-биреуді алдаушылық, еки жүзлик, өтирикшилик әлапатларының тәсири жүрекке барып зақым береді.

Бәлки соның салдарынан болса керек. Соңғы жыллар ишинде жүрек ауырыуы менен ауырған адамлардың саны көбейип кетти.

Профессор Қасым Сәфитназарович те тап сондай күбәлек адамлардың бири еди. Ол әдалатсызлық алдында дән қандай шыдан тура алмайтуғын, туұры сөзди бир адым. Бирақ хәр қандай нәрсенің хәқыйқатығын ашып тасламағанша кеули кеңшимәйтуғын еди. Иәни дегеннің өзи де үлкен бир тартыс. Бәлки еди себепши болды ма. Яки өзлери мийнет етпей жүрип, мийнеткеш адамларға найза шаншыуды қәлейтуғын насиз адамлар себепши болды ма, әйтеуір «қан басымыз» деп аталған ауыр бир кеселге жолықты. Бир майданның ишинде жүреги шаншып, басының бир жағы қозғалтпай қалады.

Кеселханаға да көп қатнады. Күніне төрт түйир таблетка жеп, жамбасына ийне салдырыу да әбден жанына тиіп кеткен.

Бүгин бәринен де басқаша болды. Кеселханаға қалайынша келип қалғанын өзи де билмейди. Бир үйде түни менен шағлап отырып, азанда өзинің айықтырыу ханада жатырғанын көрген адамдай сам-саз болып жатырыпты. Столында отырған жеринде шалқа ортасына қулаған екен. Еле де бул жағдайды арғы бөлмеде анау-мынауларды жайғастырып жүрген хаялы көрип қалған. Болмаса бир қолайсыз жағдай жүз беріуине сәл қалыпты. Қалтасында қашан көрсең үзлик-сиз насыбай ататуғын насыбайшының шақшасына усаған кишкене ғана шийшеде бес-алты түйир дәриси

жүретуғын еди. Сол—«валидол» деген дәри әдеуір шықпас жанына себепши болған көрinedи.

Соның арасында телефон тезден иске түсіпті де, «тез жәрдем» машинасы дәрхал жетип келип, кеселханаға алып келген. Кеселханаға келген уақтында онша билип жарымайды. Докторлар түни менен жууырып желип жүрип, зордан аман алып қалған.

Соңынан өзине келди де, бул жерге бирден келип қалғанлығына әбден таңланғандай болды.

Бул иретте ол пәтикке тигилиуи менен шалқа ортасына жатыр еди. Өзиниң бул жатысын бийжағдай сезді ме, қапталына қарап, қырынлап жатқысы келди. Солайынша бир қозғалып көрип еди, бирақ денеси әбден ауырласып қалған адамдай, бул хәрекети де бийкарға кетти. Өзин тап кроватьқа тас қылып байлап қойғандай, сиресип қалған ийинлери оншама қозғала бермейди. «Бул қалай болды?»—деп ойланды өзінше.

— Жоқ, сизге хәзирше көп қозғалыуға болмайды, —деди аяқ ушында отырған бир қыз.

Оның дауысы жүдә жиңишке, хәр бир сөзди созып айтыуында меҳрибанлықтың белгилери сезилип турар еди. Жүзин де толық көре алмады. Кроватьтың аяқ уш бетинде басына ақ орамал тартып алған қыздың сүлдери көрinedи. Өзи ақ халат кийип, ақ дийуал алдында отырғаны ушында узақтан көринген сәуледей сезилип, ким екенлигин де аңлап болмады.

Қасым бул меҳрибан дауысты өзиниң қызы шығар —деп шамалады да, өз перзентин танымай тұрғанына әжепленгендей, дастықтан басың көтеріуіге хәрекетленди. Ақ шаршылы қыз усы уақытта ғана оның хәрекетин аңлағандай, көпшигиниң астына және бир көпшик әкелип қойды. Бирден жайдың иши жарық болып кеткендей болды. Енди ғана таныды. Аяқ ушында отырған қыз нәубетши медсестра екен.

Күн әдеуір жайылып кетипти. Палатаның иши жақты еди.

Қасым енди ғана сезді. Жапсағы өзи ойлағандай жеңил емес, ауыр екен. Бурын басы бүрилип, жүреги шаншып қалған уағында валидолдың биреуин жутып жиберсе, хеш нәрсе болмағандай жумысына кете берер еди. Бул иреттегиси пүткіллей шатақ. Еле қай жерде жатырғанын да оңлап билиңкiрeмейди.

Кроватьта адамның бәрхаме аспанға қарап жаты-
уы да қыйып екен. Кеулиң сергек. Көзің сап-сау.
Азаниан қара кешке аппақ жайдың бір түсли пәтиги-
не тигилиу менен жатасаң. Бул жерде жатырған
адамлардың бәри де Қасымға усап, бирден талып қа-
лып, кеселханаға қыйналып келип қалған адамлар
ма, яки Қасымның жағдайын жаман көрип, өзлери сес
шығармай жатыр ма? Әйтеуір алты адамлық кең па-
латада шыбынның ушқан сести еситилмейди.

Соның арасында бір врач жигит кирип келди де
Қасымның өйер-бүйерин тексерип көрип, медсестра
қызға әллебир нәрселерди сыбырлады. Жаңадан кел-
ген болса керек. Қасым бул врачты танымады. Мед-
сестра қыз сыртқа жууырып шығып кетти де тез қайт-
ты. Оның қолында узын шприц бар еди. Укол Қасым-
ның жамбасына салынды. Буннан кейин врач та, мед-
сестра да бирден шығып кетти. Қасымның сезгени
сол, бул укол арқалы жиберилген дәри әдеуір тәсир-
ли екен. Палатаның иши бурынғысынан бетер жап-
жарық болып кетти. Дәслеп көзин ашып қарағанда
«онди гани таң атып киятырған шығар»—деп шама-
лап еди. Ал дәзир болса, күннің сәске болып қалған-
лығын бирден сезді. Өзинше бирден тәуір болып кет-
кендей. Бирақ өңменни көтере алмайды. Бул ауырыу-
дың өзи сондай екен.

Кеулиң сергек. Басың ауырмайды. Солай болса да
бир нүктеге қарай тигилесең де жатасаң. Бундай жағ-
дайда хәрқандай адам да ойланады. Әсиресе, алым-
лар... Жүреги урып тур ма, бәрибир ойланады. Ой жү-
ритиудің өзи олар ушын үлкен өмир. Егер ойланыу-
дан тоқтаса, олар өз өмирин тоқтады—деп есаплай-
ды. «Қан басымы» ауырыуының бир жаман жери,
врачлар ойланыуға рухсат бермейди. Бирақ илажың
жоқ, бәри-бир ойлана бересен. Қасым тап сондай бол-
ды. Пәтикке тигилиуи менен узақ ойланыуға киристи.

Оның жаслай қайтыс болып кеткен Төлепберген
деген бир жорасы бар еди. Әсиресе, соның жазып қал-
дырып кеткен қосығы ядынан кетпеди:

Ойланба — дейди докторлар,
Ойланбай жүриу мүмкин бе?
Ойланбай айтқан сөздіңиң,
Зыяны тийер мың күнге,
Ойланбай қалай турармаң.

Қыйланба — дейди докторлар,
Қыйланбай жүріу мүмкин бе?
Қыйланбай тапқан мың сомның;
Опасы болмас бір күнге,
Қыйланбай қалай турарман.

«Оғада дұрыс айтылған пикир»—деп ойланды Қасым. Егер адамның жүрегі соғып тұрған екен, ол хәмме ұақыт ойланыуға тийисли. Врачлардың да өз заңы бар. Жүрек хәмме ұақыт мий арқалы зақымланады. Демек зақымланған жүрекке көп жәбир бериуге де болмайтуғын шығар? Бирақ адам хасла ойланбаған ұағында жүрек бирден тоқтап қалмас па екен? Қулласы, ол бәри бир ойланыуға мәжбүр болды.

Профессорға бул жапсақ жаслығынан-ақ жабысқан еди. Алымлар өмири жүдә даулы болады. Әсиресе, докторлық жумысын жақлау дәуиринде көбирек қыйналды. Соңнан усындай бир ауырыуға шатылды да бир айдың жартысын басын бастырып, көкирегин ууқалау менен өткизетуғын әдетти шығарды. Докторларға да көп қаратты. Кавказ бенен Қырым да қалған жоқ. Бул ауырыудың тәбиятының өзи хәр-қыйлы екен. Анау жылы Кавказға барғанда, аузына ақ сүи байлап алған нәхән бир докторы буның жүрегин бир тыңлап көрипти де:

— Бай-буу иним, бул жақларға бийкар келипсең. Жүрек деген жәниуардың өзиниң ийкемлескен жери болады. Бул жерлерде бийик тау шынларына үйренген бүркитлер ғана жасай алады. Кеулице келмесин, сениң жүрегин қырға ийкемлескен қаршыға екениңди билдирип турыпты. Мениң айтқанымды қылсаң азаннан баслап ауылыңа қарай қайт,—деп айтқан. Қасым соннан берли Қырым хәм Кавказға қатнағанды қойды. Бирақта емизикленген усы бир науқас оның изинен қалмай жүрген еди.

Пәтикке қарай узақ тигилип жатты да сол жағын көбирек ойланды. Өзи еле жас. «Бундай бийәндийше кеселден тезирек айығып кетегойса жақсы болар еди?...»

Қасым сол жағын ойлады да, кроватиның берги қапталына қарап бир аунап түсти. «Қудайға шүкир, ийни ауырласып, жүрегі бирден шаншып кеткен жоқ. Ауырудың азары әдеуир қайтып қалғанға усар еди.

Ол енди биреулер менен тиллескиси келген адам сыяқды жән-жағына телмирип қарамақта еди.

Қасымның дәслепки аңлағаны сол. Алты адамның бір кеп жарық бөлмеде жатырған екен. Үлкен терезеден төгілген қуяш палатаның ишин пүткіллей жақтыландырып жиберген. Бағанадан берли бір өзи жағырған усаған еди. Бирақ қапталындағы қатарласқан кроватлардың бәрінде адам бар екен. Олар Қасымның жағдайын бір қанша аұыр көрип «шурқ» етпей отырма? Яки «приступ» болған ұағында қулағы да бирден питип қалып, ол жағын аңлай алмай қалды ма? Әйтеуір бети берман қарағаннан баслап, тап балық базардың ортасына кирип барғандай хәмме тәреп жабырласып кеткендей болды.

Жанындағы кроватта жатырған жоталы бир киси, қолындағы бир шийше қатықты асығыслы түрде аұшына қотарып ишип, жууан етип кесилген колбасаны тислеп жей баслады. Оның арғы жағындағы бир жигит болса көрпеге оранып жатыр. Онан кейинги жигит арбаттардың арасына тумбочка қойып алып шахмат ойноп отырған екен. Ал, айяның алдындағы арбатта жатырған жигит болса, шалқа ортасына жатып, китан оқып атыр.

Қасым кроватынан берман қарап аұдарылған ұақытта хәмме оған бирден қарағандай болды. Булардың бөринини жас рәмәузи бир-бирине жақын еди.

Биринини болып сөзди колбаса жеп отырған адам баслады:

— Қалайсаң қошшым, аттай болып кеттин бе?

Қасым бугаи басын ийзеди. Аұзын жыбырлатып, емески жууап қайтарған болды. Және таныс жигитлер жоқ па екен,—деп палатаның ишин көз ушында, бирим-бирим шолып шықты. Барлығын да танымайды екен. Бирақ шахмат ойнап отырған тақыр бас кисинин биреуи таныстай бас ийзеп сәлемлести. Соңынан жүзин шахмат тахтасына қаратып отырып:

— Уәй! Жүрек те бир мотордай нәрсе ғой. Мотор деген бир винти босаса да адамды қорқыта береди. Қапа болман, жасы үлкен, еле жүз жасайсыз,—деп айтты да, жөне:

— Ферзиді кетти ме? Минне шах!—деди ойланбай жүре салып ферзисинен айырылып қалған, питик көз, жарғақ қулақ жигиттин мурнына шертип жиберди де:

— Эне, достым! Бизлер шахматты бақшада жүрген
ұағымызда ойнағанбыз. Сен ким едің, еле мениң ме-
нен шахмат ойнап,—деп өзінен-өзи мақтанды.

— Болды енди. Шахматты жыйнастыр. Жүр, про-
фессорға барып сәлем береміз!

Профессор деп отырғаны ким? Қасымның өзи емес-

пе екен? Яки өзинен де басқа бұл жерде профессор бар ма? Қасым ол жағын аңлай алмады. Бірақ тақыр бас жигит шахматтың жыйналыуына да қарамады. Кроватьты айланып ентелеп жүріп Қасымның қасына келді.

— Қалайсыз профессор?

Қасым оны әллекимге усатқандай болды. Бірақ бұл адам жууық арада ядына түсе қоймады. Қалай болғанда да өзине таныс болған бір адам. Соның ушын да сабырлылық пенен жууап қайтарды.

— Жақсыман.

Жигиттің тап Қасымның жақын жорасы сыяқлы хәр бір сөзінде профессорды қоса бергенлиги оған унамай қалды.

— Ырасын айтсам, сизди танымай тұрыппан ба?— деди жигиттің жүзине қайта-қайта тигилип.

— Таныйсыз,— деди жигит оғада исенимли түрде сөзлерін салмақлан.— Бірақ профессор сиз қартайыпсыз. Мен Дүйсебайман гоі. Баяғы заочник.

Университетте сырттап оқыған адамлар көп. Қасым шынында да оны танымады. Бірақ жигит болса, бір жақын адамын ушыратып қалғандай, буның менен жақынан сырласқысы келер еді. Бұл жигит кекетип сөйлеп тұр ма? Әйтеуір сөзлери алдам-қалдам. Соның ушын да Қасым оған танымаған түр билдирді.

Ақыры, бұл сөздің де төркини ашылды.

— Есиңизде барма, мени әдеуір қыйнағансыз, профессор.

— Билмедим, хәзир есимде жоқ. Мүмкин имтихан тапсыра алмай қалған шығарсыз? Яки?..

— Солай болған. Ол уақытта доцент едіңіз. Еп-леп үш қойдырып алыу ушын еки жылдай уақтым кетті. Әдеуір қыйналғанман.

— Үшти алдың ба әйтеуір?

— Алдым. Бірақ ана сүтім аұзыма келді. Ядыңызда бар ма? Бир сыйырдың пулын толық алып келгенimde де алмағансыз. Соңынан биліп қалдым. Сиз хеш қандай пара алмайтуғын тайпадан екенсіз. Танки болып алдыма жорғалап жүріп. Төремурат аға қәтере салғанда да қоймағансыз.

— Оннан кейін не болды? Соңынан өзің оқып, тапсырған шығарсаң.

— Уэй қайда? Бизде оқып тарийхты түсінгендей бас бар ма? Басқаша ҳийле ойладым. Арадан алты ай өткеннен кейин, сизиң алдыңызға кирдим де: «мен әкешешемнен айырылған жетиммен»—деп жыладым. Бул сөзге сизиң кеулициз жибиң кетти де «үш» қойып бердиңиз. Ҳәзир әкем де, шешем де тири. Сексен жас-тан асып кетти.

— Кызық.

— Не қызығы бар. Ақыллылық, дейди буны. Негизинен алғанда ақыллылықтың өзи де ҳийледен келип шықпай ма? Оқыуға да киргизген Төремурат аға еди. Ҳәзир тарийхшының абыройы асып баратыр. Еплеп питкерип шықсан, райкомға орналастыраман,— деп айтқан еди.

— Солай етип, райкомға жұмысқа орналастың ба?

— Уэй қайда? Бизде оған жеткендей билим бар ма? Мектептен сабақ әпергенде де келистире алмадым. Әуели госстрахта агент, ақша бөлимде кассир. Әйтеуір мениң ислеменен исим қалмады. Соңынан Төремурат ағам жоқары көтерилип кетти де мениң бахтым жүрди. Он төрт жыл ортаң қолдай бир мәкемениң баслығы болып иследим. Оннан кейин өзиң билесең қайта қурыу басланып кетти. Алдымызда танки болып жүрген Төремурат аға қамалды. Сонда да шеп емеспен. Илажын таптым.

— Шеп болмағанда қандай? Қандай жұмысқа орналастың?

— Қассап болып ислеп атырман.

— Қассап!...

— Ауа, қассап! Шеп жұмыс емес. Анау-мынау профессорларыңның өзи бизден төш сорап турады.

Қасымның қыйналып қалғаны сол. Шәхри әзим болған Нөкистин өзінде баласына бир физкультура муғаллими тарийхтан сабақ беретуғын еди. Ал, мынау тарийхшы болса қассап болып ислеймен,—деп айтып тур. Сонда қалай?... Биз кадрлар тәғдирин қалайынша шешип атырмыз...

Қасымның буннан кейин әбден мәниси қашты. Шеп жақ қапталы шанышқандай болып кетти. Енди бул адамның берекетсиз сөзлерин еситкиси келмегендей буйығып жатып қалды. Өз шәкиртине өкпелегендей түр билдирди.

Қасым бул күни жүдә бийтахат болды. Түнде де жақсы уйықлай алмады. Медсестра келип еки мәртебе укол салды. Соңынан аз-маз өзине келип, таңның алдына таман уйықлап еди. Сәскеге жақын оянды.

«Қан басымы» деген де бир таң қаларлық жапсақ скен. Бир майданда берекетің қашып, бүкке түсіп атырсаң, бир майданда барлық адамларға қосылып басқыласып жетесең. Қасым да тап сондай болды. Кеше басы бастырылған қазандай болып бығырлап тұрған еди. Бүгін тәуір. Ол өзи кроватинан түсіп барып, қол жууғышқа жууынды. Изинен ауқат алып келген келиншегине бир-еки ауыз хәзил сөз де айтты. Соңынан врачтың берген емлерин қабыл етті де шай ишиуге отырды.

Бул палатаға бекитилген ең меҳрибан адам Шәригүл екен. Өзи медсестра. Ууыздай жас болыуына қарамастан соншама меҳрибанлығын қайтерсең. Бәрхә әтирапында пәрмана болып жүргени. Егер усындай қызлардан врач таярлағанда бар ма, пүткіл Қарақалпақстанның маңлайы ашылып қалар еди.

Шәригүл күндіз де, түнде де ислер еди. Буған ең баслы себеп, оның анасының кеселханаға түсіп қалғандығы болса керек. Соның ушын да ол қонсы палатада жатырған анасына да хәм басқаларға да ұақыт табар еди. Ол орта бойлыдан келген, қара пәрең сулыу қыз. Сөйлеген ұақтында сөзлеринин өзи де адамға дәридей жағады. Жапсақлардың алдында бәрхам жылы сөйлеуге әдетленген еди.

Шәригүл сәскеге жақын палатаға және келди. Үш-төрт адамға укол салды. Дәри бөлистирип берди. Врачлардың кеңес сөзлерин айтты:

— Ауырыу адамның кеули әззи болады. Сизлер бир-биреуиңиздин зейниңизге тийетуғын сөзлерди айттыспауыңыз керек. Илажы болғанынша анекдот, яки хәр қыйлы күлдирги сөзлер айтысын. Билесизлер ме, бир күлгеннің өзи еки мәйек жеген менен барабар.

— Қарындасым, мен хеш күлмей-ақ қояйын, тап мәйек болса алып келип беребер,—деди Дүйсенбай.

— Мәйек жоқ. Соның ушын да күлисиң,—деп атырман,—деди Шәригүл.

— Неге, мәйек жоқ болады екен?

— Былтыр қыс қатты келіп, тауықлар туұмай қалған. Соның үшін да көбірек күлісіп, мәйектің есесін алмасаңыз болмайды.

Палатадағы адамлар бұл сөзге де әдеуір күлесті. Соңынан Шәригүл шығып кетті де палатаның иштитым-тырыс болып қалды.

Қасым сезіп отыр. Бұл палатаның ишіндегі сөйлемшегі де, дауқеси де Дүйсенбай екен. Ол бар жерде қулағыңа пахта тығып отырмасаң, отыра алмайсаң. Радиодай сирә жағы тынбайды. Күни менен сыртқа шығып кетіп, жаңа кирип келген еді. Көзі бірден Қасымға түсті.

— Хау, қалайсыз профессор. Бизлерди жүдә қорқытып жибердің ғой. Бірден бүкке түсіп жатып алғаныңыздан кейін әдеуір қорқып қалдық.

— Жақсыман,—деді Қасым.

— Олай болса жақсы екен. Енди былай етейік. Мен палатадағы адамлардың бәрін сизге таныстырмам. Бұл жердегі тәртіптің өзі сондай. Жаңадан адам келсе бәрха сөйтеміз. Кеше таныстырмақшы едим. Бірақ сизиң мазаңыз болмай қалды. Бүгін көрінсиңіз әдеуір жақсы. Енди таныстырсам болады.

Ол солай етті де қәр кимди бармағы менен көрсетіп, салтанатлы түрде таныстыра баслады:

— Отарбаев Асан. Мойнақ районынан келген ортаң қолдай азамат. Бұрын мотофелюга капитаны болған. Қәзір Арал теңизиниң сууының құрып баратырғанына байланыслы кәсібін өзгерткен, құрылысшы.

— Оспанов Өтемис,—деді жанындағы жарғақ қулақлы жигитті көрсетіп. «Астра» сохвозының бухгалтері.

— Дәулетбаев Дүйсенбай,—яғный мен. Пышағы майға тийген қассаппан. Халықты ғөш пенен тәмийнлеп атырман.

— Жарылқағанов Жумабай—шофер.

— Төребай—келгенине төрт күн болды. Ислейтуғын жумысын да, фамилиясын да айтпайды.

Екинши кроватта жатырған толық денели, қара пәрең киісі бұған қатты ашыұланды. Жатқан жеринен жулқынып турды да Дүйсенбай менен бірден айтысты да кетті.

— Хәй бала! Күнде дыңғырлай беріп мийимди жеп

болдың ғой. Буншама тергестире берип, не менің менен қуда боласаң ба?

— Мүмкин, қуда да болып қалармыз.

— Сендей болған қудадан қудайдың өзі сақласын,—деді қатты ашыуланып. Екеуі ерегисіңкіреп барып, әллен ұақытта тоқтады.

— Ал, мына жасы үлкен болса, Сейтназаров, университетте профессор болып ислейди,—деді Қасымды көрсетіп.

Бунның изинен Төребай менен Дүйсенбай және айтысып кетти де жәнжел басланды.

— Бул болмайды,—деді арашаға түскен Өтемис. —Врачлар бизлерге «анекдот айтысып» деди ме, енди анекдот айтысайық.

— Пай қойсаңа, усындай ұақытта адамның мийіне анекдот қонама?—деді қасарысқан Дүйсенбай.

— Қонады,—деді Өтемис.

Құлласы, ол жәнжелди тоқтатпақшы болды. Хәм арғы шеттеги жатырған жигитке қарап:—Қәне Асан шим, сениң ебиң бар еди ғой. Бир баслап жибер. Изни өзлеримиз алып кетемиз,—деп әри-бери жұалына баслады. Шалқасына жатып, китап оқып атырған Асан хә дегене дәрпене қоймады. Бірақ мәселениң изи шийеленисип баратырғанын билди ме, әйтеуір ол да китабын жауып таслап бир анекдот баслады:

Хәзирги заманда, Ташкент таманда бир үлкен медицина институты болып, ол жерге бизиң ең узақтағы ауылларымыздан бир бала студент болып түсипти. Тыянақлы билими болмаса да өзи узақ жерден келген,—деп қабыл ете қойған екен. Бала сабақларынан үлгері алмапты. Ақырғы курске шекем бир дәри менен бир дәриниң парқың айыра алмай жүре берипти.

Ақыры, профессор имтихан алып қараса ауҳал шаптақ.

—Сен балам, өзиңе минәсип емес кәсипти таңлапсан. Сеннен тәуип шықпайды. Саған диплом берип жиберсек, биреулердиң жанына жәбир қыларсаң. Соның ушын да ветеринария институтына аумастырайық. Ол жерде адам емес, малды емлерсең. Емлемесең де гөш егерсең. Елlep күн көрерсең,—депти. Ал бала болса шыр-пыр болып:

— Хұрметли профессор. Енди бесинши курсқа келгенде мени басқа институт қабыл ала ма? Маған еп-

леп үш қойып жиберің. Усы институтты тамамлап дипломлы болайын. Егер адам емлейтуғын болсам атамның баласы емеспен. Тек диплом алсам болды. Басқа жұмыс тауып аламан,—деп жалыныпты. Студентке рехими келип кеткен профессор буған келисипти.

Арадан көп жыллар өтипти. Ташкенттеги тәжірий-бели врачлардың бир группасын Қарақалпақстан шаруаларына медициналық жәрдемге жиберипти. Булардың арасында баяғы профессор да бар екен. Бунның шеги Қызыл құмдағы шаруалардың бирине түсипти. Көп гөш жеп бирден гүпти болған профессор соқыр ишек болып қалған екен. Соңынан шопаңлар ойласып, қырық километр жол басып, районның атақлы докторын алып келген екен.

Қараса баяғы өзиниң еплеп «үш» қойып жиберген студенти екен.

— Дамулла хешқандай қапа болмаң. Хәзир өзимиз ишегиңизди тәртипке салып қоямыз,—деп күлимсиреп пышағын қайрап киятырған усайды. Профессор бул жағдайды көріп бирден қорқыл кетипти.

— Егер сен мени операция жасайтуғын болсаң, онда мен өлдим,—депти профессор. Бийшараның тили сөйлеуге келмей, бирден талып қалған екен.

— Анекдотың қызық екен,—деди Қасым.

— Әне, Асан сондай. Айтса қатырып айтады,—деди Өтемис.

Буннан кейин түслик болып қалды да, анекдот айтыуға хеш кимнің оншама хошы болған жоқ. Жұрт тақатсызланып барлығы да бир жаққа барыуға асыққандай дабырласа баслады.

Және Дүйсенбайдың ұарылдаған дауысы шықты:

— Енди хәммемиз бас қосып асханаға барамыз.

— Бүгин қандай ауқат берилер екен,—деп әллеким гүңк етти.

— Қәдимги макорон сорпа-дә,—деди Жумабай.

— Онда мен бармайман,—деп қолын бир силтеди Өтемис.—Усы жерде қалып шай-пай ишсем де болады.

— Балнисаның ауқаты ауқат па,—деп гүңк етти Төребай.

— Онда не? Больница сизлерге арнап қой сойып беріуи керек пе?—деди Асан.

— Қой соймаса қойсын. Бүгин Өтемиштеги құрдас-

тың өзи-ақ бир бағлан қозы сойып әкеледи. Бухгалтер дегенге бир қой жырма, өткен хәптеде берип кеткен ұдеси бар. Соны күтейик. Ырасын айтсам, мениң қарнымның макорон сорпаға мейли болмай турыпты,— деди Дүйсенбай.

— Онда жүр, Жумабай жора. Булардың бизлер екеуимизден басқасының макоронға мейли жоқ,— деп Асан кроватинан турып атырған еди, қапы бирден ашылып кетти де, артынып-тартынып үш-төрт адам бирден есиктен кирип келди.

— Әне, мениң усындай көзи ашықлығым бар,— деди Дүйсенбай.— Әйтеуір оң қабағым тартып турып еди-ау. Оның үстине баяғы келгенинде құрдас та айтып кетип еди-ау, сау болсам сәрсенби күни жетемен деп. Мине, өзлериңиз көрип турсыз. Бүгинги күн—сәрсенби. Енди макорон емес, бағлан қозының етин жейтуғын болдық.

Өтемис өзиниң жора-жолдасларын көрип бирден апақ-шапақ болды да қалды. Ийин гүжирейген аудаңлаған еки жигит бир нәрсе түйилген нәхән еки клевканы арқалапты. Жол менен кеселхананың арасы жүз адым шықпайтуғын болса да маңлайы қара тер. Келген еки адам да бир-бирине усас. Қолдан тигилген костюмлары тап қобыздың қабындай жапсырылып, олны-солны пишкекликтен стек бети әдеуір тарылып, қарны ғарбыз сыяқлы дуп-думалақ болып қалыпты.

Өзлери де онша мәдениятлы адамлар емес екен. Хәр кәтке бир сүрнигиң жүрип сәлемлести. Арғы жағында болса, жағы куусыйып қалған бир арық хаял, күлкиси келмесе де таңлайын ашып еснегендей түр билдирип, барлық журтқа отыз еки алтын тисин бирден көрсетти. Соңынан қулағына хешким қарамай атырғандай, қармалақлап турып собықтай жылтыр сырғасын сыйпады. Бир-еки қәдем атты да хәммеге сәлем берген болып тоқтады.

Бул Өтемистиң келиншеги болыуы итимал. Қийимлериниң бәри қымбат болғаны менен өзи дым сықылсыз хаял еди. Ол өзин кийимине қарап солай бақалап турма, әйтеуір көпшиликти оншама менсинбей тур.

Өтемис келген жигитлердиң атып айтқысы келме-

ди ме? Яқя өзлериңиң аты шынында да солай ма? Әйтеўир:

— Аўыл-ел аманлық па, «Шөмиш» жора.

— Хаў, қалайсаң «Қасық?»—деп әжик-гүжик болып атыр.

Бундай атлар қазан-табақтың арасында болатуғын еди ғой, деп Қасым отыр ойланып. Өзлерине тағылған атқа ашыуланып турған олар жоқ. Тап кишкене тил-лери көрингенше күлиседи.

Дүйсенбайдың бухгалтер жорасын марапатлап отырғаныша-ақ бар екен. Тап турқы танадай келетуғын үлкен бир қойды сойып, писирип алып келипти. Жиликлериниң бәри де сол турысында турыпты.

Қасымнан басқасының бәри де қолларын жууып, бир жерге жыйналды. Аўырыуы асқынып кеткени ушын да Қасымға еле турып отыруға рухсат жоқ еди. Ол кроватинда бир қырынлап жатыр.

Гөшти Өтемистиң өзи бөлистирди. Ол дәслең гөшке араласып жүрген қос бөтекени қас қағымда қағып таслады да шайнап жүрип сөйледи. Бирақ баўырды алты бөлекке бөлди. Соңынан жамбастың биреўин Төребайға, биреўин—Қасымға узатты. Аўылда да алатуғын пайым усы еди, деп өзи тоқпақ жиликке жармасты. Биреўин Дүйсенбай жаққа ысырып, жаўырынды Жумабайға, асық жиликти Асанға услатты.

Жигитлердиң бәри де бөридей гөшке тийисип кеткен. Хәрекети хәр қыйлы. Биреўлери жиликти жулқып тартып жутына алмай атырған болса, биреўлери пышақ пенен кесип жеп, асықпай алып атыр.

Өтемис жоралары келгенлиги ушын уялды ма, бул ирет хаялы менен онлап сөйлеспеди. Бир ўақытлары гөш жеп тойынып, маўқын басқаны билинди де, шетте отырған хаялына қарай жүзленди. Өз-ара сөйлескен болып еди. Бирақ олардың сөйлесулері сораў-жуўаптан асып кеткен жоқ.

— Баллардың дени саўма?

— Саў.

— Қызыл сыйыр туўды ма?

— Яқ.

— Генжемурат ойдағы меншик гешир-пияздың жағдайы қалай?

— Барып көрген емеспен.

MA'LIMLEME
RESURS
ORAYI
10311
215753

КК ССР
Республикасының Астана қаласы
Библиотекасы

Өтемистің Жупаргүл менен сөйлеснүлери де усынның менен питти. Басқа хеш нәрсе сөйлеседі.

Брасын айтқанда бул ауырыу адамлардың тәғдирлери де жүдә қызық еді. Бир қарағанда адам буларды ауырыу деп те ойламас. Төпсе темирди үзгендей гилкий саулатлы жигитлер. Алтауы бир жерге жәмленип, арысландай қойды да жеп таслайды. Аяқ-қолы дүзіу. Тамағы сау. Бундайда ауырыу болар екен?...

Бәлениң бәри тек көкиректің шеп жағында. Жүрегің бирден силкинип кетсе болды. Жеп отырған жамбас жилигің де солайынша қала береді. Сөйлесип отырып-ақ, бирден бийтақат болып қаласаң. Бул ауырыудың кесапаты өз алдына. Шахмат ойнап отырып-ақ, шалқасына жығылып кетип қалғанлар бар.

Ауырыулардың аухалын сорап келген досларының хеш биреуі де ауқат жемеді. Дәстүр солай. Кеселханаға бийе сойып әкелсе де ийеси шерттип алмайды. Бирақ басқалардың ишип-жегенине рәхәтленип достының тезирек тәуир болып кетиуине тилек билдирип отыр.

— Сөйттип, «Шөмиш», аухаллар қалай?—деді Өтемис қолындағы жиликти жеп болғаннан кейин, қолын сүлгиге сыпырып атырып.

— Жаман емес-дә,—деді жалпағына өсип кеткен лопай ауыз кисі қабағын аз-маз тырыстырыңқырап.— Бирақ ведомостьлар дым шатақ болып атыр...

— Ол жағын қойып тур,—деді Өтемис бүйиринен түртип. Мен еле сизлерди сыртқа шығарып саламан. Қалған жағын сол жерде сөйлесемиз. Дийуалдың да қулағы бар, ашна...—Лопай ауыз өзиниң қап-қалың ернин бирден тислеп алды. Басқа хеш нәрсе айтпады.

Дүйсенбай және дәүсебендей дарылдап кетти. Өтемистің биреуди «Шөмиш», биреуди «Қасық» деп отырғаны унамай қалды ма, әйтеуір оннан бул сөзлердиң төркинин сорағысы келди.

— Анау күнги айтыуыңа қарағанда бул жигиттиң аты Баймурза болуы керек еді. Өзиңниң ортан қолдай орынбасарың екен. Сонда неге буны «Шөмиш» деп шақырасаң?

— Уәй достым, хәр нәрсени өз аты менен атау керек ғой. Мен бухгалтермен. Бирақ совхозда көпшилик адам мени «қазан»—деп шақырады. Өзиң ойлап көр ақыры. Бухгалтер—бул пул деген сөз. Пулсыз қа-

зан қайнай ма? Қайнамайды. Қазанға ең жақын нәрсе не? Шөмиш! Яғнай мениң орынбасарым. Мениң қапталымда отырғандай және ким бар? Кассир. Демек, ол—қасық. Барлық пул усы қасықтың қолында турмай ма? Бирақ ол меннен рухсатсыз бір тийин беріп көрсін? Бере алмайды. Соның ушын да ол қасық. Қазанда пискен аұқатты ғана журтқа тарқатады.

— Қызық екен?

— Не қызығы бар. Турмыстың өзи солай ғой.

Кулласы, жапсақты көриўге келген адамлар көп егленбестен тезирек қайтты. Палатадағылардың хәм-месине тезден сауалып, үйлерине қайтыўына тилек билдирди.

Олар менен бирге шығып кеткен Өтемистің өзи де сыртта еки сааттай егленди. Соған қарағанда «қазан», «шөмиш», «қасық» лар арасында шешилмей атырған сыр барға ұсайды.

Өтемис палатаға қайтып келгеннен кейин де қайта-қайта дәри жеп, басын услап узақ отырды. Соңынан көрпесин жамылып, орнына жатып қалды.

3.

Доктордың берген дәрилери бирден мөлхам етип таслады ма, бүгин Қасым және кеширек оялды. Соңынан кроватта аз-маз аунап жатты да, қолына сүлгисин алып, жуўыныў ушын сыртқа шықты. Аяқ-қолы да әдеўир жеңилленип қалыпты. Демек, ауырыудың зардабы да әлле қашан өтип кеткен болса керек.

Қасымның бундай ауырыуға жолыққанына бес жылдай болып қалды. Ең жаман жери кесели жүдә өзгермели. Шағи ишип отырып-ақ шеп жағын услап, жығылып қала беретугын бәлені шығарды. Гейде жоралары да буған оншама исенбейди. Анекдот айтып отырып-ақ қулап қала беретугын ауырыу бола ма екен?—деп аң-таң. Бирақ шынында да Қасымның жапсағы ауыр еди. Кеше-күндиз әдеўир тәўир болғаны менен түни менен талықсып шықты. Таңға жақын және тәўир болғандай түр билдирди.

Палатаға Шәригүл кирип келди. Баяғы жайдары ақ көкиреклиги менен хәр кимге дәри бөлистирип, укол салынатугыларға укол салып, шырпылдап жүр, Қасымға да нәубет келди.

Медсестра уколды салды. Бирақ Қасым сезбей қалды. Ырасын айтқанда пешше шыбынның шаққаны қурақым болған жоқ. «Буншама қолы жеңил екен, бұл қыздың»—деп соңынан ойлап қойды. Палатаға оншама ұзақ болмаған жерде процедура кабинети бар. Бирақ ол жерге ауырыуынан әдеуір сауалып қалған адамлар ғана баратуғын еді. Ал ауырыуы өтлесип кеткен болса, палатаға жатып-ақ емлене береді.

Укол салыушы медсестралар хәрқыйлы болады. Биреулериниң бармақлары менен бирге шприцлери де дирилдеп турады. Бундайларға тап болсаң шатақ. Уколды бир мәртебе салдырсаң, екінши мәртебе салдырыуға батылың бармайды.

Шәригүл уколларын салып болған уағында есикте Есназаров көринди. Есназаров деп отырғанымыз Алланазар. Усы бөлимниң ең тәжйирибели врачы, Қасымның балалығынан баслап бирге ойнап өскен ең жақын досты еді. Олағй дейтуғынымыздың себеби бар. Қасым да, Алланазар да бир ауылда тууылып, бир мектепте оқыған. Оныншы классты питкергеннен кейин Қасым ТашГУ ге, Алланазар ТашМИ ге оқыуға кирген. Екеуи де оқыуды қызыл диплом менен питкергенлиги ушын аспирантурада қалдырылған. Хәзир Алланазар медицина илимлериниң кандидаты, Қасым тарийх илимлериниң докторы еді. Буннан басқа да буларды бир-бири менен байланыстырыушы жағдайлар да бар. Алланазар медик болғанлығы менен тарийхқа көбирек қызығады. Усындай себеплерге көре хәтте оның кандидатлық жумысының өзи де Ибн Синаның медициналық тағлайматлары менен байланысқан еді. Буннан басқа және бир жақынлық, булар екеуиниң хәқыйқат хәм хұждан ушын гүресшеңлиги. Балалық уақытларынан баслап-ақ жүрегине хат болып орналасып қалған ҳадаллық оларды ең жақын дос сыпатында бир-бири менен бириктирип жиберген еді. Соңынан Қасым жапсақлыққа жолықты. Ал, Алланазар болса өз достын әжелден аман алып қалыуға тийисли еді. Алланазар бул шәрттти орынлау ушын бос уақытты достынан аямады. Қасым илим жолында қыйналып өскен жигит. Ол илимнен уаз кешкиси келмес. Бос уақтының бәрин илимге бағышлар. Усының себеби менен үйреншикли жалсақ қозып кете береді. Ал, досты Алланазар болса оны емлеуге пәрүана болар еді.

Кеше Қасым кеселханаға алып келингенінде қасында Алланазар да болды. Бүгін және нәубетші усайды. Ауырыулардың жағдайын тексеріп, қиятыр. Әлбетте, өз достының жағдайлары менен танысуға тийіс.

Ол хәмме менен көз ушы сәлемлесті де ауырыуды көзден кешіриудің нәубетін әйнек бетте жатқан Асаннан баслады. Ауырыу тарихы менен танысты. Қан басымын өлшеді. Асанның жағдайының жақсы екенлігін сезді де екінші кроватқа қарай ауысты. Қалғанлардың жағдайларының бәрі сондай. Бірақ нәубет Төребайға келгенде ұзақ егденді. Қан басымы недәуір көтеріліп кетіпті.

— Не болды сизге, жасы үлкен?

— Кеше көбірек гөш жеп жиберсем керек.

— Ауырыу—астан,—деп халық бийкарға айтпаған, организм артық нәрсени қабыл ете алмайды.

Төребай бұған төрелі жууап бере алмай қалды. Алланазар қосымша укол алыудың зәрүр екенлігін бұйырды.

Кеселханала азанда хәрқыйлы процедуралар болады. Биреулер қан тапсырыуы керек. Биреулер дүнья жаңалықтарын билиу үшін газета киоскаларына қарай жууырады. Айырымлары азанғы ауқат ишиу үшін асханаға, шай қойыу үшін газханаға қарай кетеді. Бүгін де тап сондай болды. Нәубетші врач көргеннен кейін хәмме тарқалды.

Тек Қасым ғана өз кроватында жатыр. Хәзиринше оған сыртқа шығуға рұхсат жоқ. Ал ауқатты, шайды болса санитаркалар өзі алып келип береді.

Усындай бір жағдайда Алланазар өз достының жағдайын бір құпия тексеріп көргісі келді ме, яки аулақта дөртлесежақ ойы бар ма? Әйтеуір асықпады.

Ол достының кроватына жақынлап:

— Қалайсан, «Грибнев» деп қулағына сыбырлады. Қасым күлімсиреди:

— Жақсыман. Өзің қалайсан, «Савелич».—А. С. Пушкин қахарманларының аты менен айтылған бұл екі сөз де екі достың ұзақ балалық тарихына байланысты еді. Сол уақытта булар бесінші класс па еді, яки алтыншы класс па? оншама ядында жоқ. Әйтеуір мектепте әдебиет мұғаллими А. С. Пушкиннің «Капитан қызы» повестін сахналастырды. Сонда Қа-

сымның Грибнев, Алланазардың Савелич ролин атқарғаны есинде. Балаларға бул рольлер соншама унап қалды ма, әйтеуір сол күни бул екиүйне «Грибнев», «Савелич» деген атлар тағылып еди. Соннан берли қанша жыл? Ал, булар болса бир-биреуін сағынған жағдайда ғана усындай деп атайды.

Еки дос қушақласып көристи.

— Қалай? Мотор жақсы ислеп тур ма, достым?

— Аттайман.

— Онда ҳәзир тексерип көремиз.

Алланазар бир қолына көтерип келген ҳаяллардың қайқа-сыйқасын салып қоятуғын сандықшасына усаған кишкене ғана қобдыйшасының қақпағын ашып жибереди де, ишинде жыландай ийретилип кеткен бир узын резинканы алып, тумбочканың үстине торс еттирип таслады. Соңынан қайтадан қолына алды да, шубатылып кеткен жуп резинканың жийегине орнатылған темир түтикшени құлағына апарып тосты. Алланазар асықтастан Қасымның жеңин ийниие шөкем түрип таслады. Соңынан тап жайдың тырнағына салатуғын қотыр қара қағаздай жуқа бир нәрсени билегине орады да резинка ортасына орналастырылған баллардың тобындай томпақ бир нәрсени басып-басып жиберди. Бул әсбап Қасымға бұрыннан-ақ таныс болғаны ушын, таңланып қарағанда жоқ. Қолын алдына тутып үнсиз отыра берди. Билекке байлаған зат бууазақланып-бууазақланып барып қолды қыса баслады. Алланазар тап бұған өшегисип атырғандай және томпайған топқа жармасты. Және қолын босатып жиберди. Сол ұақытта жели алынған баллондай ысылдаған сес шықты. Қапталға орнатылған қол сааттай ғана шкала хәмме жаққа ербеңлеп барып тоқтады.

— Жақсы,—деди ол жас баладай қууанып, алымлардың қан басымы әдеуір өзгермели болады. Бирақ саған ҳешқандай түсине алмай жүрмен, достым. Бир күни ондай, бир күни бундай. Неге олай?..

— Кейинги ұақытта ойланыу көбирек болып тур.

— Несине ойланасаң?

— Илим ойланыудан келип шығады ғой, достым.

— Докторлықты болса жақлап алдың. Енди дем алып жүре бермейсең бе? Не басыңа қара күн тууды. Қара дүтке малынып, күнде архив ақтарып,

— Хұждан шыдамайды, достым.

Алланазар асқал-дасқалларын жыйнастырып, қайтпақшы болды. Бірақ және бір зәрүр нәрсе ядына түсіп кеткен сыяқлы қайтадан тумбочканың қапталындағы табуреткаға отырды. Қалтасынан қол орамалын алып көз әйнегін тазалады. Өзинің қыялындағы пикирин айтсам ба? Я айтпасам ба екен?—деп екиленди. Соңынан тым-тырыс болып қалғанды қолайсыз көрді ме:

— Қайта құрыулар қалай баратыр?—деп сорады.

Қасым оның пикирин дәрхал аңлаған еди. Алланазар сиясатқа көбірек қызығады. Оның да әкеси бір мың тоғыз жүз отыз жетінші жылғы репрессияда қамалғанлардан еди. Соның ушын да ол тарифіхшыларды көрсе бір жарылмай жазылыса алмайды. Дурысырағы, ол Қасым менен аўлақта бір пикирлеспекши. Бірақ Қасымның еле өз аўырыуына айықпай атырғанлығы есине түсіп, бірден тоқтаған. Аўырып атырған адамды көп сораўға тutyуға болмайды. Қалайда оның өз пикири үстемлик етти. Қайта құрыу хаққында сөз баслады.

— Қайта құрыу шынында да дурыс қолға алынды ғой. Болмаса өзинің хабарың бар. Арбамыз қашшанақ жолдан шетлеп, поездымыз рельстен шығып кеткен еди. Не деген масқарашылық. Айдың-күнің амандылығында көзлеримизди таңып таслап «соқыр теке, бақ-бақ» ойнадық ғой.

— Сонда бул бийбастақлықты алдан көрмедик пе?

— Көрдик ғой. Көргенде не илаж ете аламыз. Төменги жағымыз толқынланғаны менен, алдыңғы жағымыз шайпалмады. Хақыйқатлық ушын гүресиушилер болды. Бірақ олар узаққа бара алмады.

— Өзинің хабарың бар. Бизде парахорлық, көз бояушылық, ағайинпазлық, парахорлық бәриде болды ғой.

— Болды, әлбетте. Бірақ бул иллетлер менен биз өз уақтында гүресе алмадық.

— Парахорлық дегеннен шығады-аў. Бағана бир кемпир мениң алдыма кишкене бир ақлық баласын алып келди. Баланың әке-шешеси авариядан қайтыс болған екен. Жалғыз ақлығы ғана кемпирдің қолында қалыпты. Аязлап аўырып асқынған болыуы керек. Бийшара бала шөп болып азып кетипти.

— Районның докторларына бир жылдай қараттым. Нәтиже шықпады. Бул баладан басқа мениң арқа

✓ сүйенерім жоқ. Қараң қалғыр жалғыз сыйырды сатып, түйіншікке түйіп, балам сениң алдыңа келип отыр-ман. Усыны ал да, баламды емле шырағым,—деп жылайды.

Ырасын айтсам кемпир менен қосылып өзім де жылап жиберіуге аз қалдым. Бул қандай әдалатсыздық!

— Өзін-ақ ойланып көр. Күйеуі фронтта өлген бір жалғыз баслы кемпир жалғыз баласын өліп-тириліп тәрбиялап, үйлендіріп енді ақлықлы болған уағында авария нәтижесінде баласы хәм келинінен айрылса, нзинше бул жалғыз бала да ауырыулы болып, оны емлетіу үшін үйіндеги жалғыз сыйырын сатып пулын докторға алып келсе, өмирде буннан артық трагедия бола ма? Қулласы, «пулыңа қайтадан базардан сыйыр сатып ал, шеше»,—деп жалындым. Ал, балаңды болса тап өзимнің баламды қалай емлесем, солай емлеймен.

Кемпир және маған жалына баслады.

— Олай етпе қарағым. Ауылдағы суұқылдақ қайнағаның баласы: «қаланың дуқтырлары пулың болмаса жақсылап емлемейди»—деп айтты. Пәтиямды да берейін. Аз көрме шырағым,—деп ишпеге-жемеге жанымды қоймады. Буннан кейін қатты ашыуым келип кетті!

— Онда сол пул алып емлейтуғын докторларға барып емлет,—дедим. Мениң жағдайымды сезген болыуы керек. Кемпир бирден босасты.

— Сени жүде нәхән дуқтыр,—деп айтып еді ғой. Ырасында да пул алмайсаң ба, балам?...

Мен болсам я күлерімди, я қапа боларымды билмеймен.

Сада кемпир болса еле өз пикиринен қайтажақ емес. Ақыры ол мениң пул алмаслығыма көзи жетті. Баласын емлеуге келистим. Көп узамай сауалып кетті. Сондағы кемпирдің қуғанғанын айтсеш.

— Самал болмаса шөптиң басы қыймылдамайды. Бирең-саран ондай хәдийселер де болған ғой.

— Әлбетте. Болмаса қайта қурыу қолға алынар ма еді? Биздеги парахорлық кеселинің тамырлары әдеуір тереңге кеткен ұсайды. Ал, бюрократлық болса оннан бес бетер.

— Мен бир мәртебе бюрократтын себебинен Ташкентке ушыуға төрт мәртебе билет алғанман.

— Қалайынша?

— Докторлық диссертацияны жақлайтуғын күнлерим еди. Университеттиң илимий советиниң қарарына медицина илимлериниң докторы қол қойған екен. Академияның илимий советиниң басшысы: Бул болмайды. Илим кандидаты болса да, гуманитар илимге тийисли болса, совет баслығының орынбасары қол қойсын,—деп турып алды.

Диссертацияны жақлауға сегіз күн қалғанда Нөкиске уштым. Университет илимий советиниң қарарын қайтадан машинкадан өткізип, ертеңине университет проректоры Султан Қурбаниязов деген есикке кирип бардым. Ол орта бойлыдан келген өз исине пысық бир киши еди. Бурында оның алдында талай мәртебе болғанман. Бирақ ол жасларды талантына қарап емес, қандай үлкеи адамлар менен ашна-ағайинлигине қарап сыйлайтуғын адам еди. Кабинетте тек проректордың бир ғана өзи болып, бир дәсте қағазды оқыу менен машқул екен. Албырақлап есиктен кириуим менен қабағынан қар жауып отырған Султан Қурбаниязовқа:

— Ассалаума әлейкум,—деп қолымды узаттым.

Проректор орнынан қыймылдамады. Жасы тәуираққа барып қалған адамның қос қолын тутып узақ турып қалғанлығына уялды ма, төмен қарап отырып ериниңкиреп қолын қолыма тийгизгендей болды.

— Иним, докторлық жумысынды жақлайын деп атырған екенсен, қутлықлаймыз,—деп айтар ма екен, деп мен отырман. Ал ол болса аўзына сөк салған адамдай үндемеді. Бул жайдың мшинде мен барман ба, я жоқпан ба, оның ушын бәри-бир еди. Соңынан қағазыма қол қойдырмақшы болып:

— Султан Қурбаниязович,—деп сөз баслаған едим. Ол тап атылайын деп турған садақтай бирден шертилип кетти.

— Сеңиң есиң бар ма өзи. Я жоқ па? Сауатың болса есиктеги жазыуды барып оқы! Сөйтип мениң алдыма кел!—деди бирден ашыуы бетине шапшып.

Соңынан есиктеги жазыуларға онша итибар бермегеним ядыма түсти. Қайтадан есикке барып жазыуларады оқыдым. «Проректор. Султан Қурбаниязов. Қабыллау күнлери шийшемби, жума саат он бестен он жетиге шекем».

Мениң бахтыма бүгін шийшемби екен. Лекин қай жерінде қәтелестим. Хәе... Түстен кейін келиуим керек екен. Бирақ азаңда келиппен. Сол жағын шама етип отырған екен-дә, бул отағасы...

Кабинетке және қайтып кирдим.

— Султан Қурбаниязович, сизің қабыллау саатыңыз түстен кейін екен. Бирақ сиз мени де түсиниңиз. Диссертация жақлауыма тек бир хәпте ғана уақтым қалды. Ол жақта жұмысларым дым көп болып тур. Бүгін саат төртке самолетке билет алып қойған едим. Тек бир ғана қол қойыу...

— Хәй бала, басымды қатырма!—деди столдың арғы жағында отырып қолын бир сермеп.

Соның арасынша кабинетке және еки муғаллим кирип келди. Буларда мениң менен қатар жигитлер еди. Бирақ проректор олар менен орнынаң турып сәлемлесип апақ-шапақ болып кетти. Мен жұмысымның бүгін питпейтуғынын анлап қалдым. Ғырра кейінге қайттым. Не қарақаншылықлар менен билетти ертеңге өзгерттим. Саат үштиң болыуын күте берип ийтим шықты. Ақыры, саат үш болды-ау деген уақытта барсам жыйналыс баслашып кетипти.

Қулласы саат алтыға шекем күтиуге туура келди. Жыйналыс тарқап, және проректордың бир өзи қалды.

— Султан аға, бир подписиңизге интизарман,—деп жалындым.

— Жұмыс күним питти! Үйиме кетип баратырман,—деди есикти тарс еттирип жауып. Мениң енди оны және күтиуден басқа хешқандай илажым қалмаған еди.

Ертеңине және бардым. Тағы болмады. Декан, кафедра баслықлары қағазларына қол қойдырып-ақ атыр. Бирақ мени бетлетпейди. «Қабыл күнлери» дегеннің бәри жыйналыс ушын ажыратылған ба, хәкисине жума күни де жыйналыс болып кетти. Қулласы басынды ауыртып не қылайын, шемби күни университет илимий совет қарарына зордан қол қойдырдым. Әне достым, сондай. Турмыста қандай жағдайлар болмайды. Халқымыз «менменге—зауал»—деп бийкарға айтпаған. Менменлик деген де үлкен кеселлик ғой. Адамның кеулинде дақ қалады.

— Тап усындай бир жағдай мениң де басымда бол-

ған,—деп Алланазар сөз баслап атырған еді. Сырттан медсестра кирип келді.

— Алланазар Есназарович, сизди қыстаулы түрде бас врач шақырып атыр,—деді. Сөз усы жерде бирден бөлинип қалды.

— Яқшы достым, ушырасып турамыз. Хәзир жағдайың жақсы. Өзим тез-тез хабар алып тураман,—деп Алланазар орнынан турды.

Және палатада жым-жыртлық хұким сүрді. Қасым уйықламақшы еді, бірақ уйқысы келмеді. Кроваттың екінши жағына қарай аударылып жатты.

4.

Кеселхана дегенде көптің жыйналған жери. Биреулер бирден тәуір болып, кеулин жай етсе, айырымлар асқынған ауырудың зарпы менен айқасып атады. Солай болса да адам баласының жүрген жерине хәрқыйлы жағдайлар араласады.

Бүгін кешке жақын палатада бир қызық ұақыя болды. Қызық деп айтын болмас, қайғылы деуге де тилим бармайды. Бірақ хәрқандай адамды да бирден ойландыратуғын ұақыя еді.

Кешке қарай қалың терек арасында салқынлау ұшын палатадағы адамлардың бәри де сыртқа шығып кетеди. Бундай ұақытта бөлмеде тек Қасымның бир өзи ғана қалады. Оғанеле орнынан қозғалуға рухсат жоқ. Сонын ұшын да пружиналары босап, үсти бети ойылып қалған кроватта арман-берман аўнап жатады да хәр күнги газетаның бетлерин қалдырмай оқып тауысады. Оннан кейин китап оқуға кириседи де басы шаншып ауырған ұақытта барын бир тынып демин алады. Бүгін де тап сондай болды. Виктор Гюгонның бирінши томын қолына алған. Китап оқып жатыр еді.

Бул палатаға азаннан кешке шекем бир нешше санитаркалар келип кеткен. Олар тап тазалық сақшылары сыяқлы полдан баслап төбеге шекемги жердин барлығын көзден өткизеди. Шаң яки ылас болып қалған жерлер болса мийтиндей етип тазалайды. Орнынан тура алмай атырған адамларға жәрдем көрсетеди.

Қасым бәрин байқап жатырыпты. Бул жерге келген санитаркалардың ишинде сумлықлысы жоқ. Бәри де өзин мийнетке бағышлаған ақ көкирек хадал адамлар. Демек мийнеткеш адамға хешқандай мин тағып бол-

майды. Бул таһпадағы адамлардың көпшилиги дерлик орта жастағы ҳаяллар еди.

Бирақ еки күннен берли палатада бир жас қыз пайда болды. Жас рәмәузи он тоғыз, жигирма жасар, Қасымның қызы менен дерлик қатар еди.

Қыз дәслепки келген күни де, бүгин де Қасымға әдеп пенен сәлем берди. Қасым дәслеп оны өзиниң жақын жораларының қызы шығар, деп шамалап еди. Бирақ олардың ҳеш бирине усамайды.

Қыздың қәдди сәрүи талдай тип-тик. Ақ қубадан келген сулығу еди. Өзи оншама кеўилли де емес. Кеўилсизлеу көринди. Қасым оны бул ҳәрекетинен анасы ауырып қалып, орнына санитарка болып ислеп жүрген қыз шығар,—деп шамалады.

Ол бүгин де келди. Қолына суу шелегин алып тұрып, Қасым менен әдепли түрде сәлемлести. Уялшақлығы сонша қап-қара кирпиклери бирден пырпырап кетти.

— Атыңыз ким, қызым?

— Улбосын.

— Кимнің қызысаң?

— Әметтин.

Қасым енди Әмет—деген ким болды?—деп ойлана баслады. Буны дәрхал аңлап қалған қыз бирден жууап қайтарды.

— Сиз бизиң ағамды танымайсыз. Ол қурылыс трестинде гербиш өриуши болып ислейди.

— Неге енди. Мениң қурылысшылар арасында да көп танысларым бар ғой.

— Сонда да...—деп қыз бирден тоқтады.—Ал, мен сизди танийман,—деди ол.—Өткен жылы парткомның ағзасы сыпатында кириу имтиханларын тексердиниз. Еле ойланаман. Егер өзиниз имтихан алғанда жақсы болар ма еди?

— Неге?

— Мен имтиханнан жығылып қалдым. Медалист едим.

— Медалист?

— Аўа, медалист. Медалист болғанда да ҳақыйқий...—Қыз арғы жағын айта алмады... «Мениң кеўлиmdir еле де түсине алмадыңыз» дегендей өз иси менен машқул бола берди.

Қыз бир саатқа жақын жайдың ишин тазалады.

Соңынан шығып кетпекши болды да, қалтасынан бір конвертти алып Қасымға ұсынды.

— Алыңыз, бұл сизге жазылған хат. Қасым еле хайран еді. Өз қызы менен қатар бұл қыз Қасымға қалайынша хат жазуы мүмкін? Соңынан және ойлаңды. Адамлардың кеулінде дәрт көп. Бәлкі сырласуы үшін жазған шығар. Себеби өзі медалист едим, имтиханнан жығылып қалдым,—деп атыр. Бұндай адамлардың жүрегине жасырынған өз дәрти болады. Мени дос санап, хат жазыпты. Қалай болмасын жүрек дәртлерін тыңлап көриуім зәрүр. Сырласуы керек... Сырласуы адамлардың кеулин жумсатады.

Қасым конвертти алды. Қыз хаттың жууабын күткен жоқ. Бірден есиктен шығып кетті. Қасым конверттиң бір қапталын әсте жыртты да ишинде маржандай етип дизилген хатларды оқый баслады:

«Сәлем хұрметли Қасым Сейтназарович! Әлбетте, сиз мени танымайсыз. Мен имтиханнан жығылған абитурентициз, яки қызыңыз сыпатында бұл хатты сизге жоллап отырман.

Бұл хатты жазуыма өзимнің жақын құрдасларының бири себепши болды. Олардың айтыуынша мен имтиханнан нахақ жығылғанман. Бұған менің өзим де исенемен. Себеби тарийх сабағын жанымдай сүйетуғын едим. Бұл пәнді жақсы көретуғыным сонша, хәтте хәр бир теманы көзимди жумып отырып сөйлетуғын едим. Муғаллимлерим де хайран қалатуғын еді. Соның ушын да мектеп мени алтын медаль менен сыйлықлады. Бирақ биринши имтиханның өзінде-ақ жығылып қалғанлығыма өкинишлимен. Бұған менің имтихан алған муғаллим менен шатасып қалғанлығым себепши болған болса керек. Балалығымнан өзиме сиңип кеткен өр минезлигим бар еді. Өзим бир жақта қалып, муғаллимнің биреуге натууры бақа қойғаны хәққында айтыстым. Сол себеп болған болуы мүмкін. Имтиханнан жығылдым. Қурдасларым айтты: «Дүньяда әдилликти жақлаушы алымлар да көп. Өз дәртинди айт» деди. Сол себепли мен сизге хат жазуыға мәжбүр болдым.

Қасым аға! Сиз университетте әдалатсызлықлар сапастырылды, деп ойлайсыз ба? Жоқ, мен бұған исенбеймен.

Соның ушын бир мысал келтирмекшимен. Қоңсы-

мыз сауда мәкәмесінде складшы болып ислеиди. Оның қызы мениң менен бир класста оқыса да сабағынағ дым төмен еди. Үш баҳасынан артық баҳа алғанын хеш көрген емеспен. Әне, сол қыз тарийх факультетиге кирди. Ал, мен болсам кире алмай қалдым. Бул қандай әдалатсызлық. Өзим былай турғанда он жыл оқытқан мугаллимлерим, ата-анам пүткиллей қапа болды. Мен алтын медальды қәтере менен алған емеспен. Әкем—рабочий, анам болса төрт жылдан бери төсек тартып жатыр. Бул да аздай, складшы қоңсымыз:

— Сен қызым медаль алды,—деп шалқайып жүре бер. Биз бәрхама үш пенен оқып жүрген болса да қызымызды университетке өткіздик,—деп ағама азап берипти. Сол себеп болып екеуи урысып та қалды.

Ағам да қапа болып маған әдеуір кейиди. Бирақ мен билим жолында ҳақпаи. Өзимниң әдил екенимди дәлиллеу ушын өмир бойына гүресемен.

Имтихан алған мугаллимлер гейпара аузын ашпаған балларға да төрт қойып жиберди. Пүткиллей күйип кеттим. Қорлығым келип, жылағым келди. Ал енди болса жүзи қара адамдай сонша жыл оқытқан мугаллимлеримниң жүзиге қарай алмайман. Усы әдалатлық па?

Анам бул ўақыялардан кейин қатты ауырып қалды. Үкелериме қарайтуғын адам жоқ. Ал, өзим болсам кеселханалардың бирийе санитарка болып орналастым.

Тарийхты көп оқығанымның пайдасы болмады. Анам болса ендиги жылы ТашМИ ге барып оқыўыма тилеклеслик билдирип отыр. Шамасы солай етпесем болмайтуғын усаған. ТашМИ ге кириў ушын бир жыл болса да кеселханада ислеу керек екен. Соның ушын да бул жерде санитарка болып ислеп атырман.

Сизди бир жақсы адам—деп еситемен. Соның ушында кеулимдеги дәртлеримди айтып бир жарылғым келди.

Имтихан алған устаз ҳәрбир шәкиртиниң жүрек дүрсилдисин сезиўи керек. Халық арасында талантлы баллар, қызлар көп. Олар да маған усап, қанаты қайрылған қустай болып қалмасын—деген тилектемен».

Сәлем менен Улбосын Әметова, Нәкис. Советская көшеси, 25 жай» деп жазылған еди хатта.

Қасымның жүреги бирден толқынланып кетти. «Қыз ҳақ», «қыз ҳақ»—деп сыбырланды кроватинан берман

аударылып түсіп. Минен, усындай адамлар ғана бизің келешегиміздің гүлі болып қалады. Жазған хатынан-ақ белгилі. Жүдә талантлы қыз екен. Не үшін муғаллимлер оның билимин аңлай алмай қалған?...

Қасым бірден қапа болып кетті де жүрегінің шел жағы және ийне түйрегендей болып шаншын кетті. Ол илажсызлықтан және медсестраны шақырған еді.

5.

Қасым сол жатыстан бірден бийжағдай болып кетті де, қан басымы көтеріліп түни менен ұйықлағай алмады. Таң алдында көзі илинип, түске жақын оялды. Сонда басы мең-зең болып, оншама мәнпсі болмады. Ауырыуының және қайталанғанын бізді.

Түни менен басында ақ халатлы адамлардың пәрмана болып тұрғанларын сезбеген еді. Дийуал да ақ, адамлар да аппақ болып кетіп еді, сонда. Неге олай? Ол жағына онша түсиниги жетпей атыр. Құлласы, қасындағы адамларды танымаслық дәрежеде және де қатты приступ болыпты. Адам баласының өмири де қызық-ау. Кеше ғана қойдың жамбасын кемирип, мырмырс күлип отырған адам, бір күннің арасында басынан не өтіп, не болғанын билмейді.

Коридорда отырып, тап телевизор менен түзетіп тұрғандай, ауыр науқаслардың кирпигін ашып жумғанын бірден биле қоятуғын Шәригүл бул иретте де тезден жетіп келип укол салған. Нәубетши врач Жумамурат келип қан басымын өлшеген. Бірақ ол хеш нәрсе айтпапты. Тек кетіп баратырып басын шайқаған екен. Бул доктордың: «Кеселиң ауыр екен»—деп айтқаны ма, яки: «бір майданда бийікке көтеріледі, бір майданда төменге түседі. Бул қандай ауырыу»—демекши ме, әйтеуір Қасым оның пикирине түсинбеген. Қалталындағы адамлардың сөзин еситіп, хәрекетин азлап түсингени менен өзинің қандай жағдайда екенін билмеген. Бірақ ауқат жегендей иштейи жоқ. Бір стакан ғана ыссы сүт ишипті. Соңынан және ұйқыға кирип, саат беслерге барып оянған еді. Өзинің түни менен қыйналып шыққаны есине келгендей, енді ғана ойлана баслады.

Палатаның иши бос. Тек кітап көринсе оқып тауыспай тынбайтуғын Асан ғана шалқасына жатып, үлкен бір кітапқа пилдей үңилип жатыр.

Қасым қапталына бұрылып, табуреткада отырған келиншегін көрді. Хәмме наұқаслардың келиншектері де солай ма, әйтеуір Үлмекен ұзақ күн кеселханадан шықпайтуғын еді. Әсиресе түски хәм кешки мезгілдерде хәмме ұақыт палатадан табылады. Түсте жұмыстан қайтып киятырып сүт-қатық, ал кеште көбірек пельмен менен палау асып келер еді. Алланазар түнде оған күйеуінің жапсағының асқынлап кеткенін айтқан болыуы керек. Азанда ерте келипти. Бірақ бұл ерлер палатасы болғаны ушын хаял кисиннің ұзақ күн отырып қалыуы қыйын. Буннан тысқары Қасымның уйқыға кеткенін көріп, кеули жай тапқанда, аұқат нисирин әкелиу ушын үйге кеткен екен. Аұқат кеселханада да көп. Бірақ сапасы бирқанша төмен болғаны ушын адамлар өз үйінен әкелип ишнұди маба көреді. Бүгінде бир кастрюль пельмен алып келген екен. Асан екеуі отырып ишти. Үлмекен күйеуінің жағдайы жақсы екенлігине қууанып, үйіне қайтты.

Келгеніне бир-еки күн болып қалған болса да, Асан Қасым менен ашылысып сөйлескен жоқ еді. Профессор кеселханаға келген күні де, сопынан да қап басымы көтеріліп, бирден қатты болып қалды. Соның ушында бұл палатада Қасым менен ашылысып сөйлесе алған адам жоқ. Ал, бүгін болса оның жағдайы әдеуір жақсы еді. Асан соның ушында оның менен сөйлескиси келді.

— Кеше бизлерди қатты қорқытып жибердің ғой аға,—деді Асан.—Бирден ес-түсинди билмей қалдың.

— Ғейде сондай болады.

— Анау—Есназаров деген врач жигит кимиңиз еди? Ағайиниңиз бе?

— Яқ, достым еді. Оған не болды?

— Хеш нәрсе, мәзи айтып атырмаң-дә. Сол жигит кеше бас врач пенен айтысып қалды. Сиз хәққында айтысты.

— Мен хәққында?

— Аға, сиз хәққында... Кеше маған хаялының да ауырып қалғаны хәққында хабар келді. Әри-бери ойланып, усы кеселханада жатқызсам ба екен?—деген ойға берилдим. Себеби, хәзир өзимнің жағдайым жақсы, арасында аұхалынан хабар алып турар едим, деп ойладым. Усы пикирим өзиме унап кетти де, бас врачты көндирну ушын, оның кабинетіне бардым. Бирин-

ши қабаттағы бас врачтың қабыллау бөлмесі бос еді. Арғы жағындағы ұзын кабинетте бақырысып сөйлесіп тұрған екі адамның дауысы еситілді. Абайлап қарасам бас врачымыз Хәмийдулла ағаның езі. Қаптамында Алланазар Есназаров бар. Бір нәрсенің үстінде бір-біреуінен кеулі қалысқан ба, әйтеуір екеуі де қатты ашыулы екен. Үстине кирип барыу менің ушың қолайсыз болды. Изіме қайтып кеткім де келмеді. Әйтеуір әуере-сарсаң болып, қабыллау бөлмесінің ортасында теңселип тұрдым да қалдым. Соңынан есіктің ернегіндегі отырғышқа барып отырдым. Қалы бір қыялап ашық тұрғаны ушып, іштен шыққан сөз сәлде-сәлде болып еситиле баслады.

— Мен сизден бір адамлық емес, екі адамлық бөлме сорап турман.—Бұл Алланазар ағаның сөзі еді.

— Екі адамлық бөлме жоқ. Ақыры, өзіңіз билесіз ғой, ол жерде гөш комбинатының бухгалтерінің қаялының иниси жатыр.

— Бундай бөлмелердің бес-алтауы бар емес пе?

— Бар болса не қылайын. Биреуіне министр, биреуіне министрдің орынбасарының өзі рұхсат берген, қалған төрт бөлме де бос емес. Биреуінде Берунийдегі совхоздың бір бухгалтері, екіншісінде Еллікқаладан келген бір етік майшы, үшіншісінде усы қалада тұратуғын бір ревизор, төртіншісінде Тахияташта исләйтуғын бір складшы. Қалғанларының бәрі де усындай ғой. Екінші палатаға ет комбинатының қарауылын, үшінші палатаға ун комбинатының директорының жийенін, төртінші палатаға торт—кондитер цехынан келген сулуу келиншек, сегізінші палатаға сүт—май заводының директорының келиншегі орналастырылды. Енді пиво хәм лимонад заводынан келмекші болып жүрген жасы үлкенге сақлап қойған бір орным бар. Оны тап әкем келсе де бермеймен.

— Хәмийдулла Төреевич сиз түсінің ақыры. Ол хәр күні приступ болып атыр. Оны көпшиликтің арасында сақлап болмайды. Ауыр кеселлерге арналған жай болуы керек.

— Болмаса не қылайын. Жай жоқ,—деді ол ручканы столға сарт еткізип урып.

Алланазар ашыұланды.

— Кеселханадан гөш комбинатының қарауылына жай табылады. Профессорларға неге табылмайды.

— Профессор болса өзіне. Академик болғанда маған не пайдасы бар. Сол профессорың бар ғой, менің үйіме қонақ келип қалғанда бір кило гөш тауып бере алмайды. Демек, менің ушын оннан гөш комбинатының қарауылы абзал.

— Оннан да тамағынан басқаны ойламайтуғын топаснан десең. Адамларды тири уақтында сыйлау керек.

— Өзің топпасаң.

— Саған сонша жыл берілген хукиметтің билими қаяққа кетти. Профессор саған керек болмағаны менен халыққа керек. Билими жоқ елдің ертеңгиси қандай болмақшы. Тил билимин ишип алған сениң сөзіңнің бағдары усындай болса, сонда елдің ғамын ким ойлайды.

— Елдің ғамын ойлайтуғын болса анау «Жийделикке» барсын. Хукимет әнедей жай салып берип қойыпты. Бир адамлық, еки адамлық палаталар толып атыр.

— Хау, ол кеселхана профилактикалық характерге ийе. Профессордың ауырыуы әбден асқынып кеткен. Ол жерде жатқарыуға болмайды.

— Болмаса өзің палата тауып жатқыз. Менің бетуғын басқа палатам жоқ.—Не қыларын билмей қалған Алланазар кабинетти айланып бир майдан жүрди.

— Хәмийдулла,—деди оған жалынған пишинде. Адасқанды жолға салғандай үлкен адамгершилигиде бар еди ғой. Ойлан. Хукимет бизди не ушын оқытты. Қалайынша врач болып жүрмиз өзи. Қарақалпақстанда жәми жыйналғанда он бес профессор бар екен. Соларды сыйлай алмасақ қалай болғаны. Ал, қарауыллардың саны болса неше мың.

— Сен топпасаң, билимсізсең. Неге профессор менен қарауылды айырып қарап атырсаң. Мен врачпаң. Соның ушын да маған хәмме адамлардың жаны бирдей.

— Бул сөзиңе тураман. Хақықатында да бизде барлық адамлардың жаны бирдей. Бирақ сен хешқандай ауырыуы жоқ болып, ревизиядан қашып келген бухгалтер менен қарауылларды еки адамлық жайға салып бағып, жаны қыл үстінде турған адамларды орта дәрмини ауырыулар арасына тығып, қыйнап атырсаң. Қарауылға жаның ашыды екен, рабочийға неге жаның

ашымайды. Жақында қырық жыл өмирін пахта дала-сына сарплаған бір пахтакеш ғарры коридорда жатып өлді. Ол бийшараға өлер алдында хәтте палата да жетискен жоқ. Бос палата бар еді. Бірақ бийшара ғаррының саған бергендей гөши жоқ еді. Соның ушында сен бул палатаны гөш комбинатының қарауылына сақлап қойған едің. Оның халыққа көрсеткен хызметі гөш комбинатының қарауылына қарағанда жигірма мәртебе зыят еді. Бірақ сен ол ғаррыны өлими алдында да бахалай алмадың.

— Бәрин жипке дизип жүрген екенсең-дә.

— Солай.

— Бірақ хәлегіңе қалмай-ақ қой. Мениң арқам еле беккем. Жақын жыллардың ишинде саған бас врачлық тийиспейди.

— Мениң бас врачлықтан хәшқандай дәмем жоқ. Бірақ барлық врачлар хұжданлы болса екен, деїмен. Әсиресе басшы болған адам. Соның ушында биз хәр биримиз, өзимизди қайта қурыуымыз керек.

— Қайта қурыу... Сен өзи хәр күни қайта қурыу— деп бақырасаң. Қайта қурыу дегеннің өзи бир күнде болатуғып нәрсе емес ғой.

— Сонда не? Еле жырып жегендей уақтымыз бар, —деп айтпақшысаң ба? Онда алжасасаң. Қайта қурыуды сиз басламасаңыз, мен басламасам, онда ким баслайды? Мийнетине қарай зийнети деген. Биз халық перзенти екенбиз, елге мийнети сиңген адамларға ана-қурақым хұрмет көрете алыуымыз керек.

Пул араласқан жерде хұждан да, адамгершилик те жоғалады. Елли тыйын пул бермеді,—деп, ел ушын еңиреп жортқан азаматты ысырып таслап, халықты талап жүрип, қырық мың пул арттырған әллеқандай қарақшының алдында жорғаласақ, онда бизиң адамгершилигимиз қайда?

Тууры, врач халқы гуманист. Ол хәмме адамларға тең қарайды. Биз адамгершиликли ме, адамгершилик-сиз бе, уры ма, гөззап па, Бәрин емлеуимиз керек. Бірақ биз «пулы көп екен»—деп қарақшылар топарына қосылсақ, онда халық хұрметиннен айырыламыз.

Хәмийдулла аға тәсирли сөзлерге тәслим болған адамдай бирден тоқтады. Бірақ Алланазар аға әдеуир қызып кеткен еді. Оның айтқан сөзлерин қайтару қыйын болып қалды. Тап монолог айтып турған талант-

лы артисттей, ҳәрбир сөзи пистолеттен атылған оқтай тәсирли еди. Соның ушын да Ҳәмийдулла тәслим болғандай түр билдирди. Бирақ Алланазар өз пикиринен қайтпай сөзин дауам ете баслады...

Туұрысын айтыұымыз керек. Биз жақын жылларға шекем, тек өз руұымыздың, туұған-туұысқанларымыздың, жора-жолдасларымыздың ғана врачларына айландық. Егер ағайин-туұғанларымыз тосаттан ауырып қалса, оларға айрықша хұрмет жасап, иретсиз қабыл еттик. Еле аяғында жүрген туұған-туұысқанларымыз ушын да кеселханадан бос қойкалар ажыратып қойдық. Егер бийтаныс адам келсе, бетимизди бүристирип, ақша талап еттик. Адамлар бул сырымызды бирден аңлап қалды ма, өз руұларынан врач жетистириу ушын, ел арасынан пул жыйнап, алдына еки-үш адам салып, «бул келешекте пәлен руудың врачы болады» деп Ташкент, Самарқанд ҳәм Андижанға балаларын жөнелте баслады. Биз солайынша халықтан пүткиллей ажыраала басладық.

Профессор болғанда ким болыпты—деп отырсыз. Қасым өз рууының профессоры болған жоқ. Өз халқының профессоры болды. Жоқ болып кеткен халқының тарийхын жазып қалдырды. Төрт әсир тентиреп жүрип зордан ел болып қәлиплескен халқының тарийхын оқып, сондай сәүселим жигитлер тәубеге келер деп ойлаған еди. Бирақ сен тәубеге келмедин! Мийнетсиз көп пул табатуғын адамларды ғана сыйладың. Елге мийнети сиңген жигитлер есикте қалып, қалтасы қампайған уры-гәззаплар кеселхананың төрине қарай өте баслады.

Сөз усы жерге келгенде бас врач бирден шырт ете қалды.

— Пулсыз жумыс питкерип болмайды. Өзин де ајйлықсыз жумыс ислемесең керек.

— Пул... Пул...! Әне, сол пул адамды құртады. Себеби пулдың имканиятлары көп. Пул арқалы адам бай болып та, билгир болып та, хұрметли болып та кетиуи турған гәп. Пулы көп адам әлбетте, өз мақсетлерин орындайды. Капиталистлик дүньяда пул адамзаттың душпанына айланғаны менен бизиң жәмийетимизде сапасады. Айлығы пәлен сом болса?... Сонша пуллар қаяқтан табылады? Демек көп пул адамзат ушын душпан. Ҳәр қандай адам өз мүмкиншилигинен

көп пул тапқан екен, әлбетте, ол туұры жолдан жүрмеген. Әллекимди алдаған. Биреуді тонаған. Бәлки, мәмлекет ғәзийнесине қол салған. Мениң бир юрист достым айтып берди. Адам қылмыс ислемей-ақ көп пул табыуға болар екен. Оның айтыуына қарағанда юристлердин хәр қандай қылмыс жасаған адамды бир жылдан бес жылға шекем жеңиллетуіге құрбы жетеди екен. Демек, он жылға кесилген адамды бес жылға әкелиуіге болады. Бирақ бул адам адвокатқа ыразы болып, хәр жылына мың сомнан бес мың сом пул береді. Пулды сотланған адам емес, бәлки ағайинлери төлейди. Демек, адам өзиниң жәмиет алдындағы хызмети ушында пул алады. Бул жынаят емес пе? Енди мийнетсиз табылған бул пул, басқа бир қылмыс ушын қолланылады.

Егер адам ушын зәрүр нәрсениң бәрине пул төлепетуғын болса, врачлар қашшан-ақ миллионерлер болып кетер еди. Адам өз жанынан нени аяйды. Туұрысын айтыуымыз керек, бизде соңғы уақытларда дәмөгөйлик көбейип кетти. Илим кандидаты болған врачларымыз бир жақта қалып, ассистентлер машина мине баслады. Тоқшылық заманда аш болып, жалаңаш жүрген адам жоқ. Сонда да хеш биримизде қанаат қалмады. Жәмиетти быламықтай етип былғап атырмыз.

Дәрмансызланып жатырған ауырудың изинен адам келсе, «дәрхал дәри тауып кел»—деп жиберемиз. Аспазларымыз ауыстырып гөш! сатса, докторларымыз ауыстырып дәри сатады. Биз қайсындай бағдар менен баратырмыз өзи?..

Профессор бизлерге берейин десе, пул таппай отырған жоқ. Олар оқымыслы адамлар болғаны ушын да жәмиеттиң былғаныуынан қорқады.

Араға пул араласқаны ушында көп адамлар кәсибин өзгертти. Бир талантлы артисттиң дүканшы болып кеткенин көрип жаным ашыды. Коллективлик кәсип тарқалып, хәр ким өз семьясынан оқуға адам таярлап, қызын врачлыққа, балаларын дүканшы менен қассаплыққа оқыта баслады. СПТУ дағы повар балалардың конкурсы политехника институтының студентлери конкурсынан он барабар асып кетти. «Сүүрет салма», «қосық айтпа»—илажы болғандай болса, сауда техникумына өзинди ур,—деп талантлы балалардың жолын бөгедик. Ақша бәримиздиң де есимизди алды. Ақылдан адастық. Айлықтан зыят бес сом пайда көр-

сек, өзимизди бек болып қалғандай сездик. Мийнетсіз табылған харам ақшалар хаял-қызларымыздың намысын бузды.

Көз бояушылық көбейіп, қосжақпаслық күшейді. Бес тележка пахта бір пункт болып көриніп, планды артығы менен орынладық—деп қол шаппатладық. Директорлар дақылы өнбеген жылларда да ерден тағып, баслықлар бәйраққа машина алды. Күни-түни арақ ишип, тирийек шегіп, бәйдәулет болып кеткен бригадирлериміз бауыр құрт болған баспақтай басы былғаңлап, тоты құстай тек бір ғана сөзді тақирарлады. Ол да болса: «Сизиң дәулетіңиздің арқасында планды орынлаймыз». Арал болса қайтып кетті. Әмиўдарьяда бір уртлам суу жоқ. Жас үлкенлериміз арқа теңиздегі Мурманскден келген жабайы балық камбаланы закуска етип отырып тост айтты: «Аз-маз сабыр етин, Арал еле толады».

Узын жип қысқарып, руушылық көбейіп кетті. Кимди көрсен: «Мынау анау руудың артисти», «Бул адам бизиң руудың алымы», «Анау, мына руудан шыққан художник», «Пәлен руудан төлендей әмелдар шығыпты». Тап сол баяғы орта әсирге қайтқандай өзара бөлинисип, айтысып атты-ақ. Хәтте бизиң театрларымыздағы бір артист: «Хәзир төрелик бизиң руудың басында. Мен қудайдың ролин атқарыуым керек»—деп шатақ салыпты. Өзи шаппаттай ел, буншама рууға бөлингени неси?—дегендей адам да болған жоқ...

Асан усы жерге келгенде тоқтады.

— Алланазар аға соншама қызып кетті. Жақын арада тоқтайтуғын түри жоқ. Ал, Хәмийдулла болса креслода бүккесине түсип отырып қалды. Шамамда енди оның сөзге қосылғандай халы жоқ. Есназаровтың болса еле тоқтайтуғын түри жоқ. Тап шарханалы дуўтардың тарындай бірден шертилди де өтә кетті. Сөзиниң изи таусылар емес...

Мен болсам бул жерде отыра бергенди қолайсыз көрдим. Бул жерге врачлар да, медсестралар да келип атты. Бирақ хәи биреуи булардың сөзлерине қулақ салған жоқ. Оннан кейін, мен де палатаға қарай қайттым.

— Алланазар оғада ақыллы сөзлерди айтыпты,— деди Қасым.

Буннан кейин бир майдан буйығып жатты да узақ ойлашып кетти: Адам баласына соның ушында мол ақыл берилген. Алжаспауымыз керек.

6.

Адам баласының жыйналған жеринің бәри базар ғой. Кеселхана деп аталған бул жер қайғы менен қууаныштың да орайы. Қууаныш—бул адамлардың өз жапсақлығынан жазылып кетіуи, ал қайғы болса өмир менен өлим арасындағы арпалыслардан ибарат еди. Соның ушында бул жердеги уақыялар театр сахнасындағы хәдийселерге оғада усап кетеди. Себеби бул жерде трагедиядан тартып комедияға шекем бәри бар. Адам өз тәғдири менен айқасып турып өледі. Бул—трагедия. Адам операциядан аман қалады. Өз өмиринің қыйсық хәм туұры таманларын сезе баслайды. Енди ол өз өмирин қайтадан баслау ушын гүреседи. Бул—драма. Гейпара адамлар енди хешқандай аұрмайтуғындай болып, пүткиллей дүзеліп кетеди. Енди олар бир-биринің кемшилигин айтысып күлісе баслайды. Бул—комедия.

Бул кеселханадағы баслы кемшиликлердің бири сол трагедия, драма, комедия актерларында бир сахнаға яғный бир палатаға жайғастырады. Бул жерде өмир арпалысы менен айқасып атырған трагик актер, қайғыға да, қууанышқа да тең араласатуғын драма актеры, көбирек күлкіни күсейтуғын комик—бәри араласып кеткен.

Алтыншы палатаның аұхалы да тап сондай еди. Биреу тәуір болып, ертеңине үйине қайтпақшы болып атырса, биреу өмир менен алысып сандырақлап атады. «Қан басым аұырыуы»—дегеннің де қырық түрлі түри бар екен. Бет аұызы исип, түпшектей болып келгенлердің де бир-еки уколдан кейин тәуір болып кетип атырғанларының есап-саны жоқ. Айырымлары еки күн есин билмей атырып-ақ, ертеңине турып кете береді. Ал, гейпараларының аұырыулары әдеуір асқынып кетипти. Бир күн бек болып, жүреді де, еки күнге шекем есин билмей жатады.

Қасымның жапсағы тап сондай еди. Күни бойы хешкимге сөз бермей атырып-ақ, ертеңине қарасаң ет бетинен түсіп жатырғаны. Уколға да денеси үйреніп

кетипти. Ҳәр күни үш мәртебе жуи жамбастан салса да, тәсир етип атырғаны шамалы.

Палатаға кирип келген врачлар, балаларды тек көзабаға ғана тәртишке салып, «тынышланың»—деп айтатуғын муғаллимлердей пәрүайы пәнсери. Тек гейде ғана «араларыңызда ауыр болып жатырған ауырыу бар, тынышланың»—деп тәртишке шақырғандай болады. Бирақ жасы әдеуирге барып қалған адамлар ушын, бундай тәртишке шақырыу да қонбайды.

Ҳәрбир адамның характери ҳәр қыйлы. Биреулери аузына сөк салып қойғандай үндемес болса, биреулери нүткүллей быжық.

Әсиресе даурығып сөйлей беретугын Дүйсенбайға дым қыйын болды. Өзиниң де бир қулағы ауырлау екен, бийшараның. Бир сөз айтса да тап дәрьяның арғы жағында турып дауыслаған дарғадай бақырып турғаны. Сөйтип отырып, әнгимешилин қәйтерсең. Қаллақлы радиодай болып, бир майдан сөйлесе, қулағың әбден питип қалады. Дүйсенбай бирдеп сөйлеп кетсе болды. Арғы палатадағы адамлар, албырасып жууырып, медсестралар есиктен мойнын сөзып: «Радиоңызды сәл пәсирек қойың» деп жалынып жүргени.

«Тихий час» болып қалған жағдайда да медсестраларға тыным жоқ.

— Мына, Дүйсенбай ағаның дауысын бир өширсеңиз-ро,—деп жалынын жүргени.

— Өзи ауырыудан әбден айығып кетти-дә, сонда да бир-еки күннен берли мәниси жоқ. Көп гөш жеп үйренген қасалтың асқазаны кеселханадағы диетикалық аұқатқа көнликпей атырған болса керек. Арасында кроватларды айланып жүрип.

— Бул күнлери бухгалтердин үйинен келетугын, баққыда турған бузаудың гөши де қапылды,—деп тонқылдайды. Мына профессор болса пельменнен басқаны жемейди екен. Гөш дегенди тис пенен шайнап жеу керек. Темир менен шайналған гөштиң мазасы болама? Кеселхананың аұқаты болса гилкий сүт бурыш, котлет пенен гуляш. Ет дегенди жилиги менен кемирмегеннен кейин жыйрығың жазылмайды. Ол бүгинде солайышса тонқылданып жүрип сыртқа шығып кетип еди. Бирақ тез қайтты. Қууанышы да болар емес. Еки сәиуи қулағында:

— Жигитлер, қәне тұрың. Бизің жерик ас келди.

— Жерик асы қалай,—деди Жумабай.

— Қәдимги ишек-қарын менен гелле бас сыйрақ-тә. Тарийхтан хабарың бар ма, өзиниң. Бундай ауқатты ауырыуларға хәтте Хәким Улықпанның өзи буйырған. Көрдилер ме, тап дирилдеп тұрыңты.

— Биреулер: «Не екен десек?» —деп таңланды. Және биреулер: «Бақай—ауырыудың асқазанына ауырлық етеди»—дести. Қулласы, көпшилик ең соңында бул ауқаттың түринде асқазанға ем болады екен, деп тапты.

— Бақай жеп көргенбисизлер!—деди Дүйсенбай суқ бармағын аспанға көтерип. —Буның тұрысы менен витамин ғой!

Үлкен қапшықты арқалап қыйналып қалған қараторы келиншек палатадағы адамлар менен сәлемлестиде, уялықыраған кейип билдирип, шетки стуллардың биреуине отырды. Дүйсенбай бақайды мақтаған сайын, ол және де қысыныңқырап:

— Қойшы ағасы, уятты,—деп атыр. Оның менеп тоқтайтуғы Дүйсенбай жоқ.

— Бақай қайсы бир әсирлерде тек патшалардың ғана жейтуғын ауқаты болған екен. Ишек-қарынды болса, тек ұзирлер жеген,—деп былжыратты.

— Әне, тарийхшылардан қассап шықса, сондай сөз табады,—деди Қасым. Дүйсенбай бул сөзди онша ацламай қалды.

Қалайда оның көзи бирден Қасымға түсип кетти де, өзиниң кеуилленип тұрған ұағында бир хошемет сөз айтқысы келген болыуы керек:

— Қалай? Аттай болып кеттиң бе, жасы үлкен,—деди тап Қасымды бүгин ғана көрип атырғандай, адамды бирден қорқытып жибердиң ғой. Тап бизиң хәулиде жатырған самқалы шыққан жаман мотоцикилдей бир күн жүрип ертеңине жүре алмай қалатуғының шатақ екен, —деп тап жақын жорасы менен хәзиллесип атырғандай бирден ғарқылдап күлди.

— Сәлийма, баяғы хабарың бар ғой өзиниң,—деди хаялына қарап. Бир күни сол мотоцикл менен тап Ташауызға шекем бардық. Ертеңине хәтте Хәтепке де жетип баралмады заңғар. Хожели менен Хәтептиң арасы гөр ме, ат шаптырым ғана жер.

— Бағана Қасым ағаны «устазым»,—деп атыр едің. Енді жездендей ойнап кетти ғой,—деди Жумабай.

— Уәй, қассап деген сондай болады. Хәзилиц жа-
расса атаң менен ойна,—деген.

Дүйсенбай сондай деп жууап қайтарды да, билегін шығанағына шекем түринип қолларын жууды. Соңынан қалшықтың ишине салынған үлкен клеёнканы шешті.

— Келиңиңиз де жүдә зор-дә,—деди ол басын шай-
қап. Ишек-қарын менен қосып гөш те писирипти. Бай-
буу, бундай әжайып хаялдың бахтыма тап болғанын
айтсаң-ә. Гөштиң мазалы болыуының өзи қассабына
найлы. Мен сойған малдың сорпасын ишип тоймайсан.
Илгери уақытлары мал сойдыратуғын болса, жас үл-
кенлердің бори де мени шақыратуғын еди.

Бир жола қосым бир баспақ сойдырды. Өзи де дым
ақ көкирек адам екен. Ана жерінде бези бар, мына
жерінде өти бар,—деп жүрип-ақ баспақтың жарты
гөшин кесип алған екенмен. Соңынан «буның бәрін
ийтима беремен» —деп арқалап кеткенмен. Ийт өлимди
жесин. Сәлийма екеуимиз қууырып жедик. Қалғанын
ғана қалаға апарып сатып жибердим. Әнекей, досла-
рым! Қассап дегеннің қуыя ислери көп болады. Қәне-
кей, ууылжып пискен бақай менен ишек-қарынға келиң.

— Маңлайым, мына кисилерден уят болды ғсй,—
деп бетин сызып хаялы шыжа-пыжа болып жүр. Дүй-
сенбайдың оның менен иси жоқ. Көдирең сөзди тоқтат-
пады.

Дүйсенбай негизинде бир дарқылдақ жигит еди.
Ойында хеш нәрсе жоқ. Бир пикир ядына келсе гүби-
дей ақтарылады кетеди. Хеш биреуге кек сақламайды.
Бирақ балқып турып сөйлеуге зор. Сөздің ауыр-жеңил-
ин де аңламайды. Егер бир адамды сөз бенен күлдире
алса үлкен бир жұмыс питиргендей гәрдийип жүреді.

Дүйсенбай жыйналғанлардың бәрине бир туяқтан
услатып шықты.

— Туяқ мол екен... Тойғаныңызша жей бериң,—
деди ол.

Бақайға араласып жүрген бир бөтекени көзи ша-
лып кетти де, тап тышқан көрген пышықтай, бірден
аузына қағып таслады.

Соңынан сом гөшлерди де тарелкаларға бөлип сал-
ды.

— Сизлиц бақайға оншама кеулициз шалпай отыр

гой, жасы үлкен деп, тарелкаға салынған бір жилик гөшти Қасымның тумбочкасының үстине қойып атырып. Буннан кейін, аузы босамаса да бақайды шайнап жүріп, сөйлесі берді.

Адамзатқа ең керекли нәрсе не? Тамақ пенен кийім. Тек усы екеуі бар жерде ғана адам жасай алады. Биреулер инженермен, алымман,—деп шыррыяды. Бир күн тамақ жемей жүріп көрсін. Алым болғанын көрейін. Берекеттің бәрі дастурханда. Дастурханың дәрхан болса, билгир де, дана да болып кете берсең. Бул жағынан басым да әдеуір ислейди.

Баяғыда военкомат бизлерди армияға шақырды. Бардық. Ийinine жезден жулдыз қыстырып алған нәхән бир командир:

— Араларыңызда аўқат писире алатуғын адам бар ма?—деп сорады.

— Мен,—деп алдына жууырып шықтым. Басқа баллардың бәриде қолына бел услап стройбатқа кетти. Ал, мен болсам ишкеним алдымда, ишпегенім артымда болып, майлы быламықтың арасында болдым. Соның ушында адам қайсы жерде болмасын тоқ жасаудың жолын үйрениуі керек.

«Сүйек таслаған адам, сүйкімли болып көринеди» —деген. Бир ашыушақ капитанымыз бар еди. Барған күнлери маған сирә күн бермеді. Сонынан бас повар болып едим, ол да мениң алдымда қыйпақ-сыйпақ етии, жағыныуға қарады. Соның ушында абайлаңлар, жигитлер. Қолына шөмиш услаған адамда сыйқыр көп болады. Қулласы, еки жылда еңсем гүжирейиң, ауылға қайтып келдим. Басқа балларды бир көрсеңиз еди, шунатайдай-ау, шунатайдай...

Бир ағамыз баяғы да мени «үлкен адам етип шығараман»—деп жоқарғы оқыу орнына оқытып еди. Қарасам, айлығым жүз сомнан аспайды. «Садағасы кетейин бундай оқыуыңның» —дедим.

Дүйсенбай усы жерге келгенде бир тыныс алып, қарынды кесип, өрли-ғурлы асады. Сонынан оны пүткіллей умытып кеткенлиги есине келгендей қапталында отырған ҳаялына қарады.

— Сөйтип Сәлийма, баллардың жағдайы қалай?

— Жақсы.

— Қудайберген қассап аман ба? Бизди пүткүллей

умытты ғой ол заңғар. — Сәлийма «аман» дегенге усап, басын ийзеди.

— Ғөш-пөш берип тура ма?

— Уәй, ғөш қайда? Өзиниң басы менен ғай болып атыр.

— Неге?

— Жақынырақта ОБХСС қа тутылып қалыпты.

— Өзи адымсыз-дә, жаман. Болмаса аты Хожелиде не көп, милиция көп, дир екеуине ғөштен берип турғанда бәле келмейди. Қылмыс ислеген екенсен, өзіңе милицияны да қосып ал. Болмаса изи шатақ болады. Бул болса барлық пайданы өзимниң аузыма басаман — деп жүрген ғой. Бир-еки жүз манат бергенде бирден қутылып кетер еди, бийшара...

— Берген ғой.

— Ҳее?..

— Алмапты.

— Бай, бай, бай!... Өзим болғанымда ма? Барлығын бирден тас қылып таслар едим. Қудайберген деген еле шийки ғой, гөдек. Табақлас болғысы келген талапкерге дәслеп қармақ таслап көриу керек. Жемди жемеди ме, оған жолама?.. Теңизде түрли-түрли балық болатуғыны сыяқлы, талапкерлердиң де түрли-түрлиси болады. Биреуи алмаса, екіншисине... Бир нәрсе өңешинен өтті ме? Оннан кейин тамам... Баққы буганың ийесиниң алдында ийнеликтей жууасып туратуғыны сыяқлы, бир мәртебе қолыңнан «жем» жеген нәхән милицияның өзи де жууасып қалады. Мен олардың жез жағалы үлкен бир «жайынын» тутып қойыппан. Өзи подполковник... Алдымда еңпеңлеп жууырады да жүреді.

Қишкене жұлдызы барлардан пайда жоқ. Бәри хәлсиз. Олардың бақырып сөйлегенине басты ауыртпау керек. Мени де төрт мәртебе тергеди. Папка подполковниктиң алдына барғаннан кейин, бәри де пысығысып қалды. Енди маған биреуи жолап көрсин. Бәри де саяма сәлем берип өтеди. Тазадан машина алған күшимниң ертецине подполковникти жаңыма алып отырып, пүткил қаланы қыдырттым. Ауылдағы ағайинлерге де барып қайттық. Усының өзи үлкен тактика. Сол күни мениң машинамды қаншама милиционерлер көрди. Ҳәммесине ГАИ көринген жерде машинамды тоқтатып, ол жер, бул жерин шуқластырдым. Мениң ким менен

жүретуғынымды көрсин-дә. Ертеңине мениң машинамды тоқтатқаның көрейин. Қайтама өзлериниң басы бәлеге қалады. Әне, құнт пенен исленген ис,—деп усыны айт.

Дүйсенбай хәмме ўақыт мақтанғанды жақсы көрер еди. Тап усы жерде де палатадағы адамларға бир балқып мақтанғысы келди. Бақай жеп жүрип сөйлеп, сөзди де әдеуир балалатып жиберди: —Қулласы, истиң көзин билмесең болмайды. Ол жолбарыс болып келип саған жара салмақшы болса, сен оған арыслан болып көрин. Сонда ғана исиң жүриседи. Бизлерди журт эпийўайы қассап деп ғана ойлайды. Бирақ жыланның жылжып киятырғанын бир күн алдынан билетуғынымызды сезбейди. Қалай қатырдым ба?—деди өз сөзине өзи рәхәт-ленип.

— Сөйтип Қудайберген қолға түсти, де, қатын, жақсы болмапты. Бир жуўаслаў жигит еди, бийшара. Қелистире алмаған ғой. Өзим кеселханадан шыққаннан кейин бир хабар аламан. Подполковниктиң бир ауыз пәтли сөзиниң өзине лейтенантлар пәтпелек болып ушып, капитанлар кейинге серпилип майорлар маймыл болып ойнайтуғынын ол еле билицкиремейди.

Дүйсенбай және бир нәрселерди ойланып узақ отырды. Қасындағылардың бәри қашшан-ақ, қарынды жеп, бақайлардың сүйеклерин босап қалған табаққа таслап қолларын жуўып атыр еди. Ал, Дүйсенбайдың болса еле сөзлери таўсылар емес. Қарынның қалың жеринен кесип алып, еле жеп отыр. Бирақ аузы босамайды. Арадағы аз-маз таныспадан кейин, және ҳаялын сораўға тутты.

— Баяғы базардан алынған қызыл баспақ аман ба?

— Аман,—деди ҳаялы.

— Семирип кеткен шығар. Неше кило келер екен?

— Мен қайдан билейин,—деди ҳаялы аз-маз ашыўланыңқырап. —Гүнжара жеген мал семирмей тура ма? Ҳәзир әдеуир асаў болып кетти. Адамға услатпайды.

— Сонда да жемин көбирек бере бер. Қудай қалесе, барсам тезден сояман да, терисин моллаға берип, өзин тоңлап қалған гөш пенен қосып, қымбатына сатып жиберемен.

Қулласы, Дүйсенбайдың сөзи таўсылмады. Семиз малдың қарнын сөйлеп отырып жегеннен кейин қанша жегенинде сезген жоқ. Ақыры, асқазаны аз-маз ауырың-

қырап, тили құрғап шөллеп баратырғанын сезіп, ауқат жеуін тоқтатты.

Бир қапшық бақай менен қарын еле де еки үйли жанды ауқатландырыуға жететуғын еди. «Ендигисин соң жермен»—дегендей клеёнканы қамтастырды. Күйеуиниң парықсыз ис-қәрекетине хәм сөзлерине қысынып, бир қысым болып парты шығып отырған хаялы, ауырыу күйеуиниң зейинне тийер,—деп ойлап хеш нәрсе айтпады да табақ-қасықларды жыйнастыра баслады. Соңынан:

— Ендиги келгенимде қандай ауқат алып келейин?—деп сорады.

— Гөш жиликлерин шаппай писир. Тап анау тананы сойып әкелсеңде нәрсесин қалдырмай жеймиз.

— Қәйдем билейин, шабазым. Журт кеселханаға барсаң, сүт қатқан гүриш гөжеден басқаны апар ма, деп шыр-пыры шығып атады. Гүриш гөже ишип, биз бир асқазанымыз ауырып жатыр ма? Бизлердиң жүректен басқа жеримиздиң бәри саз. Хәзир моторымыз болса сынақтан өткен. Енди не әкелсең де жей беремиз,—деп шала-пала сөйлеп, Дүйсенбай жүриниңи халықлап:

— Тезден сауалғайсыз,—деп тилек билдирип Сәлийма есиктен шықты. Ал, күйеуи болса үлкен жылтыр шөйнекти алып газханаға қарай жууырды.

7.

Түстен кейин палатада тек үш адам ғана қалды. Басқасы таза хәуада дем алыу ушын сыртқа шығып кеткен. Ал, палатада қалған үш кисиниң бири кроватта қыялап жатып, өзінше әлле бир нәрселерди ойланып атыр. Екиншиси есик беттеги столдың қасында тикке турып стакан менен шай ишип тур. Ал, үшіншиси болса кроватқа кесесине отырып алып, китап оқыу менен машқул. Бул адамлардың ишки дүньясы түүе, сыртқы көринислери де бир-бирине усамас еди.

Бириншиси—Қасым толық денели, сымбатлы болғаны менен бети тап өртең шалғандай қууарып кеткен. Жүзи де оншама жайдары емес, тап түни менен аэровокзалда отырып шығып, аздаң самолетке минген адамға усар еди. Оның бет жүзинде қаталлықтан нышан жоқ. Бирақ қатты шаршағанлықтың изи бар. Түни менен уйқысы келмей, күни менен көзин жумып жатса

да ҫасла уйықлай алмаған. Сол жағдайына қарамастан өзи мийримли Һәм меҺрибан еди. Бир жақсы жери анау-мынау нәрсеге ашыулана бермейди. Өз пикирин жасырмастан ашық түрде айтады. Оның басы жүдә үлкен болып, ала бүйрек пашы Һәр жаққа саллылдайды да турады. Жаслығында сулыу болған болыуы да мүмкин. Һәзир бетлери бөлек-бөлек болып, беллери бууазақланып кетипти. Бул оның ериншеклигинен емес, бәлки күни-түни сарғайып, столынан түспей отырып жазыу жазғанынан болса керек. Профессор Һәзир де күн-түн кроватинда жатырыпты. Келгели бир орнынан қозғалған жоқ. Тек азанғы сәтте болмаса, оның уйықлап атырған уағын Һеш ким көрмеген. Қашан көрсең тап түнги сменадан келгендей көзлери гиртийеди де жатады. Бирақ уйқысы келмейди. Әллеким әдилсиз Һәркөсет жасаса, жини тырысып кетеди. Соған қарағанда жаны әбден таза адам болыуы керек. Өзи де көп Һәдийселерди басынан кеширген болыуы итимал. Көбирек ойлана береди. Ойланған уақытлары көзи бир нуқтаға тигилип, тап кино көрип отырған адамдай Һеш жаққа қарамайды. Өзиниң қыялындағы адамлар менен купыя сырласып атырғандай сыбырланады.

Палатаның берги қапталындағы кроватида отырып китап оқып отырған Асан Қасымға қарағанда әдеуир жас. Бирақ бул жигиттиң сыртқы Һәм ишки көринислеринде де профессорға әдеуир жақынлық бар еди. Оның денеси толық болмағаны менен бойы узын. Қитапқа қумарлығы, газета-журналларды қолынан тастамай оқыуы, адамға мийирманлығы, сабырлылығы жағынан бул жигит те әдеуир ажыралып турады. Қасым келген күниниң ертеңине-ақ Асанның характериниң жақсы жақларын анлаған. Бирақ оның менен ашылысып сөйлесиу мүмкиншилиги болған жоқ. Палатадағы үшінши адам Дүйсенбай, бул екеуиниң де тескериси еди. Былағйинша қарағанда сөздиң оңлы терисин оншама өзлестире бермейтуғын, Һәр нәрсеге бир даурығып, бақырып сөйлеп, басынды айландыратуғын алаңғасар бир адам.

Буны жүдә ақылсыз деп те болмас. Өзине жараса ақыллы да бар. Бирақ өз сырын кимге айтып, кимге айтпаслықтың жөнин билмейди. Бир жаңалық тапса, даурығып жүрип, журтқа жайып шығады. ДүньяҺорлығы басым. Пайда түсириудиң жолын көбирек ойлайды. Тек ишип жеудиң өзін ғана бул дүньяның рәҺәти деп ойлай-

туғын топас. Сиясат, көркем өнер, әдебиет хәм спорт исенен еси жоқ. Бундай адамлардың қалайынша тарийх факультетин иткергенлигине ҳайран қаласаң.

Асан болса тек гидротехникумды ғана иткерипти. Соған қарамай, өз үстінде ислегени ушын ба, әйтеуір билими Дүйсенбайдан анағурлым үстин. Асан әдеуір жыйнақлы көринсди. Ал, Дүйсенбай болса кесесине семирп кеткен.

Бир-биреунне оиша усай бермейтуғын усы үш адам палатада қалды. Қимди қандай нәрсе қызықтырады. Бул ҳәр адамның баслаған сөзинен-ақ белгили еди.

Сөзди Асан баслады:

— Жақында Қарақалпақстан турмысынан бир кино сүүретке алыныпты. Көргенлер: «Жүдә қызық екен» — деп айтысып атыр. Әсиресе, байраққа жиберилген атлар ҳаққында эпизодлар бар екен. Бир ат тап тулпар менен барабар болып, «Жигулиди» қууып жетипти.

— Айтпақшы, сол киноны сүүретке түсирип атырғанда төрт ат мертилипти,—деп еситтим, деди Дүйсенбай. — Таудан түсетуғын жерде, екеуннің аяғы шорта сынып және екеуннің бели мертилипти. Сол атларды маған арзан сатпас па екен?...

«Әне»,—деп ойланды Қасым. Булардың екеунінде еки түрли мақсет бар. Бириншиси халқымыздың көркем өнериниң жаңалығын баянлады. Ал, екиншиси болса, оны да өз пайдасына жумсағысы келди. Оны киноның тәсиршенлиги, ондағы қахарманлар қызықтырмайды. Тек мертилген ат. Майып болып қалған ат көп гөш, көп пул ақыры... Бирақ профессордың бул пикирин олардың екеуи де сезген жоқ. Асан Дүйсенбайдың сорауына жөн ғана жууап қайтарды.

— Олар қашшан-ақ өлип қалған шығар.

— Мертилген ат тегинликте өлмейди. Аттың гөши жүдә мазалы болады. Пайдаланыу керек,—деди Дүйсенбай. Және де сөзин дауам ете баслады. — Мен бәр-хама дем алыста Москваға барсам ипподромға бармай кетпеймен. Себеби ол жерде бәрхама таза сойылған тайдың гөши сатылады. Буның себебин кейиннен билдим. Жарысқа жиберилген атлар гейде мертилип қалады. Соннан кейин сойып, дәрхал шеңгекке салады. Ол жердин халқы аттың гөшин жемейди екен. Соның ушында ипподром қапталынан зоопаркке хәм ийтлер ушын ауқатқа гөш сататуғын дүкан ашыпты. Хәр кило-

ты елуу тыйын. Егер сексен тыйын төлесен сом гөшиниң бәрин кесип бере береди. Тайдың сорпасы не деген мазалы, жарықлық.

— Пай, сенде келистирдин-ау,—деди тақатсызланып орнынан турып кеткен Асан. —Ийтке сойылған гөшти жеп бола ма?

— Тапсол жерде сояды,—деди Дүйсенбай.—Өз көзим менен көрдим. Олар сениң мына қыршаңқы атларыңдай емес. Қартасы төрт жутам келетуғын семиз атлар. Сен оны айтып отырсаң. Ауылдан барған бес-алты жигит биригип, мертилген ски ат сатып алып, қазы етип алып қайтқанбыз. Хәр биреуи еки жүз сомнан аспайды. Жүдә арзан. Қазы жеп көргенбисен, өзін.

— Қассап саудагерлерге әлхәббиз,—деди Асан сыртқа шықпақшы болып. Ол бүгин бир мәссле хәққында профессор менен ойласпақшы еди. Бирақ Дүйсенбай хәкисине палатадан шықпай истиң белине тепти. Ол бар жерде бирсү менен сырласып болмайды. Абройыңды айрандай төгеди. Соның ушында оның менен аянымынаны айтысып отырғысы келмеди. Китабын қолына алды да: «Хәй мәйли, бир ирети табылар»—деди де сыртқа шығып кетти.

Негизинде Дүйсенбай бәрхама палатада бола бермейтуғын еди. Бүгин туяқ пенеп қарынды қосып жеп, гүпти болып асқазаны ауырған. Соның себбинен түстен берли қолынан шәйнек пенен стакан түспейди. Көк шайды қара құрым етип демлеп, симиреди де отырады.

Асан сыртқа шығып кеткеннен кейин арада аз-маз жым-жыртлық хәким сүрди. Қасым усы моментти күткендей Дүйсенбайдан сорады.

— Мен сизден бир нәрсе сорамақшы болып жүрген едим. Еситиуиме қарағанда қан басымы адамлардың көбирек ойланыуынан, қыйлашыуынан келип шығады екен. Демек бул кеселликтің өзи де кәсипке байланыс-лы. Яғный былайырақ айтқанда бир күйгелеклеу адамларға тән болған ауырыу. Бул жапсақтың алымлар арасында көбирек болатуғынын билемен. Олар бир-бири менен айтысады, шертиседи. Бас мийге көбирек күш түседи. Ал, сениң болса кәсибиң—қассап. Күниң көпшиликтің арасында өтеди. Дүканыңның жарты жағы ашық. Таза хәуада турып гөш сатасан. Оның үстине хәмме келип саған жалынып турғаны. Сондай бола тура, қан басымы кеселине жолыққаныңа хәйранман.

— Ойланбайтуғын, қыйланбайтуғын жұмыс қайда, аға? Қассаплықтың бір қызығына берилип кетсең, уйқысызлық кеселине ушырайсаң. Уйқың келмеді ме, демек кеселсең. Мениң бір тананың өзинен қаншама пул өндиретуғынымды сиз билмейсиз. Ҳәзир бул пулды басқа биреу алып атыр. Соның ушында мениң жапсағым жақын күнлердің өзінде тәуир болмайды. Пулдың қызығына түсип кетип қызғаншақлық кеселине жолыққанман.

— Бала-шағанды баққандай шамаң болса болды ғой. Өзиңнің ден саулығыңды ойласең.

— Уәй ақсақал, пул кеселлиги деген де жаман ғой. Ҳәрқандай қызыл онлық, көзине қырмызы жүзлі қыздай болып көринеди де турады. Мени журт кийимлері қап-қан болып әбигерленген бир қассап деп ойлайды. Жұмыстаң қайтып келип, үйге барып бир дуушқа түсип жүз грамм атып алсам бар ғой, тап өзимди ертектеги анау Қарун байдан кейин көрмеймен. Жейтуғыным алдымда, жемегеним кейнимде турады. Бир күнде кем дегенде жүз сомнан кем пайда түсирмеймен. Өзиң-ақ есаплап көр. Бир айда қанша болады? Бир жылда-ше?...

Сизлердің бир ай жууырып басыңызды қатырып тапқан бес жүз сом ақшаңыз, бизлердей бай дәулетли жигитлерге, бир жас үлкенге арнаған базарлығымызда да жетпейди. Соның ушында қан басым кеселинің ең ауыр түрі бизлерде болады, жасы үлкеп.

Ҳәзир дәруазаның алдына қасқыр ийт байлап, сегіз қабатлы жай салып қойыппан. Қатынды да жұмыстан шығарып алдым. Әй, садағасы кетейін, сол сексен сом ақшасының!...

Қатынға үстем болғың келсе, жұмысқа жолатпа. Сениң тек тамағыңды писирип, кириңди жууып отыра берсин. Оннан кейин, ол сениң алдында маймыл болып ойнайды.

Пулың көп болса, шеңгелдің басында сорпа қайна-тып ишиуге болады достым. Ер адамның аз-маз ерке-лиги де болыуы керек. Пулы көп, жүреги от жигитлер-ге, соңғы уақытлары «жыйынлық келин»—деген тап болды. Екинши ҳаялы десе де болады. Байынан айрыл-ған жас жауанлардың биреуин табасаң да басқа қала-дан жай сатып алып бересең. Оннан кейин жай да өзин-дики, жас ҳаял да... Заманың келип турғанда кеулиң дәрт көрмесин, Дүйсенбай,—деп еки қаланың арасында

бөзшиниң мәкисиндей қатнайсаң да жүресең. Сиз еле оны көргениңиз жоқ. Тахиаташта жүзимниң сууындай биреуін екінши ҳаял сыпатында алып, алты қабатлы жайға жасырып қайышан. Бірақ ҳәзир бизлердиң тоғыртқамыз әдеуір тыйылып қалды. Қайта қурыу басланды да, қолымыз қысқарды. Сонда да қуры алақан емеспиз.

— Малдың гөши ҳүкимет төрепинен өлшенип берилмей ме? Сонда қалайынша усынша пайда түсиресиз?

— Уәй, буның сыры көп ғой. Сом гөшке сүйекти шауып қосасаң. Бір жола бир бастың өзін бес бөлекке бөлип, гөшке қосып жибердим. Гейде арзан гөштин өзінде қымбат гөш пенен араластырып қымбатына сатамыз. Оның үстине кооператив деген де ҳәзир қас-сапалардың ырысқысына айланды. Базарда арзанырақ өгизше алып, етин қымбатқа түсиремиз. Егерде мықлы бир сыйыр сойып сатсақ, гелле бас сыйрақ пенен, ишек-қарын өзице қала береді-дә, еки жүз, үш жүз сом нақ пайданы қолына түсире бересек. Бірақ қайта қурыу басланғаннан берли, буның да берекети болмай тур. Бурын туяқ пенен тұртсең де үндемейтуғын мөкин халық енди жүдә заңшыл болып кетти. Төрт шайнам еттиң қасына қуры сүйекти шауып салып-ақ сата беретугын едик. Ҳәзир ебиндей базаршының өзи-ақ «кимди басынасаң»—деп бақай менен басына урып кетеди. Соларды ойлап жүрип-ақ бул кеселге шатылғанбыз ғой.

— Сонда да бул ҳәрекетлериңиз дым өрески екен?
— Неге?...

— Ақыры, адамда ҳұждан деген бар.

— Ҳұждан... Ҳұждан... Қойсаң-ә, сол ҳұжданыңды. Ҳұждан деген бул пул. Пулсыз қуры ҳұжданнан не шығады? Тап усындай ҳұждан—деп бақыра беретугын адамлардың бир нешшеси бизиң Хожелиден де табылады. Ҳәзир журттың бәри машина минип кетти. Ал, сол ҳұждан деп бақырып жүргенлердиң бәри жолды шаңғытып пияда жүр. Солардың биреуи жақында «үйге қонақ келип еди»—деп гөш сорап келип еди. Жаним тырысып қалды да, бермедим.

Мениңше бундай тайпадағы адамлардың бәри де өз бахтылан тепкен, алағайым адамлар сыпатында көрине береді. Маған кеулицизге келсе де айтайын, булардың бирн өзиңиз.

— Мен бе?...

— Ауа, сиз!...

Жақында жайыңыздың жанынан өттім. Дәруазаңыз аңсақ-саңсақ. Жайыңның тырнағын да ызғар алыпты. Үйіңе барып келгенлердің «еле гарнитурасы да жоқ. Көрпесі газета-журнал, дастығы кітап»—деп келип атырғанлардың есап саны жоқ. Доктор болсын, болмасын кеулин қара шыбын көтерген университеттің гүллен жууқылдақтарының бәрі таза салынған жайларға көшіп, шетінен жаңа машиналар алып атыр, деп есайтемен. Ал сиз болсаңыз еле «Хұждан», «Хұждан» деп бақырып, атақлы он профессордың бири болсаң да, еле жолдың шаңын шаңғытып паяда жүріпсең. Сонда бундай биймаза хұжданның кимге керегі бар.

Өзиңіздің хабарыңыз бар. Бизлер де студент болғанбыз. Сол уақыттары университет еле институт болып, муғаллимлерге меншік жай салыу үрдісі еді. Дурыс иследи. Себеби, олар енді ғана аспирантура партасынан шығып, жас алым сыпатында илим кандидаттары болып қайтқан. Мәмлекет жай менен тәмийилей алмағаны ушын, олар өзлери жай салып алыуға тийисли еді. Сонда жазғы сессия басланғанда билеклерди сыбанып, табанда турып ылай шығарып, устазлар ушын талай хызметлер еткенбиз. Бундай жағдайдың бизлердей бассыз студентлерге пайдасы да болды. Сонда бизлер қатты хайран болдық. Сен хешқандай студент жумсамадың. Бәлки бул да сизің хұжданыңыздың әмиринен болған шығар.

Батырбай ағаны билесең ғой. Күн шыжғырып тұрғанда бир шелек суу менен бес буханка нан әкелип таслап кететуғын еді. Соңынан сулуу келиншеги бизлердің хәр биреуимізге биреуден газета алып келип береді. Сол газеталарды басымызға қалпақ етип кийип алып, жумысқа кирисетуғын едик. Ол кисинің илимий дәрежесі жоқ еді. Сонда да Нөкистеги ең бай адамлардың қатарына қосылып кетті.

Тақанның түрлі-түрлі былғауы бар, аға. Тек, мен хұжданлыман, деп ширене бергеннен пайда шықпайды. Бул дүньядағы жақсылықтың өзи бир-биреуге қол созыу. Егер биреудің баласын университетке киргизе қойсаң, ол да сени умытпайды. Буның ушын хәтте үлкен сауға да бериуи мүмкин. Бир сауғаның өзине бир машина алып атырғанлар аз ба. Бар табағым, кел

табағым. Бизде хұждан—деп тек усындай сыйласықты ғана түсінеди.

— Егер қәтере салған адамның баласы жүдә төмен болса қәйтесең. Бундай жағдайда халық арасында дипломлы қассаплар көбейип кетпес пе екен?

— Көбейе берсин. Сиз бул сөзиңиз бенен мени шымшып атырсыз ғой. Мәйли, қассап бола ма? Қарауыл бола ма? Оның өз жумысы. Хәзир бизиң менен оқығанлардың көбиси, қассап пенен заправщик. Ақыры, олар да қайсы жерде майлы жиликтиң болатуғынын биледиде. Қассап болғанда олардан не жаманлық көресиз. Жаўда да бир үйиң болсын деген. Сизден басқа адамлардың бәри де бизден гөш сорап барып турады.

— Мен газета хабарларында бир елде қассап болып ислеу ушын биология және ветеринария факультетин питкерийи шөрт,—деген сөзлерди оқыған едим. Бирақ тарийхты питкергенлердиң қассап болып шыққанын биринши көрийим.

— Еле есите бересиз. Мен бул қәнигеликти де көп пулға сатып алғанман. Егер хәзир сиз маған кафедраны басқарыўды усыныс етсеңиз де бармас едим. Себеби, мен ислеп атырған жерде пул көп. Ал сиз болсаңыз, кийимиңизге қан шашыратпай-ақ тез байып кеткен болар едиңиз. Бирақ өжетлигиңиз өзиңизге пайда бермей атыр. Сизиң жумысыңыздан да сансыз пайда табыўға болады.

— Қалай?

— Бир баланы оқыўға киргизсең болды. Бир жыллық табысыңның өзи асып-тасып кетеди.

— Бул барып турған жынаят ғой.

— Сиз қорықпаңыз. Оқыўға бала киргизип пул алғанлардың бәрин қамап атыр дейсең бе? Хәзирги дәуир парахорлығының ең ансат түри, оқыўға бала киргизиў. Заң орынларына жеткизиў былай тұрсын, барған адамлар да, алған адамлар да жүреги қарс айрылып қууаныў менен кетеди. Бәри де «баламның жолына қойған садақам еди» деп, хешкимге әйтпайды. Дүньяда қызық хәдийселер көп. Биреулер параға он мың сом алып ойнақлап жүрсе, он үш сом ушын еки жылға тюрьмаға қамалғанлар да бар. Соңғы ўақытлары медалистлердиң өзи де оқыўға өте алмай атырғаны ушын, адамлардың бәри де ашық қол болып кетти. Баласының жақсы, яки жаман оқығанына қарамастан,

оқыуға түсіріу үшін пул усыныс ете береді. Жаман оқыған бала өз алдына. Хәзир жақсы оқыған баллар үшін да пара береді.

— Жоқ, мен ондай ислей алмайман,—деді Қасым. Бул хәр қандай оқымыслы адамның жәмийет үшін еткен қастыянлығы болады.

Онда мен билмедім. Бәлки сизге дурсылап түсіндіре алмаған шығарман.

— Яқ, жақсы түсіндірдіңіз. Бірақ менің хұжданым бұған жол қоймайды.

— Хұждан... Хұждан... Хәссений, өзим профессор болар ма едім. Көрсетер едім, барлық өнерімди. Өзім гөй, өзим, хәтте тууған-тууысқанларыма жай салдырып берер едім.

Ал мен болсам, қолымнан келсе пүткіл Қарақалпақстанның халқын жай менен тәмийнлер едім. Бірақ хәрқандай адам өз мүмкиншилугине қарап жасамағы керек. Менің кәсібим, биреуден пул алып, биреуге жай салып беруі емес. Бәлкім халықты билімлендіріуі. Қасым және басының бир бөлеги ауырып баратырғанлығын сезді. Сонда да өз пикиринен қайтқысы келмеді. Пул арқалы берілген жәрдем хеш уақытта хәқыйқый жәрдем бола алмайды. Биреуге жәрдем беруі үшін оннан пул алыу, демек өзіңди қулыққа салыу—деген сөз. Сөнің ушында ол әллекандай қассаптын алдында өз пикиринен қайтыуды қәлемеди.

— Екеуіміз де еркін пикирлестік. Бірақ сиз маған қарама-қарсы кейіптеги адам екенсіз. Бұрында бир жас үлкеніміз:—«Университет бул халыққа бригадирлер таярлап беруіңди ошағы»—деп қәтелесип еді. Биз хәзир хәқыйқый хұжданлы, саналы кадрларды тәрбиялап беруіміз зәрүр. Пара алған хәм пара берген адамлардан хәқыйқый кадрлар шығыуы қыйын. Егер басым ауырып турмағанда, сениң менен басқаша сөйлесер едім. Хәзир де басым ауырып кетті. Жатып дем алайық.

Енді екеуі де бирден тым-тырыс болып қалған. Палатада ызылдаған шыбынның сести еситилмес еді...

8

Кешке қарай дени сау адамлардың бәри де ұйықлайды. Хәтте өлім халатында жатырған ауырыулардың өзи де аз маз болсада көз илдирип алады. Болмаса хәр-

қандай адамға да қыйын. Бірақ Қасым түни менен де тыпыршылап уйықлай алмайтуғын бір жағдайға тап болды. Дени сау ұсаған. Ойы сергек. Бірақ уйықлай алмайды. Бундай ауырыудың түри де оған буннан бес ай бұрынырақ тап болды. Илгерилери иңир таңға шекем көзи илинбейтуғын еди. Бул күнлери тәуір. Түн жарпысына шекем көзин тостағандай етип, бақырайтын жатқаны менен таңға қарай уйықлайды.

Кеселхананың да өз тәшүиши бар. Бул жер саат он бір болмастан шырақты өширип таслайтуғын дем алыс үйи емес. Дурыс, бул жерде де шырақ өшириледі. Бірақ коридор менен врачлар бөлмеси күни, түни жарық. Бул жерде врачлар түни менен де уйықламастан адамлардың өмири менен айқасады. Хәмме тегис уйықлап атырғанда болса да. Ол жерден «Шәригүл, шприцти алып кел», «Оля, операция столын таярла» — деген сөзлерди ап-анық еситиўге болады. Бул өмир деген ақыры. Хәр қыйлы жағдайлар болады. Хәр қандай адам мәңги жасай алмайды. Биреу жасы жетип өледі. Биреу жасы жетпей атырып-ақ автотобиль пәлекетинен көз жумады. Және биреулер жағымсыз жапсаққа жолыққан. Соның ушында бул жер өмир менен өлимнің шегарасы.

Бірақ хәр қандай адам өмир сақшыларының өнерине қайыл қалуы керек. Еки жасар баланы емлеп, елли жыл, жети жасар балаға жетпис жыл, сегиз жасар балаға сексен жыл инам еткен врачлар бар. Қулласы, ақ халат кийип, азаннан кешке шекем жууырып жүрген бул адамлар, ауырып келе болмай атырған адамлардың өзине де ада болмастай өмир береді. Егер жаның қатты ауырса, бәрхама қасыңда болады. Жәбир көрген жеринди сезип, жәрдем береді. Булардың бәри де адамға ғамхор мехрийбан адамлар. Бірақ «бес бармақ бирдей емес» деген булардың арасынан да айырым топас адамлар табылады. Сонда да қам сүт емген бендемиз. Хәммениң бирдей болуы қыйын.

Қасым оң жағына қарай аударылып жатты. Кеселхана қапталындағы гүзар жолда, узақ мәнзиллерден харып қайтқан машиналардың қырылдаған сеслери келеді. Оның изинше жеңил машиналардың дауыслары еситилип, тап түннің өзінде де тәбияттың өзине сәйкес бир музыка бар сыяқлы болып еситиледи.

Қасым және нәзерін қапталындағы жарық хәм қалың айнаға қаратты. Палатаның ишіндегі шырақ өшкени менен, сырттың бәри жап-жарық. Биреу күндіз әйнектің пердесін қыялап ашқан екен, оны кейиннен хән ким жаппаған ба, әйтеуір солайынша қалып кетипти. Бир қарыс ғана ашық жерден, пүткіл әлем көринип турған сыяқлы еді. Аспанға қарай бой созған тереклер де тап сол жерден анық көринип турады.

Әсиресе, бул жерге кеселхананың ауырыуларды қабыл етиу пункти жақын еді. Соның ушында тап таң атқанша «тез жәрдем» лер қатнайды да турады. Бул жерге базда «приступ» болған, гейде автомобиль соқлығмысуларынан аман қалған адамлар келер еді. Соның ушында оның алды қатты гәужим болып ауырыулар операция бөлмесине алынғаннан кейин ғана тарқалады. Бүгінде тап сондай болды. Бир адамның өмири қыл үстінде тұрса керек. «Тез жәрдем» ниң изи менен жапырыла кирген жигирмалаған адам еле тарқалған жоқ. Биреуи анасы ма, қарындасы ма, я хаялы ма әйтеуір белгисиз, бирден сыңсып жылап жиберди.

— Хау, қой қарағым,—деп тәселле берип атырғандардың есап-саны жоқ.

Ал, операция бөлмесиниң алдында болса ақ қалпақлы врачлар қаппап кетипти. Бәри де бир есиктен бир есикке жууырып жүрген адамлар. Себеби ол жерде өмир ушин гүрес басланған.

Адам өмири—деген де бир күнлик нәрсе-ау. Болмаса пышаққа түсип атырған бул киши де бизлер көрип жүрген таныс бир адам шығар, я инженер, я художник, яки рабочий... Бахытсызлық деген аяқ астынан табылады. Тәуір болып кеткей илайым...

Қасым кроватында жатып, хәр түни усындай ўақыяларды көзден кеширер еді. Кеселхана хәрқандай адамды тәубеге келтириуши орын екенлигин усы жерге келип сезген.

Врачларға да ауыр. Хәмме уйықлап атыр. Ал, олар болса топарын бузбастан жүрипти. Аузымыздың күши жетпей, гейде сондай сап жүрек адамларға да насақ сөз тартамыз. Қасым және шеп қапталына аударылды. Бул жақтың бәри дийуал. Сонда да сезесеп. Әлле кимлер қыйналып атыр. Биреулер буўлығып-буўлығып жөтеледи. Айырымлары қыйналыңқырап ыңырсып атыр.

Коридорда әллекандай биреудиң еситилер-еситилмес

аяғының тық-тық еткен дауысы еситиледи. Демек медсестралар тыным тапнастан хәр палатаға қарай жууырып жүр.

«Укол! Тезирек!»—деп буулығыңқырап сөйлейди әллемим. Бул сөзлер сыбырлап сөйлегени менен де жүдә анық естилип тур. Себеби науқас қыйналып атыр. Оны күтқарып қалуу керек.

Арадан бес-алты минут өткеннен кейин булар да тымтырыс болып қалды.

Бирақ бир нәрсе Қасымды еле де көбирек ойландырды. Өзи еле жас. Қаяқтан пайда болып қалды өзи, бул жабысқақтай кесел. Жора-жолдасларының бәри де еле жолбарыстай. Ал, өзи болса жасына жетпей гарры болып қалған адамдай мыллыып жүргени. Жумысқа барғанына еки ай болмай атырып-ақ, және жолы кеселхананың үстинен шығады.

Солайынша ол, сол бир әжайып болып өтип кеткен студентлик жылларын ойлады. Ол уақытлары алтынға да аумастырып болмас. Бирақ усы тәшүишке түсиўдиндә тамырының өзи, тап сол дәуирлерден басланады.

Қасым орта мектепти алтын медаль менен питкерди. Бирақ билимпаз болуу, ойында жоқ еди. Бул уақытлары урыстың тамам болғанына жаңа гана он жыл толып, ел еиди гана еңсесин көтерген еди. Ауылға инженер де керек, врач та керек. Муғаллимлер болса қаладан келип оқытып жүрипти. Сондай болса да бул жыллардағы оқыўшылардың бәри де муғаллимшиликте хәуес етти. Хәуес етпей қойтсин, бул дәуирдеги ауыл интеллигенциясының өзи тек муғаллим еди. Жағаларының нағысы қызыл-жасыл дөнген украин көйлеклерине утюг басып кийип көшеге шыққанда, дүньяда булардан да бахытлы адамлар бар ма екен, деп ойлайсаң. Егер сөйлетип жиберсең бәри де барып турған шежире. Тап дүньяны алақанына услап турған данышпандай бир ауыз сөзден де сүрникпейди. Сол уақытлары хәмменнің есинде бар хәтте қызлар да муғаллимлерге арнап:

Азан менен ақ үшкилге қарайсаң,
Қарайсаң да қара шашың тарайсаң.

—деп қосықлар жазып жүрди.

Усы жағдайлар себеп болды ма, яки тарийх муғаллимлери Нағметулла менен Байназар аға себепши болды ма, әйтеуір Қасым тарийх факультетине хуж-

жетін тапсырды. Әсіресе, сол жыллары Қасым оқыған мектепке жүде күшлі муғаллимлер топланған еді. Булардан биология муғаллими Жарылқаған Аллияров, математика муғаллими Есназар Аташов. Солардың ең күшлिसі хәм билгиши Жарылқаған еді. Сол себеп болып, хәтте Қасым «биология факультетине тапсырсам ба екен»—деп екиленип те жүрди. Соңынан тарийхқа тапсырды да, имтиханлардан айрықша бақалар менен өтті.

Студентлик жыллар да жылжып өте баслады. Бирақ билимнің сырлары көп екен. Аўылда бала оқытуудың жөни өз алдына. Көп оқып изленген адам хәтте алып болып кетиуи де мүмкин. Қасым соңғы курста оқып атырып, соны уқты. Ел ишинен елгезерге салып, еден алынатуғын алым болатуғын адамлар хәққында сөз, халық арасына елиўинши жыллардың ақырына тарқалған еді.

Хәзирги заманда да, бурынғы заманда да илимнің қудирети күшли болған, әсиресе техника әбден раўажланып кеткен хәзирги заманда илимсиз хеш жаққа аяқ басып болмайтуғын усаған. Елдің аўзында сөз көп: Тверь деген жерден келген адам тракторды ойлап таўыпты. Арба саннан қалып, алты күнлик жолды бир мезгилде алатуғын автомобиль—деген тап болды. Суймурықтың орнына сексен күнлик жолды бир саатта алатуғын аэрпалаң деген шықты. Гүнде ағаштың орнына гүрилдеген трактор айдап жүрмиз. Және бир алым нәхталы теретуғын машина ойлап таўыпты.

Булардың бәри де алымлардың шарапаты. Бирақ аўзынан сөйлеген сөзи алтын менен барабар алым деген адам хәммеден шыға бермейтуғын усаған. Биздің аўылдағы Бердибай билгиш—деген бригадирдин айтыуы бойынша олардың басы үлкен. Маңлайлары жазық, тап желкесине шекем шашы болмайды екен.

Алымлар хәр бир илим тараўында да бар. Тил билими бойынша шыққан бир алым тоты қустың туяқларындай бир хәриплер менен жазылған ески хатты оқып берип адамларды хайран қалдырыпты. Бир тарийхшы билимпаз болса, буннан жети мың жыл бурын көмилген гүзени таўып алыпты. Басқалары да сондай. Әйтеўир аўылдың арасы ада болмастай сөз болып кетти. Адамлардың айтыуына қарағанда алымлықтың басы: илим кандидаты. Онан соңғысы илим докторы,

профессор. Булардан тысқары академик—деген, ең нәхәни де бар екен.

Ҳәзиринше Қарақалпақстанда илим кандидатының өзи онлаған бар. Илим докторының өзи еки-үшеуден аспайды. Арасынан бир академик шыққан екен. Оны да көп көрип, Ташкентке алып кетипти.

Ҳәрқандай адам илим кандидаты болса болды. Көзи түскен жер көгерип, айтқан сөзиниң бәри алтын менен өлшене береді. Москвадан илим кандидаты болып қайтқан бир врач жигит бар екен. Қарсы алдың да отырып-ақ қарынында қандай кеселдиң бар екенлигин айтып бере береді дейди. Ал, институттан шыққан екінши бир математик кандидат, досқаға ҳеш ким түсинбейтуғын ыбыр-жыбыр цифрларды жазыпты. Оны бул жағада өзиниң басқа ҳеш ким билмейди екен.

Қызык жери сол. Илим кандидаты аўылдан да шығыпты. Аўылдан болғанда да, қәдимги колхоздан шығып кетип Москвада китап дастанып, төрт-бес жылда жақлап шыққан бир бала. Әкеси өмир бсйи колхозда пахта кетпенлеп жүрген Рейим ғарры. «Бахты жүрип бизиң бала да илим кандидаты болды»—деп шалқасына түсип жатыр дейди. Аўылдың адамлары қутлы болсынға барған екен. Басы жалаң бас, салпаң қулақ қара бала ҳәр түрли тышқанларды темир торға салып қамап атырған екен.

— Бул не?—деп сараса, бизиң илимий жұмысымыздың өзи усылардан басланады,—деп айтады дейди.

Илимпаздың да абройы әдеўир бар екен. Бурья: «Рейим менен табақлас болмайман»—деп жүрген нешше тауназар әмелдарлар, баслықлар менен финагеттер үйине гирес-гирес болып келе берипти. Айта-туғын сөзиниң рәмәўизи биреў:

— Сизиң балаңыз ер жеткен болса, бизиң қызымыздың бойы жетти. Бирге куда болайық.

Ал, Рейим ағаның баласы болса, аспирант болып жүргенде-ақ басқа бир журттың қызына үйленип келген екен. Соған қарағанда илим кандидаты аўылдың қызына үйлениўге де болмайтуғын усайды.

Бирақ көпшилик адамлар илимниң жолын аўыр, деп айтысады. Себеби Орта Азиядағы илим докторының бириншисиниң өзи Қарақалпақстаннан шыққан екен. Ол да болса атақлы алым Әзим Досқараев. Соның мәртебесин де қызғанып, изине көп адам түскен екен.

Бийшара елдіге жетпей атырып-ақ, жүрегі жараланып, өкпесі осылып өлген.

Соған қарағанда алымлық деген де бір кийели заттай, көп жигитлер қолына қалем ұсылай алмай қыйналып жүрген ұсайды.

Қасым аспирантураға киремен деп ойланып жүрген жоқ еді. Бірақ ойламаған жерде бірден оның бахты жүристі. Мәмлкетлик имтиханлар басланған күнлер еді. Қасымның берген жууабы хәммени таң қалдырды ма, әйтеуір комиссия баслығы болып келген көзине бәрхамма көз әйнек салып жүретуғын, басы Көкшийелдің даласындай жылтыр тақыр бас кисі Ядыгер Гафуров буның менен пүткиллей қызықты да қалды.

— Балам билимиң жоқары екен. Сеннен келешекте бір пәрсе шығады. Мениң айтқанымды қылсаң аспирантурада қал.

Қасым академиктиң көз әйнек арасынан жылтылдан көрінген көзлерине тигилді.

— Усынысыңыз ушын рахмет, устаз. Бірақ бәлмедим, мен аспирантурада оқый алар ма екенмен. Оның үстине бір жалғыз баслы кемпирдің жалғыз перзенті едим. Әкем болса Ұллы Ұатандарлық урыста қаза болған. Ал ауылда үйге қарағандай дөш ким жоқ.

— Анаңыз тилла адам екен. Жалғыз өзі қалып, сизди узақ қалаларға оқыуға жиберипти. Енди бул жағын да еплеу керек. Ұлыұма сеннен талантлы бір алымның ушлығын көрип турғандайман. Қарақалпақта тарийх боранлары астында көмилип қалған тың үлке. Бунда әйемги дәуір хәм орта әсирге тийисли болған көп ғана қорғанлардың сыры ашылмай атыр. Буннан тысқары бүгинги қарақалпақлардың он сегизинши әсирден арғы тарийхы белгисиз болып қалды. Буны өзиңдей патриот жигитлер изертлемесе, ким изертлейди. Ал қарақалпақлардың бүгинги күнги тарийхы болса пүткиллей басы ашық турыпты. Демек илим де өз кадрларын күтип атыр, деди.

Қасымның бурын изертлеп жүрген темасы да бар еді. Бул да болса «он биринши хәм он екінши әсирдеги қара бөрикдилер». Бул қаққында илимий конференцияларда әдеуір тартысып кетип, ең изинде диплом жумысы—деп танылды да қәнигелерден жоқары баға алды.

Оның үстине академик Ядыгер Гафуров өткен жылы Қасымды археология экспедициясы менен бірлікте Термезге де алып кетти. Бул жигиттің келешекте талапшаң алым болуы мүмкіншилигин тап сол жерде ақ байқап қалған еді.

Демек академиктің өзі аспирантураға кириуді усыныс етип тұрған екен, әлбетте пурсаттан пайдаланыу керек. Қасым:

— Мен разыман,—деп жиберді.

Солай етип, Қасым аспирантураға қалдырылды. Сопынан кириу имтиханлары табыслы өткен болса да, теманы тастыйықлау хәм илимий басшы ушын әдеуір тартыс басланған еді. Буған белгили академик Мурат Мухамедовичтен Ташкентке келиуі баслы себеп болды. Мурат Мухамедович көпке танылған алым болуы менен бир қатарда қарақалпақлар тарийхының үлкен қәнигеси еді. Ол жақын арада Академияның вице—президенти болып тайынланған. Енди хәр қандай алым да, оның рухсатысыз қарақалпақлар тарийхына қол урып көриуге қорқар еді. Дәслеп Қасымға илимий басшы болуыға тилек билдирген адамлар көбейген болса да, усындай жағдайлар менен олардың көбиси бас тарта баслады.

Алымлар арасындағы адымлысы да ақыллысы да Уатан Моллабаев болып, ол өз сөзінде турды.

— Мен иним, сениң миїнеткешлигинди, ізлениушилигинди қатты унатаман. Бирақ алымлар әуладында үлкен бир қағыйда бар. Ол өзинен жоқары алымды хәмме уақыт хұрметлеуге тиїисли. Болмаса илимий жумыстың берекети болмайды. Буинап тысқары биз хәрбир тема үстінде ойланғанымызда оның баслы қәнигесине жүгиниуимиз керек. Жақсысы сен барып, Мурат Мухамедовичтен рухсат сора. Егер ол мениң саған илимий басшы болуыма ризашылық берсе, енди мен таярман. Ал өзи бул жумысқа басшылық еткисн келсе бәринен де жақсы.

Қасым Уатан Моллабаевты биринши курстан баслап, жақсы билер еді. Ол киси бес тилди булжытпай билетуғын, Орта Азияның әйемги хәм орта әсир тарийхын өз қолы менен жазып шыққан бир данышпан адам еді. Оның хәммени таң қалдыратуғын жери сол, тап араб жазуынан баслап Орхон Енисей жазуларына шекем оқып түсиниу мүмкіншилигине ийе еді.

Бир күни ол азанда аудиторияға келип, тап түскө шөкөм «Авесто» ның жазыуын оқыды. Студентлер сол уақыттың өзінде-ақ әбден хайран қалған.

«Илим жолы ғауғалы» дегени де ырас екен. Тап усы кisinin докторлық диссертациясы ВАК таң бекимей қалғанында хәмме хаулықты. Соның ушында басында пүткил әлем жайласқан бул адамның өзи де хәзир илим кандидаты еди.

Қасым бул адамды хәдден зыят хұрметлеп, оннан көп ғана консультациялар алды. Ал Уатаң ағаның хайлы Саламат апа болса буннан бес бетер ақ көкирек хәм әжайып хаял еди. Ол Қасымды тап өз баласындай көрер, қандай жағдай болса да қазан көтерип, аұқатландырмай жибермес еди.

Уатаң Муратовичтиң ылимий жұмысының тасты-йықланбауы алымлар арасында үлкен шауқымға айланды. Биреулер: «Бул кisinin жағдайы усылай болса, снди бизлерге жол жоқ екен»—дести. Хәтте бир уақытлары Уатаң ағаның өзи де Қасымға айтқан:

— Билимли адамлардың душпаны көп болады. Оған хеш қандай итибар берме? Билим жолының бахытлы гүзары да, айқыш-уйқыш болған айланшық көшелери де көп болады. Илажы болғанынша өзинди беккем тут.

Қасым сол күннен баслап-ақ, бул әжайып адамды өзиниң устазы деп таныған еди. Ол өзи жас болса да жигирмалаған илим кандидатларын тәрбиялап шығарған. Қасымның диплом жұмысына да илимий басшылық еткен. Бул жұмыстың келешегі ушында әдеуир тийкар салған адам еди.

— Мурат оғада талантлы алым,—деди Уатаң аға.

— Ол Қарақалпақстан тарийхына байланыслы илимниң бәрин ишип алған. Соның ушында оның менен әлбетте бир мәсләхәтлесіу керек. Егер оның өзи илимий басшы болыуға ыразы болса, жүдә жақсы болар еди. — Мурат Мухамедовичтиң бирден илимий басшы болыуға келисим бериуине Қасымның өзи де исеңбес еди. Себеби, жақың араның өзінде-ақ докторлық диссертация жақлауға талабан болған жигирмалаған адам жапырылып кирип барғанда да, арасынан тек биреуин ғана таңлаған екен. Сондай сере алым, әллекандай бир аспиранттың кандидаттық диссертациясына басшылық етіу ушын ыразылық берерме еди?...

Қасым жағдайдың бәрін түсінді. «Бәри-бир оның алдынан бір өтпесе болмайды» деген пикирге келді.

Қасым Мурат Мухаммедовичти жақсы танымас еді. Тек илгері жыллары ғана бір мәртебе көрген. Бұйра шашлары тарам-тарам болып толқынланып, бір қарағаннан баслап-ақ, сусы басып кететуғын бұл адам бір көргеннің өзінде-ақ есиңнен шықпай, хәр қандай адамды әлуан түрлі қыялларға берилдирип жиберетуғын, бір сулыу сымбатлы киімі еді. Оның көринісінің өзінен-ақ мәдениеттіліктің барлық түрлері көриніп тұрғандай. Өмирінде шаң жуғып көрмеген аппақ көйлегінің жағаларына шекем жасырынған жағдарылық, сып-сыйдам денесіне сыймай тұрған сыпайылық, көз әйнекли көзлеріне жасырынған жарқ еткен ақыл, бір қараған адамды да бірден албыратып таслайды.

Бұл адам шынында да үлкен алым еді. Ол өз жұмысын негизінен Москвадан баслаған. Жигирма үш жасында илим кандидаты, отыз алты жасында илим докторы, профессор, қырық алты жасында академик, әйтеуір талантлы алымға қанша дәрежедегі титул атақ берилетуғын болса, бұл киіміге де берілген. Бұрын Академияның Қарақалпақстан бөлімін басқарып жүретуғын еді. Жақында Академия президентінің орынбасарлығына лауазымлығына усынылып Ташкентке шақырылған.

Қасым қалай болмасын енді усы киімі менен бір сөйлесіп көріуі керек еді. Бұның басы себебі сонда, Мурат Мухамедовичтің өзі де тарихшы. Қарақалпақстаннан келген тарихшы аспирантлар хәм олардың илимий басшылары менен де танысып шығуы шөрт еді.

Жақын арада факультетте болатуғын илимий совет бұл мәселені де тезлетіп жиберді.

— Атыңды хәзир тезирек қамшыламасаң болмайды, — деді совет баслығы профессор Хидаятов. Мурат Мухамедович—бул хәм мемиздің де устазымыз. Теманы Қарақалпақстан тарихынан алған екенсең, енді ол киімі менен бір ойласпасаң болмайды. Барып ойлас. Теманды да, илимий басшыңды да анықлап берсин. Шәршенби күні совет бекитеміз де жибереміз деп айтқан.

Усындай себептер менен Қасым илажсыз Академия президентінің кеңесіне келді.

Себеп пенен бундай үлкен адамлардың алдына барып танысқанда жақсы. Бірақ бул жерге кириу де аңсат емес еди. Академиклердин өзлерин қабыл ете алмай атырғанда, аспирантларға жол болсын. Бірақ Қасым батыл түрде Академияға келди. Қәдимги Гоголь көшесиниң қапталындағы үстиниң бәрин гидиман гереклер қаплап кеткен, үш қабатлы сулуу жай. Тек бирең-сараң машиналардың жүргени болмаса, бул жолдан машиналар да жүрмейди. Қапталының бәри қоңуу саялы терек.

Қасым жүреги дүрсилдеп, бир майдан көшеде жүрди де, Академияның пропуска бюросына барып, вице-президент Мурат Мухамедовичтиң қабыллау бөлмесин — деген телефонды блокнотына жазып алды да, сол жерде турып телефон менен сөйлести.

Дауысы қоңыраудай жағымлы бир қыз жууап берди.

— Мурат Мухамедовичтиң секретары еситеди.

— Мениң Мурат Мухамедовичте бир зәрүр жумысым бар еди.

— Кимсиз?

— Аспирантпан.

Телефоннан қыздың «хее...» деген сөзи еситилди. Соңынан:

— Бүгін академиктиң қабыллау күни емес. Иште жыйналыс болып атыр.

— Онда ертең келсем бола ма?

— Яқ ертең ЦК¹ да үлкен жыйналыс бар.

— Арғы күни...

— Арғы күни Мурат Мухамедович Англияға симпозиумға ушып баратыр. Қасым енди не деп айтарын билмей қалды. Соның арасында телефон трубкасы жабылды да, қулағына «гук... гук... гук...» — деген сеслер қайталанып еситилди.

Салысы сууға кеткендей бирден тоқтап қалған Қасым енди не қыларын билместен, есиктен шықты да көшеде арман-берман жүрди. Енди не қылсам скен?... Бир илажын табыуым керек? Тап түсликке шыққан ұақытта алдынан шықсам қәйтеди? Қасым өзиниң студент жолдасларынан еситкен еди. Олардың айтыуы:

¹. ЦК—Өзбекстан Коммунистлик партиясы Орайлық Комитети (қысқартылып алынған. Авт.)

бойынша Мурат Мухамедович студентлерге оғада меҳрибан адам екен. Асығып баратырса да тап студентлер менен өз баласындай сөйлесетуғын усаған.

«Басқа илажым жоқ. Енди тек түсликке шығып баратырған уағында ғана тиллесемен...»

Қасым солағынша бир шешимге келди де академиктиң түсликке баратуғын уақтың күтті.

Күндизги саат он үш болғаннан баслап-ақ адамлар есиктен берман шыға баслады. Бирақ булардың арасында Мурат Мухамедович жоқ еди. Және бес минуттай егленди. Бир уақытлары буурыл тартқан буйра шашлары кейинге қайтарылып таралған, көз әйнеги күн менен шағылысқан уақтында жазық маңлайы жарқ етип, иштен Мурат Мухамедович шықты. Оның ийниндеги бүгін ғана дүканиан сатып алынғандай сыйдам костюм шалбар өзине әбден жарасып, мойнындағы бир, еки ақ сызық пенен әшекөйленген, әлуан түске енген галстуги де қоздай ғыжлап адамды өзине қаратар еди.

Сол тап баяғы турысы. Қамары қозының жүниндей желкилдеп турған буйра шашы әбден жарасып, жез жийекли көз әйнек астынан қараған қара көзлери күлимлеп киятыр. Қолтығына қысып алған кишкене ғана папкасы бар еди. Жән-жағынан жауып кеткен «ассалаўма-әлейкумлерге» албырамай ғана ақырын жууап қайтарды. Балдақ таянып киятырған басы тақыр бир киси менен қол алысып сәлемлести. Соңынан хұрметли академикти бирден көрип қалып, алдынан кесе өтиўге ийбенип, қалайынша жол бериўдиң есабын таба алмай, басы жерге кеткенше ийилип турған, тар жерде топланып қалған жағымпазлар қамалын жарып өтти де. Академия алдындағы автомобильлер келип тоқтайтуғын алаңға келип тоқтады.

Бул адамды салдамлы деп ғана айтып болмас. Соның менен бирликте сабырлы да, сулыў да еди. Оның жанынан өтип баратырған ҳәрбир адам, тек сәлемлескенди де еп көрип, қайсысын көрсен, қайырылып турып, қайта-қайта: «Ассалаўма-әлейкум»—деп ийиле бергенине қарағанда, ҳәммени тегис сусты басып кеткенлигин сезер едиң.

Өзи ҳешкимге даўысын көтерип сөйлеп турған жоқ. Сонда да жанына жақынласқан ҳәрбир адам қалтырап зордан турыпты.

Қулласы, сәлемлесушилердиң саны азайып, қапта-

лында қарашор болған адамлар тарқалысқан уағында, Жуковский көшесі беттен жүйткіп келген жүйрік «Волга» шетирекке келип «шүйк» етип тоқтады. Машинаның есигі ашылды да Мурат Мухамедович миниўге қолайласты. Өзинен өзі қалғып кеткенін сезгендей Қасым, усы уақытта ғана машинаның алдына жууырып шықты.

— Ассалаўма-алейкум! Мурат Мухамедович! Академик енди ғана жоқары көтермекши болған оң аяғын төменге түсирди де, ауыр денесин сыртқа айлаңдырып Қасымға қарады.

— Сәлем.

Академиктиң басқа сөзі еситилмеди. Танымағаны ушында Қасымға әбден тигилип қалды.

«Бойы ұзын болғаны менен денеси дүзгин өсимлиги сыяқлы жип-жиңишке болған, бул бала жигит ким екен өзі?!»

— Мен сизди азаннан берли күтип турман, аға. Қарақалпақстаннан келип едим. Бір қыстаулы жумысым бар еди. Илажы болса еки минут ғана қабыл етсеңиз.

Мурат Мухамедович жас жигиттиң «сизди Қарақалпақстаннан ізлеп келип едим» деген сөзлерине қарап аз-маз босасты. Бірақ және кеңсеге қайтып барыудың илажын таппады.

— Ҳәзир жумыс уақты питти ғой иним, ертең келе ғой.

— Ертең Орайлық Комитетте болады екенсиз. Арғы күни Англияда... Академик: «Мына бала, мениң қай жерлерде болатуғыныма шекем биледи ғой» деп ғайран болды. Ал Қасым болса, академик бирден машинасына минип кетип қалар,—деп ойлады ма:

— Тәғдирим қыл үстінде турыпты, аға. Егер бүгин шешип бермесеңиз, илажсыз Нөкиске қайтып кетиўиме туўра келеди,—деди муңайып. Ел арасында: «Патша фаэтон арбаға қәдемин салған уағында, тек пайманасы толған адам ғана арыз айтады»—деген сөз бар. «Бул жас жигит қандай нәрседен қыйналып атырған екен. Илажы болса, усы жерде-ақ сорап көрсем бе екен»—деген қыял Мурат Мухамедовичтиң бирден ойына келген болса керек. Бірақ неликтен де бул жерде сөйлескиси келмеди.

Академиктиң бирден босасып қалғанын сезген Қасым, қалайда болмасын бүгин өз ойын билдиргиси кел-

ди. Онысызда еле еки айдан бери темасы жоқ, илимий басшысы да белгисиз. Мурат Мухамедович болса Англияға баратыр. Ол жерден бир айсыз қайтпас. Бул жүристе және бир жылды бийкар өткерип жиберіуі де мүмкин. Соның ушында академик қабыл елпей қалыуы мүмкин, деп қорықты ма, әйтеуір оған өз арзын тез баянлағысы келип, қайта-қайта жалбарына баслады.

— Аспирант едим аға, жекке өскен бир жетим бала едим. Жәрдемицизге мүтәж болып турман. Егер бул мәселе бүгін шешилмесе аспирантурадан да шығарып жиберіуі мүмкин,—деп жыламсыраған пишинде сөйледі.

Мурат Мухамедович бул сөзлерге бирден-ақ тәслим болып қалған еди. Академик алты саатқа созылған жыйналыстан әдеуір шаршап шықты. Солай болсада адам баласында меҳрибанлық деген де бар. Асығыс болса да алты саат бойы далада тик аяқтан турған адамның алты аұыз сөзлерин тыңлап көриуге тийисли. Баланың «аспирантпан» деген сөзи оншама дыққатын бөлмесе де, «жетиммен» деген сөзи жүрегине барып жетті де, бирден иркилип қалды. Әри-бери ойлаып турды да шоферына қарады:

— Акрам, сен гаражға бара бер. Мен үйге пыяда қайтаман. Жол жөнекей ойласқандай бир жұмыс шығып қалды,—деді. Мурат Мухамедовичтиң ондай деп айттыуының да жөнн бар еди. Себеби, оның үйиннн өзи де бул жерге ярым километрден аслам емес. Гоголь көшесин айланып өтнн, Пушкин көшесине шықсаң болды. Офицерлер үйиннн қапталындағы, алдында кишкене ғана хәулиси бар, бир қабатлы қызыл гербишлер менен өрилген қырмызы жай.

Шофер машинасына тезден от алдырды да бирден айдап кетті.

Қасым болса қалың терекли тротуарда Мурат Мухамедович пенен бирге киятыр.

Бирақ бул жерде де олардың сөйлесиуі мүмкиншилиги болмады. Академиктиң таныслары көп екен. Биреулерн көшенин арғы жүзинен келип сәлемлеседи. Ал, көшени толтырып киятырған машиналар дизбеги, алдында авария жүз берип, хәмме тоқтап қалғандай, тар соқпаққа жақынлап келип иркилип, Мурат Мухамедович пенен сәлемлеседи де үйине апарып таслауға тилек билдиреди. Шамасы, булардың бәри де Академия-

да ислеп, түсликке қайтып баратырған алымлар болса керек. Бирақ академик булардың бәрине де рахмет айтты да, машинаға минбеди.

Қасым дәслеп Мурат Мухамедовичтиң алдында әдеуір қысынып, бир қысым болып киятырса да сонынан өзін оңлап алды.

— Қулағым сенде, иним—деди академик бир уақытлары, жолдағы адамлар сийрексигеннен кейин.

Қасым кеулиндеги дәртиниң бәрин айтты. Быйыл университеттиң тарийх факультетин ең жоқары бағалар менен питкергенлигин, аспирантураға алып қалғанлығын, еле диссертациясының темасы, илимий басышысы мәлим емес екенлигин, бәрин айтты.

— Үй жағдайларың қалай?

Ырасында да Қасым академиктен тап усындай сорауды күткен жоқ еди. Бир майдан иркилип қалды.

— Үй жағдайларым жақсы емес. Әкем ертеректе, Уллы Уатандарлық урыста қазаланған. Ал, үйде болса тек жалғыз анам турады. Ол да ҳәзир қартайды. Басқа ҳешкимим жоқ.

— Онда сеннен ҳақыйқый алым шығады.—Академик бул сөзди шын кеули менен айтты ма? Я кекетип айтып тур ма? Ол жағын Қасым онша түсинбеди.

— Мен анам менен де ойластым. Ол меннен ҳеш қандай ғам шкпе, өзиңниң кеулиң сүйген кәсипке асыл,—деп атыр.

— Жүдә дурыс айтқан. Соның ушында сени қууатлағым келеди. Ҳәзир маған илимге қәдем қойып атырған жас жигитлер аспирант емес. Бәлки ата-аналары аспиранттай болып көринс береди. Себеби көпшилигиниң илимге интасы жоқ. Тек әке-шешесиниң демеуи менен ғана аспирантураға киреди. Олардың арасында диссертацияны сатып алып жақлап жүргенлердиң де бас аяғы көп. Ал, сен болсаң жетим жигит екенсең, демек сеннен ҳақыйқый алым шығады.

— Айтпақшы, диплом жумысыңның темасы қандай?

— Қара бөриклилер!...

— Қара бөриклилер!...

Мурат Мухамедович бирден қууанып кеткендей түр билдирди. Ол университетти енди ғана питкерип атырған баллар усындай үлкен темаға қол урады,—деп қыялына да келтирмеген болыуы керек

— Мени көбирек қууандырып жибердин, иним. Ыра-

сын айтсам, мен сондай бир илимге уқыбы бар жигити излеп жүрген едим. Қара бөрикдилер тарийхы менен мен де шуғылланғанман. Бирақ мен буны ақырына жеткизе алмадым. Кеўлим басқа темаларға ауып кетти. Енди сени көрип, өзимнің жаслық шағым еске түсип турышты.

Қасымның жүрегин бирден қууаныш бийлей баслаған еди. Қууанбай қәйтсин, атағы әлемге жайылған әдиўли бир академик оның пикирлерин қууатлап атыр. Бул ҳәрқандай илим адамы ушын өз диссертациясының жарты бөлеги бирден питип қалғандай бир гәп. Бирақ қууанышлар еле ертерек болып атырған сыяқлы еди. Академик теманы толығы менен қууатлады. Бирақ еле: «Саған илимий басшы боламан» деген сөзди айтқан жоқ.

Ақырын жүрген болса да уақыт тез өтті. Екеуи қабатласа жүрип Мурат Мухамедовичтиң дәруазасына жетип келген еди.

— Саған айтар кеңесим сол,—деди академик. Аспирантураға киргенин жақсы болыпты. Темаң маған унады. Енди диплом жумысынды маған әкелип, бир көрсетиўнң керек. Мен ҳәрқандай адамның жумысы менен таныспай турып, оған илимий басшы болыўға ыразылық бермеймен.

Қасым бул жерде: «Теманы тастыйықласаңыз болды, устаз, Уатан Моллабаев маған илимий басшы болыўға келисим берди»—деп айтып жибериўге сәл қалды. Сонынан бул сөзди айтпағанына қатты қууанды. Себеби ол: «Академик тек докторларға ғана илимий басшы болады»—деп ойлаған еди. Ал оның «Егер диплом жумысың унаса, өзим илимий басшы боламан»—деп айтқаны күтилмеген жағдай еди.

Қасым трамвайға отырып, жүрип кетти де, бир сааттың ишинде жатақханаға барып, өзиниң диплом жумысын алып келип берди.

Академиктиң қойған шәрти де жүдә қысқа болды.

— Ертең саат алтыларда келип нәтийжесин есите сең. Арғы күни Англияға симпозиумға баратырман.

Бийтақат болған адамға бир күнниң өзи-ақ өтпейди. Ертеңги, кешки саат алтының қандай жаңалық алып келетуғынын ким билсин? Мурат Мухамедович бир сөзли адам. «Жазғаның маған унамады»—деп қай-

тарып берсе, оннан хорлығы жоқ. Қасым түни менен столында отырып, соны ойлап отыр.

Ақыры таң атып, ертеңгі хәрекет басланды. Қасым үйге кирип, сыртқа шығып жүриу менен ақ бул күнди өткізди де, ақыры саат алтыға шамаласқанда трамвайға минни, устаздың үйине келди. Қоллары сәл қалтыраған ишинде есиктиң оң жақ ернегиндеги қырмызы киюканы басты. Үйде адам жоқ па, я үй ийелери жүдә узақта тура ма, әйтеуір әдеуір уақытқа шекем есик ашыла қойған жоқ. Арадан еки-үш минут өткеннен кейин барып, иштен сылп-сылп жүрип киятырған бир тапчканың емески сести еситилди. Соңнан есик шақыр-шұқыр ашылып кетти де, есикте пижама киийип алған Мурат Мухамедовичтиң буйра шашлы басы көршиди.

— Хау, кел Қасым ним, — деди ол ең жақын адамын күтип отырғандай. Бул жақсылық әламаты еди.

Қасым оның менен қол берип сәлемлести. Соннан кейин есик жабылды да, екеуи тас соқпақ арқалы алдыға жүрип кетти.

Қасымның абайлағаны сол, бул жай бирқанша кишкене болғаны менен де хәулисиниң бәри бағ. Жән-жақтың бәрин гүл қаплап кеткен еди. Тар соқпақтың еки бойының бәри де әлуан түрли гүл.

Сөзди академиктиң өзи баслады:

— Диплом жумысынды оқып шықтым. Маған унады. Диссертациянды тап усы бағдарда басласаң сеннен көп нәрсе күтиуге болады. Оннан кейин... — деди әтирапы гүл менен қоршалған кишкене ғана бир беседканың қапталынан өтип баратырып, стол үстинде жаттырған бир бет қағазды тезлик пенен қолына алды да, оны Қасымға усынды.

— Бул да саған, оқы...

Қасым тас соқпақта асығыслы жүрип киятырып, қупья жазылған қағазды асығыслы түрде оқыды:

«Танкент Мәмлекетлик университетинин ректоры академик Сражитдиновқа.

Улыўма тарийх хәм археология кафедрасының аспиранты Қасым Сейтназаровтың Қара бөрикдилер ҳақындағы диссертациялық жумысының темасы менен таныстым. Диссертант оғада актуаль проблеманы қолға алған. Теманы қууатлайман хәм илимий басшы болыу-

ға өз рийзашылығымды билдиремен. Академик Мурат Мухамедович»—деп изине қол қойылыпты.

Жүрегі толқынланып кеткен Қасым не деп айтарында билмей қалды. Соңынан Мурат Мухамедович әллекимди шақырғандай болды.

— Вера,—деп үйден шығып киятырған сулыұ сынлы келиншекке жүзленди.—Мынау Қасым деген шәкиртим. Бағана айтып отыр едим ғой, саған. Көрдіңіз бе, жаслардан хәзир көп нәрсе күтсе болады. Қара бөриклилерди қолга алыпты. Қандай әжайып тема. Қәне, танысып қойыңызлар.

Бундай мақтауларды күтпеген Қасым бірден қысынып, қара тер болып кетти де, басын сәл-пәл ийилиңкірсіп, сызылып тұрған сары келиншек пенен сәлемлесті.

— Қәне, қай жерде отырамыз. Сыртта ма? Иште ме?—деди Мурат Мухамедович.

Бұл жер соншама гөззал болуына қарамастан, ырасын айтқанда Қасымның отырғысы келмес еді. Ол мурады хасыл болған адамдай жүдә мәс болып, сол мәслик аламатының нәшесин, жатақханаға барып, жалғыз өзинің ғана байрамлауының зәрүр екенлигин сезер еді. Соның ушында ол, тап тосаттан бір гүзе алтын тауып алып, енди сол гүзени абайламай сындырып қойуынан қорыққан адамдай қағазға жалтақ-жалтақ қарай берди.

— Рахмет Мурат Мухамедович, мениң аспирантлар жатақханасына қайтыуым керек еді,—деди ийбенип.

— Неге жатақханаға қайтады екенсең, шай иш. Палау да тайын болып турыпты. Билесең бе, жеңген Ташкентке көшип келгенимизден кейин, палау асыуға сондай уста болып кетти. Хәтте ресторанның поварлары да бундай палау писире алмайды.—Қасым илажсыз көнди. Бирақ буның бахтына бірден есиктен бес-алты академик «сауу» етип кирип келди. Олардың екеуи жас үлкен адамлар болғаны менен, қалған төртеуи Мурат Мухамедович пенен дерлик қатар кисилер еді.

— Англияға баратуғын адам деген, жора-жолдасларына жоллық беріуи керек,—деди алдында киятырған ақ шашлы кисі.

Қасым енди бұл жерде отыра алмаслығын сезді. Олар менен сәлемлесті де, Мурат Мухамедовичтен рұхсат алып жатақханасына қарай қайтып кетти.

Бұл уақыяға көп жыллар болған. Сонда да Қасым

хәр уақыт тап усы уақыяны ядына түсире береді. Бунның изи де бар. Бирақ таң жақынласып киятырғаны ушында оның уйқысы келип кетті. Енди уйықлайды. Қалған жағын изинен көре береді. Қасым усылайынша бирден уйықлап кеткен еді.

9.

Азанда албырақлап палатаға кирип келген медсестра қыз Шәригүл ауырыулардың хәммесин де оятып шықты. Бул жағдайға көпшилик адамлар түснбей, хәмме хайран болды. Себеби ауырыулардың арасында азанғы саат алтыдан баслап-ақ бирден төсегинен тұрып, таза хәуаны гезип кететуғынлар, түни менен кирпинги айқаспай, азанда аз-маз мызғып алатуғынлар да бар еді. Соның ушында айырымлары Шәригүлдің бул усынысын жақтырыңқырамай, ыцырсып жатып сорады:

— Не болып қалды?

— Кеселхананы тексеріу ушын Москвадан комиссия келипти.

— Келсе келе бермей ме? Бизлердің оған не байланысымыз бар?

— Хәр палатаға кирип көреді ғой. Пол жууылып, перделер тазадан тутылып, простынялар аумастырылмаса болмайды.

Комиссия келгеннен кейин оның тәтәриги де болуы керек. Хәмме илажсыз орынларынан турды. Биреулер сүлгиснн билегине салып, жууынатуғын бөлмеге қарай баратырса, айырымлары халатларын жамылып, ағаш отырғызылған аллеяның арасына қарай кетті. Күн тымық болып, этирап әдеуір кеуилли еді. Соңынан хәммеси асханаға кирип ауқатланды. Бир саат болар болмастан-ақ «Хәмме өз орынларында болсын. Хәзир «обход» басланады,—деп айтылуы менен-ақ барлығы және өз палаталарына кирип келген еді.

Комиссия дегеннің де пайдасы көп екен-ау. Бир сааттың өзінде-ақ пүткил палата танып болмаслық дәрежеге келген еді. Сорпа төгиле берип, сыйқы қашып кеткен пол тил менен жалағандай етип тазаланыпты. Есик бетке енли перде, айнаның алдына қарағанда көзінди қамастыратуғын ақ жипек тартылыпты. Көрпө-төсек, дастықлардың бәри тап-таза. Билеклерин сы-

банған санитаркалар целлофан қағазларға оралған шылт жаңа сүлгилерди хәммеге тарқатып жүрипти.

— Қәдеминнен айнанайын комиссия,—деди Асан. Сениң де құдиретин әдеуір бар екен ғой. Шылт жаңа ақ халатлар кийинип, ақ қуудай болып кеткен санитаркалар арасында Қасым Улбосынды көрип қалды. Бул қыз Қасымға хат жазғаннан кейин, өзинен өзи қысынды ма, бир неше күннен бери көринбей жүрген еди. Бүгин ол палатада және пайда болды.

Әллеқандай ата өз қызын қаншама дәрежеде жақсы көретуғын болса, Қасым кеўлинде гирбини жоқ бул қызды соншама дәрежеде жақсы көрип қалған еди.

Улбосын қатты уялған пишинде оның менен сәлем-лести. Қырмызы жүзи қызарып, еринлери дирилдеп, маңлайы терлеп турғандай жылтырайды. Ол өзиниң жазған хатының қаншама дәрежеде тәсир еткенлигин сезгиси келди ме, көзлери тап үриккен кийиктиң көзлериндей адамлар арасынан тек Қасымға ғана сын нәзери менен қарады.

— Қалайсаң қызым, анаң жақсы болып кетти ме?—деди оған Қасым пәрмана болып.

— Рахмет, жақсы,—деп ғана жууап қайтарды қыз.

Қасым оның менен еле де құпия сөйлескиси келер, бірақ күтпеген жерден келип қалған «комиссия» деген сөзден әбден қорқып қалған кеселхананың завхозы бирден ишке кирип келди де, жоқарыдан буйрық алған офицердей, палатаны басына көтерип бақырып, ҳәрбир санитаркаға өз алдына көрсетпе бере баслады.

— Бул жер еплеп келеге келипти. Енди екінши палатаға барасызлар,—деген ұағында, буйрықты күтип турған бес келиншек пенен бир қыз бирден изине қайтты. Қасым сөзлери соншама тәсирли болған бул қыз бенен қалайда бир тиллеспекши еди. Бірақ илажы болмады.

Қулласы, күткен комиссия да сол күни келди. Комиссия бул жерге Арал бойының экологиялық жағдайлары бойынша келипти. Олардың айтыуына қарағанда Әмиүдәрьяның суының составы әдеуір өзгерип кеткен. Тексерип жүрген нәрсеси, палатаның тазалығы менен, ишкен ауқатыңның асқазанға тәсири екен. Хәтте науқаслар ишип отырған шайдың өзін де бир стаканға қуйып алды. Оны лабораторияға апарып, тексерип көретуғын усаған.

— Комиссияның баслығы,—деп таныстырған врачтың өзі де, көзине көз әйнек кийіп алған арықлаудан келген бір сары қыз, түр-түсі қәдимги бизиң күндеги көрин жүрген медсестраларымыздан аумаған болса да, хәрбір сөйлеген сөзлери шақмақтың тасындай сәдде-сәдде болып есителиди. Қасында қаптай болып турған бас врачымыз Хәмийдулла Төреевтиң өзи де қалтырап зордан турыпты. Қыз палатада жатырған наўқаслардан:

— Қандай тилеклериңиз бар?—деп сорады.

Бул сөзге хәмме бир-бирине қарасып қойды да хеш нәрсе айта алмады. Бирақ сөзден қуры қалмайтуғын Дүйсенбай:

— Бизде қандай тилек болсын. Бәримизде әйтеуір тәуиптиң тырнағышың астында жатырған адамлармыз. Әйтеуір тезден дүзеліп кетип, үйимизге барып, бала-шағамызға аман-есен қууыссақ болды,—деди.

— Аўқат жағы қалай?

— Аўқат мол ғой. Әсиресе, сүт-қатықлар мол. Гөшли аўқат дерлик хәр күни бериледи.

— Диетикалық аўқатлар барма? деди, комиссия баслығы, бас врачқа бурылып.

Бизде диетикалық аўқатлар бар. Бирақ жергиликли халық көбирек гөшли аўқатқа үйренген. Айырымлары өзлериниң үйлеринен әкелдиреди.

— Хее... Бирақ хәрқандай аўқатты да врачлар көзден өткерип турыуы керек.

— Дәри-дармақлардың жағдайы қалай?

— Дәри-дармақ көп ғой. Егер докторлар таба алмаса өзлеримиз сырттан сатып әкелдиремиз.

Комиссия баслығы бул сөздин мағанасына оншама түсінбей қалды. Ал, бас врач болса, бул сөзлердин бәрин рус тилине еркин аударған болып, «бәри бар», «бәри жеткиликли» деген сөзлер менен тамамлады.

Қулласы, комиссия көп егленип турмастан басқа палаталарға қарай өтип кетти. Бул жерде жатырған адамлар болса, комиссия жуўмақларын өзлеринше додалай баслады.

Бийтан адамлар бос жатқаны ушында көбирек газета журналлар оқыйды. Бүгин комиссия келгени ушын да хеш ким сыртқа шықпаған. Азанда газета алып келмей турып шайын иштейтуғын Асанның өзи де бүгин хеш жаққа бармаған еди. Ол жақынырақта сыртқа

шығып кеткен болса да еле қайтып келмей атыр. Азанда газета оқымаса кеули кеншимейтуғын Төребай да тақатсызланып:

— Қонсы палаталарға барып көрши, Жумабай иним, бүгінги газеталардан табылмас па екен,—деп атырғанда, бир бууат газетаны алып, қара тер болып қалған Асан кирип келди. Хәмме:

— Маған биреуин берегөр,—деп хәмме ғабыр-ғубыр болып атыр.

— Бүгін аты Нөкисти айланып жүрип газета таба алмадым,—деп тоңқылдады Асан. Тап бурынғы базар жайдың алдындағы киоскадан зордан таптым.

— Неге? Нөкистиң газетиниң бэрин насыбайшылар бөлисип алып па? Таңның атқаны жаңа емес пе? Яки бул жерде де бизиң ауылдағыдай, бир күни газета келсе, екинши күни газета келмейтуғын ылақ тарқалған ба екен.—деди Жумабай.

— Сауда араласқан жердиң бэри сондай ғой. Бүгінги «Литературная газета»ның өзин «жоқ еди» деп, қымбатына зордан биреуин тауып берди. «Бал тутқан бармағын жалайды» дегендей барлық жерде де «пайда» деген ылақ араласып кеткен,—деп шырпыр болды Асан.

— «Бал тутқан»—деп бул бир дүканға түскен мақпал ма? Өзи болса үш тийнилик бир газета, оннан қандай пайда көреді?

— Сен олай деп, ойлама бала,—деди орнынан турып кеткен Жумабай.—«Қазанның түрли-түрли былғауы бар». Тап газ суудың өзинен «Газ жигирма төрт» машина алып атырған адамлар көп. Шийше сатып, еки этажлы жай қурып, пивоның көбигинен сарай салдырған адамлардың талайын көрдим. Сауданың үлкен кишисен жоқ.

Баяғы бир жылы, исим оншама келиспей жүрген бир уақытлары арқа районлардың биринде почтаның баслығы болып иследим,—деди берги кроватта жатырған бухгалтер омырауын көтерип. «Мал сатып жеп, майлы быламыққа батқан Өтемис, енди конверт сатып қалай күн көреді» екен деп айтыушылар көп болды. Истинің көзин билген адамға барлық жерде де пул мол екен. Мен газетаның өзинен-ақ хәр жылы бес мың сом пайда түсирдим.

— Хау, қалайынша? «Сумлықты ала тана баслай-

ды»,—деп сенде де гәп көп екен-ау,—деди кроватинан секирип турған Дүйсенбай.

Бул палатада жатырған адамлар арасында Өтемис әдеуір тәжірийбелі еді. Ауылда адамларды алдап көп пайда көрген. Бірақ ол, бул пайдалардың бәрі өзинің ақмаллылығы себеплі деп сезер еді. Соның ушында ол марапаттың адамы болып, бул истиң қылмыс пенен байланыслы екенін де сезбес, биреу қурттай мақтаса айрандай ақтарылып, ишиндегі сөздің бәрін төгіп тас-лайтуғын еді. Бүгінде тап сондай болды. Кеулінде жасырынып жүрген бір сырлы уақыяны саудыратып айтты да салды.

— Енди мына жағын тыңлаң,—деди бірден қызып кеткен Өтемис, өзинің тапқырлығына әбден марапатланған адамға усап. Өзи район бойынша барлық адам, хәммеси болып он мың сомлық газета-журналға жазылады екен. Соның бес мың сомлық квитанциясын бөліп алдым да тандырға салып өртедим. Қаланың ишине тийгеним жоқ. Бәрі хәррегендей шатақ адамлар. Не бәле болса совхозларға болды. Дәслеп районның территориясын екиге бөлдім. Бүгінгі шыққан газетаны қубла жағына қарай жөнелтсем, ертеңгі шыққан газетаны арқә жаққа қарай ысыраман. «Газетаны толық ала алмай атырмыз»—деп айтыушылар да болды.

— Тийисли газетаңыздың бәрін жиберіп атырман,—деп бетлетпедім. Журналлардың тәғдири де тап сондай болды. Төрт жыл усыншама хәрекет етсем де жүйін билинбей кетти... Есаплап көриң? Қаншама пайда?...

— Япырмай-ә!—деди бірден қаулығып қалған Дүйсенбай.

— Солай,—деди Өтемис тап бир әпиуайы уақыяны баян етіп отырғандай:

— Онда тек өлип көрмегенмен десеш,—деди Асанмырса етіп.

Буннан кейін палатада жатырған адамлар арасында, сауданың пайдасы қаққында сырласуы басланып кетти. Бир қызық жері сол, бул адамлар хеш нәрседен қорықпас еді. Өзлери соншама ақ көкірек пе? Яки бул бурын исленген жынаят болып изи жабылып, енди гарры разведчиклердің басынан өткізген гүрриңлери сыяқлы, хийлескер адамлардың өтмишинен қалған бир елес пе? Хешқандай түсинип болмас еді. Бул жерде сауда менен айналысқан адам тек екеу болып, ол да

болса Өтемис пенен Дүйсенбай. Бул бағдарда да Өтемис тәжірийбелі еді. Өтемис төрт жылға шамалас РайПО да складшы болып ислеген екен. Дүйсенбайдың мақтағанына әбден ақтарылып кетті де, төрт жылда қолға киргизген тәжірийбелерін айта баслады.

Адамлар РайПО ға жұмысқа кирген адам бирден-ақ байып кетеді,—деп айтысады. Бул сөздің де төркині бар,—деді Өтемис, өзін әдеуір тәжірийбелі адам етип көрсетип. Барлық нәрсеге де басынды ислетпесен болмайды.

— Саудаға араласқанның бәрі сумлықлы бола ма екен, әйтеуір биринши жылы жұмыстың жағдайын оншама түсине бермейтуғын, өзине де өзгеге де пайдасы жоқ бир қорқақ адам атандым. Басқалар пайдаға белшеринен батады да жатады. Бирақ маған бир берекет дарытқандай бир пайда түспеди. Сатыушылардың хеш биреуі де меннен алданған жоқ. Ара-арасында ғана складқа келип тұрған өтімлі зат, Өтемистің қолына жетпей-ақ баслықтың буйырығы менен тарқалып кетеді. Аңғытқа шаба бермей, аузымды жауып жүріу ушын, ақсақал тәрепинен берилетуғын бир ящик қара шай менен, бир ящик көк чай, ағайын-тууған, жора-жолдас, қонсы-қобаларға үлестіріу менен-ақ жоқ болып кетеді. Оларға қымбатына сатыуға қысынаман. Бир күні бұрын усы складта ислеп кеткен бир киі маған кенес берді:

— Бундай жағдайда бала-шағанды да баға алмайсаң. Кім болыуына да қарама? Өтімлі заттың бәрін қымбатына сата бер. Тап тууысқаның болса да екі ессине сат, сонда исиң жүриседи. Оннан кейін дүканшыларға зат бөлистіргенде де өтімлі заттың пайдасын талап ет. Ақ көкиреклеу биреулері болса, есабын тауып алда, сол уақытлары ғана муртыңды балта кеспейди,—деді. Бул киінің сөзинен де бир нәрсе уққандай болдым. Дәрхал жүрпін баратырған жолымның бағдарын өзгерттім. Тау басына жыйналып қалған тик жар музлық бәхорде күннің ыссысына шыдамай ерип, астанкестен болып, дәрьяның көнарын бузып, бирден асқынып толып кететуғын уақытлары көп болады. Мен де сол дәрья сыяқлы бир айдың өзінде-ақ тасып кеткен едим. Енди хәрқандай менмен дүканшының өзі де алдымнан шықса албырақлап:

— Ҳау, Өтемис ага, ассалаума-алейкум,—деп қолымды бир майданға шекем жаздырмай туратуғын еди.

Бир күни жақында ғана дүканшы болып тайынланған, ақ пенен қараны оншама абайлай бермейтуғын бир ақ көкирек жас бала алдыма келди. Ол ящик арақ алмақшы екен. Мениң бирден билгирлигим тутып кетти де, наклоннайын еки мәртебе жаздырып он ящик арақ берип жибердим. Бирақ наклонной жигирма ящик араққа жазылған еди. Бала дүканшы қағаздың биреуін копиясы деп ойлады ма, оншама итибар бермеді. Солайынша он минуттың ишинде-ақ он ящик арақ пайдама қалды. Буннан кейин құлқыным әбден кеңейип кетти де, басқа адамларды да алдауға қарадым.

Бирақ көп узамай атырып-ақ, мениң хәрекетлерим көпшиликке билине баслады. Журт түе жора-жолдасларымның бәри де маған қарсы болды. Соңынан барлық «жазғышлардың» бәри изиме түсип кетти де, тап жүзи қара адамдай болып қалдым. Журналистпен дейме-ау, әйтеуир тутқан жеринен жаздырмайтуғын биреулер. Шылт жаңа қызыл қағазларды қолына услатсаң да қайрылып қарамайды. Еплеп жүрип солардан зордан қутылдым.

Буннан кейин, ҳеш кимнен, ҳеш нәрсе алмайтуғын, биреудің ҳақысын жемейтуғын бир өз исине пысық складшыға айландым. Биреу билди, биреу билмеді. Мениң бул жолдағы хызметим де қызық болды.

Гейшара складшылар дүканшыларға:

— Бир қапшық қумшекер таслап кет. Бирдей сениң затларыңды бағып отырмаз,—деп жалынады-ау.

Ондайларды болса, тап жинимнен бетер жек көрмен. Ал, мен болсам олардан бир килограмм да қумшекер талап еткеним жоқ. Дүканда балық ушлаушылар ушын қармақ таярлап қойған бамбук ағашы бар ғой. Соның иши тап бизиң қамыслардай геуек болады. Мен солардың жинишкелерин сатып алып, бир қарыстай жерин ғана кесип пай жасадым. Найды хәр қапшықтың бүйирине барып бир майдан тутып турсаң болды. Қапшықтың қапталынан сүттей болып қумшекер ағады. Қаптың аузын ашпайсаң, пакетин бузбайсаң. Жигирмаотыз қапшықтың өзинен үлкен бир қапшық қумшекер ала берсең. Дүканшылар болса тышқанларды балағатлап, қапшықларды жамап атырғаны.

— Мына складшы бийшара, баяғы журналистлердің хұжиминен кейин, бир мөмин адам болып қалды. Бизлерден бир кило да қумшекер сорамайды,—деп өз жөнине кетеди.

Ал мен болсам бул жақта жүрип, қалта-қалта қумшекер сатаман. Сақсақ тышқанның нағыз өзиниң складшы екенлигинен сирә хабары жоқ. Гейде складқа хинд шайы менен, «көк қасқа» деп аталған көк шайлар да келеди. Сен олардың хеш биреуиниң де пачкасын ашпай-ақ қой. Шайларды ящиктен алып, жайыуға салып екшесең, соның өзинен-ақ онсеридей шай аласаң. Булардың бәрин целлофан қағазларға салып, өлшестрип сатамыз. Әне, саған керек болса пайда...

Пискен ас деген көз алдында турғаннан кейин бәле ғой. Гейде жора-жолдасларың менен ушырасып қаласаң. Арақ та ишкиң келеди. Бундай жағдайда складтан барып аламан да ише беремен. Биреулердиң бул мәселеге байланыслы зөрүр жумысларын да питкеремен. Сөйтип жүрсем складта көп арақ кемис келди. Болып кетти бирден баса-бас—ревизия. Он ящиктей арақ хеш жерде жоқ. Басымды және ислеттим:

Складта тышқан көбейип кетти. Хеш илажың таба алмағаннан кейин, бес-алты пышық асыраған едим. Пышықлар тар жерде тышқан қууып жүрип, талай шийшениң басына жеткен екен,—деп жалындым.

Олар мениң сөзиме исенди. Бахтым бар екен:

— Пышықларың қаяқта деп сорамады. Сәл дәлийлим өзиме жақсы болды. Бес жүз кило колбаса, бир тоннадай гөш «тышқанлар менен гүресип атырған пышықларға жем болған» деп акт дүзилди. Хүкимет деген де ақ көкирек-ау. Бәрине исенди. Ертеңине еки жүздеи бос шийшени балтаның астына алып сындырып «буларды тышқан сындырған, көриңдер»—деп машинаға артып жибердим. Бирақ көп дүканларда қумшекер, қант, конфеталар кемис келди де дүканшылары рас-трата болып қалды. Ал, мен аман қалдым.

— Бизиң сауда жумысымыздың жағдайлары да таң қаларлық екен ғой,—деди Асан.

— Не таң қаларлығы бар. Басты ислетиу керек,—деди қуўжыңлап отырып, көп сөзге берилип кеткен Өте-мис.—Өзимниң ақыллылығым пайда берди. Көп жерде

дигирманның тасының астынан да тири шығып кеттім,
—деп мақтанды.

Буннан кейін хәмме жабырласып кетти де бир қарарға келе алмады. Биреулері:

— Бундай жағдайлар бурын болған. Ал, хәзир басқаша,—деп атыр.

— Сондайлар хәзир де табылып қалады,—деди Асан.

— Тап ОБХСС көзин бежирейтип турса да «бал тутқан бармағын жалайды»—деди Өтемис.

— Қысыр сөзди қойып турайық,—деди сөзге араласқан Төребай.—Асан иним, сен көбирек газета оқысаң ғой, дүньяда не жаңалықлар бар екен? Соннан бир нәрсе айт-шы. Қайта қурыу басланғаннан берли газеталарда анығын жазатуғын болды ғой.

Шалқасына жатып газета оқып атырған Асан бир аўнан бүккесине түсти де:

— Дүньяда жаңалық көп, Төребай аға. Тахиаташ элеваторында салы тасып жүрген бир шофер жигит, үш ярым тонна салыны жолда биреулерге арзан бақаларға сатып кетипти.

— Хаў, онда бурыннан-ақ, бундай иске қунығып жүрген бир адам болды ғой. Сыры ашылып па?...

— Ашылғанда қандай. Милиция хызметкерлери тәрепнен қолға түсипти.

— Япырмай, саддақ, бул адамларға. ОБХСС тың қолына түсип қаламан, деп те қорықпайды-аў.

— Сиз оны айтып атырсыз. Хәтте ОБХСС хызметкериниң өзи, Мойнақ балық заводынан бир ярым тонна жем урлапты.

— Не дейди?

— Мине, бүгинги газетада үлкен хәриплер менен бақырайтып жазып қойыпты. Бир депутат рабочий жигит: «Жемди бермеймен» деп машинаның алдына тракторын қаңтарып қойған екен, қайтама тракторшы жигиттиң өзін жумыстан босатып жиберипти.

— Баслық пенен байланысы бар екен-аў заңғардың. Болмаса депутат пенен срегисип не пайда табады?

— Бәрибир рабочий жигитти қайтадан жумысқа алады,—деди Жумабай. Басқа илажы жоқ.

— Япырмай, усы күнлери де соншама қылмыс қылып, адамлардың жүрегиниң түги бар екен-аў...

— Мен де сол жағын айтып атырманда...

Бирақ бул пикирлесуі көпке созылмады. Бирден

түслик уағы болып қалды да, палатадағы адамлар асханаға барыуға асығып, тарқалыса баслады.

10.

Алтыншы палатаға шынында да хәрқыйлы адамлар жайғасқан еди. Олардың көпшилиги ақ көкирек, бирақ айырым сумлықлылары да бар. Солай болса да бир үйдің адамлары сыяқлы бир компнатада жатып туратуғын болғаны ушында бир-биринен сыр сақламады. Көпшилик адамлар жұмыс орнын өзгертип кеткени ушында бастан өткізген уақыяларын өтмиште болған хәдийселер, деп ғана түсинер еди.

Түстен кейин Қасымды излеп Төремурат пенен Қудайберген келди. Булар еле профессор болмағаны менен де өзлери таңлап алған маманлығына әдеуір жетик, Москва, Ленинград, Киевтиң жоқарғы мектеплеринен тәлим алған, ел сыйлайтуғын елеули алымлар еди.

Қасым буларды Москвада болатуғын үлкен бир симпозиумға баратырғанда самолетке шығарып салған еди. Соннан еки күн өткеннен кейин ақ өзи усындай жағдайға түсип қалды. Кеше кеште самолеттан түскен екен. Бул жағдайды Улмекеннен еситипти де, балларға базарлықтан ауысқан апельсинлерди газеталарға орапты да бул жаққа келе берипти.

— Қалайсаң, достым, — деп пәрмана болып атыр олар.

Қасым оларға өз жағдайларын сөйлеп берди. Олардың да айтар жаңалығы көп. Жақында Арал проблемасы толығы менен Орайлық Комитетте қаралатуғын ұсаған. Демек буның өзи де үлкен жетискенлик еди. Университетте де абыр-сабыр уақыялар көбейип кетипти. «Балық басынан ширийди» дегендей алымлар алты бөлекке бөлинип кетипти. Бұрынғыдай биібастақ биік айти күсеушилер көп. Хәрким өз әтирапындағы адамлардың биреуи жоқарылай қойса, тап өзи «тахттың тутасына жақынлап қалғандай» биреу-биреуди мүнжиң, бир неше топтарларға бөлинип, алқымы кепкенше айтысып атырған көринеди.

Жоқарғы оқыу орнында еледе болса, шешилмей атырған проблемалар көп. Студентлер жатақханасында күйип кеткен светтиң бир қарыс сымын сорап Тахнаташқа барсаң да «бир баланы имтиханнан өткізип беріуди сораиды». Яки самалдың күши менен сынған қалың айна ушын еки жарымес баланың басынан сыйпап,

биринші курсқа отырғызыуың керек. Қаншама қылмыс-лы не иелесең, исиң жүрисіп кете берер-миш? Бундай жағдайда қандай әдиллік болады?

Құлласы, келген қонақтардың бәрі де тийкарынаи усы бағдарда сөйлести. Соңынан бир-бири менен хәзил-лескен болды. Ең изинде өз достының сауалып кетиуине жақсы тилеклер билдирип, үйлерине қайтты. Бул сапары палаттада Қасым менен тек Асан ғана қалған еди.

Қасым Асанды тек кітапты көп оқыйтуғын адам сы-патында ғана биледи. Бир бөлмеде сонша күн жатса да бир ашылысып сөйлесе алған жоқ еди. Асан ақ көкирек жигит болса да минези дым ауыр. Хәмме менен де сөй-лескиси келе бермес, егер көпшилик сөйлесип атырған-да да, қапталлап жатып кітап оқыйды. Яки болмаса шалқасына жатып, хәр биреуи шапалақтай болған науч-никлер менен еки қулағын бирден бекитип алып музыка тыңлайды. Ал, айырым жағдайларда адамлар арасын-дағы тартысларға қосылып, азар-безер болып кетер-еди. Бүгин болса, қулағына тағып алған научниги де жоқ. Кітапты биресе жауып, биресе оқып, бийтақат болып жатыр. Ол өзи хешким менен ашылысып сөй-лесе де бермейди. Бирақ кеулине жаққан адам менен дөртлесіуге хәуес жигит. Сонда да көп сөйлемейди. Көп оқыйды. Әйтеуір солай болса да күни менен кітап оқып жалығып кетти ме? Бирден өзинен өзи сөйленип, орнынан турып кетти.

— Мени Аралдың тәғдири қыйнайды,—деди ол.— Арал—бул Қарақалпақстанның ырысқалы ғой. Буған басы айланып атырған адамлар бар ма екен? Мен теңиздиң бойында тууылған адамман. Соның ушында оған жаным көбирек ашыйды.

Демек ол бүгин Қасым менен Арал хәққында пи-кирлесекиси болды.

— Аралға жаны ашымайтуғын адам бар ма? Биз-лер Аралдан еки жүз километрдей қашықлықта ту-уылдық. Сонда да «теңиз жағасында тууылғанбыз»— деп мақтаныш етип жүрмиз ғой.

— Оның жөни бир басқа. Бирақ Арал менің айма-лап өсирген анам еди... Мен Арал балықшысының семья-сында тууылған адамман.

Асанның түри бирден өзгерип кеткендей болды. Ол тап көп жыллар бойы өз үлкесинен шығып кетип, сон-

ша жыллар сағынып қайтып келгенінде асау дәрьясы менен тентек теңизиниң бирден қурып қалып, шаңғытып атырған дузлы қумды қушақлап дебдиуин баса алмай атырған бир адамға усар еди.

— Асау Аралдан айрылдық ғой. Бирақ оны қайтадан тиклеуге болар ма екен?...

Жас жигиттиң жүрек тербеліслеринде қайғы менен өкиниш, сағыныш пенен айралық, бәри де сырлы сезимнен сызатланып шығып турғандай көрінди.

— Неге? Мәселен мениң өзім Аралдан еле үмитимди үзгеним жоқ,—деди Қасым.

Солай болса да Асанның жүзи бирден қууарып кетти. Оның түси тап жаңа ғана өзиниң ең жақын адамын әулийеге жерлеп қайтқан адамдай қайғылы еди. Дауысы тарғылланып әсте ғана сөйледі.

— Арал мениң жаслығым да, жигитлигим де, жомартлығым да еди. Кемелер қәбирстанын құрғақта қалдырып, қайтып баратырған Арал толқындай туұлаған бахтымның сағымы сыяқлы көрине береди, маған...

Солай деп айтты да бир майдан тоқтады. Стол үстінде сууып қалған бир стакан шайды симирин жиберди де, қайтадан сөйлеп кетти.

— Елиуинши жыллардың ақырында бизлер де баскалар қатары оныншы классты тамамладық. Ол уақытлары Мойнақ тап Венцияға усайтуғын еди. Орталық көшелердиң бәрін суу басып, қырдан қайық айдап барып, туұлаған теңизге түсетуғын едик. Қаланың шетине қайшы шауып, ересек баллардың ергенегинен шыға сала жайылым сууға қармақ салып, балық тутып отыратуғынын көп көретуғын едим. Теңиздиң ғырра жағасына салынған Мойнақ мийманханасының да тырнағын суу алып кетти. Аэропорттан келген мийманларты мийманханаға апаруу ушын да қайық жаллап жүргенимиз еле есимде.

Сол жыллары Мойнақ жигитлериниң таңлайтуғын тек еки кәсиби ғана бар еди. Булардың биреулері буйра бултты қақ жарып ушатуғын «қыран» яки ушыушы болса, екінши биреулері, түпсиз теңиз толқынларының үстинен бой салатуғын матрос. Ден саулығының мықлылығы бойынша ҳешким де Мойнақ жигитлеринен асып кете алған жоқ. Ҳәтте ғаррыларының өзи де сексенге шыққанша бекиредей белин бүкпейтуғын еди. Соның

ушында теңиздің таза қауасын емип өскен Мойнақтың жигитлери әдеуір қарыулы болды. Самолетлардың хәрбір түрін басқарыуда суймырық болып көринген бул батыр жигитлер хәтте сексенинши жыллардың өзінде де эстафетаны өз қолынан бермей, ушлап турған еди.

Сонынан Арал қайтты да, жигитлердің дәулеті де төменлеп кетти. Бурында армия қатарына шақырылғанда денсаулығы әбден бекем болған Алпамыстай жигитлер Арқа Муз океаны менен Қара теңизден бирақ шығатуғын болса, енди қурылыс батальонына зордан ғана шыдайтуғын аұхалға жетти.

Мен сол жыллары балықшы едим. Алдымда таудай теңселген толқынлар менен тиресип жүрип, қайық пенен қара көрим жерге барып аў салып, сәскеге жақын кемениң бетин липлемей етип, балық тийеп жағаға қарай қайтар едик. Ол уақытта Аралда балықтың түри көп. Жотасы жылқыдай болған жайын. Торға түссе тайдай туулайтуғын бекире, қабыршағы гүмистей жарқыраған сүүен, сорпасын ишсең сан мың аұырыуынды жазып жиберетуғын сары сазан. Булардың барлығы да Арал теңизиниң алтынға алмастырып болмайтуғын байлығы, тек адам баласы ушын ең әжайып гәзнийне еди.

Мен көп ғана еллердн гездим. Бирақ Арал балығындай мазалы балықты хеш жерде де ушырата алмадым. Пай! Пай! Балықлары соншама мазалы еди-аў... Плянлар үсти-үстине орынланып атты. Соның ала мотофелюга капитаны болып тайынландым. Теңиздің айбатлы толқынлары бизиң ушын хеш нәрсе емес еди. Еки, үш күн теңизде жүрип, траптың бәрин балыққа толтырып комбинатқа қарай қайтатуғын едик.

Бизлердің хәммемизден де жасы үлкен Жумабай аға деген мотофелюга капитаны бар еди. Қатты қууақы киши. Егер ол биреу менен хәзиллесип, басқыласа қойса, тап көзиңнен жас шыққанша күлсең. Бир жола, бир делегацияны теңизге алып шыққанымызда Айтжан ағаны:

— Мурның Халимулинниң муштигиндей болың,— деп басқылаганы еле есимде. Биз делегацияны Мойнақ портынан катерге мингизип, «Жолбарыс қуйрық» арқалы түни менен айланып өтип, «Марат» колхозына алып барған едик. Сонда делегация баслығы:

— Биз Мойнақтан жүз километрдей алыслап кеттик. Ертеңги рейске жете алмаймыз,— деп аэропортқа радиограмма берген екен. Ертеңги күни «Марат» кол-

хозынан Мойнақ аэропортына он бес минутта жетип барғанымызда олар ҳайран болды.

Теңиз жағалауында адамды тап қалдыратуғын гөзал жерлер көп еді. Катер мишип Үргеге барамыз, оннан былай кетсек. Шеге менен Мәделинің арасын аралаймыз. Мойнақ арқалы Қазақ дәрья хәм Ақбеткейге баратуғын теңиз жолы бар еді. Хәптениң алтыншы күнлері Аральскке баратуғын нәхән бир ақ пароход келип, Мойнақ портына лангер таслайды.

Бизлер болсақ жаз күнлери теңиз айдынында узақ жүзип жүремиз де бәхәр хәм гүз күнлеринде Әмударьяның теңизге қуйып турған жери Ордабайға келип қоныс басамыз.

Бәхәр басланғаннан баслап, дәрьяның сууы бирден тасып кетеди де, балықтың барлығы да жоқарыға қарай өрлейди. Бизлер болсақ бул жерге жылым саламыз да балықты аўлап ала беремиз. Бир күннің өзинде-ақ, бир айлық планды орынлаған уақытларымыз да болды.

Жаңа ғана торға түсип ойнап турған сазан менен сүүсенди қазанға салып, ети менен қосып сорпасын ишсең тап музы қаймақласып турған суўға түсип, балық аўласаң да хеш нәрсе қылмайды. Бирақ алпысыншы жыллардың ақырынан баслап-ақ Аралды мақтаушылар көбейип кетти. Мойнақ Орта Азиядағы пайда болған «екинши Сочи» аталып, теңиз жағаларына дем алыс үйлери салынды. Нөкистен. Ташауыздан, Ургенчтен ишине адам толған автобуслар, артқы айналарының ишине ақ жипектен перде тутылған жүйрик «Волга»ларға минген жас жигитлер менен, нәзалим келиншеклер үсти-үстинне келе баслады. Дем алыс үйлерине жыйналған дүркиндүркин адамлар түни менен арақ ишип, босаған шийшелерин суўға ылақтырып, теңизге шомыла баслады. Шийшеден сескенген балықлар теңиздің түбине қарай қашты. Булардың хәрекетине бирден өкпелегендей хәкисине теңиз де қайта баслады.

Биз ол уақытлары тап теңиз усындай жағдайға түсип қалады, деп ойлағанмыз жоқ.

— Тәбияттың тилсимли хәрекетин сондай. Бир жылы суў аз болады. Екинши жылы суў көбейип, теңиз толысады деген үмитте едик. Бирақ олай болмады. Еки-үш жылдың өзинде-ақ теңиз әдеуір кейин шегинип кеткен еди. Жетписинши жыллардың ақырына келип, Әмиў-дәрьяның сууы да тартылды. Тәрийин тап ертектей

болған асау Әмиүдің суының қурығанын көріп, адамлар әдеуір албыраған еді. Ауыз суудың өзі қажат болып, адамлар қудық қазыуға киристи. Бірақ бул жердің бәрін де теңиздің дүзлы суы жайлағаны ушын, дәмн дым ашшы. Ишип болмайды.

— Арал болса және де қашықлап кетти. Баяғыда Халмурат доктор:

— Ишип ауырса Әмиүдәрьяның ылай суудан иш, — деп айтатугын еди. Енди болса сол асау дәрьяның бир ебиндей ғана изейкештен парқы жоқ. Алдын байлап таслап, жылда химиялық төгин бере берип, силикпенн шыққан жерди шайып сууғарып, шеребе суудың бәрін берман қарай ағызып атыр. Бул суудан адам да, Арал да пайда көре алмайды...

Суудың сыйқы қашты... Балық жоқ. Адамлар енди не қылады? Хүкімет тез арада жәрдемге келди. Бул жерден енди шаруашылық совхозлары дүзилиуи керек екен. Баяғы дем алыс үйлерин бузып, бузауһаһа, малхана дүзеттик. Еби бар адамлар еплеп егин егип, дийханшылыққа араласты.

— Биз ата кәсибинен басқа жұмысты ислемеймиз, деушилер де болды.

Булардың да пикирине ҳешким қарсы шыққан жоқ. Тезден Нөкиске қоңырау етип, бурын бизин аспанымыздың бүркити есапланса да, енди пенсияға шығып, Нөкис аэропортында жатырған АН—24 тиң бәрин Мойнаққа командировкаға айдады. Енди жүрегинде оты бар жигитлердин бәри де самолетке минип, кими Судочье, кими Сыры Қамысқа қарай көл жағалап кетти. Гейпаралары «Қара терен» этирапын мөканлады. Бірақ аты дүньяға белгил болып қалған Мойнақ балық комбинатын тек көл балығы менен тәмийинлеу қыйын. Басқа илажымыз қалмастан Архангельсктен Арқа Муз океанының балығын алдырдық. Жолы узақ болғаннан кейин, буның да баҳасы кымбатлап кетти.

Атайы балықшы болыуыма қарамастан, мениң де бул кәсиптен қол үзиуиме туура келди.

Ертеңине есиктен шықтым да, тап еки километр жерде қайырлап қалған жайындай жалпайып, көриниси көшип кеткен ауылда қалған сырлы сарайдай тумсығы менен күмди тиреп атырған «Чайка» деген мотофелюга менен үнсиз хошластым. Қаланың қапталында қыйралап атырған кемелер қәбирстаны көп уақытларға шежем қиялымнан кетпеди. Булардың бәри де бир белги-

сиз себеплер менен жағысқа шығып қалған бір дельфинлерге усар еди.

Соннан кейін барып гидротехникумға оқыуға кирдим. Бул кәсип жақсы екен-дә, бірақ бірден үйреніп кете алмай қатты қыйналдым. Биринши маманлығым бульдозершилик болды. Астында пилдей трактор. Ол уақытлары тазадан жер ашыу деген үрдис болып еди. Алдына не келсе, соны қыйратып кете бересен. Бир күнлери прорабым айтты:

— Сен бир ақ көкирек бала екенсең. Екеуimiz келисейик.

— Келискейде не қыламыз?

— Саған сансыз ақша жазаман, екеуimiz бөлісемиз.

— Бул келиспейди. Мениң тек ислеген мийнетимди ғана жаз,—дедим.

— Онда ерниң жалақ-жалақ болып ислей бер. Аларсаң көп пулды,—деп жекиринди.

— Прораб бәрибир өз нийетин орылады. Мениң мийнетимди бақаламады. Басқалар бес күн арақ ишип жатып, еки күн ғана зордан қозғалады. Сондада прораб пепен келисип, қамтым-қамтым пул алды. Буған жаным қатты ашыды. Себеби тұрғынлық дәуири адамларды мийнетсизликке, қосжақпаслыққа, жалатайлыққа тәрбиялады. Жұмысты өндирип ислеу шәрт емес. Тек өзинен жоқары адамлар менен келисип ислеу керек екен. Бул ҳаққында жоқарыға жазып жиберип едим. Қайтама өзиме «жалахор» деген жала жабылды. Ислегениме бир жыл болмай атырып, жұмыстан босатылдым. Оннан кейін жер насосына механик болып жұмысқа кирдим. Кәсип өзиме әбден унады. Себеби, суудың ишинде жүрип, насос арқалы жер қазасаң. Бул кәсипте ислейтуғын адамның өзи көп емес екен. Соның ушында прорабым мениң жағдайым менен әдеуир есапласты. Пулға пүткиллей көмилип қалдым. Бир күнлери бул жұмыстан да гүманландым. Ақыры, прорабыма:

— Хәр нәрсениң де өзиниң сорауы болады аға, маған ақшаны дым көп төлеп атырғаныңыз жоқ па?—деп сорадым.

— Әй, ол жағын не қыласаң? Сениң арқаңда бизлер де план орынлап, бир абройлы болып жүрейик,—деди. Ол сол күни-ақ мениң бир айлығым ушын мың сомнан аслам пул берди.

— Және бир бензовоз жанар май алып келдим, қуып ал,—деди ол. Мен:

— Жақында ғана қуйғанман, бак толы, дедим.

— Тولى болса дәрьяға ағыз, деди.

— Дәрьяға ағызып, бул бир сары май ма? Эмиудиң аяғында, сууын ишип күн көрип отырған қаншама халық бар. Олар суудың орнына қара май ишип ауыр кеселге жолықпасын. Хәзир бунысызда изей суу адамлардың исказанын бузып атыр. Елге жаманлық еткен адам оңбайды,—дедим.

— Дәрьяны ыласлап атырған адам сениң бир өзін бе? Өзін өрде турсаң ғой. Хәш бәле қылмайды? Ал билер болсақ, бүгин пәлен тонна жанар май жағып планды орынладық,—деп айтыуымыз керек. Бир илажын ислемесек болмайды,—деп турып алды ол.

— Тек өзін ойлаған адам ақмақ. Оннанда майың көп болса қумға төгип кете бер, дедим мен.

— Билинип қалады. Өткен жылы қумға төгип кетип бөлеге қалдық. Ал, дәрьяға төктің бар ғой изи билін-бейди,—деп шыжа-пыжа бола баслады, прораб.

Қулласы, мен бул пикирге тис-тыриағым менен қарсы шықтым.

Солайынша мен каютаға кирип-шығып жүргенимде, прорабымыз Пирлепес бензовозды дәрьяға жақынлатыпты да, барлық жанар майды суўға ағызып жиберипти. Суудың бетине болса қарап болмайды. Қап-қара май... Билмедим, бул суудан ишип, бизиң ауылда қаншама адам кесел тапты екен?..

Буннан кейин бул жұмыстанда қолым сууыды. Өзим сондайман. Пайдасы қаншама көп болсада, халыққа зиянлы жұмысқа қолым бармайды. Сол күннен баслап-ақ прораб пенен келиспей қалдым. Бундай адамлар басы болын жүрсе, бахтымыз келиспес,—деп жоқары оқыулардың бирине жоллама алдым. Ол оқыуды питектерге де көн жыллар болды. Хәзир суу инженеримен...

Ол бул сөзлери менен өзиниң қандай адам екенлигин билдирмекши еди. Қасым мәселениң сол жағын ғана аңлап қалды: «Бундай адамлар менен досласуға болады. Туўры пикирли бир жигит екен» Соның ушында оның айтқан сөзлерин бирден мақуллады.

— Жақсы екен, иним. Бирақ Арал проблемасы хәзир баримизди де қыйнап турыпты. Биз ырастан-ақ Аралды сақлап қала алмаймыз ба?... Бул ҳаққында өзиң қалай ойлайсаң?...

— Сақлап қаламыз. Бирақ буның ушын бизге пурсат керек болып турылты. Бәри плансызлықтың кесапатынан болған. Техникамыз күшейди. Енди тәбиятты бойсындырамыз,— деп қанша-қанша каналлар қаздық. Өзиңиз ойлап көриң. Өзи бир шелек суу қырық шәйнекке жете ме? Бир дәрьяның өзине соншама каналлар қаздырыудың не кереги бар еди? Ал, сол каналлардың аұысқан суулары қаяқта? Бәри өз алдына көл болып кеткен жоқ па? Ҳәзир қаншама канал болса, соның аяғында соншама көл бар. Булардың бәри де Аралдың несибеси ғой. Қарақумның үстинен канал қазыудың не кереги бар еди? Ақыры ел арасында сөз бар ғой. Қумға синген суудай деген.

— Қаншама балықлар бар еди. Бәри жоқ болып кетти,— деди Қасым.

— Балық Һәзир де қолдан өршитилип атыр. Бирақ баяғыдай асау тайға қурық салғандай етип, теңизден тутып алғандай балық қайда? Бәри тап инкубатордың шөжелериндей қолдан жем жеген шабақ. Жел көрсең, етиңиң дым дәми жоқ.

Аралдың сууы азайғаннан кейин-ақ, сазан, сүен, сылаларының бәри жоқ болып кетти. Жақында қалашы қырық қаттай болып жыйырылған, турқы түйениң табанындай жап-жалпақ бир океанның балығы пайда болған екен. Жел көрсең, дәми өкпедей бир түрли.

Бизди Һәзир қыйнап тұрған балықтан гөри басқа проблема Аралдың астында келешек адам баласына апат туудырғандай, муғдарын санап болмаслық дәрежеде дуз көни жатыр. Егер теңиз қурып қалып, сол дузлардың барлығы аспанға көтерилсе бар ғой, пүткил Орта Азияны қаппап кетеди де, өсимликлердиң өсиуине зыяншн тийгизеди. Пүткил Қарақалпақстан менен Хорезм дуз астында қалыу қәупи бар.

— Япырмай-я!

— Не япырмайы бар. Ҳәзир Мойнақтың экологиялық жағдайы жақсы емес.

— Сонда биз тәғдирге тән берип, қол қаусырып отыра беремиз бе?

— Яқ. Ҳәзир өзиңиз де газетадан оқып, сезип атырған болсаңыз керек. Алымлар белгили бир пикирге келди. Ендигиден былай, дәрьяның тап сағасынан баслап, Әмиўдарьяның еки жағасын бойлап, еки коллектор қазылады. Сонда Әмиўдарьяның өзи де Аралға қарай үш дәрья болып ағады. Ортаңғы дәрьяның сууы таза,

қалған екеуі, изей сууларды Аралға апарып құяды. Солай етпін, биз адамлар үшін зәрүр болған таза сууға да, теңизди толтырыуға жәрдем беретугын изей суу жыйынтығына да ийе боламыз.

— Онда бир гәп болыуы мүмкин. Бирақ дийханшылық көбирек рауажланып кеткен хәзирги уақытта Әмиүдәрья хәм Сырдәрьяның суу хоры Аралды толық тәмийинлей алар ма екен?

— Хәзир алымлардың пикирине қарағанда Әмиүдәрья менен Сырдәрьяның елли процент сууы ғана барлық егинлерди сууғарыуға жетеди. Жигирма бес проценти болса ауыз суу, жууыныу үшін қолланылар екен. Тек жигирма бес процент суу ғана теңизге құяды. Ал, қалған жигирма процент суудың қолланылыуы хәш жерде жоқ.

— Әне, сол жигирма процент суу да Әмиүдәрья хәм Сырдәрьяға келип түсиу керек. Бирақ кейинги уақытта Әмиүдәрьяның сууының өзи де шор болып кетти ғой.

— Себеби, айырым областьларда коллектор сууларының да Әмиүдәрьяға ағыздырылғаны мәлим болды.

— Бундай жағдайда, әлбетте, ауыз суудың дәмни бузылады-дә.

— Соның ушында хәзир пүткил Қарақалпақстан хәм Хорезмди ауыз суу менен тәмийинлеу иси қолға алынды. Усы уақытта сырттан Дүйсенбай менен Өтемис кирип келди де, Дүйсенбай қапталда турған радионы бирден бурап жиберди. Бир хош ҳауаз қыздың жағымлы сести еситилди де, пикир алысыу бирден тоқтап қалды.

11.

Дәри ийнси сиңип кеткен палата азанда азлап самаллатылады. Бирақ Төрөбайға аспаннан әллеқандай қус ушып өтсе де болды: қанатынан ләрзем алған самалдың өзинен азылап қалады. Соның ушында Төрөбай орнында жатырған уақытта хәмме де айнаны ашып қойыуға қорқатуғын еди.

Бирақ азада Шәригүл кирип келсе, хәшкимди де тыңламайды.

— Жайдың ҳауасы бузылып кеткен,—деп айнаның бир жағын ашып жибереди. Төрөбай тоңқылданып, көрпсин басына жамылады. Шыр-пыры шыққан Шәри-

гүл оған: «Таза қауаның өзи де дәрі» деп түсіндір-
мекши болады.

Ол өзи ауыр минезли, салдамлы қыз. Бірақ Жума-
бай өзинің жас жигит екенлігін көрсетпекши болып,
базда дәллеклеседи:

— Қыз деген адамның көзине қарап тигилип келер
болар еді. Ал, сен болсаң бәрқама менің жамбасыма
қарай тигилип келесен,— дейді.

— Хәр ауырыудың көзине тигилип, телмире бергенде
менде жүрек қала ма? Соның ушында мен тек өз жу-
мысымды билемен. Менің жұмысым, сенің жамбасын
менен билегіңе ийне шаншыу. Соның ушында жамба-
сына қарайман. Көзін ауырған болса, көз докторға бар,
— деп қайтарып таслайды.

Жумабай оннан кейін басқа сөз айтпайды. Соңынан
нәубетши врачлар кирип келип, ауырыудың жағдайы
менен танысады.

Тәуиплердің ауырыуларды меншиклеп бөліп алға-
нындай, бул жерде де хәрбір кроваттағы науқас, өз
жағдайларына қарал, врачларға бөлінген. Бірақ врач-
лар бир қыйлы емес. Арасында билгирлери де, билмей-
туғынлары да бар. Билгир докторлардың қолы бәлент
болып, хәмме оған жалынып, тамыр танысларының бә-
рин араға салып, өтіннш етип атады.

Соңынан докторлар көриги бир майданда тамам бо-
лады да, түни менен төсекте жатып зериккен науқаслар
кеселхәнаның тум-тусына қарай тарқалысады. Аяқ ба-
сып жүретуғын ауырыулардың бәри де есик алдындағы
салқын саялы тереклер арасындағы скамейкаларды
таңлайды.

Булардың ишинде белгили режимге бойсындырыл-
ған науқас, тек Қасым. Оған көбирек сыртқа шығыуға
болмайды екен. Соның ушында ол сыртқа шығып, сал-
қын саялы тереклер арасында он-он бес минут ғана
отырғаны болмаса, қайтадан кроватина келип жатыуға
мәжбүр болады.

Жүреги шаншып, басы ауырып азар берип турған
жоқ. Сонда да врачлардың айтқанына бойсынууға
миннетли. Бүгінде өз кроватина келип жатты. Палата-
ның ишинде өзинен басқа хеш ким жоқ. Тып-тыныш.
Бундай уақытларда өз өмирінде ушырасқан белгили
уақыяларды ойлап кететуғын Қасымның әдети еді. Бү-
гин де тап солай болды. Сол баяғы аспирантураға түс-
кен жылларын ойлап кетти. Мурат Мухамедович шет

ел сапарынан қайтып келгеннен бір хәпте кейинирек, Қасым оның менен ушырасыуға келісті. Себеби ол диссертацияның айырым тартыслы бөлімлерін илимий басшысы менен ойласып, консультация алыуға тийіс еді. Кеше кеңсеге қоңырау еткенінде, устазы:

— Шемби күні саат бесте кел,—деп айтқан.

Мурат Мухамедовичтің өзінің жұмыстары да асыптасып атыр. Ол хәр күні аспирант күтип отыра алмайды. Соның ушында тайынлаған уақытта кешікпестен барып ушырасыуы керек еді.

Ол белгіленген уақыттан бір саат бұрын жолға шықты. Октябрь Революциясы қыябанын айланып бір аз жүрді. Белгіленген сааттан бес минут бұрын Академияның қабыллау бөлмесіне жетіп барды да жоқарыға қоңырау етті. Сол баяғы секретарь қыздың таныс дауысы естілді.

— Сизді Мурат Мухамедович саат он жетиде қабыл етеді. Пропуск бюросынан рұхсат қағазыңызды алыңыз да жоқарыға көтеріліңіз,—деп айтқан.

Қасым рұхсат қағазын алып, нәубетші милиционерге көрсетті де, жоқарыға көтерілді. Академияның бірінші қабатының шауқым сүреп көп болғаны менен, екінші хәм үшінші қабаты жүдә тыныш болады. Бул қабатларда бийдәулетлікке беріліп жүрген бір де адамды ушырата алмайсан. Хәтте жас адамлардың өзі де көрінбейді. Гилкий шашының жарты жағы түсіп, көзіне көз әйнек тағып алған ғарры. Бірақ булардың хеш қайсысы да менмен адамлар емес. Сәлемінди де сондай хұрмет пенен қабыл етеді. Бір нәрсе сорап кетсең, тап ислеп атырған жұмысын да таслап, сенің менен пінхамы пикирлесіп кетеді. Қасым екінші қабатқа көтеріліп болып, кең коридордың шығыс жағына қарай бурылды. Бул коридордың өне бойына қырғауыл түсли гилемше жайылған болып, хәр қапталдағы сүт ирең есіклерде белгилі академиклердің атлары жазылған еді. Солардың фамилияларының өзінің ақ сүсті басып кетті ме, Қасымның жүрегі бірдең қалтыраңқырап кеткендей болды.

Бул жерлерде ызылдаған шыбынның сесті есітілмейді. Хәрбір есік қыя ашылғанда, тап иштен Хәким Улықпанның өзі шығып киятырғандай хәулығып жол бересен.

Қасым—Рыжков деген жазыудың алдына келип азмаз тоқтап қалды. Бул киі де баяғыда Қарақалпақ-

станға бир мәртебе келип еди. Сол ўақытлары-ақ: «Бул алым жасларды көбирек қуўатлайды» деген сөзлерди еситкен. Бирақ оны узақтан бир мәртебе ғана көргени болмаса, танымайтуғын еди. Сонда да Қасым оның фамилиясы жазылған есик алдында әдеўир тоқтап қалды.

Буннан кейинги есик Мурат Мухамедов... Ол бул есиكتи аўзына жетип келгенде дем әбден таўсылып баратырған адамдай, аяғын газ-газ басты да азмаз тоқтаңқырап қалды. Демин ишине жутты да, жағаларын дүзестирип есикти тартты.

Жайдың жарты жағын алып турған сүт түсли жарма қапы бирден ашылды. Бул үлкен бир бөлме болып, дәл ортасында дермантин менен қапланған қара есиги бар. Оның қапталындағы бир столда түр-түси тоты қу-қа мегзес, бир сулыў қыз машинка басып отыр. Берги жағының бәри жумсақ креслолар. Креслоларға орналасып алған төрт-бес адам. Қапының ашылғанлығын сезип бирден Қасымға қарады.

— Ассалаума-алейкум.

— Уалейкум-ассалам.

— Мен саат он жетиде Мурат Мухамедовичтин алдына кириўим керек еди,— деди Қасым бирден албырап. Ол негизинде де алжасып, басқа жаққа кирип қалған болсам керек, деген пишинде еди. Бирақ иште отырған кисилерден биреўи:

— Бизлер де Мурат Мухамедовичти күтип отырмыз, деп айтқаннан кейин, теңселип тоқтап қалды да есик алдындағы бос табуреткалардың бирине отырды.

Қасым енди сизди. Өзи де әбден албырап қалыпты. Қарсы алдында отырғанлардың бәри де белгили тарийхшылар екен. Алдыңғы креслода отырған институт директоры Меңлихал апа, оннан кейингиси өзине әбден таныс болған профессор Ҳидаятов. Ал, қалған кисилерди әлле кимлерге шырамытқан болса да танымады.

Олар бурыннан-ақ бир мәселениң үстинде қызғын тартысып отырса керек. Қасым келип қалғаннан кейин бул тартыс үзилiske түсти де, сонынан және даўам ете баслады.

Қасымның дәрхал сезгени сол, бул алымлардың Меңлихал ападан басқасының бәри де археологлар екен. Сөзлериниң рәмәўзине қарағанда, биреўи Самарқанд, биреўи Термез экспедициясы менен байланыслы болған алымлар. Ал, Ҳидаятов болса Хорезм экспедициясын қуўатлап отырған усаған. Сөзлериниң рәмәўзи әдеўир

тартыслы. Шамасы бул үш алым, үш түрлі экспедицияны мақуллайды. Меңлихал апа бул үшеуін бир мәмлеге келтириў ушын усы жерге келген болса керек. Әсиресе, профессор Хидаятов Хорезм экспедициясы ҳаққында күйип-писип сөйлемекте еди. Бул экспедиция да тарийх илми ушын оғада зәрүр еди. Бирақ академик Толстяков өлиминен кейин Хорезм экспедициясы пүткиллей тоқтап қалды. Соны есапқа алған жағдайда Мурат Мухамедович бул үш экспедицияға да теңдей пул ажыратыпты. Бирақ буган Меңлихал апа да, қасындағы еки профессор да ыразы емес. Пулды тек Самарқандтағы Афрасиаб қазылмаларына қаратыўымыз керек—деген шкирде екен.

— Хорезмде ҳазир не қалды!—деди орнынан турып кеткен ақ шашлы профессор.—Хорезмнің даңқы да, тарийхи де академик Толстяков пенен бирге сөнип кеткен жоқ па? Оннан да ийегимиздиң астындағы мына Афрасиабты келе қылып алайық. Қумның астында қалып кеткен сол Хорезмди қайта-қайта шуқлай бериўдиң не кереги бар?...

— Мәмлекетлик сыйлық Афрасиаб ушын емес, сол Хорезм экспедициясына берилген жоқ па?—деди Хидаятов.

— Берилсе берилипти-дә. Бизге ҳазир Афрасиаб зәрүр.

Бизлер ушын ҳазир ҳәммеси зәрүр.

— Өзнициз ойланып көрин, дамла, Самарқанд тарийхи күшли ме? Я Хорезм тарийхи күшли ме?

— Екеўи де күшли.

— Пай, гәп болғанына! Самарқанд ҳазир пүткил дүньяны қызықтырып турған Әмир Темирдиң пайтахты емес пе?...

— Хорезмде Әмир Темир болмаған ба?...

— Ол жердиң мәденият тарийхын ашып көрсетсек бар ғой, Самарқандтан асса асып кетеди-дә, бирақ кейин қалмайды.

— Қалай қарағанда да Хорезм көшпели халықлар мәмлекети болған. Оны Самарқанд пенен тең қарап болмайды. Сиз де Мурат Мухамедовтың пикирин илгері сүрип кеттиңиз!—деди ашыўға буўлыққан ақ шашлы профессор.

«Демек, бул тартыстың изи әдеуір көпке созылар екен»—ден ойлады Қасым. Меңлихал апа да ашыўлы. Негизинен усы профессордың пикирин қуўатлап отыр.

«Бул жағдайда Мурат Мухамедович мени бүгін қабыл ете алмаслығы мүмкін».

Профессорлар буннан кейін бір-бири менен онша сөйлеспеди. Өзлери өзлерине өкпелеген адамлардай үнсиз қалды.

Жүректі езіп жиберерлік дәрежедегі ярым саатлық үнсізліктен кейін дермантин есік бірден ашылып кетті де, келте бойлыдап келген, шаққан хәм хоширей философия институтының директоры шықты. Оның жұмысы питкен болыуы керек. Көриниси кеуилли еді.

Енди кимнің нәубети келген екен, деп қабыллау бөлмесіндегі адамлар жалтақ-жалтақ қарады. Бұны сезіп қалған секретарь қыз ишке қарай сүңгіп кирди. Бірақ тез шықты.

— Сейтназаров,—деди Қасымға қарап,—сизди шақырып атыр.

Қасым бул ұақытта өзін шақырады, деп хасла ойламаған еді. Соның ушында орнынан бірден турды. Бірақ теңселип тоқтап қалды. Ол институт директорынан бұрын кириуди қолайсыз сезген еді:

— Сизди шақырған болса керек, Меңлихал Ахунжановна.

— Мүмкін. Мен бірақ бул жерге келгенимди хабар еткенім жоқ еді. Солай болса да кирип шықпасам болмайтуғын усайды,—деди де қасындағы профессорларға басын ийзеп, ишке кирип кетті. Бул жерде отырған төрт-бес адамның жұмысы да Меңлихал апаның вице-президент қабылына кириуіне байланыслы еді. Соның ушында хәмме оның ишкериге кириуін мақұл көре берди.

Меңлихал Ахунжановна ишкериде ярым сааттай иркилди. Неликтен де есіктен кеуилсизлеу болып шықты.

— Сизің айтқаныңыз болды,—деди Хидаятовқа.—Хорезм экспедициясын қолға алмасақ болмайтуғынға усайды.

Буннан кейін Меңлихал Ахунжановна менен бірлікте үш киси шығып кетті де қабыллау бөлмесінде Қасым менен бірлікте және бір профессор қалды. Қасым бул кисиге де өз нәубетін ұсынған еді. Бірақ ишке кирип кеткен секретарь қыз:

— Сизди сорап атыр,—деди Қасымға. Солай етип Қасым, бул сапары академиктің кабинетине батыл түрде кирип барған еді.

Есик жабылған уағында, қарсы алдында пайда болған елди стол бірден созылып кеткендей сезилді де, оның арғы басатында отырған бийдай ирен, буйрашаш киіні бірден орнынан турды да сәлемлесті.

— Хаў, Қасым, кел иним, отыр.

Қасым стол ернегиндегі жылтыр табуреткаға аманат ғана отырып, ұзақ жолдан жууырып келип, жүрегін баса алмай атырған кисидей, академиктің ашық дий-дарына жалтақ-жалтақ қарай берді.

— Жағдайларың қалай?

— Жақсы.

— Теманды илимий совет бекитті ме?

— Бекитті.

— Бекіткени жақсы болыпты. Бірақ қыйын теманы таңдай қойған екенсең, енді алып шыға алсаң болар еді?

— Әлбетте, алып шығаман, Мурат Мухамедович, жумыстың машақатынан қорықпайман.

— Бул хәрқандай илим адамы үшін жақсы қәсіпет. Бул сөзді хәмме уақыт ядында сақла. Тек өзине исемен адам ғана хәқыйқый алым бола алады.

Соңынан орнынан турып кетті де, оң жақта илиули тұрған Өзбекстанның картасына әдеуір көз жууыртып турды да, әлле бір нәрселер хәққында ойланды.

— Қара бөрикдилер... Қызық... Неге бул халық дәслеп Хорезмде пайда болмастан Дон дәрьясының бойында пайда болған? Туұры... Дәслеп Хорезмде пайда болған. Бірақ неликтен де «Қалпақлар» деп атанған. Қалпақ... Қара қалпақ... Қара бөрикли... Қара телпекли...— деп өз өзине сорау берді де, карта алдында тоқтап қалды. Соңынан:

— Сен меннен консультация сорап келип тұрсаң ғой. Ырасын айтсам, мен бул мәселеге қатты қызықтым. Бірақ мен де сеннен артық билмесем керек...

Бул хәққындағы дәслепки хұжжет араб тарийхшысы Ал Науверийдің мийнетлерінде ушырайды. Тоғызыншы әсирде жасаған Хорезм патшасы Алтын Таштың түркий қәуимлеринен жыйналып алынған жеңімпаз гвардиясының аты «Қалпақлар» деп аталған. Бул қәуимлер соңып ала печенеглерге қосылып кеткен. Он биринши хәм он еквинши әсирлерде «Қара бөрикдилер» деген ат пенен Дон дәрьясының бойында пайда болған. Киев Русы менен дослық қатнасықларын дүзген. Мине, усы қәуимлер түби айланып келгенде бүгинги қарақалпақ халқы-

ның бабалары—деп тән алынбақта. Ал, бизлер болсақ, усы болжамды және де тереңдестіріуге тийіспиз. Солай деп айтты да және иркилди. Хәм:

— Сеи парсы хужжетлери менен жақыннан таныссаң ғой. Оларда бул ҳаққында не айтылады?—деп сорады.

— Парсы хужжетлеринде бул атама тек он төртинши әсирде ғана тилге алынады. Олардың айтыуына қарағанда Қыпшақ әскерлеринен бөлинип шыққан «Кавми кулохи сиәх» (Қара қалпақ қәуимлери) Батый ханның әскерине қарсы урысқан. Мениң пикиримше бул ҳаққында қалған ең ески тарийхий хужжет Ан Наўвери менен Абул Файз Байхәқий болса керек. Соңынан Дон дәрьясының бойына көшип барғаннан кейин, бул атамалардың бәри рус тилине көшкен. Яғный «Черные клобуки».

— Бул пикирге мен де қосыламан. Себеби, рус жылнамаларында «Черные клобуки» атамасы оғада көп айтылады.

— А. Ю. Якубовский, Б. Д. Грековтың «Алтын Орда хәм оның қулауы» деген мийнетин оқығанбысаң?

— Әлбетте.

— Усы китапта қара бөрикдилердин келип шығуы ҳаққында айырым тартыслы мәселелер бар ғой.

— Илим болғаннан кейин тартыслы болады-дә. Бирақ бул алымлар да қара бөрикдилердин Хорезм ойпатынан шыққанлығын бийкарламаған. Олардың болжауына қарағанда да Қара бөрикдилер негизинен Арал теңизи бойларынан келген. Соңынан Қыпшақ қәуимлерине қосылып, қыпшақлар атанып кетти деген болжамды айтады. Бул бағдар Тизенгеузен хәм А. Плетнева-ның мийнетлеринде де бар.

— Рус жылнамаларында көрсетилгениндей қара бөрикдилер қәуимлериниң арасында «Тоқсаба», «Берендей», «Бердиш» деген руу атамалары көрсетилген. Булардың қарақалпақларға қандай қатнасы бар?

— Бул ҳаққында академик Попов өз мийнетлеринде жазды ғой. Тоқсаба—қыпшақ қәуиминиң ураны. Берендей, Бердиш. Төре, Мырза дегенлер де белгили князь яки бийлериниң аты екен. Бердиш—Бердимурат, Төре—Төремурат яки Төребай, Мырза—Мырзамурат яки Мырзабай болуы да мүмкин.

— Мақул. Бунысы жүдә қызық екен,—деди академик баладай қуғаным.—Онда тез-тез келип тур. Түсинбеген жерлерин болса сора. Жақсысы жазып алып кел.

Дәслеп хәрбир бап бойынша өз түсинигинди жаз. Оннан кейин бәри мәлим болады. Хәзир және бир кишигирим жыйналысымыз бар еди,—деди саатына қарап.

Қасым өзін күстай жеңил сезді де орнынан турып, кетпуге ыңғайласты.

— Тоқтап тур,—деди Мурат Мухамедович тартпасының ишин тиштип атырып.—Мен саған саўғаға Англиядан бир ручка алып келген едим. Бул шынында да Қасым ушын хешқандай күтилмеген жаңалық еди. Аты көнке мәлим болған академик әлле қандай бир аспирантқа Англиядан ручка алып келген болса?..

Мурат Мухамедович тартпадан табылған сырты жез, сары ручканы Қасымға усинды. Қасым оны академиктиң қолынан қалайынша алғанын да билмейди. Өзинен өзи қалтырап кеткендей болды. Урыс ўақтында бир солдатқа Буденныйдың қылышын инам еткенде де тап усиндай халат пайда болған екен. Оны жоғалтып алыудан қорыққан адам сыяқлы бир қолына қатты қысып алды да:

— Рахмет, мен бул ручка мениң илим жолындағы әжайып құралым болады,—деп жүзи жадырауы менен есиктен атылып шықты.

12.

Кеселхана палатасы—бул тосаттан пайда болған жәмийетлик жатақханаға усайтуғын еди. Бул жерге келген адамлар бирин-бири жақсы билмейди. Айтайық, студентлер жатақханасында бирге болатуғын жигит-қызлар да алдын бирин-бири көрген. Қаладан яки ауылдан бирге келген. Имтиханды бирге тапсырған. Қулласы, бир-биринен азын-аўлақ хабары бар адамлар болады. Ал кеселханада болса, бирин-бири хеш көрмеген адамлар көп гезлеседи. Айырым тамыр таныслар да гезлеседи. Бирақ бундайлар жүдә аз. Солай болса да тез ўақыттың ишинде бир-бириң менен танысып кете бересен. Арадан бир-еки күн өткеннен кейин тап бир семьяның адамларындай сырлас болып қаласан. Тап олардың минезлерине шекем бир-бирине белгили болып қалады. Қасым да тап сондай болды. Палатада жатырған алты адам, Қарақалпақстанның алты мүйешинен келипти. Булардың ишинде тек Дүйсенбайдың ғана жүзи таныс адамға усайды. Бирақ оның менен қай жерде ушырасқанлығы ядында жоқ. Университетте оқыған

студент те көп. Бірақ олардың бәрін мұғаллимнің танып қалыуы мүмкін емес. Тек куратор болған группа-лардағы балларды ғана булжытпай таныйсаң. Соның ушында Қасым Дүйсенбай менен жақыннап таныс емес еді.

Адам баласының пейли де дым қызық ғой. Биреулер бір майданда-ақ ишиндеги бары-жоғын пискекленген айрандай етип ақтарып салады. Биреулер тек сорасаң ғана жууап береді. Айырымлары болса сорастырғаның менен де жибісе қоймайды. Не билгени ишинде болып, тымсыраяды да жүреді. Бірақ «үндемегеннің ишинде үйдей бәлеси бар» деген. Сонда да хәшкимди тергеуге салып отырып сөйлете алмайсан. Саған өз дәртін сөйлей ме, сөйлемей ме? Оның өз ерки. Бірақ «мал мәңгирискенше, адам тиллескенше» деген, сондайлардың өзінен-ақ қыялыңа келмейтуғын әлуан түрлі хикметли сөзлер шығады.

Кеселхана адамлар ушын құпия сөз сөйлесетуғын орын емес. Солай болса да аттан анық. Бул жерге әлбетте, дөртли адамлар келеді. Себеби дәртти жүрегине жәмлеп жүрген адам узақ жасай алмайды. Соның ушында оның әллеким менен дәртлесіуи, жүрегінде тығылып турған тығынды ашыуы керек. Бірақ адам баласы бәр-хама бундай болмайды. Себеби, хәрқандай сөз қылмысты да ашып таслайды. Себеби ол кимнің алдында қандай сөзди сөйлеуді де билиуи керек. Солай болсада кеселханаға түскен адамның көбиси өз өмирине жуу-мақ жасап атырғандай, дүнья алдындағы нарызын да, қарызын да айта береді.

Қоңсы палатада жатырған Оспан деген киши айтты: — Мениң бир достым айтып берген еді: районда бир аңшы жигит болып, ол хәр екшемби күни аңға шығыуды үрдис етті. Аңшының жолы хәмме уақыт бир шопанның есигинің алдынан өтетуғын еді. Жигит хәр сапар мотоцикл менен өткенде оның қасқыр ийти талап жолдан өткізбеген. Аңшы ақыры ийтти атып өлтирген. Буннан хабар тапқан шопан жолды қазып таслапты да, жигитти услап алып, аяқ-қолын жип пенен шандып, ийт қораға апарып таслаган. Мотоциклди қумға көмген. «Бул мениң он адамға да аумастырмайтуғын ийтим еді. Енди ийттиң күнин сен көресең» деп, оның алдына жууыңды қуйып, алты ай сақлаган. Солай етип жигит елим хәлетине келген.

Өзи бул жерде тек бир үй болғаны ушын, бул сыр-

ды тек шопанның хаялынан басқа хешким билмейди екен. Ал, хаялы болса күйеуінен қорқып, хешкимге айтпаған. Соның ушып қаладан келген милиционерлер де бул мәселени шеше алмаған.

Бир күнлери шопанның хаялы хәмледар болып, жас босаныуы қыйынласыпты. Докторлар келип келиншекти қаладағы тууыу үйине алып келген. Сонда да хаялы жас босана алмаған. Ең изинде докторларға өтиниш етти;

— Мен бәлки өлип кетермен. Жүрегимде жасырылған бир сыр бар еди. Оны айтпауға хеш илажым жоқ. Бизиң ийтқораны барып қараң. Бир адам өлейин деп атыр,—деп айтқан екен. Сол уақыт хаялдыц перзенти «шырр» етип дуньяға келипти.

Бул аңыз емес, өмир хәқыйқаты еди. Соның ушында дуньяда дәртли адамлар көп. Бирақ өз дәртин кимге айтыу кереклигин билмейди. Сондай жигитлердин бирекеуи бул палатада да бар еди. Қасымның қапталында жатырған Төребай деген киси кеселханаға келгеннен бери бир ауыз төрели сөз айтып көрген жоқ. Оған хешким, хеш нәрсе унамайтуғындай тек өзи менен өзи болады да жүреди. Қасым бир мәрте оның менен сөйлескиси келген. Сонда ол:

— Не? Тергеушимисен?—деп бирден қайырып таслады. Демек, бундай адамлар менен сөйлесип болмайды.

Оның арғы жағында жатырған Жумабай жас жигит болыуына қарамастан жүдә ашыушақ. Жигитлер менен оншама әлпи алыса бермейди. Азаннан кешке шекем дәстанып жатып «Алпамыс» дәстанын оқыйды. Оның китап оқыуы да жүдә қызық. Келип қалған жерин белгилемейди. Дус келген жерин ашып оқый береди. Бул оқыуы менен дәстанның өзин де ядлап алған шығар. Бирақ еле оқып атыр. Палатада басқа да китаптар көп. Бирақ Жумабай оларды оқымайды.

— Бизиң тисимиз бататуғыны, тек усы,—деп гүңк етеди де тек «Алпамысты» оқый береди.

Оның қалайынша бирден ауырып қалғанына да хайран қаласаң. Хәр билегиниң өзи ботаның санындай палуан жигит. Өзи шофер екен. Бийтап болып қалғанының бағдарын да онша биле бермейди. Бир күни жұмыстан келгеннен кейин, басы ауырып, мийи айланып қулап қалыпты. Соңынан «тез жәрдем» машинасы кеселханаға алып келипти. Болғаны.. Бул иретте де хәмме сырт-

қа шығып кетти де, палатада Қасым менен Жумабай ғана қалды.

Жумабай тап баяғы қәддинде жатып, «Алпамыс»ты оқып атыр.

Қасым күндегі әдеті бойынша бүгінгі газета-журналдарды көзден кешіріп: әбден жалықты да жанында жатырған Жумабайға қарады.

— Жумабай иним, саған бір сорау бергим келип тур. Кеулиңе келмесин. Сенде бул жапсақ қалайынша болды? Өзиң болса Алпамыстай жигитсең? Қан басымы кеселлиги—деген шоферлардың ауырыуы емес ғой.

— Буған тап өзим де хайран қаламан аға,—деди китабын жауып бас ушына қойып атырып.—Шоферлық кәсипте не айып бар. Бәрине себепши болған нәрсе құлқын ғой.

— Құлқын, деп бир сен складшы емессен. Яки бир мәкемениң баслығы болғаның жоқ. Алжасып жүрип, қасымкер қағазларға қол қойып, изинде шатақ болып қалған шығар,—деп ойлауға. Арбанды айдап, қосығыңды айтып, жүре бермейсең бе?

— Ой-буу, аға-эй, арба айдаудың да түри көп ғой. Бұрын «машина менен күнине мың километр жол жүрим»—десе адамлар исенетуғын еди. Өзиңиз ойлап көриң. Хәр күни мың километр жолға пул төленсе қанша болады?

— Көп пул ғой.

— Әне аға, сол бизди ауыртып атырған. Соның сексен проценти өтирик. Мийнетсиз көп пул кимди ауыртпайды. Пул табыу ушын, баслық болуу, яки складшы болуу шәрт емес. «Бәле-қада қайда жоқ, бассаң аяқ астында»—деген.

— Әйтеуір кеулинде бир дәрти бар адамға усайсан.

— Дәрт көп, аға. Қулласы, бул дәртти хеш кимге айтпауға сөз берген едим. Бирақта баяғыда бир шопанның «Искендердің шақы бар» деп құдыққа бақырғанындай менде биреуге айтып, жүрегимди босастырма сам, кеулим кеншітуғын түри жоқ. Бул дәрт болғанда да жаман дәрт. Адам баласы екінши мәртебе қайталамайтуғын мүшкіл хәдийсе болмағы лазым.

Солай етип Жумабай өз гүрриңин баслады. Қасым қапталына аунап жатып, дыққат пенен тыңлады.

Бир айдай сандалып жүріп, бир жас үлкенниң самқал машинасын айдаўға келистим. Айлығымның бурынғыдан ҳеш қандай парқы жоқ. Жас үлкенниң кеңсеси де үйине жүдә жақын. Өзи де әбден қартайған адам скен. Қақаң-суқаң менен иси жоқ. Ҳеш жаққа шықпайды. Тек азанда, түсте, кеште ғана тезликті қырық-еллүден асырмай, коляскада тербеткендей етип үйине хәм кеңсесине апарып таслайман. Басқа ўақытлары бир бийдәўлет адамдай кабинада газета оқып отырар едим. Арасында базардан барып гешир-пияз әкелгенимди есапламағанда барлық күнимниң бәри босқа өтти.

Қатты ишим писип кетти. Бир күнлери баяғы жорам жапына шақырып алып айтты.

— Бул жер саған келиспейди, достым. Нәкисте жайың жоқ. Ҳәр күни хәм ағайиниңниң үйине «құдайы қонақ» болып жүрипсең. Алатуғын айлығың анаў... Аўылда болса шешен менен қарындасың: «аўымызға ас салады»—деп күтип отыр. Сен бул талапты қой. Оннанда автобазалардың биреўине барып, бир майлы-жикли жер таўып ал.

— Қалайынша?

— Жыламаған балаға анасы емшек бермейди. Ол жағын енди өзиң ойланып көре берсең.

Соңынан және автобазаға келдим. Өзиңиз билесиз, ол ўақыттағы автобаза директорларының тәтарриги өз алдына креслода керилип алып, жақын арада жаўатуғын булттай болып, ҳешкимди бетлетпей отырған баўыр ирен, былшық бетли директордың алдына зордан кирдим де, жыламсыраған адамдай жалына басладым.

— Аға, аўылдан қанғалақлап қалаға келип қалған бир жалғыз баслы жигит едим. Еплеп айдағандай машина таўып берсеңиз, жақсылығыңызды ҳеш ўақытта умытпаймыз.

— Машина жоқ болып тур гой, иним.

— Бир илажын тапсаңыз да, аға. Қыяметлик иниңиз болып қалар едим.

— Так! Барлығы дурыс-тә, бирақ машина жоқ.

— Еситиўиме қарағанда жақында сизиң автобазаңыздан еки жигит армия қатарына алыныпты. Ал, мен болсам сержантпан. Екинши класс шоферман.

— Бул «мақаў» баллардың бизиң автобазадан кимлердиң жумыстан шығып, кимлердиң алынғанына ше-

кем билетуғынына җайранман,—деди столды шертип. Соңынан:

— Так... Екинши класс...—деп узақ ойланып қалды.

— Аға, екінші класс шоферман аға.

— Онда үш күннен кейін кел. Ойланып көремиз.

Мен қатты қууанып кеткен едим. Тап усы сааттын өзінде ақ автобазаның шоферы сыпатында қабыл алынғандай жүрегім қарса айрылып, директорға көп рахметлерди жаудырдым да кабинеттен шығып кеттім. Бул жаңалықты Жаңабай жорама жеткеріу ушын дәр-қал үйине жууырдым. Ол да үйине түсликке келип отырған екен. Мен тек бир хұжжети ғана жетпей қалып, буйрық берилиуи ертең азанға қалған адамдай, директордың «үш күннен кейін кел» деген уәдесин көмине келтирип сөйлеп берген едим.

Ол мениң сөзлеримди әдеуир дыққат пенен тыңлады. Орнынан турып кетти де узақ ойланып қалды.

— Қымбат айтыпты,—деди ол.

— Қымбаты неси?...

— Үш күннен кейін кел дегени, үш мың сом пул әкелесең дегени ғой. Ал, сенде ондай пул жоқ.

— Яғғай... олай емес шығар.

— Солай...

Мен бирден лотереясы машина утып, қатты қууанып, соңынан бир жеринен алжасық шығып, тәслим болған адамға усар едим. Қууанышларым әбден сөнип қалды да: «онда мен билмедим» дегендей үнсиз отырып қалдым.

Жаңабай маған тәселле бере баслады.

— Саған усаған шоферларды олар көбирек излейди. Бирақ таныс болмағанынан кейін әлбетте қорқады. Соның ушында еледе болса шертиңкиреп көрип атырғаны болса керек. Олар пул бермеген адамға оша исенбейди. Бирақ сен өзиниң шынында да пулы жоқ адам екенлигинди исендир. Қандай қыйын мәнзилге жумсасаң да бара алатуғыныңды айт. Жақсысы, сен түстен кейін автобазаға қайтып бар. «Ер мойнында қыл арқан ширимейди, аға, мен сизге үш күнлик емес, мың күнлик хызмет ислеймен»—деп жалын.

Мен түстен кейін және автобазаға қайтып бардым. Бул иретте хәкисине директордың кабинетинде адамлар көп екен. Ол мениң және қайтып келгинимди көрди. Бирақ адам жоқ уақытта құпия сөйлескиси келди

ме, әйтеуір жұмыс ұақты тамам болғанға шекем ирикти.

— Мен саған үш күннен кейін деп айтып едим ғой, — деди ол.

— Үш күнге шекем шыдаудың илажы болмады.

— Неге?...

Ұәй аға, мен бір жетім бала едим. Үш күнге шекем қатнатып не қыласыз. Мен сизге үш күн емес, мың күнлік хызмет ислеуге белимди байлап келип отырман. Ұәзир жағдайым болмай турыпты. Сонынан тапқан-тупқанымның бәри де сизики болсын.

Директор күлди.

— Дәслепки адымың жаман емес... Бизин автобазаның жұмысы қыйын. Көбинше командировкада болсаң.

— Жүдә жақсы. Маған да кереги сол.

— Мейли, — деди директор. Мен сени сынап көриу ушын жұмысқа ұақытша қабыл етемен. Бирақ бизин де саған қоятуғын шәртлеримиз бар. Мениң айтқан тапсырмаларымды өз ұақтында булжытпай орынлап турыуың керек. Бизде тәртиптиң өзи сондай. Есинде болсын. Тили қысқа адам хәмме ұақыт пал жейди. Ал, тили узын болса — таяқ. Демек, бизде ислемекши екенсең хәмме ұақыт аұзыңа беккем боласаң. Мениң айтқан сөзимди хәтте қатыныңа да айтпайсаң.

— Қатыным жоқ, — дедим мен.

— Қатыным жоқ... Қайсы көшеде турасаң?

— Үйимде жоқ. Аұылдан жақында келдим. Ағайинлеримниң үйинде ұақытша тураман.

— Онда нағыз биз ислеп жүрген адамның өзи болдың ғой. Мен саған жай тауып беремен. Анау жийделиктиң арғы жағында бизин мәкемениң сатып алып қойған бир жайы бар. Оны бизлер «мийманхана» деп атап қойыппыз. Ташкенттен хәр кварталда бир қонақ келмесе, онша қонақ келип жарымайды. Сол сегиз қабатлы жай екиге бөлинген. Берги жағындағы қарауылдың еки бөлмеси менен асхана бөлек. Арғы жағындағы мийманхана ол өзлеримизге дәрек. Өзин билесең, иним, жигитшилик дегендей хәр хәптеде бир-еки мәртебе ұақты хошлық етип турамыз. Соның менен айтайын дегеним, хәзир ол жайда қарауыл жоқ. Бир ғарры менен кемпирип көширип апарып едик-дә, олар да өз ырысына тепти.

— Бул жер уры-гэззаптардың сарайы, депти ақмақ гарры. Дәрхал ертецине айдап жибердим. Соған тап бүгиннен баслап көшип ал. Бирақ ол жерге қулағы саңырау, тили мүки адам керек. Дачадағы болған ҳәдийсе сыртқа тарқалмауы керек. Бир айдан берли ол жерге ийелик еткен адамдай жайдың әпшерин қашып кетти. Сен маған садық жигит болмақшы екенсен, сол жерге басшылық ет—деди.

— Мақул,—дедим мен.

Оннан кейин бар ғой, деди ол:—Мен саған өзимнің мөлдек автобусымды беремен.

Директордың бул сөзине оншама түсинбедим. «Мөлдек автобус» дегени неси? Бирақ бирден жайлы болып қалғанымды еситкенімде басым аспанға жетти. Ол ҳәрбир сөзинде: «Мен саған тууысқан инимдей исенемен»—деген сөзди қайталай берди.

Соның арасынша директор сырттан әллекимди шақырды. Узын бойлыдан келген жүзи оғаш-оғаш бир киси. Сырттан сырықтай дүп-дүзеу болып келген болса да, баслықтың алдына келгенде бирден орақтай болып ийилип қалды.

— Танысып қойыңыз, бас бухгалтеримиз Бухарбай,—деди директор.—Бунысыз бул мәкемеде бир төрели жұмыс исленбейди. Мен басымды сәл-пәл ийинкиреп турып, оның менен сәлемлестим.

— Мынау жигитиң хұжжетлерин қабыл ал да, бүгиннен баслап бизде шофер болып ислеитуғыны ҳаққында буйрық жаз. Анау кишкене автобусты айдайды,—деди директор.

— Кадрлар бөлиминиң баслығы да кетип қалған шығар.

— Оған қарама. Өзиң рәсмийлестирип жибере бер.

— Сонда қайсы автобус. Анау Сапарымбеттиң самқалы ма?

— Сапарымбеттиң самқалы Шымкентке барып келиуге жарай ма? Кешеги таза келген автобусты айтып отырман.—деди директор. Бас бухгалтер:

— Әжеп болады,—деп сыртқа шығып кетти. Мен де оның изинен шықпақшы едим.

— Сен усы жерде қал,—деди директор. Соңынан барарсан. Қуллаасы, ҳәзир маған, саған усаған бир жигит керек болып турған еди. Мәмлекеттиң мүлки өз алдына. Өзинди тойдырмай турып өзгени де тойдырыу

қыйып. Директордың бір өзи пул таба алмайды, иним. Оның қасына да өзине тәбийий жанапайшылар керек.

Не қылар жалғыз директор
Оганда қол-қанат керекдур.

Қалай? Шайырлықты да орнына түсирдим бе? Егер менің айтқанымды қылсаң, хәр күни қазаныңда май қайнайды. Соның ушында саған шылт жаңа машина берип атырман. Сени Шымкентке бір айлық командировкаға жиберемен. Бул жерде саған не бар. Ақаба суулардың бәри қосылып, ашыған айрандай болып кеткен. Әмиүдәрьяның сууын ишип, бөтекенди сызлатып жүресең бе? Мың дәтке дауа болатуғын Мың булақтың сууынан ишип қайт.

— Мен сонда Шымкентке не апаруым керек,— дедим мен.

— Адам!— деди ол сөзин салмақлап. Шымкентке автобус толы адам алып барасаң. Сениң өзи дүньяның соңғы жаналықларынан хабарың бар ма? Хәзир адамлар Трускавец пенен Минводаға қатнағанды қойды. Шымкенттен сондай бір суу табылыпты. Тап бауыр менен бөтекенди бинайыдай етип жиберетуғын усайды. Соған барыуға тилек билдирип, қаланың көп адамы жыйналады екен. Бирақ машина таба алмай атырған көринеди. Саған бекитилген машинаны тек соның ушын ғана ажыратып отырман. Айына төрт рейс ғана қатнасаң болды. Бирден қудай да ғарық, қудағай да ғарық болады қалады.

— Адамларға билет беремиз бе?

— Оның атын айта көрме. Сен не, билет кесип, автобус паркинде ислеп атырсаң ба? Бул жүк машиналарының автобазы ғой. Соның ушында сен автобаза хызметкерлериниң бала-шағаларын Мыңбулаққа апарып қайтып жүрген шофер боласаң. Үлкен автобаза болғаннан кейин шоферлардың семьяларына да хызмет көрсетуимиз керек. Соның ушында сен усы жұмысқа бекитилген боласаң. Себеби сениң айдайтуғын машинаң шоферларды түнде үйине апарып таслайтуғын нәубетши автобус. Хәзир түнде үйине қайта алмай жүрген шофер барма. Бәри машинасын жайының қапталына қойып, гаражға азанда келеди. Бирли-ярым гараждағы слесарь-милесирлер болса Сапарымбеттиң өзи-ақ еплейди. Ал, сен болсаң астындағы машинаны өз мүлким

деп есаплай бер. Пайдасын бирге бөлісеміз. Шымкентке барып қайтатуғын хәр бир адам елиў сомнан төлейди екен. Ол жерде тек бир сутка ғана боласаң. Хәрбир рейсице отыздан аслам адамды алма. Егер хәр адам орта есап пенен елиў сом төлейтуғын болса, сениң тек бир рейсицниң өзи-ақ бир мың бес жүз сом пул болады. Бир айдың өзінде төрт рейс қатнасаң алты мың сом пул табасаң.

Ал, мен болсам бул сөзлерди еситип, қалтасында бир тийини жоқ адамның қағаз шығар деп, қабат-қабат пулға соқлығысып қалғанындай бирден қаулығын қалдым.

— Оңнан кейин,—деди директор және сөзин созып. Жолда талонға бензин бермейтуғын тауназарларда табылады. Пискен асқа жау көп дегендей, бул күнлери автоинспекторлар да өз исине писик болып кеткен. Ондай жерде жалынып-жалбарынғаның менен пайда жоқ. Тек қолына шаппаттай ғана қызыл қағаз услатып қақынан шығасаң. Соның ушында бундай жұмысларға тек еки жүз елли манат ғана сарплаўға рухсат етемен. Қалғанының хәммесин мениң алақаныма әкелип сала саң.

— Яқшы,—дедим мен.

Директор мениң жұмысларыма таўдай табыслар тиледи де сол жерде хошласты.

— Айтпақшы, умытып баратырған екенмен ғой, —деп қалтасынан еки гилт шығарып берди. Биреуи дәруазаники, биреуи өзиң жататуғын бөлменики. Жаңа жайынды Бухарбай ағаның өзи көрсетеди,—деди де өз жұмыслары менен машқул бола берди.

Буннан кейинги жұмыстың бәрин де сол бас бухгалтеримиз Бухарбай аға өз қолына алды. Бир майданның өзінде-ақ қолыма командировка, жол қағазы, жанар май талоны—бәри берилди.

Соңынан тэза автобустың рулине отырдым да, Бухарбай ағаны жаныма алып, қапталы бийик дийуаллар менен қоршалған зәулим бир ақ жайға машинамы ыңырандырып айдап жетип келдим. Дәруазаны Бухарбай аға ашты. Ишине бес-алты автобус бирден сыйып кеткендей бийик шертеги бар екен. Автобусымды тап соның астына қойдым. Берги жағында үш қабатлы бөлек бир жай бар екен.

— Бул қарауылдың жайы,—деди Бухарбай аға. —

Саған берилгени де усы болса керек.—Есикти ашып жиберип, ишке кирдим де коридордағы қабат-қабат бир нәрселерге сұрнигип барып тоқтадым. Бухарбай аға светти жақты.

Қоримсиз ғана кишкене бир бөлмениң өзи галы-гилемлерге толып кетипти. Аяқ астындағы қырғауылдың пәрипдей қызғыш дөнип турған гилемди басыуға ийбениңкиреп, ишки бөлмеге көзимниң бир қыйығын салып едим, алжасып жүрип, бир сарайға кирип қалғандай дизелерим қалтырап кетти.

— Бухарбай аға, бул қарауылдың бөлмеси емес, бизлер алжасып басқа жаққа кирип кеткен болсақ керек.

— Бул қарауылдың бөлмеси,—деди Бухарбай аға. Егер ана жайға бир кирип көрсен бөтекең жарылады. Бул негизинен қарауылдың жайы деп аталса да, баслығымыз бәрхама тап усы жайда уақты хошлық етеди. Анау мийманхананың бийи көп. Ол жерге жас үлкенлер көбириек келеди. Солардың арасында қысынып, қымырынып отырмайын деди ме, әйтеуир баслығымыз да өзиниң дем алатуғын бөлмесин бөлекледи.

Бул жай негизинен үш бөлмеден ибарат болып, бир асхана және бир бөлме. Бул бөлмеде бир кровать пенен бир телевизор ғана бар екен. Полға гөнетозлау ғана гилем төселипти. Соған қарағанда қарауылдың жатуғын бөлмеси усы. Мен дәрхал сол жерди қолайладым. Ал, үшіншиси болса үлкен бир зал екен. Тәрде еки кровать хәм гарнитуралары бар. Бул бөлмениң анау-мынау қарауылдың маңлайына сыйғандай түри жоқ.

— Сенин таза қонысқа көшип келгениң ушың азғантай ишейик иним,—деди Бухарбай аға.

— Дүканлар жабылып қалды ғой, жас үлкен.

— Дүканның не кереги бар.

Ол басқа сөйлемеди. Гилти аузында қалып кеткен Германия гарнитураның қақпағын ашты.

— Қәне, қайсысынан ишесен?...

Мен өз көзиме өзим исенбес едим. Егер дүньяда нешше түрли ишимлик болса, бул жерде бәри де бар еди.

— «Наполеон» нан бир көрейик, иним,—деди.—Бундай ирети келе бермес.

Мен бул сөзге оншама түсинбедим. Наполеон Бо-

напарттың Францияның императоры болғанлығын билемен. Бирақ буның араққа қандай қатнасы бар. Бухарбай аға мениң жууабымды күтип отырмады. Көриниси суп-сур, тап тау халықларының қолдан исленген вино қуйып қоятуғын дүңгирине усаған бир үлкен шийшени бирден тартып алды.

— Бул француз коньяги—«Наполеон» Бир шийшеси жетпис сом турады.

— Жетпис сом... Жас үлкенлер билип қалып бизлерге шатақ болып жүрмесин.

— Ҳеш қандай ғам жеме, иним. Бул үйдиң есабын меннен басқа ҳешким билмейди.—Холодильникте закуска болғандай ауқаттың да түри көп екен. Қулласы, сол жерде француз коньягин бас бухалтер менен бирге иштик. Ишимлик ишкен уағымызда жүдә женил тәсир етти. Соңынан өзегимизди әбден өртеп жиберди. Ертеңги күнимизди көбирек ойлаған болыуымыз керек. Әйтеуір қудай жарылқап, көп ишиппис.

Коньяк бойыма сиңип, түни мсиен тастай қатып уйықлап қалыппан. Таң атып кеткенлигин сезип, бирден ояным. Кеше Бухарбай аға:

Шымкентке баратуғын адам табылмай қалады, деп ғам шекпе, тап ҳәр күни бир рейс қатнайман десең де адам тауып беремен,—деген еди. Айтқанының бәри ырас болып шықты. Айнаның алдының бәри тасырлаған адам.

Тезден сыртқа шығып бет-қолымды жууыным. Бирақ шай-пай ишип алғандай уақтым да жоқ. Шайға мейлим де болмады. Колбаса менен наннан асығып-албырап еки тилим жедим де автобусымды ходлап жолға шықтым.

Директор:

— Автобусқа отыздан артық адам ала көрме, деп зинҳарлап тапсырып еди. Ҳәкисине отыз бес адам жыйналыпты.

— Орың жетпесе, ортада еплеп көрпеше төсестирип отырармыз, берекет тап балам, бәримизди алып кет, —деп жалынып қоймағаннан кейин, ҳәммесин де машинаға мингиздим. Пулларын тап сол жерде санап алдым. Барлығы болып бир мың жети жүз елиу сом ақша болды. Отыз адамнан артқан еки жүз елиу сом пулды айырып алдым да оң қалтама, жолдың қәреже-

тине жумсайсаң, деп директор тапсырған еки жүз елиң сомды шеп қалтама салып алдым. Солайынша:

— Я ҳазирети Мыңбулақ! Өзин яр болғайсаң,—деп жолға шықтым.

Қалтамда пулым көп, кеулим тоқ еди. Бурын күни-түни машина айдаған тәжирийбем қол келди. Оншама шаршағаным жоқ. Бир ярым сутканың өзінде-ақ тау булақларына келип араластым. Мың булақ дегенинше бар екен. Адым жерде бир булақ. Сууы сондай таза екен. Бирақ адамлар бийбастақлық етип, кийимлери менен шомылып, булақларды патаслап таслапты. Бир ярым суткадай ол жерде болдық та және Нөкиске қайттық.

Пассажирлерди Бухарбай ағаның өзи таярлап турды. Директор, айына төрт мәртебе қатнасаң болар, деп айтқан еди. Мен бес рейс қатнадым. Оншама қыйналғаным да жоқ. Тек еки мәртебе ғана автоинспекторға тутылып, еки жүз сом пулым шығын болды. Автобуска артық адам алып, бир айдың өзінде-ақ бир ярим мың сом пул топлаған екенмен. Буны директордан сыр туттым да айтқым келмеді. Ақыры, командировканың мүддети питти де автобусымды дәруазаның ишиндеги шертекке қамап, жолдан бауы үзилип, баспақханаға тасланған бир оқыушы баланың папкасын тауып алдым да, ишин ақшаға толтырып, аяғымды аннан-саннан басып автобазаға бардым. Директор өзінде екен. Мени қууанышлы күтип алды да, секретарь қызға:

— Басқа ҳешкимди киргизбейсен,—деп буйрық берди.

— Мине, сегиз мың сом пул,—деп алдына жаман папканы атып урдым.

— Маған қатты унап киятырсаң, бала,—деп қарнын селкилдетип бир күлди, директор.

Сол ўақыт папкадағы ақшаны тең бөлди де жартысын сейфке сүңгитип жиберди. Ендиги қалған пулды еки мыңнан екиге бөлди де Бухарбай ағаны шақырды.

— Мийнетлериңиз бар еди,—деп бир бөлегин маған хәм бир бөлегин оған усынды.

Бир айдың өзінде үш ярим мың сомға ийе болып қалғанымға исенбестен, аяғым қалтырап мен турыппан.

— Бул қамыр ушынан пәтир,—деди директор. — Еле сизлер менен де байып кетесиз.

Және маған сол жерде бир айға командировка жа-

зылып, жол қағазы берилди. Бир-біреуге рахмет айтысып тарқастық.

Сыртқа шығып баратырғанымда Бухарбай аға мени шақырды.

— Шофер деген айдың аяғында айлық алып тұрыуы керек иним,—деди ол.

Шынында да мен көп пулға дуушакер болғаным үшін албырап, айлық алууды да умытып кеткен екенмен. Ведомостқа қарасам үш жерде мениң фамилиям бар. Биріншиси айлық, екіншиси командировка, үшіншиси — сыйлық екен жәми жыйналғанда бес жүз жигирма сом. Бул ақшаның өзи де маған бийкарға берилип атырғандай қалтырап тұрып, зордан қол қойып, қалтама салдым.

Үйге келгеннен кейін де дым уйқым келмеді. Соңынан билдим, пулы көп адам хеш уйықлай алмайды екен.

Солайынша жумысым әбден жүрисип кетті. Шымкентке қатнағанның өзнен он мыңдай пайда көрдим. Ол жердің сууынан пайда түспеді ме? Бир күнлери адамлар Мың булаққа барғанды тоқтатты. Енди маршрутым пүткіллей өзгеріп Қараұымбеттің дузына қатнай басладым. Оның да пайдасы өз алдына екен. Соның арасында мийзан түсіп, суу сууып қалды да бул маршрутымыз да тоқтап қалды.

— Енди автобустың саған керегі жоқ,—деді бир күни директор.— Ауыр жүк тасыйтуғын алты тонналық таза машина келді. Соны қабыл ет.

Маған салса автобусымнан сирә айырылғым келмес еді. Ярым жылдың ишинде Қарун байға айландырған берекетли машинадан қалай қол үзіуім мүмкин.

— Берекетли автобусымыз турғанда, жүк машинасын не қыламыз?—деп көзім жәутенлеп директорға қарадым.

— Соңынан билесен...— Соңынан билгеним сол, бес тонналық машинаға қауын тийеп, Шевченко қаласына апарып сатады екенбиз. Қауынды тийейтуғын да, сатауғын да ийелери. Мен болсам шоферман. Мәнзиліме жеткеннен кейін бир күн дем аламан. Жолда машинаны милиционер тутса да өзлери сөйлеседі. Барыу хәм келиуім үшін еки мыңнан артық пул төлейді. Буны директор менен белистик. Бирақ нәтийжеси шеп болмады.

Ақыры, арадан еки жыл өтпей атырып-ақ Нөкистен сегиз бөлмели жай салып, аўылдан анам менен қарын-дасымды көширпн алып келдим. Минезим де бирден өзгерип кетти. Директорымыз бенен бухгалтеримизден басқа адамды менсинбейтуғын бәлеге ушырадым. Меншигиме «Волга» машинасын сатып алдым. Үйлендим. Қәдирдан болып қалған директорымызды мурындық ата етип сайладым. Енди мен оны хәмме ўақыт «ата» деп шақыратуғын едим. Жиликтин ең кемиги екеўмиздики болды.

— Сен мениң ҳақыйқый «баламсаң» деди ол.

— Сиз мениң әжайып «атамсыз» дедим мен. — Ол қандай қонақ күтеди, ким менен бирге болады, бәрхама жанынан қалмайтуғын едим. Мал сойыў, аўқат писириў деген мениң ең сүйикли кәсибиме айланды. Қонақ күтиў хәм оларды үйлерине апарып таслаў мениң мойнымда еди. Егерде бир күн оның менен бирге бола алмай қалсам, күним өтпейтуғындай сезиледи.

Дәслеп баслық меннен пайдаланған болса, соңынан мен оннан да көбирек пайдаландым. Бара-бара жаңадан келген машиналарды да өзим бөлистире басладым. Дунья деген тап бәхәрги тасқын суў сыяқлы есигиме жапырылып кире баслады. Үйимниң алдындағы тротуарға шекем гилем төседим.

Бул жағдайды көрген адамлар бирден ҳайран бола баслады. Өзи болса бир әпиўайы шофер. Соншама дуньяны қаяқтан алады екен? Қулласы, хәммесине айтатуғыным, тек бир аўыз ғана сөз.

— Мийўесин жең де, бағың сорамаң. Қулласы, қайда жүрсем де жас үлкенимниң қасынан қалмадым. Курортқа барса да, командировкаға барса да, қапталында чемодан көтерип жүретуғын мен едим. Пулдың күши өз атасын танытты. ЗИЛ лер заводтан шығыўы менен-ақ бизлерге зытқып, МАЗ лар бирден мол-молақай болып кетти де, ПАЗ лерди өз пайдамызға жумсадық. Планлар еки жүз процент орынланып, костюмымыздың жағасы орден медальға толып кетти.

Усылайынша арадан он бес жылдай ўақыт өтті. Бизниң мол-молақай дунья табыўымыздың төркини де журтқа мәлим болып, елимиз бойлап қайта қурыў самаллары есе баслады. Жас үлкеним қатты албырап қалды. Бурынғыдай белшеринен батырып мийман күтиў жоқ. Жоқарыдан адам келсе еплеп «Нөкис» мий-

манханасына жайғастырып, тийип-қашып ресторанда ауқатландырып қайтарып жүрдик. Өз мийманханамыз болса бала бақша болып кетти. Жас үлкеннің жәрдемшиси деген әмел бірден жоқ етилди де автобазаға келген та машиналардың биреуін минип, рейске шығып кеттим. Бир күни жас үлкенім мени үйіне шақырды. Басқа қонағы да жоқ екен. Бир қозының гөшин емин-еркин жеп отырып, екеуіміз өзи қайттыға арақ иштик.

— Аұхалым жүдә жақсы емес,—деди ол өзинен өзи ыңыранып. Тигистиң алды бети сөгилсе, кейни қай жаққа барар еди. Таянғандай тирегім де қалмады.

— Тирек қалмағанда не? Аяқ-қол саў. Хәзирги тоқшылық заманда аштан өлип атырған адам бар ма?

— Сен мәселениң басқа жағын айтып кеттик. Мен енди қайтадан туыылғанымда жүдә басқаша адам болар едим,—деген екен биреу. Бизлерде тубалау дәуиринен жүдә жаман дақ қалған. Оны хәтте ацетон менен жууып кетирип болмайды.

— Ол қандай дақ?

— Билип турып билмегенге салма, деди ол. Мениң сеннен артық достым да, перзентим де жоқ. Журттан жасырып жүрген бир сырым бар еди. Соны саған айтпақшыман.

— Сыр... Ол қандай сыр?..

— Билесең бе?... Юристлерде сондай бир ҳикметли сөз бар. Яғный: «Қанхор адамды хәмме ұақыт оның кийими әшкара қылады».

— Хәзилиңизди қойың. Сиз хәшқандай қанхор емесиз.

— Тууры... Мен қанхор емеспен. Бирақ қарақшыман.

— Қарақшыман?

— Ауа, сенде қарақшысаң.

— Қалай?..

— Өйтип өзиңди билмегенге салма. Қәне айтшы, автобазадағы қайсы бир шофер сеннен кем мийнет қылады?

Мен үндемедим. Баслық сөзди және баспалатты:

— Неге сонда оларда «Волга» машинасы хәм оң қабат жайы жоқ! Демек солай екен, бизлер екеуіміз де қарақшымыз. Ал, қарақшының кийими болса пул. Есапсыз пул хәрқандай қарақшы ушында гүуа бола алады.

— Менде ондай есапсыз пул жоқ ғой.

— Қорықпа! Сен еле атақлы қарақшы емессен,— деди баслығым. Өзиң болсаң әпиуайы шоферсаң. Бәлкі сениң үйиңди тинтпес.

— Еле үйлерди де тинтип көре ме?..

— Болмаса-ше? Саған ҳеш нәрсе болмас та, бирақ меники шатақ.

— Пулларың сонша көп пе?

— Көп ғой... Гәптиң пос геллеси сол, сен мениң пулларымды сақлап берсең?.. Үйиңниң қапталына апарып көм.

Мениң көзлерим бирден атласып кетти. «Жерге көмилетуғын пул әнейи болмайды. Бул пул бир күни басыма жетпесе болар еди, мениң».

— Қау, оннанда сизиң үйиң қапталына көмгенде не қылады?— деп жибериппен бирден. Жас үлкеним бирден ашыуланды.

— Есиң барма өзиниң. Мен болсам қуудаланып, судланайын деп атырған адамман. Сондай адамның есиғиң алдына пул көмип бола ма? «Арық ийтти асырасаң аузы мурныңды қан етеди» деп еситип едим, тап сол тууры болып шықты.

Мен енди оған:

— Мәйли, — деп ыразы болмастан басқа илажым қалмаған еди.

Ертеңине жұмысқа бармадым. Қладовканың қапталынан тереңирек етип бир қәндек қаздым да ишине гөнекөкси гилемлерди тасладым. Түн ишинде «Волга» менен зымырап баслықтың үйине бардымда, ҳәр биреуи сандықтай келетуғын төрт чемоданды ишине атып урып, үстине кийиз таслап көмип тасладым. Оның үстине шөп-шарларды ысырып таслап, адам елестирмесин деп қапталына еки жууынды шелекти қатарластырып қойдым.

Үйге келип жата қойып едим, бирақ уйқым келмеді. Көзим илинип кетсе болғаны, уйқылы-ояу аунап жатын «буған тийме», деп қапталымдағы ҳаялымды бууындиратуғын усайман. Ол да мениң бул ҳәрекетимнен қорқып, басқа жайға барып жатты. Сөйтип өзим шала өкпе болып жатырсам биреу әйнекти шертеди. Жүрегим ислемай қалып, бир майдан сессиз қалдым. Бир уақытлары жаным алқымыма келип, сабақтай болып үзилип кетейин деп турған уақытлары барып бас-

лығымды зордан таныдым. Ол да мен бағана төрт чемоданды көтеріп кеткен ұағымнан баслап уйықламапты.

— Биреулер изине түскен жоқ па екен, деп сабырым шыдамады, — дейди.

Ол да хәкисине «көмген жеринди көрсет» деп турып алды.

Светти жағыуға қорқамыз. Таң қараңғысында қармалақланып жүрип, екеуimiz туалетке жақынластық. Барсақ ол жерде де бир адам барға усап көринеди. Бир адам бизлерге билдирмей қазбалап атырған ба екен, әйтеуир бизлер жақынлаған ұағымызда шелек даңғыр етип, белгисиз көлеңке сыртқа қарай серпилди.

Баслығым бирден-ақ сол жерде қулады. Әри-бери орнынан турғызып атырман, сес жоқ. Соның арасынша бизлерден сетем алған сары пышық арғы жағынан жол таба алмады билемен, бизлердин қапталымыздағы дий-ўалға қарай секиреди.

— «Ата» орныңыздан турың, бул адам емес, пышық екен.

— Не дейсең?.. — деп бирден көзин ашты жас үлкеним.

— Мен әбден елеспесиз болсын деп, үстине жуўынды шелекти қойған едим.

— Хә, елеспесизлигиниң садағасы кетейин. Тас болмаса бөтекем жарылып кетейин, деп еди ғой. — Костюмымның қалтасында волидол бар. Соны ал, — деди ол.

Ол волидолдың еки таблеткасын бирден атып алды да, бир майдан отырды. Соңынан ақша көмилген жерди бир майдан сыйпалап отырды да есиктен шығып кетти.

Азанда «атам» және ерте келди. Қапталында шынжырға байлап алған қасқыр ийти бар екен. Мен мәселениң не хәққында екенлигин бирден түсиндим. Үстине кишкене ғана кетек салып, ийти сол жерге байлап қойдым. Хаялым бизиң үйде болыл атырған жаңалықларды аз да болса түсингендей болды. Бирақ үндемеді.

Ертеңине бизиң үйде үлкен бахытсызлық жүз берди. Туалетке баратырған кишкене баламды ийт талапты. Ашыўшақ ийтиң тиси баланың тәнине зақым салды ма, я үлкен қорқынышты бирден жүреги жарылды

ма, әйтеуір балам бийшара сол күни қыйналып қазаланды. Буниан кейин мен шыдап тура алмадым. Ийтти аттым. Ертеңіне «атам» және бір ийт алып келип берди. Буниан кейин туалетти басқа жаққа өзгерттик.

Бәрибір хаялым маған наразы болды.

— Жумабай, сен үйге дүмпешик емес, бахытсызлық алып келдің,— деп еки ийни солқылдап жылар еди ол.

— Бизлерге бахыт алып келген «атам». Ал, дүмпешик болса оның бахыты. Биз оны өмиримизше қорғауымыз керек.

— Жоқ! Бул дүмпешик барып турған бахытсызлық! Бизди жалғыз перзентимизден айырды.

— Қысқарт!—деп бақырдым мен.

— Қысқартпайман!—деди ол.

— Азмаз сабыр ет,—деп жалындым мен.

— Алтын бар жерге қатте периштенің өзи жақынлай алмайды.

— Жоқ! Мийнетсиз табылған алтын хәмме уақыт бахытсызлық алып келеди,—деп жер тоқпақлады хаялым. Соның арасынша «атам» қамаққа алынды. Ал, мен болсам түни менен уйықлай алмайтуғын бир ауыр кеселге жолықтым. Түни менен қаулығып бақырып шығатуғын әдетти шығардым. Көзиме хәр түрли бәлелер көринип, хаялым менен де көбирек мәлеллесетуғын усайман.

— Бүйтип дени сау «жилли» менен жасағанша бир күн болса да үйиме барып дем алайын,—деп төркиниңе кетип қалды.

Көп узамай-ақ прокуратурадан адам келди.

— Жас улыңның таслап кеткен аманатын қайтып бер,— дейди. Мен:

— Ондай аманатты билмеймен,—дедим.

Қолыма «атам» ның жазған хатын тутқызды. «Атам» жазыпты:

«Жумабай иним, мийнетсиз табылған пул хешкимди де жалшытпайды,—деп айтысатуғын еди, қарыялар. Сол дурыс болып шықты. Енди қырсықланғаннан пайда жоқ. Аманнатты сорап барған адамлардың өзине тапсыр. Атаң».

Мениң келген адамларға жууап қайтарғандай да шамам келмей қалды. Ийт астындағы дүмпешикти ғана бармағым менен шошайтып көрсеттім. Соңынан

шалқа ортама қулап түсіппен. Ертеңине қарасам, усы кеселханада жатырғанымды ғана сездим. Өне, жасы үлкен, бизиң ауырыудың жағдайы усындай,—деди Жумабай қапталына бир аунап түсип. Қасым оған басқа сорау бермеді. Ол шынында да өз жүрегің кемирип атырған дәртін айтқан еді.

Адамлар: Байлық—бахыт, деп айтысады. Бирақ буның да изи ойран екен. Мына әпиуайы ғана шофер жигит солардың бәрін дәлиллеп көрсетип атырған сыяқлы еді. Қасым тек сол нәрсени ғана сезген еді. Дүньяда мийнетсиз хешқандай бахыт болмас екен.

13.

Азаңда палатаға Анна Васильевна Андреева келди. Басына ақ сүп тауардан қалпақ кийип, көпшилик уақытлары ақ халатта жүретуғын бул хаялды кеселхананың хәмме адамлары да таныйтуғын еді.

Ол дем алысқа шыққан болыуы итимал. Бир ай дауамында бул жерде көринбеді. Соның ушында хәр күни кеселхана алдына топланысқан бийтаплар жабырласып:

— Андрееваға көриниуим керек еді. Пай шатақ болды да. Дем алысқа кеткен екен,—деп өзлеринде налыған түр билдирип жүрди.

Соның ушында оның бул жерде тосаттан пайда болыуы, барлық науқасларға да үлкен қууаныш алып келген сыяқлы еді. Оның бул жерде атағының соншама көтерилип кетиуиниң де үлкен себеби бар.

Анна апай Рязаньда тууылған. Студентлик дәуири урыс жылларына туура келген докторлық тәжірийбесиң бир мың тоғыз жүз қырық үшінши жылы Курск қаласынан баслап, тап Берлин қаласы алынғанға шекем дала госпиталларында дауам еткен.

Соңынан Орта Азияда доктор қәнигелердиң жетиспеушилиги есапқа алынып, Қарақалпақстанға жиберилген еді. Мине, соннан берли елли жылдай уақыт өтті. Ол қаншадан-қанша операцияларды қолдан өткізди. Қанша адамларға өмир бағышлады. Бул жердиң тилин де, мәдениатын да беккем үйренип, Қарақалпақстан перзенти болып қалды.

Соның ушында ол бул жердеги барлық докторлардың устазы еді. Оны бул жерде хәмме жақсы көреді, хұрметлейди хәм консультация сораудан жалықпайды.

Анна апаның көп жыллық практикалық хызметі, оның хәрқандай ауырыуға да бирден алжаспай диагноз қойыуына жәрдем беретугын еді. Сол себеп болды ма, әйтеуір ол кирип келгенде, тап Хәким Улықпанның өзи келип қалғандай хәмме орынларына турып кетти.

Анна Васильевна өзине жарасықлы етип тигилген, гиришктей ақ халат кийинип алған. Тәуір-ақ жасларға барып қалыуына қарамастан, денеси нық, шашлары ақшыл көк иреңге енген болып, жүзінде әллеқандай нураныйлық, меҳрибанлық белгилери көринеди. Көзине қалың линзалы көз әйнек тағып алған. Көриниси әдеуір саулатлы еді.

Ол тап палатадағы адамларды бурыннап-ақ танытуғындай жыллы жүзлик көрсетип, хәрбир наўқас пенен сәлемлесті. Соңынан қолындағы қобдыйшасын тумбочка үстине таслады да хәрбир ауырыудың жағдайын тексерип көре бастады. Ол басқа врачлар сыяқлы жылан ийрек түтиқшени ислетпеди. Хәрқандай наўқастың билегин бир майдан услап турады да кеселинің жағдайының қайсы дәрежеде екенлигин сайрап айтып береді де отырады. Қан басымының қайсы дәрежеде екенлигин де қәтелеспей айтады.

Нәубет Жумабайға келгенде Анна Васильевна әдеуір иркилип қалды. Қан басымын тексеретуғын әсбапты алып, оның билегине салды. Ауырыу тарийхы қағазын қолына алып көрді. Бир майдан ойланып отырды да басын шайқады.

— Бизлер болсақ сизлердің бахытлы болыуыңыз ушын гүресеміз. Ал, сизлер болсаңыз... — деди өкпелеген пишинде.—Улыұма саған кеңесим сол балам... арақ ишиуіге болмайды.

— Мен арақ ишкеним жоқ, Анна Васильевна.

— Мүмкин емес, жалған сөйлеме, балам. Мениң көп жыллық тәжирийбем бар. Шәригүл,—деди есик бетте солдаттай қатар тұрған медресстраны шақырып. Кеселханаға сырттан алып келинген аўқатларды неге тексерип турмайсызлар. Ауырыу арақ ишкеннен кейин оны қалайынша дауалап болады!

— Барлық аўқатларды көзден өткерип турмыз, Анна Васильевна. Палатаға хешкимнің де арақ алып келгенлиги байқалмады.

— Дурыс, палатаға хешким арақ әкелип ишкен жоқ,—деди Дүйсенбай.

— Доктор апайдың сөзлерінде де жан бар. Кешке таман бул бала бірден кеуілленип кетти, деди Өте-мис.

— Басқанызды билмеймен, ал мен болсам арақтың ийсинен түни менен уйықлай алмадым,—деп тоңқылдады Төребай.

— Түсиникли... Қәне, түсиндирип бер. Не ұшып кеселханада жатып арақ иштиң?

— Қеширерсиз, Анна Васильевна. Буган өзим айыплыман. Қыймас бир достым бар еди, сол хәкисине кеше бир шийше арақ алып келген екен. «Аттай болып кетипсең, қәне, елли грамм ишейик,—деди. Мен дәслеп қарсылық билдирдим. Соңынан кеселхананың мүйешиндеги теректиң тасасында отырып иштик. Тап түни менен уйықлай алмай шықтым. Врачларға да айтыуға қорықтым.

— Әне, ақыбети қандай болды?..

— Енди қайтып арақты аўзыма алмайман, Анна Васильевна. Сизге сөз беремен.

— Сөз бергениңиз жақсы. Бирақ бизлердің мийше-тимизди күйдирдіңиз.

Анна Васильевна басқа үндемеді. Ол және өз жұмысын даўам ете баслады. Қасымның да, Төребайдың да аўырыуының бағдарын өзгермели, деп тапты. Қасымның қапталында узақ турып қалды.

— Қеширерсиз, сизің кәсибиниз қандай?

— Алым.

— Менде солай шығар, деп ойлап едим. Сизге берилетуғын дәриин өзгертиу керек. Себеби, сиз көбирек ойланыушы тайпаға киресиз. Арақ ишкенди тоқтатыу мүмкин. Бирақ ойланыуды тақтатыуға болмайды.

— Рахмет, Анна Васильевна,—деди Қасым.

Доктор Дүйсенбайды да, Өтемисти де қайта-қайта тексерип көрип:

— Жағдайыңыз жақсы екен. Енди еки-үш күннен үйлеринизге қайта берсеңиз де болады,—деген сөзди айтты.

— Рахмет, доктор,—деди Дүйсенбай. Үйге барып бала-шағамызға қууыссақ болды.

Анна Васильевна хәммени көзден өткизди де, есиктең шығып кетиуге қолайласты. «Бәриңизге де бахыт тилеймен»—деген мағанада артына бурылып бир қара-

ды. Соңынан алдына қарай шаққан қәдем таслап жүре бастады.

«Екі күннен кейін үйіңе қайтасан»—деген сөзді еситип, әбден қууанып кеткен Дүйсенбай:

— Я куда, үйге барып арақты тойып ишетуғын күндер де бар екен ғой!—деп палатаны басына көтерип, пружиналы кроватьға өзін таслап бүккесинен түсіп қатты қууанып сөйлеп атырғанын қулағы шалып кеткен Анна Васильевна, есиктің тутқасын ашып болып кейінне қарады, хәм:

— Соны ядыңызда тutyңыз, егер енди арақ ишетуғын болсаңыз, сизге үй де, кеселхана да несип етпей қалыуы мүмкін. Ол солай деп айтты да сыртқа шығып кетти.

— Буншама сууық сөзді айтты, доктар апай,—деди Дүйсенбай,—Ақыры, моторы ремонттан шыққаннан кейін машина деген қандай гедир-будыр жол болса да жүрип кете бермей ме? Қәне айтшы Жумабай иним, моторы ремонттан шыққан машина қумнан-тастан жүре ала ма?

— Жүреді.

Әне болды. Бизлердің ремонттан шыққан жүрегимиз де арақты биймәлел қабыл ете алады.

Ғау, өтағасы, ақыры ол техника, ал сиз адамсыз ғой,—деди Асан.

— Қандай парқы бар. Мотор болғаннан кейін атқаратуғын хызметі бирдей-дә. Машинаның жүрегі болғанда не? Адамның жүрегі болғанда не?..

— Олай емес-тә. Машинаның моторының кладышын аұмастырыуға бола ма? Болады. Шатунын аұмастырыуға бола ма? Болады. Яки болмаса тазадан басқа мотор салып-ақ айдап кете бериу мүмкін. Ал, сениң жүрегің яки «моторың» тәнхә өзиңе тийисли ғой. Оны кимнің жүрегине аұмастырыу мүмкін,—деп шыр-пыры шықты Өтемис.

— Медицина илиминде де тап усындай жаңалық бар. Бир врачтың адам жүрегін екінши адамға операция жолы менен өткизилгенлиги ҳаққындағы хабарды газетада оқыған едим,—деди Асан.

— Астаупыралла!—деди Дүйсенбай. — Бул жаңалық тап менің ҳаслан хабарым жоқ екен. Хеее... Айтөс, изинде не болды?..

— Нәтийжеси жаман емес. Сол адамның бир жылға шамалас жасағанын билемен. Соңынан не болып кеткенинен хабарым жоқ.

— Сонда да бул қызық екен. Жүрек адамларға жақсылық хәм мухаббат тарқатыушы орай. Еситиуиме қарағанда адамлардың ышқы сезимлери де жүрек арқалы тарқалады. Бир адамның жүрегін басқа адамға салғанда, соңында хәтте өзіннің хаялын да танымай қалмай ма?.. Әй, қәйдем?..

— Пай қойшы, сен де қаяқтағыны шығардың-ау.

— Уа-ха-ха!—деп бирден күлди Дүйсенбай. Япырмай бала, доктор маған мына Өтемистің жүрегін салып жиберсе, ал мен болсам өз хаялымды танымай бирден Өтемистің хаялын барып қушақлап жүрсем.

— Әй, аузыңнан бир жақсы сөз шықпайтуғын адам екенсең,—деди Өтемис оған ашыуланып. Саған тазадан жүрек салатуғын болса, мениң шобыттай болып қалған жүрегимди хәлеклеп не қылады. Таза биреуін табады-дә

— Онда докторға айтың. Жаслау жүрегін салсын. Қайтадан бир жигит болып шалқыйын,—деп палатаны басына көтерип Дүйсенбай кетти даурығып.

— Мениңше бундай операция жасап болмайды. Себеби хәрбир адамның жүрегі хәр қыйлы. Дуньяда хақ жүрекли, қара жүрекли де адамлар бар. Олардың жүрегін бир-бири менен алмастырып болмайды, — деди Жумабай.

— Айтпақшы, мен буннан сәл-пәл бурынырақ бир талантлы шайырлардың поэмасын оқыған едим,—деди Асан.—Поэмада бир тәжирийбели врач автомобиль соқлығысыуынан қайтыс болған бир хұжданлы адамның жүрегін бир нәкас адамға салады. Бул жағдайды көрип турған медсестра қыз қапа болып жылайды.

Бул киши мениң..

Муғаллимим болған еди, мектепте,

Жақсы адам еди, жүрегі оның,

Бир нәкас адамға енди өтпекте.

Болса да қолында әжайып хәнер,

Сап жүректи нәкасларға хор етпе,

Руухын тирилтпек болсаңыз егер,

Естелик ориаттың жақсы жүрекке...

— Жүдә хақ сөзди айтыпты.

Және еки аўара ғаўыр-ғаўыр сөз басланып кетти. Булардың биреўилери жүректи алмастырыў операциясын мақуллаган болса айырымлары пүткиллей қарсы еди.

— Адам тәнхә өз жүрегине ийе болыуы керек. Оны алмастырыў мүмкин емес. Себеби ҳұждаңның өзи де адамның жүрегине байланыслы болады, деди Асан.

— Демек, биреўдин жүрегин биреўге салып болмайды ғой, деп гүрсинди Жумабай.

— Ал биреўдин жүрегин басқа адамға салыуға болады деп-ақ ойлайық. Бирақ адам баласының жүреги заңшарт емес ғой. Зәрүр болған адамға суўырып бере беретугын, деди Асан.

— Мен де соған ҳайранман. Бирақ мениң еситиуиме қарағанда авариядан қайтыс болған адамның жүреги еки суткаға шекем өлмейди екен,— деди Жумабай.

— Япырмай-я?— деди орнынан турып кеткен Өтемис.

— Аўа, солай. Бирақ бәрибир мен бундай операцияға қарсыман.

— Неге?...

— Себеби бундай операциялар адамзат гуманизми-не шек келтириў мүмкин.

— Қалайынша?..

— Бизин мәмлекетимиз бәлки авариядан қайтыс болған адамлардың жүрегин қолланар. Ал, капиталистлик дүньяны қәйтесең. Егер бундай операциялар сәтти болса, олар авария болған адамды күтип отыра ма? Ол еллерде адамның жанын шыбын шелли көрмейтуғын қаншама миллионерлер бар емес пе?..

— Ой буўу... Ол жағы шатақ екен...

— Соның ушында мен бундай операцияларға тилеклес емеспен. Дүньяда көп затты алмастырыў мүмкин. Бирақ адам баласын алмастырып болмайды. Қәрким өз жүреги менен жасағаны мақул.

— Дурыс, ҳәмме өз жүрегин қәстерилеўи тийис.

Буннан кейин ҳешким «илла» деп аўыз ашпады. Палатаның иши бирден тым-тырыс болып қалды. Қәтте ызылдаған шыбынның сести есигилмеди.

14.

Соңғы күнлери Қасым өзін әдеуір жақсы сезді. Басының аўырыуы қайтқан есабы. Сонда да алым адамның азмаз кеўли жай болса бирден гибирдиклеп

қалатуғын әдеті бар. Қасым да тап сондай болды. Биреу менен ұзақ әңгімелесіп қалса, тап өмири босқа кетіп баратырғандай тыпыршылап, блокнотына әлле бір нәрселерді түрткілеп, көпшиликтеп бөлиницкиреп жүргенді қолайлы көре береді. Гейде қағазға түсирмекши болған ойлары басына сыймай баратырғандай, көз алды қанталасып келип кишкене тумбочканың алдына келип, қағаз алып, ананы-мынаны түрткілеп жазған болады. Бірақ илим деген пүткіл дүнья менен сырласуы арқалы тууылады. Ал бул жерде болса әлемді көз алдына алып келетуғын кітапхана да жоқ. Доктор да, медсестра да егер көріп қалса көбірек жазуы менен шуғылланғанынды жақтыртпайды. Оның үстине палатада көп адам туратуғын болғаны ушын, биреу қосық айтып, биреу радионы қаттырақ қойып атырғаны. Демек Афлатунның өзі болса да бул жерде илим менен шуғыллана алмайсаң. Соның ушында өз ермеги өзі менен болып жүрген Қасымға бул жер әдеуір қыйын болды. Күн бойы кітапханаларда кітап ақтарып, жүргенине жақын келген сөзлерді жазып рәхәтленетуғын бул адам, өзгелерден айырылып жеке шыққан ұағында өз ойлары менен ұзақ бәнт болып қалатуғын еді. Бундай ұақытларда ол ҳешким менен сөйлеспейді.

Қасымның адамларға көп араласқысы келетуғын ұақытлары да көп болады. Ол гейде белгили бир кітапты жазып питкерсе, кеули асып-тасып өз досларын ізлеп кететуғын еді. Ал, жулқынып жұмыс ислеп атырған ұақытында «шайынды иш» деп шақырған ҳаялының дауысын да жақтырмайтуғын болып қалған.

Қасым әдалатсызлықты сүймейтуғын, егер биреу орынсыз сөз сөйлесе, туп-тууры бетине айтып, сол жерден бирден шығып кететуғын әдетлери бар еді. Бірақ кеселхананың да өз заңы бар екен. «Мениң пикирим бундай»—деп ауырыу адамлардың зейнине тийип те болмайды. Солай болса да бул жерге келгеннен кейин Дүйсенбайдың бир парықсызлау даурықпа жигит екенлиги, Өтемис болса өз исине әдеуір писик, тек өзиниң ғана пайдасын ойлайтуғын, өзгелер шуқашаққа жығылып атырса да бул жоқарыда турып рәхәтленип күлетуғын адам екенлигине көзі жетти. Жумабай да жаман жигит емес екен. Бірақ соңғы ұақытлары өз қолынан ада сып барып тәубеге келипти. Тек түнде, күндиз де орнынан қозғалмай жата беретуғын Төрөбайдың қандай

пикирдеги адам екенлиги белгисіз. Мүмкін, бұл адам да бір күнлери өз дәртин сыртқа шашып таслар... Асан әдеуір ақыллы жигит екен. Бірақ та оның да айтажақ пикирлеринің бәрі еле толық сыртқа шыққан жоқ. Солай болса да Қасым менен тек еркін пикирлесе алғандай адамның өзі тек Асан еді.

Қасым да өзинің палаталас досларына көп ғана гүрриңдер айтып берген. Бірақ буның гүрриңлери көбірек илимий тийкарда болғаны ушын да олар әдеуір ауыр қабылдайды. Соның ушын да ол кейинги уақытлары кроватина жатып, өзі менен өзі сырласатуғын әдісти ойлап тапты. Себеби адам өзі менен өзі сырласа да кеули азмаз сергекленеди.

Бүгін де ол тап сондай болды. Кроватында шалқасына жатып, илим кандидаты—деген атақты албу ушын жақланған диссертацияның дәслепки күнін ойлап кетти.

... Бұл күни ол соншама қууанышлы еді. Академияның конференцзалы адамларға лық толған. Москвадан да хәм басқа қалалардан да айырым алымлар келкен. Қасым соншама аламанның алдына өзинің илимий жаңалықларын баянлауға тийисли еді.

Диссертация басланбастан бір саат бұрын оны Мурат Мухамедович өз кабинетине шақырды. Қасым үш жыл бойы дерлік бұл данышпан алымнан талай консультациялар алған. Қыйналған хәм қууанған уақытлары да жүдә көп болған еді.

— Диссертация адам өмиринде бір тойға усаған қууанышлы нәрсе болғаны менен оның қыйыншылықлары да көп,—деди академик. Бүгін жұмысың таяр болған екен. Демек қыйыншылықтың бәрі де артта қалды. Сонда да өзінди бекем тут. Теманың үлкен кишилги жоқ. Бірақ хәрқандай диссертацияда қойылған проблеманың уллылығы хәм әзізлги бар. Бүгинги илимий советке алымлар көбірек жыйналып атыр. Демек, қыйыншылық көп. Халық өз тарийхын ұмытқан. Бірақ оның ерте дәуирин жигирма алты жасқа енди ғана келген әллекандай бір жас алым ашып көрсетпекши. Бүгін мен саған үлкен табыслар тилеймен. Бірақ асықпа, албырама,—деп тәселле берген болды.

Академиктиң бұл сөзлери шынында да Қасымды рууһландырған еді.

Соңынан илимий кеңес басланып кетти.

Минберге көтерілген Қасым дәслеп әдеуір албыраған болса да, сонынан өзін оңлап алды.

Диссертацияның биринши бөлими ерте дәуірдің тарихы. Бул дәуірде Орта Азия халықтарының хеш биреуі де еле тарих арэндасына шықпаған. Яғный қәуимлик дәуір деп есапланатуғын еди. Булар: Сак.. Массaget... Гуи... Огуз... Қыпшақлар... Олардың хәммеси де Орта Азия халықларын қураған.

Енди усы қәуимлердин қарақалпақ халқының қуралуына қандай қатнасы бар? — деген үлкен сорау кесе турған еди.

Қасым әдеуір ойланып қалды.

Қарақалпақлар тарихында саклар хәм массагетлердин де орны бөлек еди. Әсиресе, Арал теңизиниң бойың жайлаған апасмаклер буларға жүдә жақын. Буннан қалған естеликлер «хаяллар патшалығы хаққында ертек», эрамыздан бурынғы алтыншы әсирде жасаған массагетлер мәликасы болған хаял патша «Томарис» болып, оның айырым бөлимлери қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз» да да ушырайды, деп ескертти Қасым.—Буннан кейин Огуз қыпшақ дәуири басланады да Қорқыт ата жырларына келип тақалады. Қорқыт атаның аты азербайжаң, түркмен, өзбек, қазақ, қарақалпақ хәм басқа халықларда да бар.

Бирақ хәммени таңландырып жүрген бир мәселелер қөп. Усы туста әййемги Хорезмде «Қаңлылар» хәм «Ябылар» мәмлекети пайда болған. Қаңлы менен ябы хәзирги күндеги қарақалпақ халқының белгили руўларының бири. Демек солай екен, бул мәмлекетлердин пайда болуында да қарақалпақ халқының үлеси болған болуы итимал. Бирақ қарақалпақ халқының пайда болуына тийкарғы уйытқысы болған дәуір тоғызыншы әсир. Бул халық негизинен тап сол тоғызыншы әсирде «Қара бөриклер» деген ат пенен көринген. Соңынан пешенеглердин атланыслары нәтийжесинде «Қара бөриклилер» пешенеглер менен қосылып ысырылып кеткенде Астрахань далаларын басып өтип, Дон дәрьясының бойына барып жетеди. Соңынан европалық атамада «Черные клобуки»—деген ат пенен көрине баслаған Буннан кейин қыпшақларға қосылып «Половец», «Қуман», «Қыпшақ», деп атала баслаған.

Соңынан бул жерлерди Шыңғыс хан басып алғаннан кейин, Маңғытлар саркардасы болған Ноғай әмир-

дің құрметіне ноғайлылар деп аталады. Он алтыншы әсирде, ноғайлы аұқамы құлағаннан кейін, және қарақалпақтар деген атама менен тарихта көринеді. Мәнің пикиримше: «Қара бөрикли», «Қара малақайлы», «Қара қалпақ», «Черные клобуки», «Кавми клуахи снех» деген атамалардың хәммеси де бир қыйлы «Қара қалпақ» деген атамадан келип шыққан болса керек. Мәселесиниң түп төркини усы болып қарақалпақтардың келип шығуы тарихына бағышланған еди.

Диссертация тийкарынан усы бағдарда баянланды. Бунан кейін белгили алымлар тәрәпинен бирнешше сораулар берилди. Биринши сорауды академик Ғуламовтың өзи берди.

— Қара бөрикли тоғызыншы әсирде Хорезмде жасаған. Соңынан он хәм он екинши әсир аралығында «Черные клобуки» деген ат пенен Дон дәрәясының бойында жасаған. Демек бул ең үлкен қәуим. Сонда не ушын бул қәуимниң аты он биринши әсирде жасаған түрк тиллер илими данышпаны Махмуд Қашғарийдің «Түрк сөзлиги топламына» кирмеген?

Қасым академиктиң алдында азмаз қысынған түр билдирди де, жууаптың изин алып кетти:

— Тууры, бул атама Махмуд Қашғарийдің «Түрк сөзлиги топламына» кирмей қалған. Бул хаққында биз де көбирек ойландық. Бириншиден бул шығармада қарақалпақтардың ең ири қәуимлериниң атамалары: қыпшақ, қаңлы, ябы, басар хәм басқа бөлеклери көрсетилген. Соған қарай отырып «қара бөрикли» тек бир ғана қәуим емес, бир нешше қәуимнен ибарат болғанлығын аңлауға болады. Екиншиден: айырым дереклерде «қара бөрикли» қәуими «пешенеглердин бир бөлеги» деп қаралса, ал гейпараларында «Қыпшақ қәуиминиң бир шақапшасы» деп берилген. Махмуд Қашғарий өз мийнетинде пешенегти де, қыпшақты да «уллы қәуим» деп көрсетеди. Демек оның бөлимлерине итибар бермеген болыуы да мүмкин.

Үшиншиден, Махмуд Қашғарий жасаған он биринши әсирде қара бөриклилер Киев этирапына шекем барып, Европа халықларына араласып кеткен еди. Соның ушында Махмуд Қашғарий олардың арасына бара алмай қалған болыуы да мүмкин. Хәтте бул адамның өзи де Қиши Азиядан Едил бойларына шекем барып жеттим, — деп айтқан.

Екинши сорау этнография институтынан келген, шашының алды түсіп тап тақыр болып қалған бір профессор тәрәпнен берілді.

— Сиз, өз жұмысыңызды белгилі тарихшылардың пикирлеріне сүйене отырып, илимий бағдарда баянладыңыз. Бул—орысшы. Бірақ қарақалпақтардың келип шығуы хақында халық аңыздары да көп ғой. Яки болмаса халық шежірелері... Олардың айырымдары жазба түрде тарқалған болса, айырымдары ауызша тарқалған. Міне, усындай шежірелер менен таныстыңыз ба? Олар қандай шежірелер?...

Қасым бул сораудың төркінінде де үлкен мәніс бар екенлігін аңлады. Диссертацияда халық шежірелері хақында материаллар көп еді. Уақыттың тығызлығы нәтижесінде булардың хәммесіне толық тоқтай алмағанын сезді. Соның ушында оған толық жууап қайтарыуға тырысты.

— Бундай шежірелер де баршылық. Олар хақында диссертацияда да әдеуір айтылған. Бірақ уақыттың тығызлығы нәтижесінде мен баян етіп үлгере алмаған болсам керек. Қулласы бундай шежірелер көп. Мысалы: Әбилғазы Бақадырханның «Түрк халықтарының шежіресі», Бердақтың «Шежіре» дәстаны, белгисіз авторлар тәрәпнен жазылған «Ханлар шежіресі», «Қарақалпақтар шежіресі», «Қыпшақтар», «Қоңыратлар», «Маңғытлар» шежірелері.

Қасым Әбилғазы Бақадырханның «Түрк халықтары шежіресін» баянлап баслаған еді. Илимий кеңесті басқарып отырған академик Ғуламов оны тоқтатты.

— Әбилғазы Бақадырхан хәммемізге мәлім, бизге мәлім болмаған қарақалпақтар хақындағы шежірелерге тоқтасаңыз? Қасым мәселенің не хақында кетіп баратырғанын сезді. Халықтың өзі пайда еткен шежірелер бул бағдарда әдеуір бақалы еді. Соның ушында өзі халық арасынан жыйнаған шежірелерге тоқтарысы келді.

— Әлбетте, шежіре жазу хәрқандай адамның билімі хәм пикиріне де байланысшы. Мәселен он тоғызыншы әсирде жасаған қарақалпақ классик шайыры Бердақтың шежірелерінде де, айырым қарама-қарсы пикирлер менен бир қатарда тарихий хақықатлықтар да бар.

Бердақ түркий халықтарының келип шығу тарихы

хын Шыңғысхан қаққындағы аңызлар менен шатастырады. Бирақ ол қарақалпақ халқының пайда болуы қаққында оғада бақалы пикирди айтқан. Ол негизинен араб қол жазбаларына тийкарланған болса керек. Мысалы:

Әнес, Мәлик еки кици,
Пайғамбардың сақабасы,
Әнес қазақтың бабасы,
Соннан алаш болған екен.

Мәликтің улы Разы қақ,
Жаслығында қойды ғұлпақ,
Қийген екен қара қалпақ,
Соннан қалпақ болған екен.

Тарихый дереклерге қарағанда тап сегизинши әсир менен оныншы әсир аралығында Орта Азияда араблар хукирманлығы күшли болған. Орта Азияның белгили ұалаятлары араблар тәренинен бекитилген «пайғамбарлар сақабалары»—деп аталған белгили хукимдарлар тәренинен басқарылған. Мине, сондай хукимдарлардан он биринши әсирде Сырдерьяның орта бууынында Әнес сақаб, дерьяның теңизге қуяр жеринде Мәлик сақаб деп аталған белгили адамлар хукирманлық сткенлигин тарийх мойынлайды.

Бердақтың қарақалпақлардың бабасы—деп атап жүрген Мәлик сақабаның Арал теңизи бойындағы Жаңа кент қаласының ханы болғанлығы қаққындағы мағлыұматларға ийемиз. Ал, оның Заласы Разы Қақ Хорезм ойпатындағы белгили қәуимлердің биринши сәрдари болған.

Булардан тысқары авторы белгисиз болған халық шежирелери де бар. Бул шежирениң айтыұы бойынша Орта Азияда жасаұшы түркий халықларының түп бабасы Майқы бий. Оның Сейилхан, Дәуирхан хәм Жайылған деген үш баласы болған. Сейилханнан—түркмен, Дәуирханнан—өзбек халқы пайда болған. Жайылған қырға қашып кетеди де, сол жақта үйленип, Қазақ, Созақ, Узақ деген үш балалы болады. Булардан Қазақ—хәзирги қазақ халқы, Созақ—қарақалпақ, Узақ—қырғыз халықлары тарқалған деп жорыйды. Бул қақында айырым жыраұлар:

Созақтан қарақалпақ бөлинеди,
Шежиреде тап солай көринеди,

—деп жырлап жүр. Буннан басқа шежірешилердин айтыуы бойынша қарақалпақлардын түп бабасы Майқы бий деп бериледи.

Майқы бий еки хаял алып алты ул перзентли болған. Биринши хаялы бәйбішеден Қонырат, Мүйтеп деген балалар тууылған. Екинши хаялы болған тоқалдан Қытай, Қыпшақ, Кенегес, Маңғыт деген төрт бала тууылғанлығы хаққында айтылады.

Қоныраттан Жауынғыр, Шүллик хәм Арыұхан деген еки бала, бир қыз. Мүйтеп—улсыз. Ақшолпан деп аталған қызы арқалы төрт урпаққа тарқалған. Тоқалдан тууылған Қытай, Қыпшақ, Кенегес, Маңғыттын изинде он төрт бала қалған. Солай етип, бәйбіше менен тоқал әуладлары тийкарында қарақалпақ еки арысқа бөлинеди, деп жорыйды.

Бирақ булардын бәри де халықтың аузындағы сөздер. Соның ушында олардын хәр бирин тарийхый хақыйқат сыпатында қарап болмайды.

— Неге?... Халық шежірелериниң көпшилиги хақыйқатқа жақын ғой,—деди академик Ғуламов.

— Мен де буны бийкарлай алмайман. Бирақ айырым асыра силтеп жиберетуғын жерлери де жоқ емес.

Сорау нәубети Самарқандтан келген, қара пәрен буйра шашлы бир жигитке келди:

— Тарийхшылар арасында қарақалпақлар амосонкалардын туңғыш әулады,—деген бир сыссың гәп бар ғой. Буған қалай қарайсыз?

Бул сорау да негизинен дәслепки сорауларға сабақлас еди. Қасым бул жөнинде өзиниң массагетлер хаққындағы баянламасында айтып өткен. Солай болса да бул мәселе тарийх илиминде әдеуір тартыслы еди. Азмаз ойланып турды да қосымша жууапларын баян етти.

— Бул гәптин де жөни бар. Жаңа айттым ғой, бизде шежіре көп деп, сол шежірешиллердин бири, бизиң бабаларымыздын төркиндери Арыұхан хәм Ақшолпан, деп аталған хаял-қызлар атлары менен тугасады деп жорыйды. Яғниый бұрынғы уақытлары бизиң хаиымыз да, саркардамыз да, әскеримиз де хаял-қызлардан болған. Ал, еркеклер болса үйде бала бағыу, қазан-табақларды жууыу менен шуғылланған. Бул фактлер тарийхый шынлығы жағынан Томариске жүдә жақын келеди.

Буған аңа тарийхымыздын өзи де үлкен исеним менен

қарайды. Бизің эрамыздап бұрынғы алтыншы әсирде Византия елшилери, Хорезмнің арқа шегераларында ҳаял-қызлар басқарған түрк қауимлерин көрген.

Буннан кейин диссертацияның баҳалаўшысы Уатан Моллабаев шығып сөйледиде диссертация бир аўыздан қабылланды. Қасымның қууанышында шек жоқ еди.

Қасым ҳазир солардың бәрин де үлкен қууаныш пенен еске түсирип атыр.

15.

Кешке жақын палатада жатырған жигитлердин бәри де толық жыйналды. Дүйсенбайдың үйинен үлбиреп пискен қойдың гөши келген еди. Бундай салтанатлы бәзимлер хәптесине тек бир мәртебе ғана болып турады. Ишеги аўырғанлар иримшик, қарны аўырғанлар қатық ишип жатырғаны менен, жүреги аўырғаның бәри де жарманы хош көре бермейди. Кеселхананың аўқаты да жеткиликли. Деген менен қолына шот услаған шатаўат, пышақ услаған қассап, хәптесине бир жилик кемирип турмаса анаў-мынаў аўқатларды да мисе тута бермейди. Сондай себеплер менен атақлы да, атақсыз да аўқаттың түрлери кеселханаға көбирек келип атыр. Барлығына да себепши болып атырған Дүйсенбай менен Өтемис. Егер палатаға таныслары келип қалса болды:

— Дәри динкемизди алып кеткен екен. Бизің ҳаялға барып айт, ҳеш болмаса хәптесине бир мәртебе майлы-жүзли аўқат әкелип турсын, деп зинҳарлап атырғаны.

«Тапқан—гүл, таппаған—бир баў пияз» дегендей палатаға ҳәр күни шайтан таўық та, түйе таўық та келип тур. Бирақ қассаптың қарнының оған қәнәт еткендей түри жоқ.

Кулласы, Дүйсенбайдың ҳаялы бүгинде бир қойды толық писирип алып келген еди. Бирақ азанда тура сала, биреў менен сөз алысып қалған ба, әйтеўир келиншегиниң кейпи әдеўир өзгерген еди. Дүйсенбай буны ҳәзилге алып, илме ғайыплы сөзлер сөйлесе де ҳаял бирден жазылысып кете бермеди. Хәмменинде ҳаялдың жүзине қарап, аўқаттан алыўға қысыныңқырап отырғанлығын сизди де, қассап бирден келиншегине қарады:

— Не бәле болып қалды. Тап тоқсанның бултындай түнерип. Дүпьяны тауып отырған сен емес мен ғой. Буншама адамлардың ауқатын қарақан еткенің не? Мәлийка жүзінди көрмегенимиздің өзине он күннен асып кетти. Мен сени сағынып келген шығар десем, қабағыңды қарса жауып алғаның не?..

Хаял бірден қысынып кетти. «Бийтаптың жағдайын сорап атырып, бетінди бүристормә» деген. Шынында да өзінде болған қолайсызлықтан кеширим сорағандай, хәммеге жалтақ-жалтақ қарап шықты. Соңынан Дүйсенбайға жүзленди де:

— Мәселе басқа жақта, шабазым.—Ол өзінше күлген болды. Бірақ күлкисиниң өзи де тәжирийбесиз бир актриса сыяқлы бир қанша сәтсиз шықты.

Дүйсенбай сонда да бірден жазылыса қоймады:

— Улыұма сол нәрсе есинде болсын, хаял. Енди мениң алдымда қабағыңды қарса жауып отыра алмайсаң, давлением көтерілип кетеди. Докторлар «ертең қайтасаң»—деп атырған еди. Енди сениң кесапатыңнан және бир ай кеселханада жататуғын болдым.

Хаял бірден қаулығып қалды.

— Ыраспа?

— Ырас.

Сөзге Өтемис араласты.

— Дүйсенбай туұрысын айтып отыр, құрдас. Ендигиден былай оның «ой, айнанайын» деп тек басынан сыйпайсаң да отырасаң. Болмаса қан басымы бірден көтерілип кетеди.

— Қабағымды қарыс жауып не қылайын. Ташкентте оқып атырған қызы келип еди. Соған бес күннен берли билет таба алмай күйип писип атырмыз.

— Қандай билет?—деди Дүйсенбай.

— Мынау айырпалаң дейме-ау, ушпа дейме-ау, әйгеуир аспаңға ушатуғын билет.

— Самолеттин билети ме? Әй, соны да сөзим бар, — деп айтып отырсаң ба? Егер аэропортта еки летчикти ушыратып қалсаң соның биреуи тарийх факультетин сырттан питирген болып шығады. Алпамыстай еки жигит тап мениң менен бир қатар питкерип шықты. Биреуиниң алдына шығып: «Мен Дүйсенбай қассаптың қатыны едим, маған Ташкентке бир билет керек»—деп неге айтпайсаң.

— Қайдан билейик, шырағым-ау, сениң ким менен

бирге оқып жүргенинди. Адамларға: «Мениң күйеуім исполком менен бирге оқыған екен» десем, қойшы қас-саңқа билимнің не кереги бар» деп күлседі.

— Айтса айта берсин. Сен тап туұры Есбергенге бар. Оның менен алты жыл бирге оқығанбыз.

— Есберген деген ким?

— Летчик-тә қәдимги. Өзи анау нәхән самолетлер-дің биреуін айдайды.

— Кеңсеси қаяқта?

— Кеңсеси тап аспанда...

Хаял «түсинбедим» дегендей аң-таң болып қалды.

— Аспанда емес, аэропортта...—деді Дүйсенбай аз-маз ойлаып. Айтпақшы, олардың ҳәр қайсысына кеңсе берилмейди. Аэропорттың екінши қабатындағы нәхән бөлмелерге онлағанын бирге қосып, тап түйе тауықтың палапанларындай етип қамап қояды екен. Бирақ ол жерге сени киргизбес.

Қысқасы, сен былай ет. Анау үшінши номерли авто-бусқа минип, зыр етип барасаң да аропорттың қақа маңлайынан түсесең. Туұры есиқтен ишке кирме. Аэро-вокзалдың батыс жағындағы есиқтиң қақа маңлайына барып тур. Бир майдаң күтип турсаң болды. Соннан кейин гилкий қырғауылдың шөжесиндей қызыл шапка кийген дуғызым жигитлер төменге қарай түсе баслай-ды. Тек биреуін көрсең болды.

— Есберген бар ма?—деп сора. Олардың ишинде Есбергенди танымайтуғыны жоқ. Илажын етип, әйте-үир саған тауып береді.

— Рейске ушып кетип қалды,—десе не деймен.

— Қайтып келгенше күт. Олардың Ташкентке ба-рып қайтыуының өзи, бизлердің Хәтенке барып қайт-қанамыздай бир гәп,—Қәне, аұқаттан алың жигитлер, бизиң хаялда гәп көп,—деп қосып қойды.

Хаял азда болса кеуилленгендей түр билдирди. Ҳәр жпикти бөлишип алған жигитлер оны асықпай жеуге киристи. Бирақ Дүйсенбайдың кеули еле де болса ор-пына түспей атырған сыяқлы еди.

— Сен, оны танысаң керек. Бир-еки мәртебе үйге де барған еди. Анау сулуұшық сары жигит бар ғой.

— Хә, анау иле нәзик сары ма?

— Сениң есин жайында ма, өзи. Иле нәзик жигит самолет айдай ала ма? Ақ бозлақтан келген толық жигит.

Ҳаял «онда билмедим» дегендей ийнин қысты.

— Танымасаң басқа адамлардан сора. Егер летчик ушырасып қалған болса, дәрхал погонына үңіл. Оның погоны да жүдә үлкен. Ийиндеги көк жасыл лента-сы үшеумеди, яки төртеумеди жаным. Әйтеуір, соған тақаббил. Әй, сен оның погонының да нарқын айыра алмайсаң-ау. Қим болса да қызыл жағалы биреуден сора.

— Миллийсадан ба?...

— Летчиктен!... Әне, бул сөйтип бүлдиреди. Милиция менен летчикти айыра алмай жүрген қатыннан не үмит күтерсең? Ырасында да ондай болады. Ҳәтте мениң өзим де қассап болып ислеп атырған жыллары сондай биреуинен алданғанман. Сондай қызыл жағалы, сур шәпкиди биреу күнде келип меннен гөш алатуғын еди. Мен де қорқып, гөштиң сом жериңнен кесип бере бериппен. Бир күнлери билип қалдым. Темир жолда рельслерди тәртипке салатуғын болып истейди екен, найсап.

Егер жүдә келиспесе бар ғой, анау гөне қаладағы Қыдырбай қассаптың үйине бар. Тап жақында ғана еситтим, ҳаялының тууысқан бөлесиниң дайысы аэровокзалға кассир болып тайынланыпты. Бир питкерсе тап сол Қыдырбай питкерер. Өзи де мениң әл деген жорам.

— Бай-буу! Самолетке билет алыу дегенде үлкеп сәббе болып кеткен екен-дә,—деди Өтемис тоқпақ жиликти асықпай кемирп атырып.

— Өзиң жигирма жылдан берли сыртқа шықпағаннан кейин билмейсең-дә. Ҳәзир адамлардың бәри үйинде отыра алмайтуғын болып қалған. Сен де сыртқа шықсаң билесең.

— Сыртқа шығып.. Биз бир бухгалтер. Бухгалтер шоттың қасынан бир майдан шетлеп кетсе бахты қашады. Сонда да аэропорт дегенниң бир бахты ашылып турған мәкеме болды, шамасы.

— Ҳәзир халқымыз құрғын жасайды. Ташкентке барғанның өзи Тахыятасқа барғандай болып кетти ғой. Ташкентке баруға талабан көп. Соның ушында билет қәхәт болады-дә.

— Сонда да сумлық... Мениң Ташкентте бир балам ауырып қалып, билет алыу ушын бармаған тесгим қалмады.

— Ондай жағдайда басқа илажың жоқ ғой.

— Мениң де басымнан қызық бір хәдийсе өткен,— деди Асан.

— Айт ишим, сениң әңгименнің бәри қызық болады,— деди Өтемис.

— Бул ўақыяның болып өткенине де бес-алты жылдың майданы болып қалды. Мен ол ўақытлары Ташкент политехника институтының сырттан оқытуғын студенті едим. Сол себеп болып, Ташкентке узақ жыллар қатнағаным еле есімде.

Институттың ақырғы курсыңда оқып атырған жылларым еди. Жазғы имтиханларды тапсырып болып, ауылға қайтыу үшін самолетке билет те алған едим. Қулласы, қууанышымда шек жоқ, «ауылға ушаман ғой»— деген нийет пенен ертеңине еки саат бурын аэропортқа келдим. Биреулер: «Бул күнлери билетің болса да самалеттен қалдырып кете беретуғын әдет шығышты»— деп мени қорқытты. Мен олардың сөзлерине де онша итибар бермедим. Бирақ арадан бир ярым саат өткен болса да Нөкиске баратуғын жолаушылар дизимге алынбады. Асығып сорау-жууан бюросына қарай жууырдым.

— Самолет өз ўақтыңда ушады. Жолаушыларды дизимге алыу басланды,— деп жууап берди, айна алдында отырған арық қыз.

Мен бир қолыма чемодан, бир қолыма портфель көтерип, аэровокзалдың ояқ-буяғына жууыраман. Ол ўақытлары Өзбекстан территориясына ушатуғын самолетлар тек ески аэропорт арқалы дизимге алынар еди. Жолаушылар кишкене парк арқалы отип, алдына Самарқанд, Бухара, Ферғана, Нөкис, Ургенч деп жазылып қойылған темир қапылардың алдына келип тоқтайтуғын еди. Хәзир ол жаққа шығудың өзи қыйынласыпты. Ески аэропорттан ушыу алаңына шығар жерде, жүжетелерди тексерип бир келиншек, арғы жағыңда еки милиционер турыпты.

Олар билетимди дәслепки тексерген ўағыңда:

— Жолаушылар еле дизимге алынған жоқ деп жууап қайтарған еди.

Ал енди көрсетсем:

— Биринши рейс Нөкиске ушып кетти,— деди.

Өз дәртимди кимге айтыуды билмей аяғы күйген

тауықтай тыпыршыладым да қалдым. Ақыры, аэропорттың начальнигіне барып шағындым.

— Енди билет қуының жигирма бес процентин төлейсең, ендиги рейстердің биринде жиберемиз,— деди ол. Басқа илажым қалмағаннан кейін және бес сом отыз тийин пул төледім. Билетимнің шекесине белгисіз бир сөзлерди жазды да қайтадан мөр басты. Енди екінши рейсти күте басладым. Бирақ бир сааттан кейин радио:

— Бул рейс те Нөкиске ушып кетти,—деп хабарлады.

Хайраиман, радиода «Нөкиске ушатуғын жолаушылар дизимге алынады» деген сөз жоқ. Бирақ «Сомолет Нөкиске ушып кетти»—деген дағаза үсти-үстине берилип тур.

Бирли-ярым тамыр-тамыс ауылласларымды да ушыратаман. Олар ушыу майданшасына ап-аңсат өтип кете бередиде, мени өткізбейди.

Бир жорам келип қалып еди, ақыры уятты қойып сорадым.

— Биринши тосықтың жарасы жеңил,—деди ол. Буларға билетине орап, бир сом пул бересең, тамам.

Мен дәслеп жорам хэзиллесип турған жоқ па екен,—деп онша исенгеним жоқ. Соңынан: «Ырастан да солайма екен»—деп билетимнің ишине бир сом пулды орап көрсетип едим.

Жаңағы келиншектің бир сомды қандай усталық пенен қағып алғанын да сезгеним жоқ. Портфелимди көтеріуге де жәрдемлесип, сыртқа шығарып жиберди. Ал, милиционердің болса мениң менен иси де болған жоқ.

— Ал, мына қапының аузы қымбатырақ,— деди жолдасым.—Оп, жигирма сомсыз өткізбейди. Ақыры, өзимди жеңил сезип, жолаушыларды дизимнен өткере туғын жерге зордан жетип алдым. Бул жерде де қарауыллар қамалы беккем екен. Алты жерде алты об-ластьқа қарай ушатуғын адамларды дизимнен өткізетуғын есик бар екен. Таблода «Нөкис»—деген жазу-ды көрип, жүрегим жарылып кете жазлады. Жазийрама ыссыда, жез қораның арасына тап жигирмалаған адамды түие тауықтың палапанларындай етип, торға, қамап қойыпты. Арасында бағана ауылға қайтыуға билет табалмай турған «Алға» совхозының кассири де

бар екен. «Билетти бүгін алған адамлар ушып баратырса, мен де қалып кетпеспен»—деп ойладым да бірден қуанып кеттім.

Билеттерди дизимнен өткерип турған адам, бети буршақ жауын бузылған жердей ырақана-жырақана, қарны ғарбыздай дүп-думалақ бир киси. Қаснағы қыпшылып кеткен шапкасы тап бир ләттелердің арасынан тауын алғандай, үсти—бети баллар шабыуыл салып жегендай қыйу-қыйу болып қалған. Тал түсте талықсып турған нәшебенттей торсыйып кеткен шекелерине шыбын үймелеп, эззи аяқлары ауыр денесин көтере алмай зордан турыпты.

Оның қарнына көзи түскен адам «жүдә тоқ екен»—деп ойлағаны менен, кийимине көзи түскен адам, қатты аяйды. Бул кисиниң билет тексергениниң өзи хәрқыйлы. Ол хәрбир билетти рейс хәм қойылған датасына қарап емес, бәлки адамлардың жүзлерине қарап тексерип тур. Гейбиреулерниң билетине қарамастан, тап халық депутатлары сыяқлы хұрмет билдирип, тап затларына шекем көтерип, хұрмет көрсеткен болады.

— Жақсы жетип барыңыз, — деп тилек билдиреди.

Мен тезден барып ол кисиге билетимди узаттым. Бир майданға шекем үлектей болып кеткен аузынан сес шықпады.

— Бул рейске орын жоқ,—деди эсте. Мен не деп айтарымды билмей қалдым. Аэровокзалда «кешки рейске билет алдық» деп жүрген Нөкиске баратырған үш жигит пенен де танысып қалған едим. Бир уақытлары өзине тәқабил шапка кийген бир киси сол үш жигиттиде алып келди. Олардың билетлерине қарамастан ишке киргизип жиберди.

Мен не қыларымды билмес едим. Билетсиз ушып баратырған бес адам да маған таныс. «Егер мен бул жерде шатақ салсам, олардың зейнине тийип аламан ба» деп те қорқаман.

Бәрибир шатақ басланды. Усы рейсте ушпақшы болып турған бир художник жигитти қалдырды. Художник айтысып еди, жанағылар милиция шақырды. Милиционерлер де өз адамлары болса керек, бир биреуине көз қысысып, жортаға акт дүзип, художниктиң әнтек-тәнтегин шығарып иркиұханаға алып кетпекши болды. Художникти балағатлап бағанағы билетсиз мин-

ген бес адамға актке қол қойғызды. Мен енди шыдап тура алмаслығымды билип, жәнжелге араластым.

Олардың инсапсызлығын мойнына қойып, художникти ирқиуханаға жибермей алып қалдым. Бірақ самолетқа алмады. Жәбирленген художник:

— Бундай болғаниан кейин, енди поезд бенен-ақ бараман, деп кетип қалды.

Билетсиз ишке кирип алған жигитлер өз қылмысларын мойынламады.

— Уәй, пул атасының басып жесни. Ауылға жетип барсақ болды-дә,—деди олар өз-ара мақтанысып.

— Ақыллы пара береди, ақмақ қала береди,—деди екіншиси.

Бул сөз тап мениң ушын айтылып атырғандай бирден бир түрли болып кеттим.

Бул рейс те ушып кетти. Енди тек мениң жалғыз өзим ғана аэропортта қалып кеткендей қолайсыз жағдайға түстим. Нөкиске буинан кейин де және бир рейс ушты. Буган да илесе алмадым.

Бағанағы жолдасымның айтқан сөзи туұры болып шықты. Енди не ислеуим керек?..

Мени еки нәрсе қыйнар еди. Бириншиси заң хәм ұатан алдындағы ҳадаллығым. Мен заңды бузған хәрқандай адамның жәмийет душпаны екенлигин анық билетуғын едим. Соның ушында бул қағыйдадан илажы болғанынша шықпауға тырыстым.

Екиншиси қыйсық жол еди. Бул жолды қууатлаушылар көбейип кетип, өзлеримиздиң эзиленип баратырғанымызды сездим. Газеталар жазып, радиолар айтып атырғандай туұры жолдан баратырғандаймыз. Бірақ адамлардың көбиси актерлар сыяқлы, сахнада бир қыйли, үйинде бир қыйлы роль ойнап атқарғандай сезилди.

Мен бәлки бул иретте де сол қыйсық жолға қосылып, аэропорт нәубетшисине пул төлеп Нөкиске ушып кетермен. Бірақ ырасында да оған бергендей пулым қалған жоқ еди. Адамлар буны бәлки майдалық деп есаплар. Бәлки сол майдалықтың өзинен-ақ шапкасын жамап кийип турған мына кисиниң бир жылдың өзінде-ақ миллионер болып кетиуине анық исендим.

Ақыры, Нөкиске ушатуғын ең соңғы рейске жолаушылар шығарыу ушын дағаза берилди. Мен бирден

екен. Бул судтың айыплаушылары да, қорғаушылары да тек өзлери болған.

— Жүдә тәсирли екен. Мен телевизор алдында отырып, өзимди тутып тура алмадым. Себеби, адам баласының жаслықтағы әрманы, ұатанды, халықты сүйиу сонындай тәсирли берилди,—деди Алланазар.

— Бундай тәсирли шығармалар көп ғой. Халық жана ғана есин жыйнады. Ел тәғдири хаққында еркин пикирлер айтылып атыр.

— Сонда қалай ойлайсан. Соншама жұждансызлықтың бәрине халық көніп отыра бергенбекен?

— Болмаса-ше? Халық тәғдирин ойлаушы интеллигенция емес пе? Интеллигенция эззи болып қалған болса, халық не қылады?..

— Сонда да бул кемшиликлерди өз ұақтында дүзетіуимиз керек, еди.

— Хау, қалайынша дүзетесен. Әмелдардың ҳеш бири ойланып ис қылған жоқ. Барлығының талабы тек жоқарыдан келген буйрықты орынлау болды. Бир сыйыр еки бузау тууыуы керек десе де «Ләббай» деп жууап қайтарады. Бизин кадрларымыз ойланып ис қылатуғын адамлар емес, бәлки роботларға айланып кетти ғой.

— Сонда бир сыйырдың еки бузау тууа алмайтуғынын дәлиллейтуғын бир азаматтың табылмағаны ма?..

— Табылды. Бирақ олардың жағдайлары жақсы болған жоқ. Өзиннің хабарын бар ғой. Бул жолда қанша азаматлар азап шекти. Ҳәтте дүньяда әдилликти жақлаушы болған заңымыздың өзиде эззи болды ғой. Жақ жарыстырған адамлардың үйи өртелип, тартысқан азамат тосаттан аварияға тап болды. Бул ислердың барлығы тосаттан болған—деп ойлайсан ба?

— Яқ, барлығының тәғдири де адамды исендире бермейди.

— Мен де солай ойлайман.

Усы ұақытта есик қыя ашылды да палатаға Нуржан кирип келди. Бул жигит те кеселханадағы белгили врачлардың бири еди. Өзи жаман жигит емес-те, бирақ құлқыны кеңирек,—деп айтысатуғын еди адамлар.

Нуржанның қолы шыпалы еди. Ол көп ғана адамларға өмир бағышлаған. Бирақ оның бир жаман әдети, ауырыу сол ұақыттын өзінде-ақ тез операция талап

етип турса да, оған жаны ашығандай әменгери табыл-
мағанша операцияны басламайтуғын еді.

Ол гейде адамлардан пул да талап етеді. Бұған
хешким қарсылық та етпейді. Себеби бауыр етінен
айрылып, езилип тұрған хәрқандай адам, оның ал-
дында өзін миннетдар санап, Нуржанның ерки хәре-
кеттері менен хешқандай есапласпайды. Қайтама ұсын-
дай талантлы бір врачтың операция жасайтуғынына
қууанып, тапқан-тұпқанын хеш қандай аямайды. Хәт-
те операция сәтлі етип, жаралары жазылып кеткеннен
кейін де, наұқас болған адам хәм оның тууған-тууыс-
қанлары оның алдында бәрхама тәжим берип турату-
ғын еді.

Дүньяда адамның жанынан шийрин нәрсе жоқ. Жан
ұшын хәрқандай адам бар нәрсесін ортаға төгіп тас-
лауы да тұрған гәп. Соның ұшын да оның мийнетін
пара мекен байланыстырыу да қыйын шығар. Бірақ
жәмийет алдындағы заң, адамзат парызы болған хұж-
дап—деген сөз бар. Нуржанның хәрекеті бул екеуіне
де қарама-қарсы еді.

Сонын ұшында Нуржан кеселхана врачларының
арасында әдеуір абройлы еді. Бірақ операцияларды
бәне етип, кейінгі уақыттары көбірек ишетуғын бол-
ған. Бүгін де азмаз ишип алған екен. Палата ортасы-
на келип, теңселіп тоқтады.

— Алланазар Мәуленович! Сизди ізлемеген жерім
қалмады. Қай жерге барсам «жаңа шығып кетті» дей
береді. Ақыры, зордан таптым ғой.

— Не болып қалды, сонша?

— Әй, ондай үлкен өтіншім жоқ.

Келіеги Қоңыраттап келген кisinin баласының жа-
нын зордан алып қалдым. Ақыры, бул сәтлі шыққан
жүзінші операция. Соны азмаз белгилеп жибермесек
болмайды. Тап үлбиреп лискен бір қозының гөшіні со-
лайына алып келген екен. Барлық ординаторлардың
есигіне кирип шықтым. Бухарбай менен Сейтекти зор-
дан таптым. Енді өзің болсаң...

— Хәзир қойдың жилицің кемиріп отырғандай жағ-
дай бар ма, иним. Палаталарды аралауым керек.

— Пай қойшы, хәзир саат сайын палата аралап
жүрген врач бар ма. Егер қатты болып қалса, медсес-
тралардың өзлери-ақ шақырыл алады.

— Яқшы, онда жей берип. Ҳазир бараман. Бир сөйлесип алатуғын жумысларым шығып турыпты.

— Уэй қойшы, сол жумыс дегенди. Өзи бара береді. Егер түни менен уйықламай ислесең де бул жумыс дегенниң ада болғанын бир көрмедим. Айтпақшы... мына жигит жораң ба?—деди Қасымға қарап.—Бул жас үлкенди де бурыннап таниймыз.

— Аўа. Бир мектепте бирге оқыған достым еди.

— Қалай? Жақсы болып кеттиңиз бе, жас үлкен. Егер пышақ пенен дүзелгендей жара болса дәрхал маған айтың. Алланазар Мәуленовичке мәлим етсеңиз болды, дәрхал өзим тайын боламан.

Бул дүньяға шыққаннан кейин, тек адамлардың иси түсетуғын қәнигеликти ғана ийелесу керек. Врач болсаң бәринен де зор. Ҳәмме алдыңа келип жалынып турады. Менің пикиримше врач та, университеттиң мұғаллимлери де ең бахытлы адамлар.

— Here?...

— Себеби барлық адамлардың саған жумысы түседі-дә. Шийрин жаның өзине керек пе? Керек. Демек врачқа өмириңше жалынышлысан. Балаңды келешекте белгили бир маман етип тәрбиялаўды қәлейсең бе? Бәрибир университеттиң мұғаллимлерине жалынсаң. Дүқаншылық та шеп өнер емес. Ал, складшы болсаң бәринен жақсы.

Қасым бул қолайсыз сөзлерди еситип турғанын көрин, өзін алып қашпақшы болды. Бирақ Нуржан әдеуір ишин алған екен. Буның менен де тоқтаған жоқ. Өз қыялында не болса бәрін де жасырмады. Ол енди хәрбир сөзин үлкен мақтаныш пенен сөйлер еди:

— Адамлар да ақылсыз емес. Ҳазир тек қәнигелиғиңе қарап турып сыйлайды. Егер врач болып алдың бар ғой. Хәрқандай гежир адамның өзін маймыл етип ойнатасаң. Айтқаныңды қылмай көрсин. Әкесин танытып жибересең, ондайдың.

Мен операция бөлмесинде пышағымды қайрап турып-ақ көп жумысты питкеремен. Баласын операция бөлмесине апарып қой да, аўзыңа түскен нәрсени айта бер. Тап «қустың сүти» десең де тауып береді олар.

— Бул барып турған жауызлық ғой,—деп жиберди Қасым.

— Жауызлық емес. Бул тек адамларды тәубеге кел-

тириу. Ақыры, бизлер де Гиппократ заны алдында айт бергенбиз. Адамлар айтқанымызды орынласын, орынламасын бәрибир сәтлі операция жасаймыз. Минкей, Алланазар айтсын, мен жүз адамға операция жасадым. Соның қайсы бири сәтсіз шыққан екен. Бәри де тири. Бирақ гейде ... Әне, көрдің бе? Мен адамларды зорламайман. Берсе аламан. Бермесе өзи билсин. Ақыры, бул менің өз мийнетим... Жай дүзетиу, машина дүзетиу мүмкин. Бирақ адамды дүзетиу бәринен қыйын екенін өзиң де билесең ғой. Соның ушын...

— Хүкімет мийнет қақыңды төлеп атырған жоқ па? — деди Алланазар.

— Төлеп атыр. Сонда да адамлардың рахмети, қосымша қақы деген бәринен де жуғымлы болады.

— Қосымша қақының өзин де хүкімет төлеп атыр. Усы кеселханада ең көп айлық алатуғын сен.

— Бәрибир. Мен хәзир адамлардан хеш нәрсе сорап атырғаным жоқ. Бирақ өзлери берип атыр. Бурын ашықтан-ашық пул беретуғын еди. Хәзир «сауға» деп костюм-шалбар беретуғын әдетти шығарыпты. Дәслепки жыллары қой беретуғын еди. Хәзир түйе тауық. Қайтама «қайта қурыу» дәуири басланып, бизлердің дәулетимиз азмаз қайтты ғой. Бурындары бахтымның әдеуір бәлент еди. Бир айда бир машинаның пулын тауып, айлығымызды тынышлық фондына өткізетуғын едик.

Сол жыллары журналистлердің өзлери де бизлерди тап таңдайы түскенше мақтаған. «Айлығын тынышлық фондына өткізген врач» — деп үлкен мақала да жазады. Бир жағынан нәмнаған етип түсірилген сүүретимди де басып шығарды.

— Енди барағойын, аұқатыңыз сууып кетер, — деди Қасым, врач жигиттиң ендиги сөзлерин еситкиси келмей.

Бирақ Нуржан бирден қызып кеткен еди.

— Неге барады екенбиз. Операция сәтлі шыққаннан кейин, азмаз коньяк ишкенимиз ырас. Сизлер жүреғидиз ауырып жатқаныңыз бенен жүректің қандай болатуғынын да билмейсиз. Бизлер болсақ оны хәр күни баллардың ойыншығындай етип услап көреміз. Билдің бе? Соның ушында ара-арасында азлап арақ ишип турмасақ болмайды.

— Лекция оқып болдыңыз ба? Жүр енди кетейик,

—деди Алланазар. Истин насырға шабайын деп турғанын сезгендей.

— Жоқ! Мен эле лекция оқып болғаным жоқ. Врачларға бағынбайтуғын адам болмайды. Бизлердің алдымызда профессор түүе академиклердің өзи ээзи. Университетте «мен ҳақыйқатлықты орнатаман» деп мушына түпирлип жүрген бир муғаллим бар екен. Жораларым айтты: «Тап усыннан бир нәрсе түсирсең мурнымызды кесип беремиз»—деди. Бир күни сол муғаллим мурны салбырап мениң алдыма келип отыр. Қудай жарылқап, қызы соқыр ишек болыпты.

Бир ағайинимиз еки жылдан берн баласын университетке киргизе алмай, «Баламды киргизип беретуғын адам табылса бес мың беремен» деп жалынып жүрген еди.

Муғаллимнің қызын операция столына жатқызып, пышақларымды қайрап турып өтиниш жасадым:

— Бир жақын ағайинлеримиздің баласы университетке имтихан тапсырып атыр, соны...

Муғаллим бирден селк ете қалды.

— Мен имтиханға қатнаса алмайман ғой.

— Онда, өзиңиз билесиз?...

Қызының қолынан услап турған муғаллим бийшара жылап жиберди.

— Быйыл имтихан алмайтуғын едим. Бирақ жоразолдасларымнан өтиниш етип көрейин.

Сөйтип, бир хәпте бойы сол бийшара муғаллимди хәркимнің есигине дилгир еттим. Бала оқыуға кирди. Ағайинимнен бес мың сомды санап алдым да, пышағымды қолыма алып, жораларымның алдына бардым.

— Қәне, қайсыңыздың мурнымызды алдын кесейин, мен сол сизлер айтқан муғаллимнен бес мың сом пайда түсирдим,—дедим.

— Онда бизлер жеңилдик.—депти жораларым.

— Бул барып турған хұждансызлық ғой,—деди Қасым.

— Хұждан! Әдалат! Буның бәри де тек китапларда ғана жазылған. Пул алдында ээзи нәрсе,—деди Нуржан.—Пул менен хәрқандай нәрсени де сатып алыуға болады.

— Болмайды!

— Болады!—деп ерегисти Нуржан.

— Енди болды,—деди Алланазар.—Мен сени бу-

рыннан жақсы таный алмай жүрген екенмен. Қалайда сен өзінди усы жерде маған жақсырақ таныстырдың, деп айтты да бірден ашыуланып, есікті қатты жауып шығып кетті. Нуржан оның изинен:

— Алланазар Мәуленович! Алланазар Мәуленович! Тоқта!—деп бақырыуы менен сыртқа қарай атылды.

Жүрегі бір силкинип, шапшып кеткен Қасым, шең қолы менен бірден көкірегінен усады да:

— Адам хұжданнан айырылған. Ұақтында хайуанға айланады,—деп кроватина қарай қулады.

17.

Азанда палатаға ерте Шәригүл кирип келди. Ол неликтен де бүгін кеуілсиз еді. Хәтте жылаған да болған болыуы итимал. Көзлери исип кетипти. Жас қызлардың турмысында да хәрқыйлы жағдайлар болады...

Өмирдің өзи де көбирек тәбиятқа усайды. Оның жайма-шууақ қарлы, боранлы күнлери оғада көп. Қалайда Шәригүл тийип кетсең бірден дыңғырлап шертилип кететуғын дуўтардай бос хәм жылауық қыз емес еді. Солай болса да оның бірден қапа болып келгенлиги хәммени ойландырды.

Палатада жатырған адамлардың бәри де оны тап өз қызындай көретуғын еді. Соның ушында айырымлары оны қапа еткен жағдайды билгиси келди. Бирақ қыз көзиниң жасын сыпырып.

— Сизлерге айтқандай нәрсе емес,—дегеннен кейин, хешким оған қайтарып сөз айта алмады.

Әсиресе, Асан оны еркелетип «Жейран» деп шақыратуғын еді. Бүгін ол бул сөзге қапа болып қалды.

Тап бул жерден тезирек шығып кетиўге асыққан адамдай уколларды да жүдә шаққанлық пенен салды. Қалайда Шәригүлдің өмиринде әллеқандай бир өзгерис болып атырған сыяқлы еді. Қыз Қасымға укол салып болған ұақытта тоқтады. Қасымның тумбочкасының үстинде бир нағышлы ручка жатырған еді. Профессор оны шет ел сапарларының биринде Жайпур базарынан сатып алған. Ручканың ишинен Агра хұкимдары болған Шах Жаханның сүйикли хаялы Мумтаз бегимниң кишкене ғана статуясы орнатылған. Соның ушында хәр қандай адамды бірден өзине тартады.

Бул ручка сувенир болғаны ушында Қасым оны көп

қолланбайды. Тек ғана кеселханаға келген, кеткен адамлар үшін ғана адреслер жазылады. Усындай себептер менен ол пүткил палатаның нәубетши ручкасына айланған.

Ручканың ишіндегі қыз сондай сулуы. Оның көринісі Шәригүлге жүдә ұсап кетер еді.

Минне, сол ручкаға Шәригүлдің көзі түсіп кетті.

— Ручка сизики ме?

— Аўа.

— Буны қай жерден алдыңыз?

— Ҳиндстаннан.

— Ҳиндстаннан? Сиз Ҳиндстанға бардыңыз ба?

— Барғанман.

— Радж Капурды көрген шығарсыз?

— Көргенмен.

— Ручкаңыз жүдә жақсы екен.

— Саған унай ма?

— Унайды.

— Онда усы ручканы саған саўғаға бердим.

— Бундай саўғаны алмайман,—деди Шәригүл.

— Неге?...

— Қудай билсин бизиң пул менен қанша пул туратуғынын буның. Алтын ба? Гүмис пе?

— Алтын да, гүмис те емес. Мыс...

— Яғәй... Сонда да қымбат шығар. Төлепберген ағаның бир қосығы бар еді. Ядыңызда бар ма?

— Ол қандай қосық?

— Ядыңыздан шыққан болса тыңла:

Прокурорлар үйін қатлар,
Алғаң жылар, берген датлар,
Саўғаға берилген затлар,
Пара болар бара-бара.

— Яғәй, бул қайсындай пара болыуы мүмкин. Өзиниң бақасы бизиң пулымыз бенен бир сом турмайды.

— Сонда да шет елден келген зат қымбат болады.

— Бул қымбат емес. Бары-жоғы тоқсан тийин. Соның үшін да саған саўғаға бердим. Ал,—деди Қасым. Шәригүл ручканы алмады.

— Бул ручканың бир қәсийети бар,—деди Қасым.

— Қандай?...

— Алдыңа ақ қағаз жайып отырсаң болды, бирден қосық жазып кете бересен.

Әлбетте, бұл сөзди Қасым хәзиллесип айтқан еди.

— Ырас па?

— Ырас. Егер исенбесең үйіңе барып жазып көр.

Шәригүл ручканы алды да есиктен шығып кетті.

— Жас қызды алдап жибергениңіз жоқ па? — деді Төрөбай.

— Яқ. Турмыста өзи сондай болады. Бир жола академик Мурат Мухамедович маған бир ручка сыйлыққа бергенде, түни менен илхамланып жақсы бир мақала жазғанман. Жақсы сауға адамды илхамландырады. Бир нәрседен қана болып жүрген екен. Қеули орнына түссин, деп атырман. Ал, ручканың бақасы еки сомнан асып кетпейди.

— Ондай болса жақсы екен. Әйтеуір адам баласының қапа болмағаны жақсы.

Буннан кейин хәмме халатларын кийип сыртқа шықпақшы болды.

Палатада тек еки адам ғана қалды. Қасым кеше кеште сыртта көп отырып қалып аязлаған. Оның сыртқа шыққысы келмеді.

Кеше хаялы келип кеткеннен берли Өтемистің де мәнисі жоқ. Өз дәртін сыртқа шығарып айтпайды. Сонда да белгилі. Дүйсенбай екеуі қосылса, палатаны дүр силкиндирип отырған бұл адам, бир күннің өзінде ақ шөгип қалды. Не болғаны белгисіз, түни менен приступ болып шықты. Хәзир де хеш нәрсе менен иси жоқ. Кроватында жатып, бирден сулқ болып атыр.

Басқа палатада жатырған оның Барлықбай деген жорасы бар. Өзлери бир-бири менен қарын бөле екен. Барлықбай да қаладағы мәкемелердің бирінде бухгалтер болып ислейди. Бәрхамма айтысып, шертисип әжик-түжик болып отыратуғын еди. Еки күннен берли сыртқа шықпағаннан кейин, гүманланды ма, әйтеуір бүгін палатаға Барлықбайдың өзи келди.

— Хәй Өтемис! Азаннан кешке шекем ақ сүп көрпеге оранып жата бергениң не? Жүр, оннанда сыртқа шығып, аяқларымызды бир жазып қайтайық. Әтирап деген шайдай ашылып кетти.

— Рахмет достым, хәзир дым мәнисим болмай атыр.

— Неге?.. Хәу кеше емес пе, доктор енди үйіңе қайта бер, деп атыр дегениң.

— Үйіңе қайта бер деп айтты-ау. Бирақ үйден келген

хабардың өзі де қайтадан ауырттып таслады ғой. Бухгалтер дегеннің де күні қурысын. Бір күні май айындай жайнап тұрса, екінші күні тап бірден январь келип қалғандай қарлы аяз жағацнан ала кетеді?

— Не болып қалды, соншама?

— Директорымызды қамап таслапты.

— Директор қамалса, басқа бір қылмысы бар шығар.

— Баслықтың бухгалтериядан тысқары қандай қылмысы болыуы мүмкін. Өзін большевик болғаның үшін басқаның жағдайын билмейсең. Бухгалтерия дегеннің өзі барып тұрған қылмыстың өзі ғой.

— Саған не? Адамлардың ислеген қақысыңз пул төлеп отыра бермейсең бе?

— Ғәзир ғой сөйтип атырғанымыз. Бұрын көп бәлелер болып кетти ғой.

— Бәлесі неси?..

— Ғау, мынау ғәзирги қайта құрыу деген басланып азмаз жанымыз қалды ғой. Құдайдың өзі сақласын. Бұның арғы жағының бәри шатақ.

— Шатақ болғанда сени биреу мәжбүрледі ме?

— Мәжбүрлегенде қандай. Өзиннен қалатуғын гәп жоқ. Бәрін өз көзін менен көрдің ғой. Ғәммениң хабары бар. Сен қолында бухгалтерлик дипломың болса да директор менен келиспедің. Өз кәсибинди таслап кетип, мектепте математикадан муғаллим болып иследің. Ал, бизлер болсақ директордың айтқанын қыламыз,—деп искенжеге түсіп қалдық ғой. Қолында дипломы бар бухалтерлер қууылды. Бизлердей оныншы классты шалама-шәкки питкерген адамлар бас бухалтер болып иследи. Ал сендей өз кәсибин таслап кетип, енди бухгалтер болып ислеп атырғанлардың саны оншама көп емес ғой.

Ревизия келип кеткеннен кейин енди бир бәледен қутылған шығарман,—деп ойлап едим. Қайда? Он бес жылдық мәселе бирден қозғалып кетипти. Өзін билесең, бул арада еки директор өзгерди. Енди бизін ауқал шатақ. Соның бәри жарғақ жүрекке түскеннен кейин, менде не қалады?

— Мен ғайранман,—деди бир уақытлары Барлықбай.—Усы баслықлар бир миллионға шамалас пара алыпты,—деп еситемен. Соншама пулды бухалтерия қалай жайғастырады. Ақылым ғайран?

— Тап бир дүньяға бүгин келип атырған адамдай...
Сен де айттын-аў.

— Ал, бизлер дүньяға бүгин-ақ келген болайық.
Егер сен дүньяға бурынырақ келген болсан, буның сы-
рын айтып бер.

— Большевик бухгалтер дегенге жүдә сағыйра бола
бер ме? Өзин де билесең оны.

— Билмеймен.

— Билмесең, онда есит!—деди көрпеден бирден аты-
лып турып кетип.

— Бригада ағзаларына дүзилген ведомостьлар тек
отыз сом менен тоқсан сом арасында бола ма? Болады.
Кассир оларға тийисли пулларын тарқатып, қол қой-
дырып келеди. Оннан кейин бул ведомостьлардың хәм-
месине жаңалық киритемиз. Тап сол ведомостьты жаз-
ған ручканы қолымызға алып, хәммесиниң алдына
бир цифр қойып шығамыз. Енди бир қарасаң, отыз сом,
— бир жүз отыз сом, елиў сом—бир жүз елиў сом бо-
лып шыға келеди. Қәне, бир есаплап көр. Бес жүз
адамнан қанша пул өндириўге болады.

— Елли мың.

— Әне, кем болма? Бизлердин көп пул табатуғыны-
мыздың мәниси сол ғой. Булардан тысқары оқыўшы
хәм студентлерге төленетуғын пуллар және бар. Жыл
ақырында байраққа берилген пулларда буннан да кү-
диретли цифрлар ушырайды. Алты мың сом, он алты
мың, сегиз мың сом, он сегиз мың болып кеткен жер-
лери бар.

— Бул барып турған көз бояўшылық ғой.

— Көз бояўшылық болса не қыламыз. Жоқарыдан
келген тапсырма солай, деп түсиндиреди.

— Сонда усышама пулларды не қыласызлар?

— Қайдан билейин. Пәңкит деме-аў, сөңкит дей-
ме-аў, әйтеўир қапшықлап алып кетеди ғой.

— Өзлериниз де пайдаланатуғын шығарсыз?

— Әлбетте. Бал тутқан бармағын жалайды, деген.
Жүдә есапсыз пул болмағаны менен қонақ-қопсыға
жеткендей таслап кетеди әйтеўир.

— Сонда адамлардың хеш қайсысы үндемей ме?

— Үндемейди. Үндегенлер де болады. Олардың аў-
зына қум қуйды ғой. Материалшиқ деди, анаў деди, әй-
теўир апарып қаматты. Соннан кейин бизлер де қорық-

қанды қойдық. Хәтте биразлардың ақшасын да төлегеніміз жоқ.

— Бай-бай ғәрремлик жол менен ақша табыудың жолы көп болған екен ғой.

— Көп ғой... Мен тек саған ушлығын ғана айтып отырман. Хәтте буннанда қыямет уақыялардың гүуасы болғанман. Буларды тисимнен шығармауға уәде берип едим. Бирақ мен хәзир үйимнен гөре гөрим жақышлап турған адамман. Себеби барлық сыр ашылыпты. Енди маған бәри бир. Совхоздағы болған қылмыслар ишима сыймай кетип, жүрек ауырыуға тап болдым. Енди солардың айырымларын сыртқа шығарып, жүрегимди азмаз босатып алмасам болмайды. Соның ушында саған айтайын:

Буннан он жыл бурынырақта бир хәдийсе жүз берди. Бир күни директорым жүдә қана болыңқырап, басын ийип алдыма келди.

— Өтеке, басымызға бир мүсийбетлирек ис түсип тур,—деди ол.

— Ол қандай ис?

— Жоқарыдан талап етип атыр. Қалай болмасын бес жүз мың манат тауып бермесем болмайды екен.

— Хау, айлықты тарқатқанымыз кеше ғой. Соншама пулды қаяқтап табамыз?

— Енди бир илажын таппасақ болмайды.

— Илажы жоқ,—дедим мен.

Директорым бирден ашыуланды.

— Илажын таба алмасаң бас бухгалтер болып, неге илеп атырсаң! Ойланып көр. Күнде бир қой сойып жең отырғаның кимнің арқасы екен? Ақыры, бул тапсырманы райкомның өзи берип атыр!

— Райком... Мениң дизелерим бирден қалтырап кетти. Райком ашыуланды ма, шатақ. Себеби олар жанып турған от, ал бизлер сексеуіл едик. Әри-бери ойланамаң. Бирақ хеш илажын таба алмайман.

Соңынан директор екеуиміз тап әкесі өлип, қәбир басынан шыға алмай атырған адамлардай кеңседе кешке шекем отырып қалдық. Дурыслы бир илажын таба алмай, салпаусып үйлеримізге қайттық.

Үйге келсем, радиода жаңа жер өзлестірушілерге арнап концерт берилип атырған екен.

— Таптым, — дедим өз-өзимнен сыбырлап. Жүзіме қарап тұрып хаялым бирден қорқып кетти.

— Бір нәрсе хәркетлеп кеткеннен саўмысаң?

— Саўман. Таптым... — деймен сыбырланып.

Сол турысында ғырра ізге қайттым да, тууры директордың үйіне бардым.

— Таптым, — дедім оған.

— Нени?..

— Ақыры бизлерге тыннан жер өзлестіріу үшін ярым миллион пул ажыратылған ғой.

— Басың сениң сааттай ислейди, — деди директор қууанып, — сонда қайтеміз.

— Бір түннің ішінде мына «Сасық көлди» өзлестіреміз.

Бундай пулды өзлестіріу үшін тек сондай көлдің асты керек еді.

— Бір түннің ішінде, я, — деди директорым бір көзін қысып.

— Молодец! Зорсаң, — деди арқамнан қағып.

Солайынша мен бул іске кірисип кеттім. Өзін билесең бес жүз мың сом пул алыуды хужжетлестіріу ушында бір ақшамда бір арқа қағаз жазып шығыуым керек еді. Қасыма Қалышбай деген экономист баланы алдым. Өзі де аузынан гәп шашпайтуғын бір тынық жигит еді.

Екеуміз екі ийіше арақты алдық та кеңсеге кирип алдық. Буннан көп болса жумыс ислей алмайтуғынымызды билеміз. Тек көзіміз илинип баратырған уақытында ғана бір рюмкадан таслап алып сытыр-сытыр қағаз жазыуға кірисип кеттік. Солайынша үлкен смета дүзиліп, тереңлиги алпыс метрден аслам көл, бірден тып-тыйпыл болды да қалды. Қөлемнің ушына қарап отырып, оның үстине есап-саны жоқ топырақлар төккен болдық. Бульдозершилердің хызметі үшін есап саны жоқ пуллар жазылды. Әйтеуір бір түннің өзінде-ақ үлкен бір көл, пахта егилетуғын далаңлыққа айланды.

Қулласы, таң атқан уағында барлық хужжетлерді тайылап иженериміз Владимир Пактың алдына бардық. Ол хужжетлеримізди көріп, қайран болды хәм жоқ қойыудан бас тартты. Директорды да тыңлаған жоқ еді. Райком иженердің әдеуір сыбағасын берипти. «Басқа кемшиликлеринди тауып, судқа беремен» деген екен. Бийшара жылап отырып хужжетлерге қол қойды.

Райком банк баслығына бирден қоңырау етти де, еки қашыққа нықлап салынған бес жүз жигирма мың сом ақшаны түске таман кеңсеге әкеліп түсирдик. Жигирма мың сом «Сасық көл» операциясына қатнасқан жигитлердің сауғасы еді. Оны мен, директор, экономист хәм кассир төртеуиміз бөлісіп алдық. Соңынан «Ақ түйені көрдің бе?—Жоқ» деп үйлерге тарқастық.

Әне достығым, керек болса саған хақыйқат!

Барлықбай не айтарын билмей төмен қарап ойлаһын қалды. Соңынан жигитлер палатаға жапырылып кирип келди де, әңгіме бирден тоқтады.

18.

Жан-жағына аўнай берип, талығып кеткен Қасым көп уақытқа шекем уйықлай алмады. Өзи сондай. Түнгі саат бирге шекем уйықлай алмады ма? Тамам. Арғы жағына да уйықлай алмайды. Азанғы саат бесте азмаз көзи илинеди де, соңынан еки сааттан кейин турып кетеди. Соңынан күни бойы меңиреу болған адамдай манаўсырап жүреді де, кешке барып зордан уйықлайды. Тап усындай аўхал хәр күни қайталанады. Бул бир кеселлик пе, я әдет пе? Хешқандай биліп болмас еди.

Қасым бүгін де тап сондай болды. Қасындағы адамлардың бәри қорылдап уйықлап атыр. Ал, буның уйқысы келмейди. Халатып жамылып, талай сапар кеселхана этирапындағы тротуарларды да айланып келди. Бирақ хешқандай уйқысы келмейди.

Светти жағып жиберип кітап оқыса да болар еді. Бирақ бир есинен айрылып атырған наўқас болмаса, палатада түни менен шырақ жағып болмайды.

Бундай жағдайда Қасымның өзіннің жақсы көрип қалған бир әдеті бар. Ол да болса сол, айлы ақшамда кровать үстинде жатып ойланыу. Бунында өз алдына бир сыйқырлы сырлары бар. Адам өмиринин өзи кино ленталарына усап кетеди. Өмирде қуўаныш та, қайғы да көп ушырасады. Ал, оның тек сейдинли картиналары ғана ядында қалады. Тарийх илими деген түпсиз теңиз ғой. Ол теңиз арасында ашылмай атырған атаулар, бизлерге мәлим болмастан суў астында сығасып қалған жаңлы жәнликлер бәри де еле ашылмаған сырлы дүнья сыяқлы өз нәубетин күтип турады.

Қасым өз халқының екі әсірлік тарихын ашқан берлі тап усындай тынышсыз болып қалған еді.

Илим дегенде ийне менен құдық қазғандай бір нәрсе ғой. Гейде ізлегенінди табасаң, ал гейде таба алмастан әуере сарсанлыққа түсесен. Жердің жарығына қайта-қайта үшилип, алтын ізлеп жүрген адамға усайсан.

Халықтың тарихының өзі терең ғой. Бұрын бұл илимді изертлеп қалдырған адамлар аз. Узынан шубай жаугершілікке ушырап, өмір бойы көрпе-төсегін арқалап, түсликтен арқаға арқадан түсликке көшіу менен жүрген адамлар. Ол заманлары өзіннің тарихын жазып қалдыруу түүе, бір тислем нанды тауыш жеудің өзине зар болған.

Халық енді ғана есин жыйнады. Өтмиштеги бабаларының қандай болып өткенлиги халқында хешқандай түсиниги жоқ. Хәрқандай нәрсенің төркиин билмей турын, оның келешегі халқында да сөз жүритиу қыйын.

Соның ушында «ол мен халқымның пүткиллей өшип кеткен сол өтмиш өмирин изертлеп көрсетемен» — деп илим соқпақларынан сүрникпей өтиуге бел байлады. Қасым тарих илиминің усы тарауы бойынша илим кандидаты атағын алды. Бірақ оның алдында буннан да мүшкилирек болған машақатлы жол бар еді. Ол да болса илим докторы атағын алыу.

Ол бұл халқында өз устазы Мурат Мухамедович менен көп ойласты.

— Мениң сеннен күтип отырған тилегим де усы, — деди академик. Хәзир дүньяда өз тарихын он сегизинши әсірден баслап жүрген халық бар ма? Тарихтағы жумбақ мәселелерди шешип бериу сизлердей талантлы жасларға байланысly.

Солай етип академияда Қасымның докторлық жумысының темасы бекитилген еді. Ол да болса: «Қарақалпақ халқының пайда болыуы».

— Тема жүдә қыйын, — деди академик. — Егер бұл теманы алып шыға алсаң, онда қарақалпақ халқы саған миннетдар болып қалады.

Буны академик хәзиллесип айтып отыр ма? Я негизинен де өзіннің пикири сондай ма? Қасым ол уақытта буны толық ацлап кеткен жоқ еді.

— Бірақ бір нәрсени ядыңда тут, — деди Мурат

Мухамедович, — сен бул теманы ашып көрсетиуі ушын «Қара бөриклилер», «Қыпшақлар», «Маңғытлар» хәм «Қоңыратлар», «Ноғайлы», «Қарақалпақлар» проблемасын толық шешип бериуіне туура келеди.

«Қара бөриклилер» мәселеси Қасымның кандидатлық жұмысында толық шешилген. Енди ол қыпшақлар мәселесин шешиуге кирискен еди. Қыпшақлардың хәм-месин де қарақалпақлар, деп атап болмас. Қарақалпақлардың бириккен алты қәуиминиң бири болып есапланған Қыпшақ, хәзирги өзбек, башқурт, татар хәм Кавказдың айырым халықларының арасында да ушырасады.

Қыпшақлар он екинши әсирде пүткил түрк тиллес халықларды бириктирип, «қыпшақлар мәмлекети» деген атақ алған. Соңғы уақытта бирнеше түрк халықлардың өзи де усы қыпшақ мәмлекетинен бөлинген. Қыпшақлардың пайда болыуы жүдә узақ мәселе. Хәтте бизиң эрамыздың биринши әсирлерине барып таялады...

Бул хәққында алымлар белгили бир пикирге келген: «Дүньядағы қыпшақ тилине ең жақын тил қарақалпақ тили. Оннан кейин қазақ хәм өзбек тилиниң айырым белгилерин көрсетиуі мүмкин».

Демек қарақалпақлар қыпшақ бирлеспесинде дә ең баслы орынды ийелеген. Соның ушында өз ишиде при қәуим хәм қала атларын сақлап қалған. Себеби қыпшақтың өзи де Орта Азия халықларын пайда еткен. Сақ хәм массагет қәуимлеринен шыққан. Бул хәққында ерте дәуир қосықларында:

Аланда алаң, алаң бар,
Бата алмай жауы алаңлар.
Сактен шыққан кейсақ бар,
Кейсақ, қайсақ, қыпшақ боп
Үш атаға таралар, — деп көрсетиледи.

Бирақ тоғызыншы әсир материалларында қыпшақлар он бир бөлекке бөлип қаралған: тоқсаба, иста, бурж оглы, Бкрди, Қаңлы оглы, Анж оглы, Дурут, Қарабир оглы, Жузиан, Қара бөрикли, Қуйын, — деп көрсетиледи.

Булардан «Қара бөрикли» — деген қарақалпақ халқының тутас атын билдирсе «қаңлы», «қуйын» аталмалары халық арасындағы белгили руулардың атын аңлатады.

Хәзирги қарақалпақ қыпшақларының өзи де белгилі бир қәуим болып, он үш урыўға бөлинеди. Булардан: Сацмурын, Естек, Қанжығалы, Шунақ, Басар, Толыс, Ябы, Арық, Жағалтай, Бағаналы, Майлы балта, Жәдик, Салтыр. Булардан ябы менен естек атлары хәтте төртинши әсирдеги хұжжетлерде де ушырайды.

Халық китапларында Қыпшақ Огуз ханның баласы — деп бериледи де, Огуз Азербайжан хәм Түркмен халқының пайда болыуында баслы орынды ийелегенде қыпшақ, қазақ, қарақалпақ, қырғыз хәм өзбек халқының пайда болыуында тийкаргы орынды тутқан. Өзбек хәм уйғыр халықларында көбирек карлқлар тәсири күшли болған.

Қарақалпақлар дәслеп қыпшақ бирлеспесиниң арасында болады да, соңынан пешенег атланыслары дәуириңде бөлинип кеткен. Соңынан он екінши әсирде қыпшақлардың өзи де Дон дәрьясының бойына шекем барып қарақалпақларды да өзине қосып алғанлығын көремиз. Сол уақыттағы хұжжетлердин өзинде де Астрахань менен Дон дәрьясының аралығын ийелеген қыпшақлардың белгилі бес бийи болған. Олар: Ийтемген, Боняк, Тугархан, Қотан, Кура.

Қотаниның хан болып турған дәуириңде ғана «Қара бөриклилер» деп аталған қарақалпақлар қыпшақлар тәрәпинен жаулап алынды. Тиллери пүткиллей қыпшақласып кетти. Өзлерин орыс мәмлекетиниң аўқамласы — деп санады.

Сол жыллардан баслап «бий», «бек» хәм «султан» деп аталған титуллар пайда болған. Ал қыпшақ ханлары ҳаққында мағлыұматлар буннан сәл-пәл кейинирек он екінши әсирде Шару хан, оның баласы Атрак ҳаққында сөз болады. Атрактың баласы Қопчак, қыпшақ хәм кимақларды бириктириўге күш салған. Оның баласы Қотан қара бөриклилердин белгилі ханы болып, рус князьлериниң аўқамласы сыпатында көринеди.

Ол бир мың еки жүз жигирма үшінши жылы, отыз биринши майда рус князи Мстислав Удадой менен бирликте, Қилка дәрьясының бойында Шыңғыс хан менен қарсы урысқан. Бирақ жеңилiske ушырап, Венгер жерине қарай қашқан. Тап усы күннен баслап Қара бөриклилер хәм басқа да Қыпшақ қәуимлери моңғолларға пүткиллей ғәрезли болып қалды. Азия

тарийхындағы «Қыпшақлар қырғыны» басланды. Бул дәуірде қыпшақлардың қахарманлығы хаққындағы сөзлер барлық елдерге тарқалған. Моңғоллар қыпшақларды толық бойсындырғаны менен де сонынан қорқып, оларды өз уатанларынан жуда қылып, пүткіл дүнья базарларына қул сыпатында сата баслады. Туркия хәм араб еллериниң қул базарлары қыпшақлар менен толып кетти. Булар биз сөз бенен қыпшақлар деп аталғаны менен де, негизинен қарағанда бүгинги қазақ, өзбек, қырғыз, қарақалпақ, башқұрт, татар хәм Кавказдың айырым түрк тиллес халықларының бабалары еди.

Шығыс хан оларға барынша қастын тикти. Өлтиргенлерин өлтирди, тири қалғанларының көпшилигин шығыстың қул базарларына сатып жиберди. Моңғоллар қыпшақларды көп қырғынға ушыратты. Хәтте аман қалғанларының өзи де хәр жақтан баспана излеп, Туркия хәм Мысыр жерлерине қашып кете баслады. Усындай себеплер менен Мысырда Мамлюклер мәмлекети пайда болған еди. Бул арқадан түсликке қарай баспана излеп қашқан қуллар мәмлекети болып, оның тийкары бир мың еки жүз елиўинши жылы, Аюбийлер династиясының соңғы патшасы болған Султан Туран шахты өлтирип, оның орнына қыпшақлар сәрдари болған Мүйіз Айбектиң тахтқа отырғанынан басланады.

Солай етип Анатолия жериндеги қыпшақлар мәмлекети бир мың бес жүз он жетинши жылға шөкем өмир сүрди. Олардың арасынан белгили алым хәм шайырлар да жетилишип шыққан еди. Булар өзлерин қыпшақлар — деп атап, пүткіл дүнья мәдениаты тарийхында үлкен мийраслар қалдырды. Бир мың еки жүз жигирмаланшы жылы Бағдат қаласында жасаған бир Сығнақый деген шайыр өзинин тууылып өскен жери Сығнақты сағынып, қосық жазып қалдырған:

Бурин бул бир еркин өскен ел еди,
Билимдилер мөкан еткен жер еди.
Гүлди езип кетти. аттың туяғы.
Рейимсиз душпан кимди аяды?...
Байыұлы қус жайлап, муңды мөканын,
Адамлар төрк етти, сүйген ўатанын.
Бар еди, онда «Нығаяны» жазған шайырлар,
Оларды хор етти... Ақылы зайыллар...
Болды «Хидая» ны жазған алымдар,

Оны да гүм етти, қанхор залымлар.
Жүрмиз өзге жұрттың төпырағын жалап,
Жас төккеннен өзге қалмады талап
Кеулімде бір сағыныш орнапты,
Қайта көрлу несип еткей Сығнақты?..
Қанаг шитсе, мен елиме ушпақтан,
Қыя шолде қацғып жүрген Қыпшақпап..

Демек, қыпшақлар кім? Булар бизлер ойлағандай тек бір қәуімнің ғана адамлары емес. Булар бириинши әсирден баслап, тап он үшінши әсирге шекем Орта Азия далаларында өз алдына үлкен мәмлекет құрған қәуім. Бул дәуірден мийрас болып қалған халық дәстаны «Қоблан».

Қыпшақларды қарақалпақлар да, қазақлар да, өзбеклер де «меншц бабам» — деп меншиклеп алыуы қыһын. Себеби бул Орта Азия халықларының бабаларының бири. Бирақ сол жери анық. Биз халық сыпатында қыпшақлар аұқамында көбирек қатнасқанбыз.

Дәслеп Огуз — қыпшақ бирлесесинде көринген болсақ, соңынан он бириинши әсирден баслап, Шыңғыс хан Орта Азияны бағындырғанға шекем «Қыпшақлар» атаныппыз. Бул өмирдің тарийхый шынлығы.

Қасымның докторлық диссертациясының бир бабы усындай мәселелерге бағышланған еди. Ол бул мәселени шешиу ушын қаншама жерлерди араламады. Москва, Ленинград, Ташкент, Будапешт, Бағдат хәм Қажра китапханалары менен танысты. Буған баслы себепши болған он сегизинши әсирдеги рус изертлеушиси О. Георгий еди. Ол неликтенде сол дәуірдеги Сырдарья бойын жайлаған қарақалпақларды «Қара қыпшақлар» деп атапты.

— Илим қызық. Оның ашылмай атырған жерлери оғада көп, — деп сыбырланды кроватиның он жағына қарай аударылған, Қасым. Соңынан бирден уйықлап кетти.

19.

Кеселханаға келген адам бирден танымаған бес-алты адамның арасына түсип қалғаны ушында төрт-бес күнге шекем бир-бири менен түсинисе алмай жүреді. Биреулер ишки дәртілерин жасырып, тап аұзына мум салып алғандай тымсырайып алады. Бирақ арадан аз уақыт өтпей-ақ бир-бири менен пикирлесип апақ-ша-

пақ болып кетеді. Айырымлары жүдә ақ көкірек болып, аузындағы сөзлерді ағыл-тегіл ақтарады. Биреулер шыны айтаман деп отырып сырын айтады. Биреулердің мінезі қатты ауыр болып, сөз сөйлеуге де ерипеді. Гейнаралар тап радно сыяқлы күни-түни сөйлеп отырмаса кеули кеншімейді. Айырымлары өз сөзін әдеуір абайлап сөйлейді. Деген менен олар да узаққа бара алмайды. Хәрким өз пикирин ашық айтып атырғаны үшін, кеулиндегі дәртин айтып, көпшиликке араласып кеткенін билмей де қалады. Биразлары сыр билдирмей жүрип-ақ соғын ала ашылысады. Биреулер өз жұмысын, биреулер билген гүррини айтып кетеді.

Бұл палатада Төребай менен Жумабайдан басқасы сөйлемшек. Арасында Қасым да сөйлейді. Бирақ оның әңгімелери кебирек ертекке усап кетеді. Оның айта-туғын гүрринлери «Россия империясының тарийхы», «Австралия еллериниң этнографиясы», «Батыс Европа саяхатшылары» хаққында еді. Бундай әңгімелер Дүйсенбайды да, Өтемисти де онша қызықтырмайды.

Ал, айырым хәммеге таныс уақыялар сөз болғанда пүткил палатадағы адамлар бир-бири менен тартысып кетеді.

Асанның миллий дәстүрлер хаққындағы әңгімесінен кейін палатада үлкен тартыс басланды.

Мәселе той хаққында еді.

— Тойда арақ-шараптың берілмегенлиги жақсы дәстүр, — деди Асан.

— Мен баяғыда бир ағайнимниң тойына бараман, — деп пүткил масқара болғанман. Әдеуір муғдарда пул да алып барған едик. Бир жан сойып жақсылап күтті. Ишип алып қатты мәс болған екенмен. Үйге қайтаман! — деп шатақ салыппан. Ол уақытлары бундай меншик машиналар да жоқ. Жолаушы автобуслар менен келип едим. Түнде Мойнаққа барғандай машина табыла ма? Усы жерде жатып қала бер, деп жалынатуғын усайды. Той берип атырған адамымыз болса хәр үйден бир рюмка арақ ишип жатып қалған. Ал, мен болсам «Хәзир Мойнаққа бараман» — деп тентиреклен үйден шығып кетиппен.

— Сол кетисин менен Мойнаққа бардың ба?

— Уәй, қайда? Азанда қарасам айықтырухананда жатырған екенмен. Той кимниң тойы, сәскеде хаялым келип он сом төлеп зордан шығарып алды.

— Әне, қызық... Біздің халық ұлыұма той бериүдиди мәдениатын билмейди. Болмаса есинен айрылғанша арақ бере берип не қылады?

— Өзимизде де кемшилик көп ғой. Соншама ише берип не бар? — десеш.

Соннан өзим шекем шыр гүбелек айланып зордан киятырсам, ҳаялым:

— Усындай тойға келегөр деп не едим, абысынлар дастурханымызды онлап салмапты, — деп тоңқылдайды. Меннің болса мийим орныма түспей киятыр. Ал, ол болса:

— Шайының орнына шыт салыпты ширкин! Қу-дайым, шыттай ширип қалғыр! — деп ғарғанғаны ғарғанған.

— Бай-бай... Ол уақытлардың сәббеси өз алдына еди ғой, — деди Дүйсенбай.

— Сәббе-пәббесин билмеймен-дә. Бирақ тойларда арақ берилиў тоқтатылып жақсы болды.

— Жақсы болғаны болды. Бирақ тойларға көп пул алып барыў, еле тоқтамай атыр.

— Ол бир бурынғы дәуирдин сарқыты еди ғой. Қараўиңдағы адамлардан пул жыйнап алыў ушын, мәкемениң баслықлары тез-тез той берип туратуғын еди.

— Сол кеселликтин изи еле бар. Енди пул алып бармасақ, мәкемениң баслықлары емес, ағайинлеримиз өкпелейтуғын болды.

— Жақын ағайиниң болса алып бармастан илажың жоқ ғой.

— Жора-жолдас, туўысқан адам той берсе молдан апарып турмыз ғой. Бизди былайырағы көбирек қыйнап атыр.

— Былайырағы болғанда кимлер?

— Әй урыўлас, таныс, ассалаўма әлейкум, дегендей... Кешеги айдың өзинде алты жерден ат келди. Қалалы жерде бәри сатын. Айлығың менен зордан күн көресен. Оның үстине қудайдың берген сегиз баласы бар. Оларды да аўқатландырыў хәм кийиндириў керек. Усындай жағдайда отырып алты жерге тойға барсаң, кеминде алты жүз манат пул керек. Соны келистире алмай, айырымларына пулсыз бардым. «Орған қолдай азамат бола тура, тойға кеминде жүз сом пул алып келмегениң қалай?» деп өкпелейди. Бар-

масаң уят. Тойға барып болып, жети насырым бүгиліп қайттым.

— Бул мәселеде бизлер Осетинлерден үйренсек болады екен, — деди Қасым.

— Бир жақып достымның анасы қайтыс болып, Махачқалаға барып қайтқан едим. Еки жүз сом алып барған едим. Алмады.

— Достым, бизиң ауылға бундай жаман әдетти тарқатпа. Бизде аза болса да, той болса да жыйынға қатнасқан адам он сомнан артық пул бермейди, — деди. Есиктің алдында бир арша қойылып, оған жыйынға келген адам он сомнан таслап өте береді екен. Сол жыйынға бес жүздей адам қатнасып, бес мыңдай пул түсті. Ғәрежет жағы ҳешкимге де қыйынлық түсирген жоқ. Не деген жақсы дәстүр?..

— Онысы жақсы екен. Ал, бизде болса «ким қанша алып келер екен» — деп қәлемин шошайтып отырады.

— Ол жағы бара берсин. Бизде еле қалың мал мәселеси де шатақ ғой, — деди Жумабай.

— Жақында бир ағайинимиздің баласы үйленіп еді. Келиннің әкеси де жүдә сықмар адам екен. Көп пул талап етипти. Келин алған бийшарада не жазық бар. Маңлайындағы бес сыйырын сатып зордан баласын үйлендирди. Кейинде келин менен күйеу көрпе-төсегин арқалап, квартираға төлегендей пул таба алмай жүргенлерин көрип аяп кеттим. Егерде сол сықмар ғарры қызы ушын талап еткен пулға жай яки гарнитур алып бергенде келин оншама қыйналмаған болар еді.

— Судқа бергенде, бәрибир сол пулды алып береді ғой.

— Қудалар бирин-бири судласса жақсы турмыс болмайды.

— Бирақ солай-дә... Айтпақшы, қызларды алып қашып келип те жақсы турмыс қурып атырған адамлар бар.

— Алып қашуудың еки түри бар. Бириншиси қыз бенен жигит бир-биреуин жақсы көрип қалады да, ата-анасы тосқынлық жасайды. Яки болмаса көп пул талап етеді. Бундай жағдайда «жигит қызды алып қашты» — деген ат пенен турмыс қурады. Ал, буның еккинши жағы бар. Гейпара тауназар жигитлер «қыз алып қашуудың мәніси усындай емес пе» деп тек сыртынан ғана ашық болып, басқыншылық пенен алып

қашады. Бундайлардың баспашылардан хешқандай парқы жоқ. Түбинде айланып келгенде қыз да, жигит те бахытлы бола алмайды. Бизің халықтың дәстүрі бойынша «қонып келген қыздың қәдири жоқ» деп оларға да кеширим беріп атыр. Бирақ, бул өмирде кеширип болмайтуғын қәтелик.

— Бизің ауылда да усындай бир ұақыя болып еди,— деди Өтемис.— Басқыишылық пенен қыз алып болмас екен. Түби келиспеди.

— Сен оны айтып отырсаң, мениң бир техникумда директор болып ислейтуғын жорам бар еди. Сол техникумда оқытуғын бир бала, сабағынан үлгере алмай қалыпты да оқыудан шығарылыпты. Оның есер жоралары «сен директордың қызын алып қашсаң, исин жүрисип кетеди» — деп айтыпты да, тап сол күни өмиринде бир мәртебе сөйлесип те көрмеген директордың қызын алып қашыпты.

— Бул барып турған жалатайлық ғой.

— Әнекей, адамлар қаншама дәрежеде сағал болып кеткен.

— Соның менен келисип кетти ме?

— Қаяқта келиседи. Аўзын басып, машинаға мингизген адам менен келисип кете беретуғын бул бир бурынғы заман ба? Шүкир, хәзир халық саўатлы. Өзиниң қәдири өзи биледи.

— Сонда да ондай баспашылардың әдебин беріу керек.

— Әдеби берилип-ақ атыр. Билмедим, ондай гүдибузарлардың туқымы қай жақтан тарқалғанлығын.

— Көп ғой. Оларға қарсы минут сайын гүресіуғе туўра келеди. Бирақ халқымыздың көп жыллар бойы сақлап қиятырған әжайып дәстүрлери бар. Оларды көзимиздиң қарашығындай етип сақлауымыз керек.

— Ол қандай дәстүр?

— Дәстүр көп ғой, қыз узатыу, баланы үйлендириу, той беріу, өлини жерлеу. Бизің халқымыз революциядан бурын ғалаба саўатсыз болды. Соның себебинен көпшилик мийрасларымыздан айрылып қалдық.

— Ол қандай мийрас?

— Биз шынында да өзлеримиздиң ең бақалы мийрасларымыздан айрылып қалдық. Революциядан бурынғы жасаған шайырларымыз Күнхожа, Әжинияз,

Бердақ, Өтеш хәм Омарлар өз қосықларын жазба түрде қалдырған ба? Қалдырған. Ал енди, ондай болса, неге хәзир сол қол жазбалар жоқ. Булардың бәрине де өзлеримиз айыплымыз. Сауатсызлықтың салдарынан сондай дәрежеге барып жеттик. Биз араб хәрибинде жазылған бир ағыз сөздиң өзін «қуранның бир бөлеги» деп түсиндик. Араб хәрибинде жазылған китаптардың бәри «динди үгітлеуши мийнетлер» — деп түсиндик те, оларды отқа жаққанлардың бәрін патриот деп есапладық.

Куран менен қосылып, Әжинияз бенен Бердақ, Беруний менен Фарабий хәм Науайылар отқа жағылды.

— Қарақум ийшанның мешитиниң өзінде қырық мың дана китап сақланған екен, — деп сөзге қосылды Қасым. — Мен бул китаптарды отқа жағыуға қатнасқан бир ески батрак пенен ушырастым. Сол киси айтты:

— Буның бәри сауатсызлықтың кесири болса керек. Есап-саны жоқ китаптар, еки күнге шекем пысқып жанды. Түн ишинде жалын арасына қолын суғып, жартысы күйип қалған китапты алып атырған бир адамды көрип қалдым. Басына бузау тил қамшы ойнатқан ұағында барып өкирип жылады.

— Бул китаптың хәшкимге зыяны жоқ, балам. Әбилқасым Фердаусийдиң «Шахнама» деген китабы. Он жыл мийнет етип, қарақалпақ тилине аударып едим. Ийшан хәзиретлери меннен өтинши өтип алған еди. Басқа нұсқасы жоқ. Әуладларыма естелик болып қалар деп жүр едим. Алып қалыуға рұхсат бер, балам, — деп жалынды. Китапты қайтадан отқа тасладым да, гаррыны халық душпаны сыпатында ГПУ хызметкерлерине тутып бердим. Бул ұақыя ядыма түссе, елеге шекем қаулығып, түни менен сандырақлап шығаман.

Арадан қырық жыл өткеннен кейин, балам «Қарақалпақстанда тарқалған шығыс қол жазбалары» хәққында диссертация жақлады. Жаңағы мен ГПУ ға тутып берип, тюрьмада өлген кисиниң үйинен Науайы, Саадий. Хафыздың қол жазбалары табылыпты.

— Халық мәдениатын қәстерлеген адамлар да көп болған екен, — деди балам.

Мен оған басқа жууап я қайтара алмастан бирден өкирип жылап жибердим. Себеби мен өз халқымның көп жыллық мәдений гәзийнесин өртеп жиберген бир

адам едим. Тәгдирдің өзи баламды «Шығыс изертлеушиси» етип тәрбиялап меннен өш алмақта еди. Балама өз қылмысымды айта алмадым. Бұған өз күдиретим де жетпеди.

Бир күни Ташкенттең адамлар келди. Мениң балам бир-еки қолжазба тауып алған екен. Соны орайлық музейге сатып алмақшы болды. «Бахасына жигирма мың сом пул төлеймиз» — деди. Балам айтты:

— Бахасы жоқ затты сатуға болмайды, — деди. Сонда және жылағым келип кетти. Мен шынында да «хақыйқый халық душпаны едим», — деп «азар-безер» болғанында оның қасында тура алмадым. Сауатсызлықтың себебинен халық тарийхында қыян-кески етип жибергенлигимиз мәлим болды, — деди Қасым.

— Бұл пикириңиз ырас ғой, — деди Асан. — Биз шынында да өз мийрасларымызды сақлап қала алмадық. Анау — медресе, мынау — мешит және биреулерин — байдың хәулиси — деп атап, ескиден қалған жай болса, қастымызды тиктик. Халық қолы менен салынған неше әлуан түрли имаратларды бузып, пахта далаларына төгип етип қолландық. Журттан озып шыққан зергер болса, «бул ески заманның нағышын ойып атыр» — деп жүрегине зақым салдық. Солайынша биз бурын жазыу жазып көрмеген, жай салып, нағыш ойып көрмеген, көкирегінде құрты жоқ бир әндийшесиз халық болып өте шықтық. Жасыратуғын жери жоқ, биз соңғы жигирма жыл ишинде әдеуір албыраушылыққа берилдик.

Асан ҳәрбир айтқан сөзин нықлап атырғандай жанындағыларға мәнили түрде бир қарады да сөзин дауам етти.

— Адам баласының қолынан барлық нәрсе келеди. Жақсылықты да, жаманлықты да ислейтуғын адам. Биз социалистлик жәмийеттиң адамымыз. Соның ушында өмирге саналы түрде қатнас жасауымыз керек еди. Бунлар бирнеше жыллар бурынырақта айтқан бир райком секретарының сөзи еле қулағымнан кетпейди.

— Маған ақыллы адамлардың керсиги жоқ! Айтқанымды қылатуғын адамлар керек! — деп айтқан еди ол. Өзлериңиз ойланып көрин. Райком секретары қуллық жәмийеттиң сардары емес ғой. Ол социалистлик жәмийет адамы. Сонда неге биз оның жаңылысқан пикирлерине де қулақ түрип тура бердик. Егер биз

өзимизди ашық теңизде жүзип баратырған бир корабль деп есапласақ бағдарымыз дүзүнү еди. Бирақ кемени басқаратуғын капитанлардың саны көп болып кетти де, олар өзлериниң қәлеген жоллары бойынша ғана айдады. Барлық корабльлердиң бағдарын бирден бақлап турғандай билгир адмиралымыз болған жоқ.

Адмирал тек корабльлердиң теңизге шөгип кетпей, жүзип жүргенине ғана қууанды. Бул жолды қайсы пароходтың қандай уақыт ишинде басып өтиуи мүмкин екенлиги ҳаққында бас қатырылмады. Туурысы, жол бағдары тексерилмеди. Соның ушында бул жолды бир мәрте басып өткен корабльлер де «еки мәртебе басып өткенмен» — деп дауа қыла баслады. Адмирал да буган толық исенди. Солай етип пароходлар бир айда басып өтетуғын жолды бир жылда зордан өтти. Капитанлар бул айналмалы жолдың зыяны жоқ екенлиги ҳаққында үсти-үстине рапортлар берип атты. Бул кемелерде матрос сыпатында ҳәмемизде қатынастық. Бундай айналмалы жоллардың қәуипли екенлигин де сездик. Сонда неге өз пикиримизди батыл түрде айта алмадық!

Асан шынында да ҳақ сөзди айтқан еди. Қасым оның бұрынғы сөзлерине қарап та, ҳақ нийетли бир жигит екенлигин сезген. Солай болса да оның ҳәзирги сөзи әдеуир салмақлы болып көринди де сөзлерине жууап излеген болды.

— Кемемиздиң өз жолынан шығып баратырғанлығы ҳаққында батыл сөз айтқан адамлар көп болды, — деди Қасым. Бирақта бундай сөзлерди тыңлағандай қулақ болмады. «Өз қадрларымызға исенемиз» деген уранның басым болып кеткенлиги сонша, әдалат излеп жоқарыға жазылған ҳәрқандай хат қылмыс ислеп атырған адамлардың қолларына келип түсти. Олар бундай хатларға әдалатлы түрде қараған жоқ. Балки «өз дүзиминиң душпанлары, шарбаялар» сыпатында қарады. Солай етип, булар да натууры пикиртеги басынлардың буйрықларына бойсынууға мәжбүр болған еди. Олардың арасында айырым бойсынбаушылар да болды. Бирақ олар оғада қыйын дәуирди өз басынан кеширди. Сонлықтанда өзбек жазыушысы Абдулла Қаҳхардың «Мен партияның саналы ағзасыман» — деп айтыуында үлкен шынлық бар.

— Бизде сондай қақыйқат ушын айтысқан адамлар бар ма?—деп сорады Жумабай.

— Көп ғой. Бір Жумамурат деген муғаллим жигиттің райком секретары менен айтысып қалып, Қузбасқа қашып кетіп, жеті жыл шахтер болып ислегенин билемен. Ғәзир қайтып келип, өз мектебинде муғаллим болып ислеп атыр.

— Биз ғәзирги жағдайдың өзінде де өзлеримизди толық саналы адамлар, — деп есаплай алмаймыз.

— Неге?...

— Мәселен, мына Дүйсенбайды алып қарайық. Республикада соншама тарийх муғаллимлери жетиспейди. Ал, бул болса «гарийхшы» деген дипломды қалтасына салып алып, қассап болып ислеп атыр. Өзи жоқары мағлыұматлы қассап. Бирақ жәмиёттиң пайдасын ойламайды.

Дүйсенбай бирден ашыұланды:

— Жетиспеушилик бар жерде хәмме де биринши гезекте өз пайдасын ойлайды. Ғәзир гөштен пайдалы зат жоқ.

Қарыйдары көп зат хәммеге де керек. Хәммеге керек зат пенен сен журттың бәрин тәмийинлей алмайсан. Демек саған көпшилик адамлар жалынышлы. Көпшилик жалынышлы болғаннан кейин, сен әлбетте, ол заттан пайдаланасан.

— Сонда сениң алған коммунистлик тәрбияң қайда?

— Туұры, мен коммунистлик тәрбия алдым. Бирақ «Дәсдеп ықтысат, соңынан сиясат» — деген гәп бар. Сиясатты жүзеге асырыұым ушын, мен алдын бурып адамларды тойдырып алыұым керек. Ғәзир адамларда пул көп. Бирақ оны сатып алғандай зат аз. Гөш дүканаларда көп болып турса, маған ким жалынады. Ғешким. Ондай жағдайда мен хешкимге сүйек қосып сата алмайман. Қақыйқыый коммунист қассап болып қаламан. Яки болмаса дүканға келинген гөш хәрбир мәкемеге карточка жолы менен бөлиниұи керек. Сонда азлап әдил болыұы мүмкин. Ал ғәзирги жағдайда биреулер бир сыйырды солайы менен алса, айырымдарына бир кило гөш тийиспейди. Соның ушында бизлер де өз пайымызды алып пайдаланамыз. Қулласы, маған бул кәсип унайды. Ғәтте хәрқандай профессорыңнан да құрғын тураман. Бул жағдай тек бизиң жумыста ғана емес, сизиң жумыста да бар. Баяғыда, революцияның

дәслепки жылларында ауыл ақсақаллары жыйналып, менің әкемди оқыуға жибермекши болғанда, бабам бир ала танасын ауылсоветке параға берип, әкемди оқыудан алып қалған екен. Буны сауатсыз адамлардың түспинги деп есапласақ, ал ҳәзир билми төмен баланы он баспақ бермен десең де киргизе алмайсаң. Себеби университетке ҳәзир он баладан бир баланы сайлап алады.

— Сонда сиз елде өз жолыңыздан қайтқыңыз келмей ме?

— Әлбетте. Етке сүйек қосып сатқан ҳешқандай қылмыс емес. Турысы ғыжырлаған пул. Ал, айырым адамлар болса: «Сүйегинен көбирек сал, сорпасы мазалы болады» — деп жалынады. Москвада гөштиң сүйегин сытып алып, зоопаркке береді екен. «Илайым, бизиң қаладанда зоопарк ашылмағай-дә» — деп қорқып жүриппен.

Кейинги уақытлары кооператив деген ашылып, бизлердиң жүдә қудайымыз берип қалды. Хәтептен бир буғаны әкелип, базар баҳасы менен сойып сатсақ болды. Тек пайдаға белшеримизден батамыз да қаламыз.

— Сеники сондай болсын. Ал, Өтемис ағаның жағдайын қандай түсинемиз, — деди Асан.

Өтемис шынында да еки күннен бери қатты болып атырған еди. Бүгин азмаз тәуір болғаны менен де қабағы ашылмады.

— Мен тәғдирге тән берген адамман, — деди ол. Бизиң жұмысымызда да биреўге алғызбай, жегизбей еплеп шот қағып жүрип балашаға асырыуға болады. Бирақ шынында да өз жолынап адасқан адамлармыз. Өзим соншама ақшаны жедим, — деп айта алмайман. Бирақ шынында да биреўлердиң жемтигине айландым. Көп қылмысларға шерик болдым. Соның ушында өзимди ҳеш қандай ақлай алмайман. Бундай мүсийбет ҳешқандай адамның басына түспесин, жигитлер. Енди менің өмирим тамам болды. Кеселханадан тәуір болып шыққанда да мен енди естиярлы адам бола алмаспан. Егер бул ауыр жүк желкемнен түскенде еди. Мен өмирди басқаша баслар едим... — деп бирден егил-тегил жылап жиберди. Ҳәмме:

— Қой Өтемис, ҳеш гәп болмас, — деп тәселле бе-

рип атыр. Бирақ ол тәселлени тыңлайтуғын емес. Бийшараның және қан басымы көтерілип кетти.

Асан докторға асығысly жууырды. Жумабай мед-сестраны шақырыуға кетти. Еки саат дауамында әжел менен айқасып атты. Пикир алысыулар бир жақта қалып кетип, хәммеге «тышқан тесиги мың теңге болды».

Өтемис өзи жаман адам емес. Бирақ оның сауат-сызлығы өзін хәр бәлеге салған. Хәрқандай басшының сөзине исене береді. Жоқарыдан келген буйрықты орынлау парыз деп ойлайды. Оның қәте, дурыслығын ойлап та отырмайды.

Ауыр жатарда адамлар зордан уйқыға киристи. Бирақ Өтемистің көзи илинбеді.

20

Арадан бир күн өткеннен кейин Дүйсенбай менен Жумабайға үйлерине қайтыуға рухсат берилди. Буннан үш күн бұрын Өтемиске де рухсат берилген еді. Қайтама ол тап хәкисине үйіне қайтатуғын күни есин билмейтуғын дәрежеде қатты болып ауырды. Бұның баслы себеби «сол табақлас болған директордың қамаққа алынуы» болса керек. Бирден ес-түссін билместен сулық болып қалды бийшара.

Докторлар әри-бери жууырысып оны емлеген болды. Бирақ нәтийжеси аз болғанға ұсайды. Усындай себептер менен оны да изоляторлар бөлмесине алып кеткен еді.

Палатадағы адамлар бул жағдайларға қатты қыйналып атырған болса да, еки кisinin бирден сауалып үйіне баратырғанлығын көрип, кеуиллери аз да болса орнына түскендей болды.

Дүйсенбайдың болса сол баяғы даурықпалығы, анау-мынауларын жыйнастырып, Қасымның алдына келди де:

— Тез күнде сиз де аттай болып кеткейсиз, профессор. «Бизиң мотор обкаткадан шықты. Енди үйге барып еплеп туяқ-пуяқ кемирип, әбзәмзәмнің сууынан азмаз тартып көремиз. Радиатор бирден қайнап кетуғын болса, онда илаж жоқ, — деди.

— Әбизәмзәмнің сууын абайлап ишегөр. Ол Ташкенттиң сууы емес ғой, — деди Жумабай.

— Әй, енді азмаз сынап көрежақпыз-дә.

— Рахмет. Ҳәмме ғақыт сау-саламат болың,—деди Қасым.

Олар кетти. Ал, алтыншы палатаның иши болса еки қызын теңнен турмысқа шығарып жиберген үйдей кеуілсиз болып қалды. Әсиресе Дүйсенбайдың орны бөлек екен. Палата тап радиосының сымы бирден үзиліп қалған бир мәдений шертекттей сес-семир еди.

Соың арасынша палатаға Төремурат кирип келди. Қасында тор қалта көтеріп алған төрт-бес жигити бар.

— Қалай? Достым, жағдайларың жақсы ма? — деп жалбырақлап атыр.

— Жақсыман. Өзлериниз қалайсызлар? Кафедрада адам қалды ма? Ҳәммеңиз келипсизлер ғой.

— Жасы үлкеннің жағдайынан хабар алайық,—деп жигитлер бир бас қосып еди.

— Жақсы болған екен.

— Жаңалығымыз да көп, Қасым Сейтназарович, Қушанлар мәмлекетинің бас қаласын излеп тапқан азаматты алып киятырмыз.

— Кім? Мырзабай ма?

— Қарақалпақстанға және бир археолог келип қосылды. Жақында диссертация жақлады.

— Қутлықлайман иним, — деди Қасым. — Өзин билесең, сениң жумысларың менен бурыннан таныспан.

— Рахмет.

Узын бойлыдан келген сары сынлы жигит қысыныңқырап жууап қайтарды.

— Оразованың жумыслары қалай?

— Жақсы, — деди Төремурат.

— Мийнеткеш қыз. Жақыннан жәрдем бериуимиз керек. Айтпақшы, студентлердің илимий жумысларына көбирек кеуіл бөлин. Совхозлар тарийхын жазыуышың оларға да темалар ажыратылыуы керек.

— Өзиниздің көрсетпеңиз бойынша быыл елліге жақын студентлерге диплом жумысының темаларын ажыраттық. Он еки студент быыл археология бойынша илимий жумыслар алып барыуға тилек бидирди. Олар Ермекбай менен Мырзабайдың басшылығы астында Мазлумхан сулыу әтирапында қазба жумысларын баслап жиберди.

— Жүдә жақсы болыпты, — деди Қасым.

Кулласы, булар ярым саат дауамында университет жаңалықтары ҳаққында сөйлести. Соңынан сыртқа шығып, бир саатларша пикирлести.

Қасым өз кәсіпслерин дәруазадан шығарып салып, палатаға қайтып келгенде Төребайдан басқа дөшкәм жоқ еди.

Профессор бул адамға көзи түскеннен баслап-ақ бирден қыйналып кетер еди. Себеби сол, оның бул жерге келгенине де жигирма күннен асып баратыр. Бул күнлер ишинде палатадағы барлық науқасларды излеп қаншама адамлар келди. Биреудің ҳаялы яки баласы, қызлары излеп келип атыр. Ал, бул адам болса орта жастан асып кеткен. Яки усы жасына келип үйленбеген бе екен? Егер үйленбеген жағдайда да дүньяға шығып бир дос арттыра алмағаны қалай? Кеселханаға түскеннен бери бул кисини излеп, бир де адам келген жоқ.

Соның ушында Қасым оннан хәмме уақыт бул жағдайдын себеплерин сорамақшы болар, бирақ хәмме уақыт сорауға батылы бармай, бирден тоқтап қалатуғын еди. Усы иретте ол қалай болмасын бул сорауды сорағысы келип кетти.

— Кеширерсиз достым, жасымыз қатар болғаннан кейин, мен сизге бул сорауды бериуге мәжбүр болып турман. Кеселханаға түскеннен сизге сонша уақыт болыуыңызға қарамастан неге сизди бир адам излеп келмей атыр? Яки усы жасыңызға шекем үйленбегенсиз бе?

Төребай узақ уақыт ойланып қалды.

— Үйлендим. Бирақ көбирек жолдан адасқан адамман.

— Сонда да?..

• Енди ол басқа жағына жууап бергиси келмеді. Кроватты ғыжырлатып, арман қарап аунап түсти.

— Чекистписиз?—деди әллен уақытта, берман қарап жатып.

— Чекистлер сөйлемейди, деп ким айтты сизге. Қайтама олар көбирек сөйлейди.

— Тууры таптыңыз. Чекистлер көбирек сырласады.

Ал мен судланған адамнан. Улыума мениң сөзлеримниң сизге қажети болмаса керек?

— Кеширерсиз. Мен сизиң зейиниңизге тиймекши емес едим. Адам баласы судланған ба, судланбаған

ба, бәрибир адам ғой. Ҳешқандай сөйлеспейтуғын, пикирлеспейтуғын адамның болыуы мүмкин емес. Ондай жағдайда адамның жүреги де тасқа айланы кетиуи мүмкин.

— Туўры таптыңыз. Мен нағыз жүреги тасқа айланган адамман. Өзим де билмей қалып, бир қылмыслы иске қол урған екенмен. Кеш түсинип қалдым, пайдасы болмады.

— Адам баласы не нәрсени басынан кеширмейди.

— Дурыс айтасыз. Ырасын айтсам сиз маған унайсыз. Соның ушында сизге басымнан өткен бир ўақыяны айтып бермекшимен.

Ол сондай деп айтты да, қайтадан түргелип кроватиның үстине отырды. Төребай неликтен де бирден сигарет сорады. Бирақ бул палатада ҳешким сигарет шекпейтуғын еди. Оның сигареттиң табылмайтуғынына әбден көзи жетти ме, қолын бир силтеди де өз гүррицин баслады.

... Ол ўақытлары қылшылдаған жас жигит едим. Ташкент қурылыс техникумын жаңа ғана питкерген ўақытларым еди. Еплеп аўылға барып прораб болып орналасам семьямды бир жөнкилли етип аларман деген ойым бар.

Яқ, дәслеп әнгимениң басынан басламасам болмайтуғын усаған. Мен анаў Қамсарықтағы Қыдырбай деген шопанның қой аўзынан шөп алмайтуғын жалғыз баласы едим. Әкемиз Қыдырбай шопан елли алты жасына шекем перзент көре алмаған. Ҳаялын таслап басқа биреўге үйлениўди де ойлап көрген адам емес. Қулласы, өзи елли алты жасына келгенде ҳаялы тосаттан қазаланған. Соңынан анамыз Нағыймаға үйленген екен. Соннан әжағам Алпысбай менен мен туўылған екенбиз. Алпысбай әжағам армиядан келген жылы могоцкк айдап киятырып аварияға ушырап қайтыс болды. Буннан кейин мен ғаррының жалғыз баласы болып қалдым.

Әжағамның қалыңлығы да бар еди. Ағам менен бирге ислейтуғын Жумабай деген шопанның қызы Сәлийма. Өзи мениң менен түйдей жас. Бир класста оқыйтуғын оғада әдепли қыз еди. Әжағам сол қызды унатып, ағам Жумабай аға менен қуда түсиўдиң әнжамына кирисе баслады. Бирақ әжел деген өзи айтып келмейди екен. Соңы усындай болып қалды. Тойдың

басланыуына төрт күн қалғанда әжағам қайтыс болды. Әжағамның ас-абатын беріп, арадан бір жыл өткеннен кейін ағам мени алдына шақырып алып тәселле бере баслады.

— Адам баласы өмірде не болатуғынлығын алдын болжап билмейді. Алпысбайжанды үйлендірмекши едим, изи усылай болды. Сен де енді жас емессен, балам, оныншы классты питкердин. Ал, мен болсам жетпистен асып кеттім. Келин жумсап ақлықлы болғым келеді, деди.

— Мен еле бул жағын ойлап көргеним жоқ еді,— дедім мыңғырлап.

— Не ойлап көргени бар. Жақсыны жатқа жиберіп болмайды. Сәлийма жақсы қыз. Анасы Арыұхан, шопанның келиншеги болғаны менен пүткіл Кенегеске белгилі нашар еді. Келип турған дәулетти қайтарма, балам.

— Сәлийма жақсы қыз-дә, бірақ Алпысбай ағамның хүрейи ушын оған сөз айта алмайман.

— Өйтип сен бала болма. Аға өлсе, жеңге қәйниники,— деген бурыннан гәп бар. Сәлийма сениң жеңгең емес. Басы бос қыз. Солай болса да есигиме түссе, үлкен баламның қайғысын азмаз умытқандай болар едим.

Балалық па, жигитлик пе билмеймен, мен сегизинши класстан баслап Сәлиймаға көп хатлар жазғанман. Ол да маған өз уақтында жууап қайтарып турған. Бір күнлери Алпысбай ажағам Ростовта армияда жүріп Сәлиймаға хатлар жаза баслады. Буннан кейін мен Сәлиймадан пүткіллей өзимди алып қашқан едим.

Сол жағдайларды есiме түсiрдiм де ақыры, оның менен тиллестим.

— Тәғдир шығар,— деди ол.— Маған сениң көп тәреплерің унайды. Мен саған турмысқа шығыуға разыман.

Солай етип оған үйлендим де еки күн дауамында той бердик. Өзи шаппаттай ауыл болғаны ушын қызы менен жигитлериниң бәри белгилі. Еки жас та бир-бирине минәсип екен, деп есапсыз тилеклер айтылды, өзи шетки бир ауыл болғаны ушын, жас жигитлерге жумыс көп. Бір жылға шамалас ауылда табелши болып иследим. Бірақ өз жумысыма кеулим толықырамай жүр. Бердибай деген бир бригадиримиз бар. Баратқанның балтасын, киятырғанның кетпениң алып

қалады. Шопанның баласы мал минезли болады,—деп мени сөйлетпейди.

Ал, оныншы классты бирге питкерген жораларым болса ҳәр жаққа таздың шашындай болып шашырады кетти. Биреулері келешекте мұғаллим боламан деп университетке кирген, биреулері агроном, биреулері инженер, биреулері врач болмақшы. Сийпатдийин СПТУ ға, Шәрибай шоферлыққа, Турсынбай тракторшылыққа оқуға кирипти. Қарасам тек жалғыз өзим ғана атыздың басында сопайып қалыппан.

— Мениң де оқуға барыуым керек.

— Бул болмайды,—дедим бир күни әкеме.

— Басың ислемейди,—деп ашыуланды әкем.— Хау, анау Төремураттың баласына қарамайсаң ба? Төрт жыл бойы шыррайып Нөкисте оқып келгени менеп, ол да Жумамураттың қасында әнейдей табелши болып ислеп атырған жоқ па. Анау Есбергенниң баласы университетти питкерипти, енди райком болатугын усайды.—деп адамлардың қақсағаны қашшан. Сол мұғаллимниң өзин, «балларың бүгин пахта атызға келмеди» — деп Сейтмурат бригадтың сөгип турғанын көрдим.

— Яқ, мен оқымасам болмайды аға.

— Онда оқы. Саған усаған симилтир баллар табылмай атырған болса, онда оқуудың да маңлайы қурыған екен,—деди ашыуға буулыққан әкем.

Солай етип Ташкент қурылыс техникумына кеттим де қалдым. Қолына қырық күнлик баласын услап Сәлийма қалды шырлап. Бирақ оқуға кетиуди ойлап, басым қатты ислеген екен. Көпти көрип, ананы-мынаны үйренип, өзим де әдеуир қатайдым. Төрт жыл бир майданның өзінде-ақ өтип кетти. Соның арасынша үш балалы да болдым. Хаялым мийнетте шыныққан ауылдың қызы емес пе? Маған соншама перзент инам етиу менен бирликте өзимди де бақты. Фермада алдыңғы қатардағы сауыншы болып иследи.

Соңынан диплом қолыма тийди де, кеулим бирден ал аспанда болып кетти. «Аға! Мен бүгин қурылысшы инженермен. Саған ең жаңа фермалар қурып берем!» — деп бақырғым келер еди.

Ақыры, дипломымды алып, Нөкиске қайтатуғын күн жетип келди. Бир жола сол күни ауылға да жетип барыу үшін азанғы рейслердин биреуине билет алдым.

Хәкисине сол күни самолет ушпады. Диктор: «Нөкиске ушыў еки саатқа кешиктириледи»—деп дағазалай берип-ақ диңкемизди қуртты. Айтыуларына қарағанда ол жақта жамғыр жауып турған усайды. Ташкентте аспан шағырайып-ақ турыпты. Билмедим Нөкистин үстінде ол қандай тоқтамай қуйып турған жамғыр?

Қулласы, самолетти әри күтип, бери күтип тақатым шыдамады. Аш болып баратырғанымды сездим де «буфетке барып, бир нәрсе ишсем бе екен?»—деген қыял ойыма келди.

Көп ойланып турмастан екінши қабаттағы буфетке көтерилдим. Шамасы, басқа қалаларға да самолет ушнай атырған болыўы керек. Адамлар быған-жыған болып кетипти. Нәўбетке турдым да бир стакан кофе менен еки-үш пирожка алдым. Оншама асыққаным да жоқ. Қолыма пирожка салынған тарелка менен стаканды ушлап, залдың ең шетіндеги бос турған, тулғасы тап замаррыққа усап, ийегиннен асылып, түргелип турып аўқат жейтуғын «минутка» деген столға келип орналастым.

Арадан көп уақыт өтпестен-ақ бул жерге де бир неше адамлар жыйнала баслады. Мениң қасыма келип орналасып алған адамның екеўи де негизинен бизиң жақтың адамлары екенлиги сезилип турар еди. Бирақ булардың ҳеш биреўин де танымадым. Бириншиси бийдай иреңли, узын бойлыдан келген бир сыпайы жигит еди. Оның шалбарының қыры пышақтай, көйлеги бир ақ қағаз сыяқлы бап пенен уютленген еди. Шашларының жүдә жыйнақлы таралыўына қарап, «артист болса керек» деп шамаладым. Оның алған аўқатының түрлери де маған теклес еди. Ол кофениң орнына бир шийше қатық алыпты. Ал оның қасындағы бақа көзли келте кииси буның тескериси еди. Ол жүдә қымбат бақалы костюм-шалбар кийген. Бирақ бул кийимлерге уюттиң тиймегениниң өзине көп уақытлар болған. Бул кииси дүканнан бир бақалы кийимди кийип алып, жора жолдасларының уйине барып арақ ишип, түни менен жатпай, ҳәммени пәтеңке келтирип, азанда сол аўнап жатқан кийими менен туўры аэропортқа келген адамға усар еди.

Өзи кеп-келте болыўына қарамастан жүдә келиксиз семирипти. Бир қараған адамға мойны пүткиллей

жоқтай, былшық бетлери астындағы бұғақлары көкирегі менен бірге қосылып кеткен. Ғарбыздай томпайып кеткен қарны өз алдына бір бөлек. Қип-кишкене ғана басына қаснағы енсиз қалпақ кийипти. Түбектей болған қалпақ бетін әбден үлкейтіп, сықылын қашырып жиберген. Қапталына қойған қара дипломатты пышықтай қорып, биреу алып кетер,—деп ойлады ма, ақыры орнынан алды да екі аяғының арасына салып, тақымына қысып турды.

Оның алған ауқатының түрі де көп. Қууырылған үлкен бір тауықты тутасы менен алып, столдың үстине газета жайып туұрады. Нанның орнына пирожка, кофе орнына төрт стакан чай алды.

Узын бойлы жигит, өзі асығыссы мекен билмедім, бірден асықты. Прожканы шала-шарпы жеди де, қатықты бірден шийшеси менен қотарып ишти де тезден кетіп қалды. Ал келте бойлы кисі хешқандай асықпас еді. Ол туұралған тауықтың мүшелерине бирим-бирим қарап, тап қайтадан және биреуге сататуғын адамдай салмақлап көрді де, бір сатанды алып, асығыссы түрде жеуге киристи. Оның ауқат жеуінің өзі де дым парықсыз еді. Бір қараған адам «бул кисі кемінде екі күн аш қалған болса керек»—деген пикирге де барып қалыуы мүмкін.

Бирақ бул хәдийсе көпке созылмады. Ол ауқат жеуге қаншама асығыссы кирискени болса да, соңынан бірден түйилип қалған адамдай бірден тоқтап қалды. Енди ауқатқа да мейли болмай қалған адамдай шайдан бір уртлап, жән-жағына қарай баслады.

Ол тап иси еригип қалған адамдай менің менен сөйлеснүди қалер еді. Ал, мен болсам оның соншама парықсызлығын көріп турып, пүткіллей жиним тырысып кетті. Ол бірден мен жаққа бурылыцқырап турып сорады:

— Нөкиске ушажақсаң ба, балам?

— Аға.

— Бул жер шағырайып-ақ турыпты. Ал, ол жақта жаңбыр жауып турған усайды.

— Мүмкін.

Қулласы, менің ол кисі менен оншама сөйлеским келмегени ушында жууапларымның бәрі де қысқа бола берді. Бирақ ол өз дийдилигине жетпегенше қоймайтуғын бір езбе ғаррыдай сорауды үсті-үстине

дөндірди. Оның жас үлкенлігін есапқа алғанымда, мен болсам оның сорауларына жууап бериуге тийісли едим.

— Нөкесте кимнің баласың? — деди бір уақыт-лары.

— Бизлер Шымбай районында турамыз аға.

— Шымбайдан болғанда қай жеринен?...

Мен енді пүткиллей ашыулана баслаған едим. «Адамларға да хайрансан, жол үстінде ушырасып, буншама тергей берип, мениң менен қуда болажақ па екен. Жети пуштымды сорағанда да, бул бочкадай болған қам семізге қанымның жақынласып кеткен жери жоқ шығар, сирә».

— Қамсарықтан! — дедім. Дауысым бирден қаттырақ шығып кетти. Бул киси енді ашыуланатуғын шығар, — деп турған едим, хәкисинә күлди.

— Қамсарықта кимнің баласың?

— Ой-уу, аға. Сизге жақынласып кететуғын жери жоқ. Әмиринше мал баққан Қыдырбай шопан деген бар, тап соның баласы Төребайман.

— Әне, айтпадым ба иним, сораса келип қойныңдағы хаялың бөлең болып шығады деген. Бул ғарға тамырлы қарақалпақтың әдети сондай. Сен болсаң мениң ең жақын жийенім болып шықтың.

— Қалай?

— Бизлер Мардан атаның қапталындағы Өтеген өткел деген жерде тууылғанбыз. Сонынан ишши болып Нөкиске көшип кеттик ғой, Қарындасым Нағыйма менен төрт жас киши еді. Ол бийшараның да бахты жүриспей жүрип, сениң әкеңе түсти. Ол жездейди бизлер «Қыдырбай қақсал» — деп атайтуғын едик. Сонынан еки балалы болды, — деп еситип едик. Нағыйма ананды билетуғын шығарсаң. Ол бийшара он жыллықта қайтыс болды ғой. Соннан берли сениң әкең менен қарым-қатнас үзилди.

— Онда сиз мениң хәқыйқат дайым болдыңыз ғой, — дедім мен.

Мен анамды жүдә жақсы көретуғын болғаным ушында, енді бул адам маған жүдә ысық хәм меҳрийбан болып көрине баслады. Анамды қатты сағығаным ушында, оның жүзине қарап турып бирден жылағым келип кетти.

— Мен Нағыйманың баласы Төребайман ғой,—деп сыбырландым.

Семиз киши бирден өзгерип кетти. Ол әдеуір коньяк ишип алған екен. Мениң оннан хабарым жоқ. Коньяк оның кеулин бирден ақтарып жиберди де:

— Айнанайын-ау, Нағыймадан да бир туяқ бар,—деп еситип едим. Соны көриу, бүгин маған несиң еткенни қара. Кел қәне, маңлайыңнан бир сүйейин,—деп қолындағы тауықтың сатанын столдың үстине атып урды да, маған қарап бирден бас салды. Коньяктің күши өз құдиретин көрсеткен де болыуы мүмкин. Бирден өкирип жылап та жиберди.

Журттың бәри жапырылып бизлерге қарайды. Ал, мен болсам «дайы, өзинди бас» деп жалынаман. Қууырылған семиз тауық жеп қыйыу-қыйыу болған жарғақ аузын жағама сүйкеп жибермей атырғаннан кейин, адамлардан уялыңқырап, көкирек бетимди көлегейлеп турып, өзимнен үш қарыстай келте болған мыртық кисиге қарай ийилдим. Ол коньяктің күши менен, тап қумары тарқағанша мени аймалап сүйди. Өзи де әдеуір ишип алған екен. Арақ, коньяктің ийиси мүккин, басымды айландырып баратыр. Оның үстине еңиреп турып жылайтуғыны бәринен шатақ. «Айнанайын Нағыйма, қандай нашар еди?...» — деген уағында мен де қосылып жылайман. Адамларға болса қызық керек. «Мына еки пияншик аэропортта концерт берип атыр» деп, олар турыпты қаулығысып.

Ақыры, әйтеуір дайым жылағанын қойды.

— Және бир тауық алып келейин,—деп буфетке қарай жууырды.

— Жоқ, дайы рахмет. Мен жаңа ғана ауқатланған едим. Тойып турылпан,—деп зордан қайтардым. Бир майданнан кейин, ол және өзине келди. Бизлер енди бир-бирине қадирдан адамлар сыяқлы пақыр-пухарашылық сораса баслаған едик.

— Сөйтп, әкеннің жағдайлары қалай? Қууатлы ма?

— Ол кисилердің жаны жыңғылдан жаратылған ғой. — дедим мен ағамды марапатлап. — Жасы жетпистен асқан болса да, еле жас жигиттей. Қәлнмбет құмның етегиндеги жайлауда, ерманы жыңғылларды аралап, ешкінің қойыу сүтин ишип қой бағып жүрипти.

Бул претте дайымның қәйиншилиги бирден тутып кетти де:

— Қой, сол жилли жездейди мениң көзимнің алдында мақтама. Әжийнем тырысып кетеди,—деди. «Ер дайысына усайды» деген. Сен маған усағансан.

— Саған уасақ шеп боламыз ба? Дайысына тартпаған жийениң жилиги жиңишкелеу болады,—деген бурыннан гәп бар,—дедим. Оның мақтағанды көбирек күсейтуғын бир паңқылдақлау адам екенлигин сезип.

— Эне, жийеним, жана өзиңе келдиң,—деди ол.

Дайымның аты Дәлибай болып, айтыуына қарағанда анау-мынау емес, Нөкиске де бағынбайтуғын, тиккесине Ташкентке қарайтуғын бир үлкен қурылыс мәкемесиниң баслығы болып шықты.

Еки сөздин биреуинде «анау мениң қыймас достым», «мынау жорам», «анау биреуи арамьздан қыл өтпейтуғын ақсақалым»,—деп әйтеуир аты Нөкисте атаққа шыққан адам болса, барлығының да атларын атап шықты.

— Мени нөкисли десе де болады, ташкентли десе де болады. Еки жақта да үйим бар. Өмирим усы еки жолдың арасында өтип атыр,—деп мақтанды бир уақытлары.

Соңынан мениң бул жерде не мәқсет пенен жүргениме қызыққан адамдай:

— Өзиң бул жерде не қылып жүриңсен, жийеним,—деп сорады.

— Қурылыс техникумын питкерип, дипломды қолыма алып, ауылға қайтып баратырман.

— Не дейди, мына жаман. Ырас па?

— Ырас болмай мениң биреуден өтирик қарызым бар ма.

— Онда былай етемиз,—деди ол. — Билетлерди тапсырып, бүгин бизиң Ташкенттеги үйге барып жатамыз.

— Уәй, қойшы дайы,—дедим мен оның пикиринө қосылғым келмей.—Үш күн нәубетте турып зордан бир билет алғанда Ташкентте қалғаны неси?

— Билеттен ғам шекпе,—деди ол. — Бизлер ушын Ташкенттен Нөкиске барыу, Нөкистен Халқабадқа барғаннан аңсат. Тек самолет ушса болды. Биринши болып ушатуғын өзлеримиз деп есаплай бер.

Маған сирә қудайталаның өзи сени арнап жиберип турған шығар. Бахтың күлиң турыпты, жийеним. Ой-

ласып, кеңесіп шешетуғын сөз бар. Қәне, мына дипломат папканы ұсла,—деп қолыма еки тирсегине қысып ұслап турған қара папканы тутқызды. — Былайырақ шығайық. Бул жерде адам дым көп екен.

Сыртқа шығып тоқтаған жеримиз, аэропорттың бергі мүйешиндегі бир түп шынардың асты еди. Ол полозада қустай дизилип турған самолетларға узақ тигилип гурды да сөз баслады.

— Мениң бас инженерим болып ислейсең бе, жийешім?

Бул сөз мениң құлағыма бирден-ақ жақты, әлбетте. Бирақ мениң ойымша оның мәслиги еле тарқалмай атырғандай сезилди. Соның ушында бир жас баланы «келешекте сен космонавт боласан» деп алдарқатып атырғандай еситилип кетти.

— Бас инженер болып ислеу хәркимнің де қолынан келе бермейди. Оның ушын терең билим хәм тәжирийбе керек,—дедим мен.

— Онда сен мениң жийеним емессең, қорқақсан,—деди дайым.

— Неге?...

— Хәзир бас инженер болып ислеу ушын хәшиқандай бастың кереги жоқ. Тек жүрек керек. Сен усы күнге шекем мәкеме баслығының яки бас инженериниң судланғанын еситкенбисең?

— Яқ.

— Әне, жаңа өзиңе келдің. Сен ғой құрылыс техникумын питкерген адамсан. Ал, менде болса Нөкис гидромелиорация техникумын питкерген бир бала алты жыл бас инженер болып иследи. Бир жақсы бала еди-дә, бирақ арақ ишип, машина айдап баратырған жеринде аварияға жолығып қайтыс болды, бийшара. Оннан соңғы бас инженерим бир суумурын жигит болды да, жұмысты оңлап апара алмады.

— Солай болса да бизлерге бирден бас инженер болып ислеу қыйын. Жұмысты ең дәслең прораблықтан басауымыз керек.

— Әкең де бир путына қарап сөйлейтуғын адам еди. Сен де тап соннан аумаған екенсең, — деди бирден ашыулапған дайым. — Адам деген ондай натық болмауы керек. Тау менен теңлесемен,—деп турған бахтыңды хәш қандай төмен таслама. Хәзиргі заманда егер баслығың қоллап турған болса, шыбыннан пил ислей

шығыуға болады. Бәриниң де тетиги баслықта. Бас инженер деген не? Тек уақты-уақты қағазларға қол қойып отыратуғын баслықтың қууыршағындай бир адам.

— Сонда сметаларды ким дүзеди. Ким тексереди?

— Оның менен жұмысың болмасын. Тек бас инженер болмағанда да жұмыстың өзи жүрисип кете береді. Баслық, бас инженер болуу ушын жоқары мағлыұматлы болуу керек,—деген бийкар гәп. Мениң билимимди де өзиң билетуғын шығарсан. Нөкистеги ауыл-хожалығы техникумын питкердим ғой. Сонынан Тешкенттеги халық хожалығы институтында сырттан оқыдым. Бирақ қайсы бир муғаллимниң лекциясын тыңлап, қайсы бир муғаллимге имтихан тапсырғаным толық ядымда жоқ. Ташкент мийманханасында бир ай бойы арақ ишип жатамап да айдың ақырында зачеткама тийисли бақаларымды қойдырып ауылға қайтаман. Дәслепки күнлери тәжирийбесизлик етип, муғаллимниң алдына өзим де барып турдым. Сонынан буған да еринип, өзимниң жүгирдеклеримди жумсадым. Хәзир барлық мәделә пул менен шешиледи, иним. Пулың көп болса, шенгелдиң үстинде шорпа қайнатыуға болады. Егер жоқары мағлыұматлы диплом керек болса, маған айт. Сени де бес жыл ишинде бинайыдай дипломлы етемен.

Ол бир майдан үнсиз қалды. Сонынан және қызып кетти.

— Биреулер сүйениуға тау таба алмайды. Ал тапқанлар аяғы қалтырап басына шыға алмайды. Хәзирги турмыста сондай бир қағыида бар. «Я зарың болсын, я зорың болсын». Буның мәниси сол. Сен бул дүньядан жалынатуғын адамыңды да, зорлық еткендей биреулерди де табыуың керек.

Мәселен мениң Нөкисте де, Ташкентте де исенетуғын тауларым бар. Бир адам мениң «пышығыма пыш» деп көрсин. Басы бәлелерге қалады. Енди сен де өзиң арқа сүйегендей тау тауып алдың. Бул—мен,—деди көкирегине урып.

Мен узақ ойланып қалдым. Бизлер де студент болып, көп жерлерде практикада болып көргенбиз. Аудиторияда берилген билим менен практика арасында әдеуир парық бар еди. Оқыуда хәрқандай студент билимине қарап бақаланғаны менен практикаға шыққанымыздан кейин қайсы студентниң әкеси абыройлы, яки тууған-

туұмысқанларынан белгилі адамлар шыққан болса, солардың иси бірден жүрисиіп кете беретугын еді.

Гейбір студентлер әпиұайы сорауларды да билмей қалады. Бұған бірден ашыуы келген мұғаллимлер:

— Бул бір әпиұайы есап. Усыны билмесең инженер болып қалай ислейсең,—деп шыр-пыры шығып қалатуғын еді. Бұған базыбір қууақы студентлер жууап қайтаратуғын еді.

— Ол инженер болмайды. Баслық болады гой, мұғаллим.

Бұған хәммемиз аудиторияны басымызға көтеріп күлгисеміз.

Бирақ бул сөзлердиң бәри де ашшы ҳақыйқатлық еді. Сол сабағынан үлгере алмай жүрген студентлердиң еплеп оқууды питкерип, дипломын алған күнниц ертеинне бир белгилі мәкемениң бас инженери болып алғанын еситип, жағамызды услайтуғын едик.

Бундай жағдайларды көбирек көзим менен көрип жүрген мен де, кейинги уақытлары өз тәғдирим ҳаққын да әдеуір ойланатуғын едим. Бирақ бир қурылыс белиминци прорабынан артықша дәмем жоқ еді. Солай болса да бүгин маған бахыт күлип баққан екен. Өз дәулетимди қайтарып не қыламан, келсим берейин,—деген шешимге келдим.

— Мен ыразыман,—дедим бирден.

— Бул басқа гәп. Әне, көрдиң бе?—деди дайып бирден қууанып кетип. — Мен енди сени өзим тәрбиялайман. Арадан бир жыл өтпей атырып-ақ, меншигинде «Волга» машинасын мшип, он қабатлы жай салып аласаң. Оннан кейин сениң «пышығыңа пыш» деп айтқан адамның болғанын көрейин.

Мениң хабарым бар,—деди ол аспанға қарап сөйлеп, жаслардың арасында айырым жел өкпелери де көп. Олардың бирнешшеси: «биз ҳақыйқатлықты орнатамыз» — деп талай мәртебе шауқым салып көрди. Газетаға жазамыз,—деп те қорқытты. Соңынан не болды? Жұмысынан қууылып, ҳәзир бала-шағасына нан таба алмай жүр.

Мине, бүгин Сәрсенбай деген сәүселимди бас инженерлик уазыйпасынан босаттық. «Сен парахорсаң, халықтың мәпин ойламайсан! Салған жайларыңды адамлар бир жыл болмай атырып, қайтадан ремонтлауға мәжбүр болып атыр!» — деп маған ақыл үйретеди.—

Ҳау, еле ол ким болыпты мениң менен айтысып. Қурылыс институтын Москвада питкерген болса, питкерипти-дә. Енди жүре берсин сол қызыл дипломың қушақлап! Ал, мен оны прораблыққа да алғаным жоқ!

Дәлибай дайым буннан кейин бәндиргиге қарай жүрмекши болды. Соңынан өз баласына нәсийхат етпекши болғандай және бир әхмийетли сөзлери қалып баратырған адамға усап, мағаң қарады.

— Егер сен адам боламан десен, мениң айтқан сөзлеримнен зинҳар шықпа,—деди. ол. — Ҳәзир қосып жазыу деген барлық мәкемелерде де бар. Бул усылдық қолланбасақ ҳешқандай жумысымыздын шырайы шықпайды. Өткен жылы соншама қосып жаздық. Нәтийже жаман болмады. План деген бир жүз қырық процент орынланды. Мәкеме ушын бул қандай аброй, қосып жазсаң рабочийлар да мыңқ етпейди. Ақыры олар да көзабаға болса да байраққа пул алады. Бундай мийнетсиз табылған пуллардан бизлер де шетте қалып кетпеймиз.

Әне, көрдің бе, жийеним. Бир майданның ишинде қаншама аброй, атақ. Соншама пул.. Оның үстине орден, медальларың айтпайсаң-ау. Бизлер атақтың бәрин алып болдық. Ҳәзир Өзбекстанға хызмет көрсеткен қурылысшыман. Ендиги нәубетлер сеники болады, жийеним..

Қулласы, булардың барлығының да әкеси пул. Пулың көп болса, мәртебен бирден бәлентлеп кете береді. Айтпақшы, пулдың белгили бир бөлегин жоқары жаққа ысырып турамыз. Болмаса жағдайымыз шатақ болады, жийеним. Ақыры оларда да кегирдек бар. Бул заманда өзинен жоқарырақ биреудің кегирдегине азмаз болса да өткерип алсаң болды. Оннан кейин сениң асығың алшы. Барлық жыйналысларда жаңағы жас үлкен тап тоты қустай сөзин қайталап, сени мақтайды да турады. Олардың айтыуы бойынша бизлердің берген сыйлықтарымыздың бир бөлеги, және жоқары жақларға ысырылатуғын көринеди. Айланып келгенде бир қурылыс баслығы Дәлибайдың қолы жоқары жақларға да жетип, тумсығы менен көк тиреп туратуғын дәрежеге жетти. Сен ҳеш қандай қорықпа, жийеним. Дайың аман-сау турса, еле сениң қолың жулдызларға да жетеди. Мениң пәмлеуімше бар ғой бул «ал табағым, кел табағым»—деген мықлы шынжыр—жыллар түуе, әсирлерге шекем

үзилмейди. Тап анау Анхордың бойындағы жайда отырған хұрметли «ата» мыздың өзи соны қууатлап отыр.

— Япырма-я,—дедим мен ҳайран қалып.

— Солай, жийеним. Сен еле жассаң. Көп нәрсени билмейсен.

Солай деп айтты да, мениң қолымда турған дипломатты және өз қолына алды.

— Жүр, жийеним, сиди бизиң Ташкенттеги үйге барамыз.

— Азмаз күтсек, Нөкистеге булт тарқалмас па екен?—дедим мен оның үйине барыуға онша кеулим тартыңқырамай.

— Бәри бир, бүгин Ташкентте қалмасаң болмайды. Бул жерде де бизиң басқарманың үстинеи қарайтуғын бир қатар жас үлкенлер бар. Сени бас инженер етип тайынлауымыз ушын олардың алдынан өтпесек болмайды.

Мен енди илажсыз оның изине ердим. Дайым дус келген бир машинаны қол көтерип тоқтатты. Қай жаққа баратуғынын да дөслеп айтқан жоқ. Қойын қалтасына қолын суқты да бүкленбеген шытырлақ бир қызыл оңлықты алып, руде отырған жигиттиң қолына услатты. Соңынан екеуимиз артқы орынлыққа жайғастық.

— Чиланзарға,—деди дайым.

Соннан кейин машина бирден зырлап жүрип кетти. Қандай адрести айтқаны да есимде жоқ. Әйтеуір шофер жигит Дәлибай дайымның бир ауыз сөзин қақшып алды да, тап бул кишиниң үйин бурыннан билетуғын адамдай, демниң арасында тас гербиштен салынған бес қабатлы жайдың алдына әкелип түсирди.

— Келдик,—деди дайым.

Машинадан түсип узын-қысқалы болып, үшінши қабатқа көтерилдик.

Есикти орта бойлыдан келген бир ақ бозлақ жауан ашты.

— Мен еле сизди Нөкиске барып қалған шығар,—деп едим. — Самолет ушпай қалды ма?—деп сорады хаял.

— Самолет ушпай қалды. Оның үстине жийеним менен ушырасып қалдым.

— Қандай жийениниз?

— Мише, мынау,—деди мени көрсетип.

— Тапысып қойыңыз, бул бизиң Ташкенттеги гөз-залимыз. Дилбархан. Сизиң жеңгеңиз болады,—деди.

— Оқ-а! Таныстырыўды да қатырады екенсиз,—деди жеңгей. Соңынан өзінше ишек-силеси қатып күлген болды. Ол күлген уағында атлас халат ишиндеги көкпиреклери бирден селкилдеп кетти.

Жеңгей есикти жауып, бизлерди ишкериге баслады. Бул үш бөлмеден ибарат, жақсы етип безетилген бир квартира еди. Ишкериниң бәрине аяқ басар жер қалдырылмастан ғалы-гилемлер төселипти. Әсиресе, зал деп аталған ортаңғы жайы жүдә өзгеше.

Бизлер гилем үстине көрпешелер төселген астақтаның этирапына жайғастық. Қапталымызда жайдың бир қапталын ийелеп, Германия гарнитуры саўлат төгип турар еди. Мен оның арасына абайлап жайғастырылған қытай хәм япония сервислерин көзден өткердим де, дәстурхан жайып атырған жеңгейге қарадым. Оның жас рәмәузи отыз бестен артық емес. Көриниси хәдден зыят сулыу, тик қараған уақтында кирпичлери таяқтай болып кетеди екен.

Мен оны дайым менен бирге салыстырып қарадым. Дайым буның алдында бир дузланған помидордай мыржым-тыржым бир адам еди. Сондай гөззал бир хаялдың бундай бәдбешер адамға тап болғанын көрип жаным ашып кетти. Жас та болсақ үш перзенттиң атасы болдық, билемиз. Бул келиншек пенен дайым сыртқы көриниси былай тұрсын, хәтте ишки көриниси жағынап да бир-бири менен қууыспас еди.

Хаял шебер аспаз екен. Жүдә бай дастурхан жайды. Шамада бул жерде қустың сүтинен басқасының бәри бар еди. Соңынан және хәрқыйлы аўқатларды писириўге киристи. Дайым болса қолына блокнотын алып, хәр жаққа қоңырау қағыу менен әуре. Сөзиниң рәмәузи төмендегише: «Жийеним бас инженер болып тайынланып еди. Соның ушында сизлерди зыяпатқа шақыраман». Қулласы, арадан көп уақыт өтпей-ақ узын-қысқалы болып, үйге онлаған адам кирип келди. Ортаға бир ящик арақ пенен коньякты қойдық та отырыспаны баслап жибердик.

Ортаға бегамоттай ири бир киси келип отырды. Сол киси не айтса хәммеси де орынланады екен. Ол киси кишкене бир рюмкада ғана ишеди. Ал, басқалардың кесесине толтырып арақ қуйылады. Тостларының бәри де бир қыйлы болып кетти.

— Бас инженер болып тайынланған Дәлибай ағаның жийенинің саулығы үшін!

Мен де азлап иштім. Бірақ оларға жарыса алмадым. Бес-алты тосттан кейін басым айланып, шалқа ортама құлады. Азанда оянып қарасам басқа бір бөлмеде жатырған екенмен.

— Тезирек бол. Самолеттан кешигіп қаламыз,—деді дайым. Қарасам оның жүзі тап адам қарап болмайтуғын дәрежеде екен. Жүзлери қалта-қалта болып жыйырылып, бас жағы көпшиктей болып исип кетіпти.

Екеуіміз де қол жууғышқа гезекпе-гезек жууындық. Соңынан музлатқыштан адамға бір шийшеден Ташкент суы алып, басымызға қотарып иштік те жолға рауана болдық.

— Жолыңыз болсын, жигитлер,—деп таяқ кирпич тана көз сулыу жеңгеміз ол қалды. Бул иретте әйтеуір жолымыз бірден бола қойды. Енді ғана Нөкіске ушпақшы болып тұрған самолетке илестік.

— Дайым самолеттан Нөкіске келип түсті де, тууры кеңсесіне тартты.

— Темирди қызғанда соқ, деген жийеним. Мәселенің бәрін де бір жөнкілли етіп қоймасақ болмайды. Сәрсенбайдың жұмыстан алынғанын сезген адамлар: «бас инженердің орны босады»—деп қашшан-ақ қәтереге келип отырған шығар. Саған тап бүгіннен баслап-ақ жұмысқа киристи»—деп бұйрық бермесем болмады.—деді. Сол күннің өзінде-ақ үлкен етіп салынған төрт қабатлы имараттың екінші қабаттағы енді етіп «бас инженер»—деп жазылған қарами қыяр атыздай бір кең кабинетке келип отырдым.

Бурынғы уақытлары патшалар тосатан қайтыс болып қалғанда, баллары бір жас екі жас болуына қарамай тахтқа отырғызылып, алдына келген алпыс жасар адамлар «хұрметли ақсақалым» деп сәлем береді екен. Мен де тап сондай болдым. «Бул орынға көпшилікке көсемлик еткендей бір адам табылмады ма?»—деп хешким айтпады. Қимди көрсен:

— Бас инженерлікке тек бахты жүрген жигит ғана көтерілді. Бәрекалла! Бахтын, болсын,—дегеннен басқа сөзді айтпады. Бул жерде жартыұлы хеш кимди танымасам да, кабинетіме кирип келген адам, тап мени тоғызыншы бабамнап берли танытуғындай, тарпа басып құшақлап сүйіп, қолымды қысып жибермейді.

Дәлибай дайым айтқандай-ақ бул жерде оның алдынан кесе өтетұғын адам жоқ екен. Бир кеңсени толтырып отырған адамлардың бәри сол кисиниң ата-бабасынан тарқалған урпақлар болып шықты. Шетинен ағасы, иниси, жийени, бөлеси. Басқа бөлек адамлар жоқ. Ал мен болсам, жасым жаңа ғана жигирмадан өткен болса да, олардың алдында «хұрметли ақсақал» атандым.

Бир күни Дәлибай дайым айтты:

— Саған арналған арнаулы жайды енди саламыз. Микрорайонда бир төрт бөлмели жай босап турған екен. Хәзирше сол жерге көшип өт. Хаялыңды, балашағаларыңды алдыр. Болмаса бир майданның ишинде-ақ бийдәулет болып кетерсең,—деди.

Сол сөз түртки болды да, арадан бир хәпте өткеннен кейин, ауылдан хаялым менен бирге үш баламды көширип алып келдим. Ғарры болса әбден қырсықланып қалаға келгиси келмеди.

Дәлибай дайымның айтқаны ырас болып шықты. Қурылыс дегеннің өзи турған-питкен пул екен. Материаллардың бәри қәхәт. Складшы, прорабларымыздың жартысы Нәкисте болса, жартысы Сибирьде Арқаның айыуы менен гүресип, ағаш кесип жүрген адамларының бәрине арақ берип, сыртынан қарағанда сейсханадай болған паровозларға сыйдам ағашларды тийейди де жибереди. Бул жерде адамлар оның еки яки үш бақасына қарамай-ақ сатып ала береди.

Қарақалпақстанның көпшилиқ жерин бала бақша менен мектепке толтырып жибердик, деп айтқанамыз бенен, салып атырғанамыздың бәри де жас үлкенлердин меншик үйлери болып шықты. Мен смета менен танысып шығып, «бул жағы шатақ болмас па екен?» — деп айтып едим. дайым қолын бир силтеди.

— Сенниң исиң болмасын. Бәрине де өзим жууап бермен. Несине қорқасан, бизлерди қорғайтуғын қалқанамыздың өзи солар. Соннан кейин мениң де олар менен жұмысым болмады.

Бирақта Төрткүлден Титов атындағы, Маңғыттан Макаренко атындағы, Кегейлиден Киров, Шоманайдан Шевченко, Мойнақтаң Маяковский атындағы мектептер салынды.—деп үсти-үстине рапортларды берип атырмыз. Солай болса да қурып атырғанамыздың бәри биргеликли дачалар. Усындай жоллар менен бир жылдың өзінде-ақ оплаған мектеп, отыз ясли, жигирмала-

ған дүкән салынды. Салған жайларымыздың арасынан сәйли бір көше жүргизилди де ең соңында «байлардың ауылы»—деп атала бастады.

Соның арасында сегіз бөлмели биреуіне өзим де барып орналастым. «Бұл жайда хақын жоқ»—деп қолымды қақпалаған хешким болмады. Темирден дәрүаза салып, қарсы алдына қулағы тикирейген қасқыр ийт байладым да, ислегениме еки жыл болмай атырып-ақ, көринниси анау-мынау емес бир үлкен ушан қайықтай болған қара Волганы есигимнің алдына қаңтарып қойдым. Хәмелдің де өз алдына пууы болады екен. Паровоздай пықырып, хеш кимди бетлетпейтуғын бәлеге ушырадым. Ауылдан қыдырып келген шопан әкемди «шобыт кийимлеринди шеш. Үйдің берекетин қашырасаң»—деп сыртқа қуудым. Ол бийшара тек бир күн ғана кладовкада жатып оңысып, ертеңине бизлерге айтпастан-ақ ауылға кетип қалыпты. Өзим бир жерге қыдырып баратуғын болсам, таудай етип төсек салып берсе де, қол шаршымды үстине төсеп, танауымды аспанға қаратып отыратуғын болып қалдым.

Дүнья дегеннің өзи де несип еткен адамға ағып турған бир дәрья екен. Алқымынды созған жердин бәри де ақша болып ағады. Саған сөзи өткендей жерлердин бәринің сағасын тықсаң болды. Отырған жерин онлық, жүрген жерин жүзлик болып өте шығады. «Тақыр жерден тас шықты», «Қумның ишинен құйы шықты», «Көлдин үстин көмип, қолдан жай салып атырмыз», «Бульдозершилер бир жайдың астын бес айда зордан ашып болды» деп рапорт беремиз.

Соның барлығына да исене береді. Бир жайдың орнын таярлаймыз,—деп жүрип-ақ бир қалта пул аламыз.

Узақ күн портвейн ишип, мурны помидордай қызарып жүрген ериншек бульдозершилеримиз бар. Трактордың дауысы айына бир мәртебе еситилмесе де мың сомнан жазып турғаңымыз жоқ. Соның тең жартысы өзлеримиздики. Бир гербиш усламаса да айына бес жүз сом пул алып жүрген ерке рабочийларымыз да бар. Олар да уялып, алған айлығының жартысын бизлерге береді. Бизлер болсақ ишкен-жегенимизден қалғанының бәрин дипломат папкаларға салып, жоқары жақларға тасыу менен әуеремиз.

Комиссия яки ревизор келип қалғандай болса бизлерге хешқандай тыным жоқ. Бул күнлери мәкемеде

өншама жұмыс болып жарымайды. Қосымбет қой базарына, Турдыбай тауық базарына, Аралбай арақ базарына қарай жууырады. Гүлімбетти гүришке, Пирниязды пиязға, Генжебайды геширге жибереміз. Қазый қазан табағын арқалап, Көшербай көрпе төсегін қушақлап, хәммеміз бір машина боламыз да салқын саялы жер ізлеп, Грачевкаға қарай тартып кетеміз. Оның изин ала шашлик писиретуғын эсбапларын алып, Шәрибай изимизден қууып жетеди. Пайызлы жерлердің жағдайын көріп шығатуғын мен.

Соңынан Дәлибай екеуміз еки машинаға минеміз де, түни менен арақ ишип, көзи муштай болып исип кеткен нәзик мийманларды дачаның қақ маңлайындағы есикте күтип отырамыз. Баслары мең-зең болып, бауыр күрт болған баспақтай болып былғаңласып жүрген киcилерди машинамызға миндирип алып, Грачевкаға тартамыз. Соңынан ол жақта арақ ишкешлер менен ауқат асқышлардың конкурсы басланады.

Буннан басақа да тәшүишлеримиз аз емес. Қайыпты «қамары малақай тауып кел» деп Төрткүльге, Бийсенбайды «бийқасам тон тауып кел»—деп Берунийға жибереміз.

Қулласы, комиссия қайтып кеткенге шекем кирпигимиз айқаспайды. Алты күнге созылып кеткен аспазлардың конкурсынан кеули әбден тойған комиссия, ақыры кеңсеміздің қай жерде скенин көрмей-ақ. Өтеген ағаның өзлеримізди мақтап жазып берген справқасына қол қойып, ізге қайтып кетеди.

Келген комиссия да, ревизия да бизлерди мақтай берди. Усындай жағдайларда жүрип, ақырында менменлик кеселине жолықтым. Жаслай қәлеп алған хаялымның өзи де көзиме бәледей болып көрине баслады.

— Сықылсызсан, сауатсызсан,—деп балағатладым. — Ауқатыңның дәми жоқ. Утиюгти дурыслап баса алмайсаң,—деп кейидим.

Хаялым бийшара азар-безер болды.

— Сен, биротала бузылып баратырсаң, Төребай. Егер ақылымды алсаң еле де кеш емес, ауылға қайтайық,—деп жалынды.

— Ийтке сары май жақпайды,—деген усы. Ырасын айтсам мениң сендей әндийшесиз бир хаял менен турғым келмейди,—деп кейидим.

Араққа көбирек берилип кетип, кеште мәс болып

қайтатуғын едим. Порсық минезли болса да, пулы көп адамды периште деп танытуғын, бети тегіс болғаны менен де жоллары қыйсық-қыйсық жууға қыз келиншеклер де әдеуір бар еді. Қарабарақ жемеймен деп, құрдымға түсіп кеткен түйедей солардың жетегіне ерип кеттім. Бір күні үйге келсем, бір күн келмей қалатуғын әдетті шығардым.

Үстіндай күндердің бирінде жасы меннен әдеуір киші болса да, жууқалық жолына әбден берілген бір ақбозлақ жанан менен танысып қалдым. Аты—Рая екен. Екі байдан қайтыпты. Бірақ «есикке түстим» дегеніне де исенгін келмейді. Тап хан хәремине түскен қаннзектей ериплері ууылжып пискен биреу. Көкірегіне екі бөлек тас байлап алғандай көтеріліп, бөксе жағы бийикленип барып төмен түскен, балтырлары дүп-дүзінү бір бақаншақ көзлі келиншек екен. Бір көргеннен баслап-ақ салым сууға кетип, соның алдында тыпыршыладым да қалдым. Мен оған үйленетуғын болдым. Ол маған тийетуғын болды. Солай етип арадан үш ай өткеннен кейін Сәлиیمانь судқа шақырып өзімнің ажырасатуғынымды билдирдим. Сәлийма бийшара өкирип жылады.

— Төребай, сен алжасып тұрсан. Төрт перзентиміздің хұрметіне еле де есинди жыйна.—деді.

Мен өз пикиримнен қайтпадым. Ол өзлі-өзінен күлліп-писіп жылар еді.

— Мен сендей хұждансыз адамға хор болған жаслығым ушын жылап атырғаным жоқ. Буннанда басқа бизлер екеуміздің қәтелігимізди кешире алмайтуғын жағдайлар бар. Булда болса екеуміздің пушты-пәдарымыздан болған перзентлериміз. Билемен, суд хұкми буларды еки жаққа айырады. Ана ғамхорлығынан айрылған палапан хеш уақытта бахытлы бола алмайды. Өгей ананың қолына гирипдар болған перзенттин өмири өлим менен барабар. Еле ана сүти аузынан кетпей атырып, балаларымыз тири жетим болып қалмасын, — деп қыйналып атырман.

Мүмкин сен, «бул еси пәс қатын» мениң харамнан жыйнаған дүньяларымның сырын елге дағаза етип айтып таслар,—деп ойларсан. Жоқ! Маған сениң харамы дүньяңның бир тийінының да кереги жоқ. Көп дүнья адамды бузады,—деп еситкен едим. Оғада дурыс айтылған сөз екен. Сен бул хәрекетің менен тек

мениң бахтымды ғана емес, балларыңның да, хәтте өзиңнің де бахтынды сындырып атырсаң!—деп азар-безер болды.

— Сен бундай сулыу сөзлер менен маған ақыл үйреткенди тоқтат! Мениң бахтым хәш қашан сынбайды. Ал, екеүмизди жалғастырып турған жиі қашшан-ақ үзилген. Оны енди хәшқандай жалғап болмайды. Бизлер екеүмиз де енди сынып қалған бир буйымбыз. Буны хәш қандай орнына келтирип болмайды!—дедим.

— Мен сур жыланның қушағына тап болғанымды хәсла билмеген екенмен!

Сәлийма маған ғәзеп толы отлы көзлери менен қарады. Сол күни түни менен Сәлийма үйде солқылдап жылап жатты да, ертенине азанда емизули баласын көкирегине басып, бир қызын жетекледи де үйден шығып кетти. Түйиншикке түйілген кийимлеринен басқа хәш нәрсе алмады.

Судтың хәкими бойынша бир бала менен бир қыз мениң қолымда қалған еди.

Ананың перзентине болған мухәббаты айрықша болады екен. Сәлийма ашыу менен есиктен шыққан болса да перзентлерин хәшқандай қыймас еди. Анасының көз жасы көл-дәрья болып, үйден шығып, еки бирдей перзентин көзи қыйып тастап кете алмай еңиреп жылап, қайта-қайта сүйип, боз-боран болып турғанын көрген балалар, үйде бир бахытсыз хәдийсениң басланғанын сөзди. Мениң алдарқатып айтқан сөзлериме де қарамастан анасының пзинен жууырды. Ал, мен болсам еки палапанды анасынан жуда қылған арсыз хәм хәждансыз бир мерген сыяқлы, олардың излерине тездеп жетип бардым да, кишкене хәм хәлсиз бармақларынан ушлап жибермей гартып турар едим. Олар болса:

— Анажан! Бизлерди алып кет!—деп өкирип жылар еди.

— ...Мүмкин мен сол нәрестелердиң ғарғысына ушыраған шығарман...

Төребай усы жерде бир тыныс алған болып, азмаз тоқтап қалды да, көпшиктин астынан қол шаршысын алып жас сорғалап кеткен көзлерин сүртти. Бираз уақытларға шекем өзине келе алмады. Соңынан және әңгимесин дауам етти.

— Сөйтип... изинде шүйкилдеп жылап қалған жас палапанларын қыймастан анасы ай далада теңселип

узақ ұақыт турып қалды. Оның көзлери селли жасларға толып кеткен. Ал, жүреги болса от болып жанар еди. Мен сол ұақытта ғана хаял адамның із эззилгін сезип, өмирден пушайман болып атырғанлығын анладым. Ол мисли ботасы изинде қалып баратырған ингендей бозлап, я алдына, я артына қарап жүриуин билмей, жол ортасында узақ ұақыт сарсаң болып турып қалды.

Ақыры, ол илажсыз кетти...

Бул күни мен де, балларым да толық уйықлай алмадық. Жатып атырып түс көрдим. Түсімде қарлығаштың уясын бұзған екенмен. Қарлығаш мениң көзимди шоқымақшы болып тәп берди. Мен қара үйдин бақанын алып сермеп, оның қуйрық хәм қанатларының пәрлерин түсире басладым. Ақыры, қарлығаш түңликтен шығып кетти. Соның арасынша дауыл көтерилип, қара үйди аударып тастады. Тум-тустың бәрин ысқырған дауыл алып кетти. Шоршып оянсам, балларым азар-безер болып жылап атырған екен.

Дауыл түе хеш нәрсе жоқ. Сегиз қабат сарайдың ортасында ғалы-гилемлерге көмилип жатырман. Арадан көп ұақыт өтпестен-ақ Раяны кишкене қызы менен үйге алып келдим. Үлкен той жасадық. Ол ұақыттың тойларының өзи де қәтереси бар адамлардың қалтасын қампайтыу ушын ғана берилетуғын еди ғой. Соның ушында тойымыз жүдә дәбдебели болып өтті.

Қәдирли ошағынның бұзылып баратырғанына жаны ашып, бийсәубетлигинди бетине басқандай төрели адам жоқ. Кимди көрсең, тек сениң кеулиңе қарап, марапат сөзге семиртип, бир сөзди тоты қустай қайталап отырған адамлар. Соның ушында көпшилик, яғный мениң барлық жағымпазларым:

— Төребай енди теңин тауыпты,—деп тост көтерди.

Усылайынша бизиң үйде бир майданның өзінде адамлардың көзиңиң жауын алғандай ғаз мойын, аршып төс, бир сулыу келиншек пайда болды. Кеулим көтериңки. Демнің арасында денеси ақ қағаздай бир гөззалға үйленип алғанымға қууанышлы едим.

Бирақ мениң бул хәрекетлерим өмирдеги жаңа нәушелерим болған балларыма қууаныш алып келе алмады. Сулыу келиншек оларға дым реймсиз болды. Олар отырса-опақ, тұрса-сопақ, ауқатты көп жейтуғын, шайды көп ишетуғын, қулласы, дүньяда не ғәремет болса соларға жабылды. Мен күни менен жұмыста болғаным

ушын үйде бола алмайман. Жумыстан келгенимде балларым бийшаралардың бир қысым болып отырғандарын көріп аяйтуғын едим. Хәтте Рая олардың биреуиниң басына оқлау менен урып, жара салыпты. Бир күни мен баллардың жанын алып сөйлеп едим:

— Сениң де басына оқлау менен ураман,—деп қалды хаялым.

Бул сапары оның сөзин хәзилге алдым. Әсиресе, кишкене қызымның дәруазаның алдына барып жылап отырғанын көп көретуғын едим.

— Неге жылап отырсаң, қызым?—деп сорайман.

— Апам жоқ,—дейди ол.

Мен оған хешқандай жууап қайтара алмайман. Қулласы, халықтың «Әкениң ең жақсысы жездедей болады» дегени дурыс екен-аў, деп ойлап қаламан.

Раяның қызы Гуля да бизиң балларға араласа алмас еди. Ол хәдден зыят ашыушақ хәм менмен. Курттай нәрсениң үстинде «шыр» етип жылап, барлық бәлематтың барлығын бизиң балларға аўдарады. Буннан кейин ол бийшараларға күн жоқ. Оспанды оқлау менен урып, Серегүлди сипсе менен сабайды.

Бул келиспеушиликке гейде мен де араласаман. Бирақ буның изи жақсы нәтийже менен питпейтуғын еди. Бүйтип бул бийшараларды соншама азапқа дуушар етип жүргенше, анасының қолына апарып тапсырайын,—деп те ойлап көрдим. Бир жақын жораларымның биреуи маған тәселле берди.

— Сен қатты алжастың. Бундай хаяллардан енди перзентли бола алмайсаң,—деди.

Буннан кейин аяқ-қолларым бирден қалтырап кетти. Кейинге қайтыудың хешқандай илажы болмады. Бирақ балаларымды қорғап қалыудың жолына түстим.

Кишкене қызым Серегүл бақшаға қатнайды. Тәрбияшылардың айтыуына қарағанда мениң қызым соңғы уақытлары хешкимге қосылмайтуғын, өзінше ойнайтуғын әдетти шығарыпты. Бир күни радиодан «Мехрибаным апам» деген қосық берилген екен, еситип турып егил-тегил жылап жиберипти. Тәрбияшылар қанша жубатса да жылағанын қоймапты. Сол күннен баслап, азаннан кешке шекем радионың алдынан шықпайтуғын усайды. Бирақ буннан кейин радиодан ол қосық берилмеген. Ал, оннан кейин Серегүл бақшаның мүйешине барын:

Сағымдым мен сени...
Мехрибаным, апам! —

деп өзинше қосық айтып отыратуғын әдетті шығарыпты. Бір күні балаларымды алдарқатыу үшін, оларға ариап кийім-кеншек, базардан жаңа ғана түсіп атырған жеміс-жидеклер сатып алып келдим. Бір тор қалтаға толтырып салынған парниктен алынған помидор қыярларым да бар еді.

Балалар неликтен де мениң бұл базарлықтарыма қайрылып та қарамады. Үйге кирип келгенимде ұлым менен қызымның үстінде қатырма тағардан тигілген көйлеклерди көрдим. Олардың екеуи де қарамы бір кило келерликтей қайнатылған сүзбеден таярланған құртты жеп отырар еді.

— Бұны ким алып келип берди?

— Апам,—дейди олар.

Бийшара Сәлийма балларын қатты сағынғанлығы үшін, қонсы үйге келип перзентлерин көріп кеткен екен. Ырасын айтсам мениң базардан алып келген соншама қымбат бақалы затларым, ана қолынан шыққан бір сүзбе торақ сыяқлы тәсир ете алмады.

Хәр қандай адам да бір жетіспеушиликтиң болатуғыны сыяқлы Рая сулуы болғаны менен мийнетти жақтырмайтуғын бір менмен келиншек еді. Бурын үйдің жұмысы десе әжейнем тырысатуғын мен усындай себеплер менен қазан-табаққа да араласып, кийімлеримди де өзим утюглейтуғын жағдайға жеттім. Бундай сулуулықтың да садағасы кетейин. Хаялым азаннан кешке шекем өзін пардозлау менен хәлек еді. Ал мен болсам кир болып қалған кийімлеримди кимге жуудырыудың есабын таба алмай, себилим шығып жүреді де кеңседе сипсекеш болып ислеп атырған Кәрийма апаға жалынаман. Ол да онша қыйналмайды, бірақ:

— Бундай хаял менен бахытлы бола алмайсан, балам,—деп тәселле береді. Солай болса да кир болып қалған кийімлеримизди бір хәптеде Кәрийма жууып берсе, екинши хәптеде шоферымның хаялы Шәрийпа жууып беретуғын еді.

Хаялым бурын бір мәкемеде секретарь машинистка болып ислейди екен. Оны дәрхал шығарып алдым да, өзимнің мәкемеге хешкимге билгисизлеу орынлардың бирише буйрық бердим. Бірақ жұмысқа бармайды. Азаннан кешке шекем үйде жатады. Үйде жатады дей-

мен-ау, бизин машинаны минип алып, қаланы айланды. Оның өзине де шенде-шен шоферлар унайды. Биреуи анадай, биреуи мынадай,—деп мийимди айландырып бір айдың өзінде бес шофер өзгерттім. Киноға азлап қызыққаны менен театрға қызықпайды. Қитап оқымайды. Қолым азмаз жұмыстан босады болды, оны қапталыма алып, Нөкистин «ателъе моды» лары менен, галантерея дүканларын аралап кетемен. Япырмай бала, буның мода менен пардозларының таусылмайтуғынын айтса? Тап оның бір жылдың өзінде жүзине жағатуғын пудрасы менен бет майының өзине-ақ пүткіл Нөкистин жайларының сыртын сыбап шықса болар еди. Өмирде ең жақсы, деп есапланған нәрселер де бара-бара өз қәдірін жойтады екен. Себеби, жылтырағанның бәри де алтын емес. Оның көпшилығы мыс. Хәтте балалық уақтында көзінде суп-сулыу көрінген ойышықлардың өзи де, соңынан сырты жылтырап турған керексиз бір нәрсеге усайды. Турмыста да тап сондай.

Дәслеп Рая маған қаншама сулыу болып көринбесин, соңынан оның гөззаллығы тек суу менен күн тиймейтуғын жерде ғана қойылатуғын сүүреттей сықылсыз болып көринди. Егер үйге қонақ келип қалған жағдайда да қазан-табақ пенен иси болмай, тууыршақтай болып отырулары жаныма тийип кетти.

Айырым хаялынан кеули толмаған адамлар өзлеринше: «Мен хаялдың ең төменине үйленгенмен. Басқа хәрқандай хаял буған қарағанда әдеуір жақсы болса керек»—деп ойланады. Өзине пардоз берип жүрген хәрқандай хаял да оған теңи-тайы жоқ гөззал болып көрине береді.

Мен Сәлийма хәққында тап сондай пикирде едим. Бірақ Раяға үйленгениме бір жыл болмай атырып-ақ, бул хәдийсе балалардың жылтырақ ойышыққа хәуес екеніндей бір нәрсе екенлигин сезип қалдым. Булардың бәри де тек турмысқа жеңил қараудың ақыбетинен келип шығады екен. Соның ушын да радиода айтылатуғын:

Биреудің ярына кеуил баққаннан,
Өз ярыңның тәрбиясын бер жақсы, —

деген қосық маған қатты унайды.

Ал, хаяллар дүньясында да тап усындай аұхалдың

бар екенлигин сездим. Ондай тайпадағы ҳаяллар ҳәте өз күйеулерин «еркеклердиң ең төмени болса керек» деген пикирге келеди.

Еркеклер әулады көбирек ҳаялдың тек сыртқы көринисин ғана унатады. Олардың ишки дүньясының өзи өз алдына ашылмай атырған бир әлем екенлигин соңынан билип қалдым.

Қулласы мен бул жолда әдеуир адасқан едим. Айдың бир жағы жарық болса, бир жағы қараңғы болады деген. Тап сондай, мениң басымнан да қууанышлы да, қайғылы да уақыялар көп болып турды. Он жылдай бас инженер болып ислеп, оң менен шебимди енди ғана ажыратып атырған уағымда Дәлибай дайым бирден төсек тартып жатып қалды. Алты ай басында болып, ҳәр күни ауҳалынан хабар алып турдым. Бирақ әжел деген туурылап келсе шатақ екен. Жағдайы күн сайын төменлей баслады. Бир күни мени жанына шақырып алып айтты:

— Пулға сатып алып болмайтуғын тек бир нәрсе бар екен. Ол да болса адамның жаны. Мен енди тәғдирге тән бердим. Басқа ҳеш қандай илажы жоқ. Әлиниң айтқанын тири қылмас,—деген гәп бар. Бирақ солай болса да сен мениң уәсиятларыма садық болып қалыуға тийислисен. Онша ауыр болмаған үш уәсият айтаман. Соны орынла:

— Яқшы.—дедим мен.

— Биринши уәсиятым, сен мениң орныма баслық болып қаласаң. Соның ушында мениң қол қанатым астында ислеп атырған кадрларымның бир де биреуине көз аларттырмайсан. Оларды көз қарашығындай сақлайсаң. Екиншиси: арақ ишип, турмыстан бузылып кеткен бир балам бар, оны өзиң де билесең. Ай сайын айықтырыуҳанадан шығып, абройымды да төгип болды. Соны бир «нәхән» адам етип тәрбиялайсаң. Үшиншиси: дайымның Ташкенттеги исенген тауы болған Ташмат деген адам бар екен. Соннан ҳешқандай қол үзбеуиң керек.

Оның менен тил табысыуымның жолларын да өзи үйретти. Ҳәр квартал сайын бир дипломат папка менен, ишине жигирма кило қозының гөши сыйгандай сумка сатып алыуым керек. Қуйрығы дигирмандай бир қозыны сойдырып, гөшин сумканың ишине жайлап, ауысық аспай ақшаның бәрин дипломат папкаға тақлап. Таш.

мат ағаның үйіне барып, жас үлкенге сәлем беремен, деп қайтысын дипломатты да, сумканы да ұмытып қалдырып кетіуім керек екен.

Мен дайымның тилеклерінің бәрін қабыл еттім. Ертеңіне көпке созылмай-ақ жаны үзілді. Соңынан жақсылап жайғастырдық. Ярым миллиондай пул жумсап, үстіне бір мазар салдық. Бірақ көп дәмдәбелі етип жиберген екеңбиз. «Бул бир пайғамбардың мазары шығар»—деп тууғаған хаяллар пийшемби күнлери қатнап та жүрди. Тарийхый естеликлерди изертлеушилер:

«Бул он тоғызыншы әсирде жасаған белгили аллама Дәлибай данышпанның мазары» деп ат тақты.

Буннан кейин мәкемеге баслық болып сайландым. Бир-еки мәртебе Ташмат ағаның үйіне дипломатымды ұмытып қалдырғанымнан кейин, жұмысым әбден жүрисип кетти. Коллегияларда белгили жыйналыстарда тек мен мақталдым. «Нағыз қолынан ис келетуғын азамат»—деп көклерге көтере баслады.

Соңынан елимиз бойлап, қайта қурыу гамаллары есе баслады. Жалған аброй-атақлардың жүйеси ашылды. Хешкимге де ауысық-аспай ақша жоқ. Бурынғыдай майлы быламық қайда? Алдын тегин ақша алып үйренгенлердің көпшилиги ашыушақ болып кетти. Тум-тустың бәрін комиссия басып кетти де: «қылмыссы тек жатпас» дегендей, түрли қылмыстардың ушлығы шыға баслады. Истин шатаққа айланып баратырғанын сездим де дәрхал Ташмат ағаға қарай уштым. Барсам бизге тирепберди болатуғын Ташмат ағаның да бахты тайыпты.

— Бүгиннен баслап бизиң үйге қәдем баспа,—деди ол.—Дипломатыңды да ұмытып қалдыра көрме. Үй этирапының хәммесин милициялар бақлап жүр. Хош, сау бол,—деди ол асығыссы.

Исенген тауымнан айрылып, тууры Нөкиске қайттым. Мәкемени және ревизия басып кетти. Қойынды жеп болып, қоллап справка жазып беретуғын адамлар жоқ.

Бәринен де шатағы сол. Сметада көрсетилген еки мектеп пенен төрт ясли хәтте Қарақалпақстанның территориясында жоқ еди.

— Қәне айт, иним. Бул жайлар қайсы жерге салынған.

— Сочида!..

— Есиң дурсы па өзиңнің. Сочида не қылып жүрген мектеп пенен ясли?

— Мектеп пенен ясли емес. Жас үлкенлердің атағына құрылған дача.

— Не дейди?.. ~~Хе~~ түсиникли,—деди ревизор. Балалар бул жақта үш сменада оқый берсин-дә, сизлер солардың есабынан Сочида дача құрың!

Қулласы, мен қамаққа алындым. Бул «қара» жұмыстың көпшилигине Дәлибай дайым қол қойған екен. Мениң де қылмысымның аз емеслигин сезип турыппан. Бирақ заң хызметкерлери мениң жағдайымды көрип, әдеуир аяды. Ақыры, төрт жылға судландым. Жақында төрт жылды санап берип Нөкиске қайтып келдим. Көбирек ойлана берип ғам кеселине ушыраған болсам керек. Жүрегим шаншып, басым ауыра береді.

— Әне достым, бизиң аухал сондай,—деди сууық демин алған Төребай.

— Мақтанғандай жеримиз жоқ. Жүзи қара адамдай болып қалдық ғой. Ал, хәзир болса мениң үйим де, машина да, бала-шағам да жоқ. Халына маймыллар жылаған жалғыз баслы бир адам болып қалдым. Үй-жай менен машина хәм дәртке асқандай мүликлерим конфискация етип алыныпты. Раяға микрорайоннан басқа бир жай берилипти. Ал, балам менен қызым өз анасын ізлеп тауып алғанлығын еситим.

Анау күни Раяны ізлеп барып едим.

— Мен сендей адамды танымайман,—деп есигин тарс еттирип жауып, ишинен қулыплап алды.—Әне достым, бундай бахытсызлықты хәтте душланым да рауа көрмес едим.

— Енди не қылмақшысан?

— Еплеп дүзелгендей болсам ауылға барып, прораб болып ислеймен.

— Сәлийма басқа биреуге турмысқа шықпаған ба екен?

— Яқ.

— Оның менен қайтадан қосылыу ойында барма?

— Бар-дә... Бирақ бетим де шыдамайды. Бәрине айыплы өзим едим. Билмедим, маған ыразылық бере қояр ма екен? Сонда да арамызда балларымыз бар. Үмитим де жоқ емес.

— Зыяны жоқ, достым. «Адасқанның айыбы жоқ,

қайта орнын тапқан соң»—дейди халық. Мүмкин, келисип кетерсиз.

— Қәйдем?.. Солай болса жақсы болар еди-ау. Төребай басқа үндемеді.

21.

Узақ күн палатада жатып иши пискен Қасым енді сыртқа шығып, бойын жазып жүргенді жақсы көріп қалды. Тек төбедегі пәтикке тигилиу менен күнді өткеретуғын төсекте жата бериу де жанына тийген. Сыртқа шығып, қауаны жутып, дем алғанның орны бир басқа. Палатаның иши пайызлы болып көрингени менен тап химия заводының лабораториясындай күнитүни дәри ийиси аңқыйды да турады. Науқасы қатты болып, сыртқа шықпайтуғын адамлар буған да үйренип кетеди.

Бирақ Қасым соңғы ұақытлары өзін жақсы сезгени ушында сыртқа көбирек шығып, тәбият пенен сырласқанды жақсы көретуғын болып қалған еди.

Бүгин де тап сондай болды. Ол палатадан шықты да қалың жапырақлы тереклер арасына барды. Гүз айының баслануына қарамастан күн еле ыссы еди. Адамлардың көпшилиги көйлекшең жүрген болса да қалықлап, өзлерін қойуу саялы тереклер арасына урмақта. Тор сеткаларға салып, қауын-ғарбыз, алма, әнар көтерген адамлар, ата-аналары ауырып қалып, соңы көриу ушын бир-бириниң қолынан жетелесип киятырған кишкене балалар, әллеқандай палатада бериу қатты болып, соған тезден жәрдем бериу ушын асығыс-лы жууырып баратырған ақ халатлы врачлар, бәри де еки қапталына скамейкалар қойылған усы тас соқпақ арқалы өтеди. Қасым тас соқпақлы тротуарға шықты да оның ең арғы шетиіндеги қалың жапырақлы гүжим астындағы скамейкаға келип отырды. Бул жер аулағырақ болғанлығы ушын, адамлар әдеуир сийрек еди.

Бирақ бул жердің қапталындағы есиклерин қалың дермантин менен ораған, еки қабатлы жайдың бир бөлегине операция бөлмеси жайласқан болып, бул жаққа анда-санда врачлар ғана өтпесе, жолаушылар жүрип жарымайды.

Солай болса да Қасым скамейканың қапталында бир кишкене баласы менен турған сулуу келиншекти

көрди. Профессордың аңлап қалған жери сол, бул келиншектің күйеуі қатты болып атырса керек. Ол палатада ма, яки операция бөлмесінде ме, бул жағы белгисіз. Бірақ бала әкесін хәдден зыят жақсы көреді екен. Ол бул жерге келип, әкесін көрген бе, яки көре алмаған ба? Әйтеуір ағасын қатты сағынып, тәшүишленгенлігі белгили болып тур.

— Аға!!!—деп қатты бақырып жылайды. Шамасы, ол ағасының усы жерде екенлігін билсе де, бірақ қайсы комнатада екенлігін билмейди.

Әйтеуір қалай болмасын сол ақ жайлардың биреуіне барып кирежақ. Бірақ анасы оның қолынан бекем услап жибермей тур. Баланың жылап турғанына қарап, хаял да егил-тегил жылайды. Қасым бул кишкене баланы өзіннің генже улына усатты да дым аяп кетти. Оны қалайда болмасын алдастырып, жубатқысы келди.

— Қой балам, жылама. Ағаң хәзир келеди,—деди ол.

Бала Қасымның сөзине инанғандай, бирден жылағанын қойды. Тарам-тарам болып кеткен көз жасларын жеңи менен бир сыпырып, тап Қасымды танымай турғандай таңданып қарады. Соңынан әкесі және есине түсіп кеткендей:

— Аға!—деп және өкирип жылап жиберди.

— Жылама балам, ағаң хәзир келеди.

Бірақ енди ол Қасымның сөзине қулақ аспады. Тап баяғы турысында саз даўысқа салып жибере берди.

Жас баланың жылағаны айып емес. Бірақ мына баланың жылауы келиншекке көбирек тәсир етип атырған еди. Оның тап бауыры езилип кеткендей баласынан бес бетер. Дөп-дөңгелек бота көзлериннің ишине жас толып кетипти.

Қасым булардың алдында не ислеуін билмей қалған бир гүнакар адамдай жалтақ-жалтақ қарады. Сонынан хаялдан әстен ғана сорады.

— Бул баланың әкесі қайда?

— Хә, анау жайда.

Шамамда оның «күйеуім операция болып атыр»—деп зайтыуға тили айланбады. «Хә, анау жайда»—деп қолы менен операция бөлмесін нусқаған еди.

Адам дегеннің өзі де бир кәруан сарайға келип түпеген кәруанға усайды. Бүгін бар, ертең жоқ. Солай болса да адамзат өмиринен ең әзиз нәрсе балмаса керек. Жаслықта адам буны сезбейди. Бірақ изи шатақ.

Соның ушында оның көзине ақ халат кийген хәр бир адам, бирден, Хәким Улықпанның өзи болып көринген еди. Қәне енди, сол Улықпаны Хәким мына бир нәрестениң дәртине дәрман тауып бере алса?

— Сиз, қапа болмаңыз, күйеуиңиз жақсы болып кетеди,—деди Қасым.

Хаял:

— Айтқаныңыз келсин.—деп сыбырланды. Соның арасында иштен ақ халат кийген бир врач шықты да:

— Өтинип сораймыз, жеңге, баланы бул жерден алып кетин. Операцияға кесент берип атырсызлар,—деди.

Илажсыз қалған хаял, баланы жерден көтерип алып, көкирегине басты да тас соқпақ арқалы жүрип кетти.

Көп жерлерге барғанша баланың:

— Аға!—деп бақырған, буулығып шыққан дауысы еситилди де турды.

Қасым енди бул скамейкада узақ отыра алмаслығын билди де орнынан турып кеткен еди. Ол қалай болмасын бир аулағырақ жерге барып отырыуды қалер еди. Соның ушын да кеселхананың сыртқы соқпақларын аралап бираз жүрди. Ең шеттеги ернеклери опырылып қалған бир скамейкаға барып отырды.

Қапталына және қайрылып қарады. Бул жер өлиханаға жақын екен. Арасы жүз метрдей келетуғын бәлент бир дийуалдың қапталына еки табыт сүйеули турыпты. Және кеули бузылғандай болды. Орнынан турып жүрип кетти.

Терапия бөлиmine жақынлаған жериндеги скамейкада Қасым Шамурат пенен ушырасып қалды. Қасым бул адамды бурыннан-ақ танытуғын еди. Буннан он жыл бурын ол районлық партия конференциясында ашықтан-ашық райком секретарын критикалаған еди.

Критика әдеуир тәсирли болды. Бирақ делегация ағзаларының хәммеси де албырап қалды. Себеби усы күнге шекем биринши секретарьды минеп көрмеген. Солай болса да Шамурат өз кеулиндегисин айтты. Буннан кейин жағымпазлардың әбден жолы жүрисип кетти.

— Пүткил районымыздың атасы болған Төре Мырзавичтиң шәнине дақ келтирди. Бундай адамның хәтте бизиң районда жасауға хуқықы жоқ!—деди трибунаға шығып есерленип сөйлеген биреулер.

— Мен халықтың мәпин айтып атырман!—деди Шамурат.

— Саған еле халықтың мәпин ойлауға ертерек!—деп бақырып таслады секретарь.

Соннан баслап Шамурат Шерназаровичтиң дәулеті жүриспей қалды. Ол райондағы белгили бир мектеп-тиң директоры еди. Көп кешикпей-ақ жумыстан алынды. Пахта терими дәуиринде суўға кетип өлген бир оқыўшы баланың үстинен жынаятлы ис қозғалып, директор енди «адам өлтириўде қатнасқан»—деп айып-ланды.

— Егер баслауыш класс балаларын пахта теримине мәжбүрлемегенде, бәлки бундай аўхал болмас еди,—деди судта Шамурат. Бул ўақия балалардың түсликке шыққан ўағында жүз берипти. Басында муғаллими де бар екен. Бирақ ол бригадирдиң үйинен чай ишиўге кеткен. Усындай бир ўақытта төртинши класстың төрт баласы балалардан бөлинип кетипти де жапқа барып шомылған. Олардың биреуи жүзиўди билмейди екен. Суўға кетип өлипти...

Хәтте бул ўақия еки жыл бурын жүз берген болып, Шамурат ол ўақытлары оқыў бөлиминиң баслығы болып ислеген. Сол ўақыттың өзинде-ақ райОНО да қаралып, мектеп директоры жумыстан босатылып, орнына Шамурат Шерназарович директор болған еди. Енди бул күнликте райком секретары директордан өш алыў ушын төрели қылмыс таба алмағанда, мектепте бурынырақ болып өткен бир қылмысты Шамураттың мойнына жаўған да жиберген. Буған қатты ызасы келген Шамурат жоқары жақлардың хәммесине арза жазған. Бирақ арзаның жуўмағы райкомда келип тоқтай бергенде, оның тилеклери инабатқа алынбаған. Шамурат болса төрт жылға судланған. Соның арасында елимизде қайта қурыў дәуири басланып кетти, Оның жазықсыз екенлиги тастыйықланып: бир ярым жылда қайтып келген еди. Қасым оның хәзир де районда мектеп директоры болып ислеп атырғанын еситкен. Ал бүгин болса тосаттан бул жерде ушыратып қалды.

Шамурат пүткиллей шаршап болдырған. Шашлары пахтадай болып ағарып кеткен еди. Ол басқа факультетти питкерген болса да, университетте бир қатар оқыды. Соның ушында булар бирин-бири жүдә жақсы таныўтуғын еди.

— Жағдайларың қалай, достым?..

— Эй, жаман емес. Денсаулықты пүткіллей беріп алғанбыз ғой,—деді ол налып.

— Зыяны жоқ, тезден тәуір болып кетесен.

— Айтқаның келсин. Бірақ науқас деген де бір жабысса шатақ екен. Студентлик уақытта қара нанды бөлісіп жегеніміз бенен соңынан хәмме хәр жаққа тарыдай шашылып кеттик ғой. Көп жыллардан берли бир-биреуді көре алмадық. Докторлық атақ алды. — деп еситтим, құтлы болсын.

— Рахмет. Сизде қандай жаңалықтар бар?—достым.

— Бар ғой.

— Қандай?

— Арзагөй,—деп күлді ол.

— Пай қойшы, сен де қаяқтағыны айттың-ау.

— Солай.. жақынға шекем хақыйқат ізлеген адамлардың бәрин арзагөй,—деп келді ғой. Яғный жалахор.

— Туұры, бизлерде жалахорлар да көп. Бірақ мен сениң жалахор емеслигиңди билемен.

— Рахмет, әйтеуір солардың қатарына кирип кетемен бе.—деп жаным қалмайды. Арза жазып, хәз ететуғын адамлар да бар. Бірақ өзің билесен, мен ондайлардан емеспен.

— Сени хәшким ондай,—деп ойламайды ғой. Сонда неге бунша қорқасан?

— Қорықпай не қыламыз. Хәзир адамлардың түсиниги де хәр қыйлы болып кетти. Бир жазыушы отағасы айтып еди. Бурын «жазыушы» деп айтса халықтың арасында көкиректі керип отыратуғын едик. Себеби, жазыушы деген мыңнан, миллионнан шығады. Бул үлкен талант. Хәзир «мынау жазыушы»—десе, адамлар сол жерден қашып кетиуге асығатуғын болды. Демек, адамлар арзагөйлердің бәрин «жазыушы» деп атап данышпан адамлардың да атына дақ келтирди.

— Бул да дурыс шығар. Бірақ арзагөй адамлардың хақыйқый жазыушы болып кеткени жоқ ғой.

— Мен де соны айтып атырман. Өзим бәрхама хақыйқатлық ушын гүрестим. Кимнің қандай постта тұрыуына қарамастан өз кемшилигин бетине айттым. Буны мен өз бахтымды ойлап емес, бәлки халықтың бахтын ойлап иследим. Халықтың көпшилигинің сауаты аз. Тек жоқарыдан берилген буйрық арқалы ғана ислеп үйренип қалған. Биз оларды өз қәдириң

билиуге, өзінше ойланып іслеуге үйретиуиміз керек болды.

Өзінен зәрре жоқары адамлар алдында бағынып, жұмыс іслеу бизиң ушын әдетке айланды. Олардың айтқан сөзи туұры ма, натуұры ма? Бәрибир орынлау керек,—деп түсиндик. Ақыры бул сол ески заманлардан қалған сарқыт емес пе? Бәриміз бир адамға бағынып жұмыс қылдық. Ақыры не болды? Туұры, бизде ҳәр бир дийхан данышпан бола алмауы мүмкин. Бирақ өз жолын саррас билетугын, билимли, илимли интеллигенциямыз қайда?.. Билгенлерин айта алмай бүгилип, олар да жалғыз адамның жалған сөзлерин қуұатлап, қол шаппатлап кеткен жоқ па?.. Мен тек соларға ғана күйемен.

Садағаң кетсйин, жайы жәннетте болғыр бизиң жездемиз Палұанияз «ағаш қуйрық» бир иретинде айтып еди: «Шамурат иним, егер «жас үлкенлер» мына пахтаны ақ емес, қарақоқшыл екен» деп айтса, сен қазанның күйесиндей екен»—деп жууап қайтарғайсаң. Сонда ғана исиң жүрисип кете береді» деп.

Жездей астарлап айтсада ашшы қақыйқатты айтып еди. Бирақ мен көнбедим. Егер қара бояу менен бояп тасланбаса, пахтаның бәрибир ақ болатуғынлығың, ал қазанның күйеси ҳеш уақытта да ақ болмайтұғынын сол уақыттағы жас үлкенлердиң бетине айтқанмань. Соның ушында қуудаландым. Ел арасындағы «қақыйқатлық ийиледи, бирақ сынбайды» деген сөзлер оғада дұрыс екен. Көп машақатлар менен мен бурынғы өз орыныма қайттым. Мен жеңип шықтым. Бирақ жеңилген жерлерим де көп. Ден саулығымнан айрылдым. Тюрмаға түсип қалғанымға қапа болып, ҳаялым қазаланды. Адам баласын қайта тәрбиялау қыйын нәрсе. Қақыйқатлық болса бизиң қанымызға сицип кеткен. Соның ушында гүрестим.

— Өмирдиң өзи де қақыйқат ушын гүрес ғой. Бирақ буның таслы соқпақларының көп болатуғынын данышпанлар ашық айтқан,—деди Қасым.

— Ал енди, өзиң қалайсаң, достым?—деди Шамурат.

— Биз де жаман емеспиз. Төрт-бес айда бир ирет кеселханаға түсип турамыз.

— Неге?.. Қақыйқатлықтың ең гүзар жолы илим емес пе? Мен ғой, усыншама шырылдыудың бәрин

илимге жумсағанда, бул ўақытқа шекем қашшан академик болып кетер едим,—деп еле әрман стемен.

— Тубалаў дәуири илимпазларды аяп қойды ма? Ағасы барлар, аброй, қәтереси барлардың бәри сызықтан сүрінбей өтті. Ал бизлер болсақ, докторлықтың өзиш үш мәртебе жақладық. Тап тили менен қус услап турса да биздей жетимлерге қыйын болды ғой. Биринши, докторлық жақлағанымнан кейин де он жылдай сандалып жүрдим. Соның бәри жүрекке ләрзем берди де, мотор бирден истен шығып қалды.

— Солай ма?.. Мен сени әйтеуір жетпис жетинши жылы докторлық жумысын жақлады,—деп еситип едим-аў.

— Аўа.. Оннан берли де он жылдай ўақыт өтип кетти ғой. Диплом болса жақында қолымызға тийди.

— Зыяны жоқ. Ҳештең кеш жақсы. Қалай болса да мәқсетиңнің орынланғаны жақсы. Буннан кейинги әңгиме сол узақ студентлик жылларға барып тақалды. Жаслығы бир студентлик жатақханада өткен бул еки киси, қайсы қызларға сөз салғанлығын, кимлер менен танца ойнағанлығын толып-тасып сөйлер еди.

Сол жыллары булардың екеуи де ТашМИ диң жатақханасына қатнаған. Бирақ булардың бир де биреуи врач қызларға үйлене алмай қалған екен. Солардан төртбесеуи бирден бул жерде тәжирийбели врач болып ислеиди. Әсиресе, олар сол жыллардың өзінде-ақ Шамуратты «Шәлтик»—деп атап күлисетуғын еди. Шамурат Алмагүл деген бир қызды алатуғын да болып жүрип еди, әйтеуір изи келиспеди. Арадан жигирма бес жыл өткеннен кейин ушырасыулар бәринен қызық болды. Амаў күни Алмагүл хәзиллесип медсестраға:

— Мына кисини жуўанлаў ийне менен шанша бер,— деп айтыпты.

— Пай, бир қызық болды,—деп Шамурат ишексилеси қатып күледи. Қулласы, екеуи күн батқанша бир скамейкада отырып қалды. Соңынан Шамурат саатына қарады да:

— Уақыт болып қалыпты. Мен қайтпасам болмайды,—деп орнынан турды. Қасым да хошласып, өз палатасына қарай кетти. Жолда киятырып, бағанағы гүжим түбиндеги баласын қушақлап турған келиншекке ушырасып қалды. Бул иретте оның жанында баласы жоқ еди.

— Қалай, күйеуиңиздиң жағдайы жақсы ма?

— Жақсы, рахмет. Врачларға сондай миннетдар болып киятырман. Тап әжелдің аузынан алып қалыпты.

— Қай жери ауырып еди?

— Тосаттан аварияға ушырап қалды ғой.—Қаял басқа иркілмеді. Бул хабарды тезден баласына жеткізгиси келгендей, тас соқпақ арқалы дәрұазаға қарай жууырып кетти.

Қасым бірден иркілді.

Врачлар бир теңи-тайы жоқ адамлар-дә. Бир майдашның ишинде бир семьяға үлкен бахыт бағышлады. Қасым бағана сол кишкене баланың көз жасларынан әдеуір тәсирленип еди. Сол бала жыламаса екен. Улыұма адам баласының жыламағаны жақсы. Ақ халат кийген адамлар... Булар шынында да пүткіл адамзатқа бахыт алып келиушилер ғой.

Кеш кирип, тас соқпақ ернегиндеги лампочкалардың бәри жанып, әтирап бірден жап-жарық болып кетти. Тегис тротуарды жарып өтті де, Қасым өз палатасына қарай қәдем таслады.

22.

Ертеңине азанда палатаға Қасымның келиншеги— Улмекен келди. Бир түйетауықты түүел писирип алып, келипти. Айтпақшы болған басқа да жаңалықлары көп. Тарийхшылардың пүткіл жер жүзлик ассоциациясы Қасымды ендиги жылы Ҳиндстанның Қалькутта қаласында болатуғын симпозиумға шақырыпты. Мирәтнама ең дәслеп Мурат Мухамедовичке келген болса керек. Академик симпозиумның негизинен Шумерлер мәденияты тарийхы менен сабақлас екенлигин сезип қалыпты да, «бул мәселе менен көбирек Нөкисли шәкиртлеримнің бири шуғылланады,—деп айтса керек. Мирәтнамада Мурат Мухамедович пенен бир қатарда Қасымның фамилиясы да жазылған еди. «Рахмет, устаз бизди ядынан шығармапты»—деп ойланып қалды Қасым. Мурат Мухамедович кеше Қасымның үйине де қоңырау еткен. Бирақ Қасымның кеселханада жатырғанлығын еситип, айтпақшы болған сөзлери аузында қалған. Тек өзиннің асығыс Парижға кетип баратырғанлығы қаққында ғана хабарлаған. Басқа ауысық-аспай сөзи жоқ.

Тауықтың гөши тез желинди. Бирақ Қасым бир нәр-

сеге алаң болып қалғандай бірден тақатсызланды. Бұл да болса оның өз ұстазының меңірібанлығы, илимди жанындай сүйіушилігине байланысly еди. Соның ұшын болса керек, хәтте ол Улмекен палатадан шығып кеткеннен кейін де өз-өзіннен кеуілленіп, палатаның ишінде арман-берман жүрди. Және де ядына сол докторлық жұмысты қолына алған күнлери түсіп кетти.

...Қасым Қыпшақлар хәққындағы бапты жазып пикергеннен кейін, ноғайлылар хәққындағы проблеманы қолға алған еди.

Қарақалпақ халқының өтмиши де жүдә қызық. Бұл халық өзіннің яки ярым әсирлік өмирин Ноғайлы деп атаған. Тарийхый дереклердің бәри де бұл пикирди анық тастыйықлайды. Бирақ не ұшын Ноғайлы—деп атанды? Бұл жағын толық анықлап беріу Қасымның қәлемине тийисли еди. Он тоғызыншы әсирде жасаған қарақалпақ классик шайырларының бири Өтеш:

Оны Өтеш шежиреден көрмишлер,
Соның аз-кем жерин айтып бермишлер,
Ол ноғайлы қарақалпақ дермишлер,
Бүлгишилик пенен жүрген дүньяда...

Сол шежире қай жерде сақланады екен өзи? Тууры.. Ноғай мырза тарийхта болған адам. Оның жасаған заманы бир мың үш жүз қырқыншы хәм алпысыншы жыллары... Қыпшақ даласындағы барлық түрк тиллес халықларға басшылық еткен, моңғоллардың ең исе-нимли адамы. Ел арасынан шыққан ең биринши Әмир. Шыңғыс әуладларының биринің қызына үйленген. Бир нешше түркий халықларды изине ертип, «Ноғайлы»—деген бирлеспеге бириктирген. «Оның аты басқа түрк тиллес халықлар мәдениаты тарийхында да бар. Бирақ солай болса да қарақалпақлар менен хәзирги Кавказ ноғайлары оны өзіннің бабасы деп таныйды. Басқа түрк тиллес халықлар он төртинши әсирдің екінши ярымында-ақ, өз алдына бөлинип кетеди. Ал, қарақалпақлар болса тап он алтыншы әсирдің екінши ярымына шөкем өзлерин «ноғайлылар» деп атайды.

Қасым ноғайлылар проблемасына қол ұрғаннан еки ай кейін, оны Мурат Мухамедович өз алдына шақырып алған еди.

— Мениңше, бұл проблеманың қарақалпақлар ме-

пен байланысly жағын шешіу ушын маңғытлар хәм қоңыратлар проблемасын шешіу керек.

— Не ушын?

— Себеби, маңғытлар менен қоңыратлар қарақалпақ халқының тийкары ғой. Өзиң билесең, қарақалпақ халқы Қоңырат хәм Мүйтен, тағы да Қытай, Қыпшақ, Кенегес, Маңғыт қәуимлеринен қуралған еки арыстан турады. Бул ҳаққында классик шайыр Бердақ өз шежи-ресинде:

Қоңырат тапты бир арысын,
Маңғыт тапты бир арасын,
Өзге ағаштың бәрисин,
Басқаларға салған екен, —

деп Қоңырат пенен Маңғытты елди пайда етиуши еки арыс, деп таныған болса, қарақалпақ халқының белги-ли алты қәуимнен туратуғыны ҳаққында:

Мүйтен, Қоңырат, Қытай, Қыпшақ,
Кенегес, Маңғыт (Ақпышақ),
Бәри алты руу қарақалпақ,
Хорезмди жайлаған екен, —

деп жазған.

Демек, бул еки арыс бирден пайда болған емес. Бул шынында да тарийхты тастыйықлаушы хұжжет. Бердақтың «Кенегес, Маңғыт—Ақпышақ» деп отырғаны, сол Шыңғыс ханның Ноғайға «ел бийлеуиңе рухсат етемен»—деп ақ пышақты инам еткенлигин айтып отырған болыуы итимал. Себеби, Ноғайдың өзи де Маңғыт қәуиминен шыққан еди. Шыңғыс хан Қыпшақ даласын басып алғаннан кейин Маңғыт пенен Қоңыраттың абройының әдеуир өскенлиги байқалады. Дәслеп қоңыратлылар күшли болса да, соңынан Ноғайға арқа сүйеп кетип, маңғытлардың мәртебеси әдеуир өсип кетти.

Хәтте он төртинши әсирдеги рус жылнамаларының өзинде де «Бурын Маңғытлар, деп аталған, ноғайлылар келди»—деген сөзлерди оқыймыз.

Бирақ айырым алымлар: «Маңғыт пенен Қоңырат қәуимлери Моңғоллар менен келди»—деп жорыйды. Бул пүткиллей қәте.

Қоңырат пенен Маңғыт қәуимлериниң Шыңғыс хан басып алмастан бурын-ақ Орта Азия хәм Волга бойларын жайлағаны ҳаққында Бернштам хәм В. Бартольд

өз пикирлерин кескин айтқан. Ал, орта әсир тарийхшысы Рузбахан Исфаҳаний болса: «Алтын орданың өзбек бирлеспесиниң өзи тарийхта белғили болған үш халықты пайда етти. 1) Өзбеклер. 2) Қазақлар. 3) Маңғытлар. Демек, Маңғыт қәуиминиң өзи де сол дәуирдиң өзинде хәтте халық дәрежесине ерискен. Кейинги дәуирде Алтын Орданы изертлеген Шохан Уәлийханов Маңғытлар—деген атамаға хәмме уақыт «Қарақалпақлар» деген түсиник береди. Бул алым Қоңыратлар менен Маңғытлардың моңғоллардың бастырып келгенинен бурын ақ бар екенин дәлиллей келип: «Шыңғыс хан бастырып келместен бурынырақ Қыпшақ даласын жайлап, хәтте халық дәрежесине ерискен қырғызлар, маңғытлар (яки болмаса қарақалпақлар) (Шохан Уәлийханов) хәм Уранхай деп аталған ири қәуимлер бар еди» деп жазылған еди.

Демек, ноғай Мырза усы Маңғытлар—деп аталған қарақалпақлар тайпасынан шыққан екен. Оны халық тарийхынан ажыратып, өзгеше изертлеп болмайды.

Алтын Орданың буннан кейинги үш әсирлик тарийхының өзи де усы Маңғытлар тарийхы менен сабақлас.

Ноғайдың өзи хан болған адам емес. Эмир атанған. Демек, онда моңғолдың қаны жоқ. Түрк тайпалас халықлар арасынан шыққан. Бирақ оның әуладлары болған Тоқтамыс пенен Тойхожа уғлан кейинирек хан дәрежесине ерискенлиги хәққинда айтылады. Сол дәуирдиң талас-тартылысларының өзи олардың үрим-путақларына шекем қырып жиберген.

Он төртинши әсирдиң орталарына келип, маңғытлардан шыққан және бир эмир тарийх минберине көтериледи. Бул—Едиге еди. Едиге Тоқтамыс пенен тууысқан болыуына қарамастан оған қарсы шықты. Тоқтамыстың әуладларының бәрин қуртып жиберди. Солай етип Алтын Ордада Маңғыт эмирлериниң екінши дәуири басланды. Едиге қарадан шыққан қара табан болыуына қарамастан өз батырлығы менен аты шығып кеткен қайсар хәм жауыз адам болған. Қылыштың күши менен көп ғана еллерди қолға киргизген. Оның балалары Нуратдин, Керимберди, Кейкавус атасының жолын дауам етип, Хорезм хәм Туркстан жеринде қатал сауашлар алып барады. Нуратдинниң баласы Орыс он бесинши әсирдиң орталарында Туркстанды ийеледи де қазақ пенен қарақалпақларды бириктирип, өзін хан

деп дағазалады. Буннан кейін өз шегараларын кеңейтип, Өзген қаласын құрды да баласы Оққасты хан етип тикледі. Қарақалпақ деген атаманың қайта тиклениуі де, халықтың өз бабасын Оққас—деп таңуы да мине, усы жерден басланады. Бірақ бул жағдай көпке созылмайды. Темур әуладлары тәрәпинен Өзген қайтадан жаулап алынады. Қарақалпақлар Оққастың баллары Мууса, Жамғырлы хәм Асанның жәрдемінде және ата журты деп есаплаған Едил Жайық бойларына қарай қашады.

Бул жердеги халықтың көпшилиги сол Ноғай әмирдин құрметине Ноғайлы—деп аталар еди. Олар сол Маңғытлар атамасында жүргенлиги ушын Ноғайлыға қосылып өтә кетеди. Бул үлкеде Едиге әуладларының тәсириниң күшли болғанлығы сонша, хәтте бас әмирге Едиге, оның орынбасарларына Нуратдин, Кейкавуд деген атақлар берилген. Бизин бабамыз—деп есапланған Мууса, ол жерде едигелик мәнсапқа көтерилген еди. Солай етип он алтыншы әсирдин өзінде де бул жерде Ноғай ханлығы дүзиліп, ол бир нешше бөлеклерге бөлиніп «аға султан»—деген ат пенен Едиге әуладлары тәрәпинен басқарылды. Бул Едигениң ақлығы Оққас әуладлары деп аталған: Мууса, Шийқым, Шайх Мамай, Сейтек, Қасым, Досым, Алшағыр, Қазый, Орақ Қосай, Юсип хәм Исмайыл.

Булардан айырымлары «Едиге», «Қазый», «Орақ», «Алшағыр», «Ер Қосай», «Ер Көкше», «Ер Шора» лар арасында дәстан болып тарқалып кеткен.

Мурат Мухамедович бул пикирлерди тарийх илиминиң соңғы жетискенликлерин нәзерде тутып айтқан еди. Соның ушында бул шешим П. П. Иванов, С. П. Толстов пикирлери менен сабақлас. Тарийх илиминде сондай анықлама бар: «Қарақалпақлар ол алтыншы әсирдин екинши ярымында Ноғайлы аўқамынан бөлиніп шыққан. Дүньяда қарақалпақ тилине ең жақын тил, поғай тили».

— Қызық... Өзи құрттай, бірақ тарийхы таўдай...

Қасым узақ ойланып палатаның ортасында тоқтап қалды. Бул пикирлерди дәлийллеп шығыу да аңсат емес еди. Бірақ тарийх илиминиң бир жақсы тәрәплери бар. Ол тек узақ дәўирдин хұжжетлерине бағынады.

Өз пикирин дәлийллеп шығыу ушын ол Москва, Ленинград, Қазан, Уфа, Ташкент, Оренбург, Алма-Ата

архив ҳам китапханаларында узақ Ұақытлар қалып кетти. Тема қызық болыуы менен бир қатар қыйын да еди. Олардың хәммесин жеңип шығыуға тырысты. Солайынша бул машақатлы жұмыстың және бир бабы тайын болған еди.

23.

Сол күни таңға жақын Өтемис қайтыс болды. Әжел адамды өмиринше аңлып жүреді, бирақ бир күннің өзінде-ақ алып кетеді деген сөз дурыс екен. Палатадағы хешбир адамның «Өтемис өлип қалыуы мүмкин»— деген пикир сирә қыялына да келген жоқ еди.

Күлкили сөзлер айтып, бәрхама өзін жубатып жүретуғын бул адам, басқа наўқасларға қарағанда да әдеуір қуўнақ сыяқлы көринетуғын еди. Бирақ жақында ғана хаялы келип кетип «совхоз директоры қамалды» деген хабарды айтқаннан кейин оның мәниси болмады. Ол директорды хеш қашан «қамалады» деп ойламаған еди. Себеби баслықтың айтыуы бойынша оның қолы жетпейтуғын жерлері жоқ. Ташкентте де, Москвада да тау сыяқлы тосып туратуғын жәрдемшилери бар екен.

Өтемис сол райком секретарының өзгерген күнинің ертенине-ақ әдеуір қорқып еди. Бирақ областьтан жетип келген ревизия жетерли кемшилик таба алмады. Кемшилик тап соқырға таяқ услатқандай белгили еди. Ревизор оны көргиси де келмеді. Тап баяғы тексеріушилер сыяқлы алты күн арақ ишип жатты да, бир-еки қойдың геллесин мүнжип жеп, ауыз толтырып айтқандай кемшилиги жоқ»—деп бир справка жазып берди де жөніне кетти. Бурын ревизор келсе бәрхама бас бухгалтердің үйінде болатуғын еди. Бул иретінде баслықтың үйинде болды. Өтемис мәселениң төркинине еле де исенгиси келмегендей баслықтан сорады:

— Ревизордың бул иреттеги кемшиликти көрмей кетиўин қалай түсинсе болады, өтеғасы? Ырастанда аман қалдық па?

— Аузыңды жап. Әй, алағайым ақмақ!

— Солай болса да хәзир заман басқаша емес пе?— деди Өтемис түсинбей.

— Заман басқаша болғанда саған хұкимет кадрды

космостан алып келип бере ме? Бурын ондай болсақ, енди бундай боласаң.

— Ендиги жағын орнына қоярмыз-ау. Бирақ басқа тәрәпи шатақ ғой.

— Шатақ болса соны туұрылау керек.

— Бурынғы кемшилигимизди дүзетемиз,—деп және басымызға бәленн арттырып алмайық.

— Сениң оның менен не жумысың бар. Айтқанды орынла. Уассалам!

— Оны түсинип турман-дә, бирақ қайта қурыу дәуири басланды ғой!

— Хау, есиң бар ма? Қайта қурыу деген бир жылда болады,—деп ойлайсаң ба? Дәрьяны бирден бөгеп болады ма? Болмайды. Оны бөгеу ушын алдын бир нешше машина тас. соңынан және бир нешше машина ағаш, бауланған от-шөплерди таслайсаң. Оның арасынан да бес-алты күнге шекем сылдырлап суулар ағып турады. Қайта қурыу деген де тап сондай. Адамлар бөгетке топырақ излеп жүргенде, бизлер бурынғы қылмысларымызды жасырып, жоқ қылыуымыз керек.

— Әй, билмедим-ау.

Соның арасында да жылдырымдай жылжып еки жыл өтип кетти. Буның арасында совхозда бир жыллық планды орынлап, кемшиликлердин бәри де кейинде көмилип қалып атырған сыяқлы еди. Өтемис дәслеп баслығының құдиретине исенбеген болса, енди өзинше исене баслады. Хәтте соның арасында да және бир ревизия келди. Олар да бурынғы тексеріудин жуумағын қууатлады. Енди Өтемиске де, баслыққа да қәуип жоқ сыяқлы еди. Бас бухгалтер оған көп қууанып кетти де арақ ишиуге зор берип жиберди. Буның барлығы жүрекке тәсир етти де кеселханаға келип түсти...

Оның денсаулығы әбден дүзеліп кеткендей болып, хәтте докторлар оның үйине қайтыуына рухсат та берген еди.

— Биз аттай болып кеттик. Енди өзлериңиз де үйле-риңизге аман-есен қайтын,—деп айтқан күни кеште, директордың қамаққа алынғанлығы хаққындағы хабар палатаға келип жеткен еди. Соннан кейин-ақ Өтемистің мәниси болмады.

Бәрине себепши болған мектеп оқыушылары екен. «Биз есимизди билгеннен бери совхозда пахта теремиз. Бирақ өмиримизше бир тийин пул алып көрмедик»—

деп жоқарыға арза жазыпты. Соңынан комиссия келип, ведомостьларды тексерип көрсе, аўхал шатақ. Балалардың бәрине де ведомость дүзилип, сыртынан қол қойылып жиберилген екен.

Оның үстине директордың сүйенген тауы болған адамлардан төртеуі қамаққа алынып, олардың жұмыстарында да совхозға байланысly былғасықлар табылыпты.

Өтемис бул мәселеде өзиниң де ең баслы айыпкер екенлигин сезер еди. Соның ушында оның жүреги бундай аласапыран ўақыяларға төтепки бере алмады... Тири адам өз күнин көреди. Бирақ өлим адамзат басындағы ең аўыр мүсийбет...

Палатаның иши бирден тым-тырыс болып қалды. Хешким иллә деп аўыз ашпайды. Бир-бири менен сөйлеспейди. Хәр күни палатада хеш кимге сөз бермей жүретуғын Өтемис енди адамлар арасында жоқ. Енди ол палатаға да қайтып келмейди. Аўылына да қайтып бармайды. Әлле қандай бир совхозда бас бухгалтер болып ислеп атырған Өтемис деген адамның деми пүткиллей таўсылған...

Хаялы бийшара да оны жақын арада өлип қалар,— деп ойлаған жоқ еди. Кишкене баласы емизиўли екен. Ол еле әкесиниң қандай адам екенлигин де оңлап билмейди. Ең үлкен баласы студент екен. Соңғы мәртебе келгенде Өтемис оны қушақлап турып әдеўир жылаған еди. Адам өзиниң өлимин алдын бурын-ақ сеземекен, әйтеўир сол иретинде Өтемис көп жылады. Сол ўақытлары баласы да әкесин ең соңғы мәртебе көрип атырғанлығын сезген жоқ. Палатадағы адамлар болса «Өтемисниң өлип қалыуы мүмкин»—деп ойламады. Оның өзинде де хәтте бундай ойдың нам-нышаны жоқ еди. Тек те:

— Докторлар үйге қайтыўға рухсат берип атыр, балам. Буларға да көп рахмет. Қууанғанынан, жылағым келип турса керек, деп айтқан еди.

Хәзир сол жағдайды өз көзи менен көрген хәрқандай адам да «Өтемис қууанғанынан жылаған екен — деген ойға бара алмас еди.

Бул күни Қасым хеш қандай уйықлай алмады. Өтемис оның көзине хәр қыйлы формада көринер еди.

Шынында да бул адамның характери әдеўир қоспалы болып көринеди. Соның ушында Қасым оның хә-

рекетин бир жағынан жаман көріп қалған болса, екінші жағынан аяй бастады.

Өтемистиң жаслық ұағы бәрхама жетіспеушілікпен өтті. Әкесі фронтта қазаланған. Соңынан анасы да өліп, пүткіллей жетім болып қалған еді. Ол жаслығынан-ақ «кисі хақы болады» деп биреудің бір тийинін алмайтуғын болып өсті. Бірақ буның бәрине оның сол ұақытта колхозда баслық болып іслеген жездесі Жумамурат айыплы. Жалғыз қайнимді үлкен адам етип тәрбияламасам болмайды,—деп ауылдағы нәхән дүканды алып берді. Буның менен де Өтемистиң иси бірден жүриси кете қойған жоқ. Сонда жездесі оны алдына шақырып алып, өз кеңесін беріп еді.

— Сениң етиң душшы. Бундай жағдайда бірден кем бола қалмайсаң, Егер мениң айтқанымды қылсаң адамларды алдап үйрен. Сонда исиң жүриси кетеди.—деп айтқан.

— Алдағанда не іслеуім керек?

— Товардың хәр бир метри екі сом қырық тийин ба? Сен, көзіңді жум да үш сом қырық тийиннан сата бер. Өтемис солай етті де хәр бир заттың үстине бир сомнан қосып сата берді. Қараса бир айдың ишінде бірден-ақ байып кетіпти. Соңынан бул сумлығын және дауам ете берді.

Бул жағдайды сезгенлер де көп болды. Он адам биригип, Өтемистиң үстине арза да жазды. Семіз папкасын қолтықлап районнан келген бир сары кисі екі күн дүканды қулыплап қойып тексерді. Тапқан өләмәта кемшилигі де жоқ. Жумамурат ағаның үйінде қойдың жамбасын кемиріп, бир ақшам жатты да, ертеине ерни ушық-ушық болып, бир пачка бесликті қалтасына басып, бир таза костюм-шалбар кийіп алып, районға қарай қайтты. Өтемистиң бул шығыны болса, он күнлик саудасынан асып кеткен жоқ. Қайтама планды артығы менен орынлағаны ушын райПО ның баслығы буған алғыс жәриялапты.

Арза жазған адам колхоздың баслығынан ақырет есите бергени ушын соңынан адамлар арза жазғанды да қойды.

Өтемис буннан кейін де бес жылдай дүканшы болып, ауылды әдеуір үйтіп еді. Соңынан иси патыратқа дөңіп кетті де райПО ға қарай қашты. Ол жерде де екі-үш жылдай іследи. Енді «қылмысларымның изи

басылсын»—дегендей, районда почта бөлімінің басы-ғы болып ісledi. Буннан кейін Жумамурат аға бірден қайтыс болып қалды да, Өтемис өзине қорған болған дай өзге жас үлкенлер ізлей баслады. Жумамурат ағаның жийени Палмурат совхоз директоры болып тайышланды да буның иси және жүрисип кетти. Оған тап усундай тайпадағы бир бас бухгалтер керек екен. Бирақ Өтемисте диплом жоқ еди. Ол енди ауыл-хожалық техникумында сырттан оқыды

Ақырында Өтемис сондай бир ойларға барып қалды. «Бул дүньяда жасаған адамның бир сүйенгендэй тауы болса болды. Ол ҳеш қашан ҳеш нәрседен сүрникпейди. Баслық болған адам бахытлы. Оның қолы ҳәмме жаққа созса жетеди. Қылмыс іслеп атырғанын өзи де сезеди. Бирақ бул қылмыстан жоқары жақтағы адамлардың бәри хабардар». Ол жас үлкен «тек»—деп бир айтса болды. Өтемисти орнынан қозғайман дегеннің бәри телнектей ушып кете береди.

Соның ушында ол ҳәтте өз қылмысынан да қорықпас еди. Усундай себеплер менен ол бул жолдағы тапқырлығына мақтанып, арғы жағы беккем адам екенлигине марапатланып, айтыўға болмайтуғын сырларды бирден ақтарып салып, «ағам барда, арқам тамда». Маған ҳеш нәрсе тәсир ете алмайды,—деп жүрген еди.

Бул жағынан қарағанда ол әбден ақ көкирек, яки қылмыстың өзин де әйтеуир бир нәрсе деп ойлайтуғын сайыз хәм дарқылдақ адам еди.

Мине, ақыбети солай болды. Ҳәр қандай бийдәулетликтің де изинде сорауы болатуғынын кеширек түсинди. Бирақ енди пайдасы жоқ еди. Адам баласы әуел адасса, кейинде жол таба алмайды. Арақ ишип мәс болған адамларға баратырған жолы дурыстай болып көрине береди. Өтемис те тап сондай болды. Ҳаялы сол қаралы хабарды тауып келгенде түни менен арақ ишип отырып, тап айға барып қайтқан адамдай есирип, азанда қолапайсызлығы есине енип, ада болмас қыянетлерди басынан кеширип, қолға түскен адамдай аза кийип отыраp еди.

Ҳәтте урлықшы адамлардың өзи де, өз өмириниң изи қорлық пенен питетуғынын сезеди екен. Бирақ Өтемис өз өмириниң ақыры тап усундай болатуғынын сезген жоқ. «Маған буйрық берип атырғанлар күшке ийе. Мен тек солардың ғана сөзин орынласам болды. Олардың құди-

рети арқалы шексиз бахытқа ерисемен»—деп ойлады. Қайтама сонда өз тапқырлығына үлкен мақтаныш еткен еді... Ақыбети солай болды. Өтемис өз өмири менен үнсіз хошласты.. Изінде тири жетім қалған ол бір бала үйилип-төгилип қала берді. Мүмкін ата өз жұрданы менен жасағанда бұл семья бахытлы болар ма еді!.. Бірақ енди белгисіз. Қарамнан жыйналған дүньяның берекети жоқ. Бір жылға зордан жетер. Тири жан өз күнин көрер. Бірақ адам билип, сезип турып өзін өлимге бағышлау қыйын нәрсе?..

Енди бұл дүньяда Өтемис жоқ. Ол енди хеш қашан қайтып қелмейді...

Палатаның ортасында ояқтан буяққа ерсили-қарсылы жүрген адамлардың бәри де тап усындай қыялда еді...

24.

Бүгін палатадағы бос қалған орынларға және үш адам алып келинди.

Олардың бири орта жасларға келип қалған семиз ки-си, қабағының алды қаймақласқан сүттей жыйрық-жыйрық болып кеткен. Көзін жумып жатқанның өзінде де қабақлары қатмар-қатмар болып туруына қарағанда сирә бөтекеси де ауыратуғын болса керек.

Бұл ки-си Қасымға бұрыннан-ақ таныс Қара тау совхозының директоры Дәрьябай Жайылғанович Палмуратов еді.

Ол хәтте палатаға да өз аяғы менен жүріп келе алмады. Бір жағында медсестра Шәригүл, екінші жағында басына енли телпек кийген еңсеси гүжірейген бір ки-си. Тап сынып кетейін деп тұрған бір затты әлпешлеп алып киятырған адамлардай, алды-артының бәрін абайластырып бақтап, жолда қалып кеткен, табуретканы алып тасламағаны ушын басқаларға бақырыңқырап, толық депели ки-сини төсегине зордан әкелип жатқызды.

Екінші, ерманы жыңғылдай шымыры қатпа бір рус жигити еді. Оны бір көрген адам ауырыу деп те ойламайды. Қәдди тик, хәрекеті жеңил. Өзине де шылт жаңа халат берілген екен. Үстине кийип алған халаты өз кийими сыяқлы түсимли көринеді. Бір қолына ұслап

алған портфелин тумбочканың үстине тартып урды да жән-жағында жатырған адамлар менен әлпайым сәлемлести.

— Здравствуйте.

Көпшилик буған қулағын түрди де басын ийзеп сәлемлести.

— Здравствуйте.

— Борис Михайлович Бойко.

Жигит өз атын, ата тегин, фамилиясын айтып таныстырған болды. Соңынан кроватина барып жатты. Және орнынан турып отырды. Бул жердеги өли тынышлықтан әбден зеригип кетти де портфелинің ишинен бир китапты алып оқыуға киристи.

Үшінши адам ұатандарлық урыс ветераны еди. Ол өзін палатадағы жатырған адамларға әбден таныстырғысы келди ме, кеселханаға келген болса да өңири орден медальларға толған кителин тасламапты. Путьна больницаның көк шалбарын кийип алғаны менен майканың сыртынан китель жамылып, халатын билегине салып орап алған еди.

Ветеран өңири орден, медальларға толы кителин жойтып аларман деп қорықты ма, яки болмаса докторларға абай-сиясат еткиси келди ме, әйтеуир кителин ийгине жамылып алыпты.

Ол басқалардай атын, фамилиясын айтып журт пенен бир майдан танысып отырмады. Қүлимлеген жүзин ҳәр-бир кроватьға қаратып басып ийзеди. Бул оның сол жердеги жатырған адамлар менен сәлемлескени болса керек. Соңынан өз орнына келди де, кителин шешип, табуретканың басына қыстырып, халатын кийинип, кроватина қарай жамбаслап. Дәрьябайдың қасынан кете алмай турған Шәригүлге жүзленди.

— Бир шәйнек шай алып келип бер, қызым.

— Болады ата, бирақ азмаз тоқтап турғын. Мен қыйналып атырған ауыруды таслап кете алмайман. Ҳәзир санитаркалардың биреуин шақыраман.

Ветеран бирден ашыұланды.

— Қырық биринши жылы, зенбиректен оқ жауып турғанда да шай ишип едик. Бул жер еле тынышлық ғой!

Шәригүл оғада сабырлы скен. Оған сөз қайтарған жоқ. Бирден сыртқа шығып кетти де:

— Ҳәзир әкеледи—деп хабарлап, қайтадан наўқастың қапталына келип отырды.

Шамасы, сыртта науқастың изинен келип турған бир қора адам бар көринеди. Бирақ «науқас қатты болып атыр»—деген себеп пенен Шәригүл олардың хеш бирейін де киргизбей атыр.

Қасым бул жерге жаңадан келген адамлардың ишинен тек Дәрьябайды ғана таныды. Дәрьябай Ташкенттеги аўыл-хожалық институтын питкерген. Жасы да Қасым менен қатар жигит. Екеўи бурыннан-ақ бирип-бири жақсы билетуғын таныс еди. Студентлик жыллардағы болып өткен байрам жыйынларында екеўи де жигит-қызлардың бәрин аўзына қаратқан тамада болған. Талдырмаш бел қызлар менен талай мәртебе таңцаға түскен. Солай болса да көриниси, әдеплилиги хәм билмлиги жағынан Қасым басымлау еди. Бирақ байлық араласқан жерде бийсәубет адамның өзи де бахытлы болып кете береді. Дәрьябайдың қалтасы қалыңлау болып, Қасымды да басып озып кетти. Оның әкеси колхозды шыр айландырып турған ферма баслық, ал Қасымның әкеси болса фронтта қазаланған еди.

Студентлик стипендия деген жарықлық жомарт жигиттиң бир күнлик аўқатына да жетпейди. Оннан кейин қалтаң ийт үрип турғаннан соң қызлар менен қыдырыу да қыйын. Сондай қыйынлықтан қутылыу үшін Қасым екшемби күнлери вокзалға шығып, вагоннан ағаш түсирип, азмаз ғәрежет топлаған уақытлары да болған. Бирақ дүньяда сулыу қыз атаулысының бәри де екшемби күнлери қыдырады екен. Күни менен ағаш тасып, қозғалуға дәрманы келмей қалған студенткеште қалайынша киноға барсын.

Усындай жағдайда жүргенде қалтасы қалың жигитлер илип алып өтә кетеді. Соның ушын да Қасымның студентлик дәуирде данқы шыққаны менен де, аты шаппай талай сулыу қызлардан да айрылып қалып еди.

Дәрьябайдың данқы да, аты да бирден шапты. Бирақ ай сайын хәрбир қызға аўыса берип ол да Ташкентте оқыған гилкий сулыу қызлардың бәринен де бос қалған еди.

Қасым Дәрьябайдан жаманлық та көрген жоқ. Айта қалғандай жақсылығы да болмады. Бирақ жүзи таныс жигитлер дегендей бир-бирейин көрсе студентлик күнлерди айтысып, жазылысып қалатуғын еди.

Тәғдирдің иси қызық. Бүгин екеўи және бир пала-таға түсип қалыпты. Бес жыл бирге бир институтта

оқып, бир жатақханада жатпаса да бир қалада оқыған кеуил жақын жорасы еди. Барып сәлемлесиуи керек. Өз аяғы менен келгенде қашшан-ақ бир-бири менен көрисип, апақ-шапақ болып қалған болар еди. Бирақ бул да кеселханаға Қасымға усап ес-түссиз ауқалда келди. Қаншама кеуил жууық танысың болғаны менен бундай жағдайда науқасты қыйнауға қақын жоқ.

Солай болса да Қасым оның менен қалай болмасын ҳал-жағдай сораққысы келип, орнынан турды.

Ол еле көзин ашпастан шалқасына жатырған еди.

— Қалайсан, Дәрьябай достым, жағдайларың жақсы ма?

Ол орнынан қозғалған жоқ. Пәтикке қарап жатып ақ жууап қайтарды.

— Жақсы.

Ол Қасымды таныды ма, яки танымай-ақ жууап қайтарды ма, ол жағы белгисиз. Солай болса да және сорауға тутпақшы еди. Бирақ оның орнына медсестра қыз жууап қайтарды.

— Қасым аға, кеширерсиз, бул адам қатты приступ болған. Соның ушында ҳәзиринше сөйлесиуге болмайды.

Қасым Шәригүлдин сөзинен бир нәрсе аңлағандай аңтаң болып турды да дәрхал төсегине барып жатты.

Соңынан Дәрьябай менен бирге болып өткен уақыяларды есине түсире баслады...

Қасым аспирантураны питкерип, тууры Нөкистеги педагогика институтына жоллама алды.

Бул келген уағында институт студентлери сыртқы районлардың бирине, пахта отаққа жәрдемге кеткен екен.

Факультет деканы қара пәреннен келген бир қаһын жигит, Қасымды жүдә дәбдебели түрде күтип алды.

— Бизге тап өзиңдей кадрлар керек, иним. Жигирма алты жасында илим кандидаты болыпсан. Ҳәзир бул жасқа келип илим кандидаты болмақ түе, институттың есигине кире алмай жүргенлердин есап-саны жоқ. Алымлар азар-безер болып, бизден жақын жылларға шекем талантлы тарийхшы шықпайды, деп атырған еди. Таудай таланты бар жигитлеримиздин көбиси сыртта жүрген екен ғой. Кел, иним. Күтип отырғаны

мыздың өзи тек сендей кадр. Бирден кафедра баслығы болуына үәде ете алмаспыз-дә, бирақ доцентлик орын деген толып атыр. Бизиң жақтың аспирантлары ел-лиге келмей кандидатлық жумыс қорғағанды қойды. Қалесен, бүгиннен баслап бизде доцент болып ислей бересен,—деди.

— Мениң әрманым да тек сол еди, ага. Егер ассистент етип аламан десеніз де ислей беремен. Соңынан доцент болсам да болады.

— Онда келистик,—деди декан.—Бирақ ҳәзир кафедра баслығымыз Москвада. Орнында ўақытша ислеп атырған Алпысбай деген профессорымыз бар. Соған барып қол қойдырып шық.

Қасым бирден ойланып қалды.

— Неге ойланып қалдыңыз?—деди декан.

— Алпысбай деген профессордың фамилиясы ядыма келмей атырғаны. Яки умытып,...

— Доцент ғой,—деди дөгеректи дүр силкиндирип күлип жиберген декан.

— Өзи мениң өл деген жорам. Тап археологиядан тартып, жаңа тарийхқа шекем сабақ береді. Соның ушында ҳәзиллесип оны «профессор» деп атаймыз.

Қулласы, Қасым Алпысбайға қол қойдырып және деканның алдына келди.

— Енди «Совет» совхозына қарай тарта бер,—деди декан. Студентлердиң бәри сол жерде. Үшинши курсты излеп тап. Сол жерге барып басшылық ете бересен.

— Яқшы,—деди де ертеңине Қасым совхозға қарай жөнөп кетти.

Совхоз шынында да республиканың шетинде екен. Арғы жағының бәри шалқар қум. Шаңғытып атырған Түркменстанның Ташауыз областының жерлери екен.

Қасым онлаған жылдай өз үлкесинде болған жоқ еди. Автобустың әйнек жағында отырып, ҳәр жағына алақлап қарап киятыр. Адамды қууандырғандай жери сол, асфальт жол тек совхоздың орайына шекем барған екен. Совхозға жетип барғанша ҳеш қыйналған жоқ. Бирақ арғы жағына жетиў бәринен де қыйын болды. Өзи бурын боз жер екен. Хәзир ҳәмме жағы кебір ашып, быламықтай былшырап кетипти. Аяғыңды бассаң болды, ботинкаң балшыққа синип кетеди де, қайтып тартып ала алмайсаң. Қасым бағдың ишине жайласқан студентлердиң штабына қайрылды. Би-

рақ аузында гелледей қулып илидириули тұрған екен. Енди не қылсам екен,—деп бірден тоқтап қалды. Сол уақытта арғы жағындағы ашық есиктен жууырып шыққан бір сары жигит, алқымынан шалынған түйе тауықты теректиң саясына алып барды да оны жулмақшы болып хәлекленди. Соңынан астына төсегендей жайыуды умытып кеткенин аңлап және изине қайтты. Тап сол уақыт қарсы алдынан келип қалған Қасымды көріп тоқтады.

— Ассалаұма-әлейкум.

— Уәлейкум-ассалам.

— Студентлердің штабы усы жерде ме?

— Ауа.

— Билмейсиз бе? Штабтың адамлары қайда екен?

— Олар азан менен турып студентлерди аралап кетеди ғой.

— Түсликке келмес не екен?

— Қелмейди. Түслик бригадалардың өзінде болады. Егер декан келсе, түслик усы жерде бериледи. Хәзир баллардың басында деканның орынбасары болып атыр. Олар тек кеште келеди. Ал, мен болсам оларға кешки ауқат таярлап атырман.

— Байбуу, онда шатақ болды ғой.

— Қай жерге баратуғын едиң?

— Үшінши курсқа.

— Онда Елмурат ағаның бригадасына барасаң ғой. Ол жүдә узақ. Тап анау Лаўзанның арғы жағында.

— Көлик табылмас па екен?

— Көлик жоқ ғой. Жолдан машина түе трактордың өзи зордан жүрип тур.

— Кафедра баслығы емесписең?

— Яқ, не еди?

— Егер партком яки кафедра баслығы болса, баратуғын жериңе апарып таслайсаң,—деп ақсақал бухгалтерге буйрық берип қойыпты.

— Хәзир бул жерден шай-пай ишип шыққанымызда болмас па еди?

— Болады,—деди ол басып қасып.—Бирақ... Ақсақал маған бақырады ғой. Не көп, муғаллим көп. Оларға бригадирлер хызмет етсин, деп қойыпты. Ал, сен хәзир тууры гараждың алдына бар. Ол жерден Лаўзанның арғы жағына баратуғын трактор әлбетте, табылады.

Қасым сол күни Елмураттың бригадасына жетип барды. Жетип барғаны да қарақаншылық. Трактордың өзи еки жерде батты. Жолдан және бир трактор шығып, бирин-бири сүйреп әйтеуир ийт қарақаншылықта зордан жетти.

Елмурат дегени мурты қошқардың шақындай еки жаққа қарай қайрылған есерлеу бир киси екен. Аўзына келген сөздің хеш биреуин де қайтарып алмайды. Дүньядағы дәлкек сөздің нешше түри десең де биледи. Тап хан болсаң да қаймығатуғын адам емес. Бир майдан басқылап болып сениң менен пүткиллей досласып кететуғын киси екен.

Үйиме келген қонақ екен,—деп қол қаусырып отырған жоқ. Бул киси Қасым менен де бир майдан айтысты. Бирақ жас болса да Қасым бундай характердеги адамлардың талайын көрген. Айтысқа келгенде бригадирден кейин қалған жоқ. Женди. Бригадир жеңилди. Өзиниң характери сондай болуу керек. Кеште қонағына қой сойып бериуге мәжбүр болған еди.

Елмурат ерегискен адамы менен еки күн жатып айтысатуғын болса да өзине унайтуғын адамның алдында женшилип төсек болып қалатуғын бир киси екен. Елдің шетинде өскенлиги ушын қырық жылдан берли қала дегенди көрменпти. Анадан тууылғалы бери көргени, жақында ғана пайда болған район, алақандай аўыл. Көз көрген дақылы пахта, жүөери, салы. Жеп көрген жемисиниң өзи жигилдик пенен жийде болып шықты. Себеби, бул жерде алма менен алмұрт өспейтуғын көринеди. Жети жылдан берли планын артығы менен орынлаған. Бирақ жоқарыдан бир аўыз хошемет сөз есите алмапты. Бир жола билмей қалып, районнан келген уәкил менен де айтысып қалған екен. Соннан берли бахты жанбай жүрген көринеди. Усындай себеплер менен үш жыл қатарына бригадирликтен түсип қапты. Сол жыллары бул аўылда план да орынланбай қалған. Ең соында совхоз директоры: Бир бригадир райкомхоздың баслығы менен мәлеллесип қалса аспан жерге түсип қала ма? Елмуратты өз орнына бригадир етип сайламасақ болмайды,—деп райкомға жалынған. Айтыуына қарағанда Елмураттың соннан кейин ғана иси жүрисип кеткен екен. Бригадир оғада ақ көкирек киси екен. Болып өткен хәдийселерди жасырып отырмады. Туурысынан келди.

Қасымның аңлағаны сол. Бул жигит бир қарағанда алдам-қалдам болып көрингени менен ҳәдден зыят мийнеткеш хәм кең пейил екен. Ауыл арасында өскен адамның адырлығы қалмайды. Елмурат есер болғаны менен ирети келген жерде бирден мәмлеге келе қоятуғын түсимпазлығы бар, тамырын тауып сөйлеспесен тауға қарай ылағатуғын тулпардай жылқы минезли жел өкпешилиги де жоқ емеслиги мәлим болды.

Қасым ойланып қараса көп жылдан бери ауылға шығып көрмеген екен. Азанда сыртқа шығып аңлағаны сол, Атамураттың ауылы—деп даңқы жер жарып атырған бул жерде бәри болып жети ғана шаңырақ Шор төбениң басынан шошайып көринип турыпты. Жайлардың бәри де бир қыйлы деп атаса да болады. Үш-төрт бөлмеден артық емес. Ылайдан пақсалап салынған қәдимги жай. Бирақ Елмураттың жайы сәл-пәл өзгешелеу. Алдына терис әйуан салып, үстин шифер менен бастырыпты. «Бул ауылдың ийге тартары тек Ербай, басқасы гөрбай-жербай»—дегендей Елмуратты елден өзгеше етип көрсетип туратуғын сол саулатлы жайдың аспанға қурылған антеннасы менен салдамлы етип салынған дәруазасы екен.

Адамлардың айтыуына қарағанда бұрын егин деген бул ауылда ғарқәллезий болыпты. Боз жерге суу келгеннен кейин көмилген бағанына шекем көгерип кетип, журт бирден апақ-шапақ болып қалған екен. Әтираптың бәрин аппақ шағаладай еткен пахтаны былай қойғанда, қауын-ғарбыз, картошка, помидор, гешир-пияз деген ийт ырқын болып қалған. Жетинши бабасынан берли жийдеден басқа жемисти көрмеген журт—алма, жүзим, алмурт, шабдал егиуге кирисипти. Енди ғана ел тойынып, базарды басына көтерип кеткен саудагерлер: «Қарамықтан басқаны жеп көрмеген бул үлкениң адамлары изинде бағман болып кетти»—деп, узақ жолдан поезд бенең алып келген жемислерин өткизе алмай, енди излерине қайтып атырған уақытларында, Жайхунның сууы тартылып, жер бузылып және әптер-тәптер болып кетипти.

Дәслепки ылаңның өзи дақылдан басланған екен. Қай жерге барса да қарақалпақтың жауынын мақтай бергени ушын қыйтақ-қыйтақ қауып египти. Қауын жаңа ғана алты қулақ болғанында кебир қысып, бир-

ден ақ пәлек болып кетіпти. Жемис жеп үйреніп қалған жигерлі жигитлер: «быйыл жердің қууаты кетти» — деп азмаз азот берген екен. Қараса қара қазандай болған қауыңлар қабықлары қырық жарық болып торлап, толысып барып писипти де, ишинің бәрі ийнеліктің ииндей ийрек-ийрек болып кетіп иркілдеп барып ширіпти. Жеген адамның қарнын исіре бергеннен кейін журт қауын еккенди де қойған екен.

Суу там-тарыс болғанлығы ушын ол целитраның күши менен-ақ дақыл егіп аламыз,— деп жерге аямай шаша берген. Жердің астының бірден ізей сууы көтеріліп кетіп, төменге толық түсе алмай атырған азот пенен селитраға қосылып кетіпти де атыздың бәрін дуз жайлап, сыртқа шығаман деген өсімліктің тамырынан тартып жибермейтуғын ұсайды. Усындай себеплер менен адамлардың аузында дэстан болып кеткен алма бағдың өзи де қуурап питіпти. Қебір ашып кеткен жер, жүзимнің тамырын жылаулап, шабдалдың тамырын ширітип жиберген көрinedи.

Бурын алма, жүзим ауылда ағыл-тегіл болып атырған болса да хэзир жоқ. Орайдан бир қэдирлі қонақ келип қалатуғын болса, қудайға жазған бухгалтер Бекмурат рабочкомның машинасын мине салып, қалаға қарай тартады екен.

Бурын бул жерлерде бағ болған деген сөзлер жалғандай. Арна жапты айнала қоныслаған ауылдың арасынан көрілген, үш жағы қуурап қалған алты түп терек шошайып көрінгені менен, сахрада өскен селеудей ғана сыйқы бар. Бурын ақбасы менен жантағы мол екен. Олар да құртылыпты. Елдің көулинің тоғы сол. Мал-хөли баршылық. Хәр үйде бир-еки қара мал менен бес-алты қой-ешкинің басы көрinedи.

Қасымның ауылға келип аңғарғаны усылар еди. Кеше жамғыр жауғаннан берлі жердің беті көпшип кетіпти. Атыздағы ауқалдың қалай екені белгисіз. Бирақ үй этирапында ботинка менен жүріп болмайды. Үшинши курстың жигирма бес баласы бригада ағзаларының бес үйине бөлініп жайғастырылыпты. Бәрі де полланған жайлар екен. Қасым олардың бәрін де түни менен көзден өткеріп шықты. Көпшилиги шаршаған, бәрі уйықлап қалыпты. Азанда да олар менен сөйлесе алмай қалды.

Студент халқы сырттан бұйрық күтиўге үйренбеген. Таң азаннан баслап-ақ атызға шығып кетипти.

Қасым азанғы шайды ишип болып атызға атланған уағында еле күн сәске болған жоқ еди. Елмурат жумысқа ерте шығып кетипти. Оның үйден қайсы уақытта шығып кеткенин де билмейди.

Үй ишиниң айтыуына қарағанда, ол сол кеткенинен тек кеште ғана қайтатуғын усаған. Гейде түсликке де келмейди. Бирақ түсликте ол көбирек тракторшылар арасында болады. Қолы бослау болған жағдайда өзи де тракторды айдай береді. Соның ушында бул жерде бригадир ким, тракторшысы ким? Айыруу қыйын екен.

— Жердиң қатыбыламықтай болып жатырғанына қарағанда бүгин атызда трактор айдап болмас. Түсликке әлбетте келеди, деп айтқан еди ҳаялы.

Қасым бригадирдиң үйинен шығып, қойыу ылайды басыуға ийбенгендей, жол шетиндеги шөплердиң үстинен басып, уяңлау жүрип киятырғанда, балшыққа төтепки бере алмай баллонлары сырғанап, сықанап келип қалған «виллис» машинасы бирден тоқтады. Ол жер әдеуир батпақ болғанлығы ушын жигит балағын түрип алғанына қысышып, «Виллиске» дурыслап қарауға да батына алмай жөн алды қарабарақ кетип баратырған еди. Биреу бирден кабинаның есигин ашып жиберди де дауыслады:

— Ғә, профессор, сени бул жақларға қандай самаллар ушырды.

Қасым бирден ҳайран болып тоқтады. Студентлик дәуирде тазадан ат қойыушы даналар да көбейип кетеди. Ким көбирек китап оқыйтуғын болса «профессор», ким жақсырақ кийинип жүрсе «директор», ким күлкили сөз айтатуғын болса—«артист». Қулласы, өзиңниң атың бир жақта қалып кетеди де, әйтеуир саған бир басқа ат тағады. Соның ушында Қасым бул таныс дауыстың студентлик дәуирдеги ашналардың бири екенлигин бирден аңлаған еди.

— Ғау, Дәрьябай, бул жақларда не қылып жүрипсең?

— Ауыл-хожалық институтын питкерген адамның орны ауылда болады-дә. Өзиң не қылып жүрсең совхозда. Бул жерде архив яки китапханалар жоқ ғой.

— Ҳәзир ҫәмме де ауыл-хожалық хызметкери болып кеткен.

— Онда болды. Отыр машинаға. Ҳәзир барып қушақлап алған болар едим-дә, бірақ жер батпақ болып тур.

— Сол баяғы директоршылығың қалмапты-дә.

— Абайлап сөйле, жора. Директор еситип қалып, бул күнимизден-де айырып таслар.

Қасым шаққан жүрип келди де, Дәрьябай менен сәлемлести. Ол сол уақыттың өзінде-ақ Қасымды машинаға шаққанлық пенен тартып шығарды. Дәрьябай студент уағында бәрқама «директор боламан» деп айтатуғын еди. Сол сөз ядына түсип кетти ме, әйтеуір:

— Директор бола алдың ба, жора?—деди Қасым артқы орынылыққа жайғасып атырып.

— Уәй қайда? Директор болғанда мен усындай самқал машина менен жүремен бе? Бірақ оғанда жақынлап турман. Бир жылдай шыдап тур. Бизди оннан кейин директордың креслосында көресен. Ал, ҫәзир болса совхозда бас агрономман...

— Оқо!... Шеп емессен.

...Қасым буннан кейинги уақыяларды еске түсирип атырған еди. Бірақ жанындағы кроватта жатырған ветеранның бирден иши писип кетти ме билмедим, оны сорауға тарта баслады.

— Қай жерденсен, балам?

— Нөкистен.

— Ким болып ислейсең?

— Профессор.

— Онда жақсы болды,—деди ол орнынан бирден турып кетип.

— Мен кроссвордқа қызығаман, балам. Онда соған жәрдем бер.

Қасым бундай жастағы адамлардың әдеуір ерке болатуғынын билетуғын еди. Соның ушында өз ойының кейинги жағын дауам ете алмады. Ветеранның тилегин орынлау ушын кроватинан турды.

Ветеранның кроссвордқа қызығатуғыны да ырас па екен. Жыйнап жүрген жигирмалаған журналы бар. Барлығы да тек ишинде кроссворды бар журналлар.

Солардың тек ярымының ғана шешимін тауыпты. Шамасы, басқаларына хеш қандай тиси өтпей атырған көринеді. Сонда да ким көрингеннен сорап, биреуінің жууабы табылса, күни бойы тек соған ғана рәхәтленетуғын бир адам екен.

Ол жылтыр көз әйнегин тағып, тумбочка үстине дизип қойылған журналлардың биреуін алды да асығыслы оқып баслады.

— Белгили француз жазыушысы «Г» хәрибинен басланады?

— Гюго,—деди Қасым.

— Тап өзи!—Ол орнынан турып кетти.—Молодец!

Және орнына қайтадан отырып, асығыслы түрде жаза баслады.

— Кеширерсең, балам,—деди ветеран. Мына биреуи ұатандарлық урыс темасынан екен. Буны сеннен сорағаным айып әлбетте. Мен урыс ветераны болғаным ушын да бул хәққында сорауым керек емес еди. Бирақ илаж жоқ. Кроссвордта жигирма сегиз қахарманның ерлик көрсеткен жериниң атын сорапты. Бизлер фронт газеталарында «Волоколамск» деп оқыған едим. Бирақ бул ат кроссвордқа тууры келмей турыпты. «Д» хәрибинен басланып, он хәрип пенен тамамланады.

— Дибосеково.

— Дурыс. Буны қалайынша билдиң?

— Волоколамскдеги разъезд ғой.

— Молодец!—деди ол рәхәтленип күлип.—Егер сениң менен бул жерде бирнешше күн жатсам, жигирма журналдағы кроссвордларды да бир майданда шешип алатуғын түрим бар.

— Белгили итальян художниги «М» хәрибинен басланады?

— Микеланджело.

— Таптың!—деди орнынан турып кеткен ветеран. Булардың хәммесин қалайынша билип атырсаң. Мен хайранман.

— Тыныш,—деди Шәригүл.—Араларыңызда қатты болып атырған науқас бар. Дауыс шығарып сөйлесуіге болмайды.

— Яқшы, сонынан шешемиз жасы үлкен,—деди Қасым.

Ветеран буған қарсылық билдирген жоқ. Журналды

тумбочкасының үстине тақлап қойды да, кроватина қарай созылды.

Арадан бір саат өткеннен кейін врачлар келип көрді де Дәрьябайды изолятор бөлмесіне алып кетті.

Палатада жатырған адамлардың буннан кейін де сөзлери қуыспады. Соңынан бирим-бирим сыртқа шығып кетті де, енді палатада Қасым менен ветеран ғана қалған еді. Ол бұл иретте неликтен де кроссворд қаққында сөз қозғаған жоқ. Қасым менен басқаша бір темада сөйлескиси келді.

Бирақ сол жери мәлім болды. Ветеран Қасым ойлағандай мақтаншақ адам емес екен. Бундай адамлардың минезін бірден аңлап алыу қыйын. Ол бір қараған уақытта хәдден зыят ашыушақ, бір қарағанда тәжірийбелі данышпан, және бір уақытлары тап жас бала сыяқлы ақ көкірек болып көрінер еді.

Қасым оған дәслепки уақытта бір қарағанынан-ақ: «орден, медальдарын пеш қылып тек өзінен басқаны місе тутпайтуғын бір адам болды»,—деп ойлаған еді.

Негизінде адам баласының ишкі дүньясы сөзі арқалы билинеді. Шынында да солай болды. Кейінги сөзлери бұл кisininң пүткіллей басқаша адам екенін танытты.

Ветеран кроватинда бір майдан үнсиз жатты. Соңынан Қасымға қарай жүзленді.

— Мениңше көп ғана адамларды қайтадан тәрбиялауға тууры келеді,—деді.

— Неге?...

— Солай... Бир қарағанда өмірдің өзі де сауаш майданына ұсайды. Қорғанасан. Атака жасайсан. Шегинесен. Өмірде де ұсындай. Соның ушын да хәмме уақыт бизге талантлы баслаушы командирлер керек. Командир хеш уақыт өз жолынан адасуға болмайды. Буннан тысқары солдатлардың өзі де саналы болуы керек. Болмаса әлбетте, жеңилесен.

Бұл Қасымның ветеранның аузынан еситкен ең дәслепки төрелі сөзлери еді. Буннан кейін ол жүдә сөзіл болып кетті.

— Мен адамлардың өмірде артист болып жасауын қалемеймен,—деді ветеран.—Артист өмір хәқыйқатлығын қаншама исенімлі ойнағаны менен де ондағы жасалмалылық сезилип турады. Бәлки ол турмысты сол қәлпинде көрсете алды деп-ақ ойлайық. Бирақ ол ко-

роль ролин ойнаса, өзи уақтыңша ғана король екенлигин сездирип қояды. Сахнадағы уақыялар да тап сондай. Егер биреу қосық айтып тұрған болса, сол қосық тамам болмағанша хеш ким сахнаға кирип келмейди. Демек, буның бәри жасалма. Өмир деген тәбийғый болмағы керек. Сырттан кирип келген адам қосық тамам болғанша күтип турмаслығы керек.

Хәзир айырым адамлардың өз хызметлерин тап сахнадағы артистлер сыяқлы атқарып жүргенлигин көрип хайран қаламан.

Өзиниз ойланып көрин. Буған қалайынша шыдап болады?

Биз көпшилик жағдайларда басшыларды айыплаймыз. Бул да дурыс. Себеби, биз хәмме уақытларда да басшыларға исенгенбиз. Бирақ олардың көпшилиги халық исенимин ақлай алмады. Солайынша тубалаушылық дәуириниң батпағына батып кеттик. Жоқарыдан берилген буйрықтың бәри бизиң ушын заңлы қубылыс болып көринди. Биз хәр қандай буйрық болса да орынлауға көнликтик. Баратырған жолымыздың бағдарын анық билмедик. Командирлеримиз де насаз болды. Олардың көпшилиги тек азғантай ғана жетискенликке қууанып, каютада жатып, виска ишип, кемени басқарған капитанлардай арқа менеп қубланың қаяқта екенлигин билмей қалған еди.

Соның ушын да халық еси жыйнап, қайта қурыу дәуири басланды. Жоқарыдан буйрық беріу, бюрократлық тоқтатылды. Баратырған бағдарымыз ушын басшы менен бир қатарда өзимиз де жууап беретугын дәрежеге жеттик. Адамлар өз этирапынан басшыларды сайлап ала баслады. Бирақ бул жолда да айырым кемшиликлеримиз бар. Тубалау дәуири көп ғана адамларға мийнетсиз атақ арттырыуды үйретти. Соның себебинен бизде группапазлық, бир-биреуди көре алмаслық, айырым дурыссы кадрларды да майырыуға талпыныу халлары ушыраспақта. Олардың айырымлары өзлерине ғәрезли болған айырым басшыларды таңлап ала баслады. Усындай себеплер менен басшылардың өз этиранындағы адамларға талапшаңлығы кемейип барды. Көп ғана адамлар өзлериниң миннетли ұазыйпасын атқармады. Олар өзлериниң жұмыс жолындағы талантларын өсириудиң орнына, сайлаған адамлардың сөзинен шығып кете алмайтуғын, олар не айтса

соны орынлауға мәжбүр болатуғын мәнжи басшыларды ғана күсей баслады.

Илим, әдебиет хәм искусство тарауларында талантсыз адамлардың топланып қалулары, олар арасындағы мийнетсіз аброй топлаушылардың көплиги, өз алдына группалар дүзип, жаңа күшлердің өзін де хәлсизлендирмекте. Олар бул жағдайлардың өзін демократия деп есаплап, жаңа дәуір руұхы менен сууғарылған басшылардың еркин хәрекет етиуине тосқынлық жасап атыр.

...Ветеран шынында да ҳақ еди. Оның хәр бир сөзлери Қасымды әбден ойландырып таслады.

— Қай жерде ислейсиз?—деди Қасым.

— Бир техникумның директоры едим. Жақында жұмыстан босануу ушын арза бердим.

— Неге? Пенсияға шықтыңыз ба?

— Яқ. Муғаллиммен.

— Неге олай иследиңиз. Тәжирийбеңиз бар екен. Қайта қуруу исине қатнасқаныңызда болар еди.

— Ол айтқаның ырас. Бирақ бул ис мениң қолымнан келмеди. Барлық жигеримди салып иследим. Бәри-бир пайдасы жоқ.

— Неге?...

— Себеби, талантсыз адамлар көбирек жыйналып қалған. Бундай мәкемелерди бирден тәртипке түсириу қыйын. Биз жоқарыдан қойылып атырған усыныслардың орынлануыын талап еттик. Ал, олар болса хеш қандай дәрпенбейди. Ақыры «қырық киси бир жақ, қыңыр киси бир жақ» дегендей, бизди хеш қандай өре бастырмады.

— Сизің идеяңызды қууатлаушылар болмады ма?

— Болды. Бирақ жаман идеядағы адамлар көбирек жәмленеди екен. Олар көпшилик болып кетти. Жазды дейсең арзаны хәр жаққа бурқыратып...

— Жазса жаза берсин. Өзін ҳақ болсаң болды ғой.

— Ғақпан ғой. Сонда да пақырды пахта менен-ақ урып өлтириуе болады деген. Хәр күни жоқарыға жетти хат, областьқа он хат жазылып турғаннан кейин исид жүриси ме? Дәслепки күнлери жоқарыдағылардың өзлери де мени қоллады. Сонынан министрлигимиз «хәр күни сениң үстиннен жазылған арзаны тексерип жүремиз бе, ислесең исле, ислемесең қой!»—деп айтқан еди. Ертеңги күни кеселхананың есигинен шықтым.

Өзиниң хабарың бар. Жумысы жеңил болған жерде хэмме уақыт арзагөйлик көп. Бурын әйтеуір алына берген. Арасында хәтте дипломы жоқлары да бар. Қайта қурыу басланып атырған хәзирги дәуірде олар менен қалайынша ислесиу мүмкин. Министрликтең оларды жумыстан шығарыу хәққында көрсетпе берилди. Бирақ адам баласын жумыстан шығарыудан ақырзаман нәрсе жоқ екен. Хәр биреуиниң кеминде бес-алты баласы бар. Ислеп, еңлеп напақа тауып отырған жеринен қалай айдайсан. Ал, олар болса буны түсинбейди. Өз үстінде ислемейди. Тек арза жазыудан басқаны билмейди. Мине, ақыбети... Ең изинде өзимди айыплай баслады.

— Хәзир басшы болып ислеу жүдә қыйын болып кетти. Бурын хәр бир муғаллимниң бир-еки баланы оқыуға киргизиуине мүмкиншилик бериледи екен. Ал, мен болсам бирден олардың алдына тарнау салдым. Соның ушын да олар мениң исимди мақулламады. Хәр бир муғаллим дизим менен бала киргизетуғын болса техникумға конкурстың не кереги бар.

Биринши жылды еңлеп өткердим. Екинши жылы еңсеси гүжирейген бир муғаллим келип айтты:

— Бизлердиң хәр қайсысымыздан бир-еки баланы дизимге өткерип қоймасаң болмас.

— Неге?

— Болмаса бул жерде ислеу саған қыйын болады. Креслоны босатасаң.

— Креслоны берип қойған сен бе?—дедим хәкисленип.

— Яқшы, көремиз сениң менен,—деп, ол кетти. Соннан кейин басланды бир арзагөйлик. Бүгин комиссия... Ертең де комиссия...

— Тастыйықланған фактлер бар ма?

— Яқ. Қайта қурыу тек бизлерде басланып атырғаны менен айырым мәкемелерде енди қолға алынып атырған екен.

Бир күни техникумға келсем, екинши қабаттың айналары сынып қалыпты. Сындырған адамларды излеп таба алмадық. Сындырған самал ма, я адам ба, ушты-күйді жоқ. Өзи қыстың күни болғаны ушын оғанда қыйын болды. Айна Тахиаташтан алынады екен. Завхозды жиберсем тауып келе алмады. Ақыры, өзим кеттим. Столында үлектей болып отырған складшысы

бар екен. Мениң менен сөйлеспеди. Соңынан еснен отырып айтты:

— Айна деген ийт ырқын, жасы үлкен. Бірақ бір парқы болып тур. Ендиги жылға сениң техникумыңа кириуге талабан болып жүрген еки бала бар. Соны тезден блокнотыңа жазып ал. Оннан кейін.

— Бизде қазір қайта қурыу кетип атыр. Ал, сизің усыныс етип атырған балаңыздың билиминің қандай дәрежеде екенлигин қайдан билемиз. Улыұма...

— Онда айна жоқ! Изиңе қайта бер!—деди столды бармағы менен тарс еттирип урып.

Мен сонда не деп айтарымды да билмей қалдым.

— Хау, иним, ол жерде оқып атырғанлар мениң балам емес ғой, халықтың баллары. Яғнай сениң балаң, мениң балам...

Бул сөзим оған бирден тәсир ете қоймады. Және бир күни қарасам, студентлердің жатақханасының свети өшип қалыпты. Түнде, анау-мынау емес тап горкомның дежурнайы қоңырау қақты.

— Соиша баланы қараңғыда отырғызып, басшы болып не қылып жүрсен! Ол баллар сабақты қаяқта таярланады?—деди телефонды дирилдетип сөйлеп. Ақыры, болмады.

Қалалық электр тармақлары бөлимине бардым.

— Ол жатақхананың жүги ауыр,—деди сигаретин пысқытып шегип отырған бир жигит. Жүз метр ғана үлкен вольтли кабель керек.

— Оны қай жерден табамыз.

— Тахиаташтан.

— Илажы болса усы жерден тауып бер, иним. Бир-еки ирет барып, Тахиаташтың да жағдайын көргенмен. Пулын өзим төлеймен.

— Қымбат ғой,—деди қыйпақ-сыйпақ етип.

— Сонда да, басқа илажым болмай тур.

— Онда сиз былай етин. Ендиги жылы сизің техникумға кирмекши болып атырған бир инишек бар еди. Соны блокнотыңызға жазып қойың. Биз қазір барып-ақ светиңди оңлап беремиз...

Мен және не айтарымды билмей қалдым. Әле, сондай гәплер, иним...

Адамлар директор деген кабинетинде отырып тек буйрық беретұғын адам,—деп ойлайды. Негизинде олай емес. Директор бул өт пенен суудың ортасында жүрген

адам. Қасымның бұл киісі менен бірден әлпи алысып кеткендей болды. Ол да өз пикирлерін сөйлеп беріуге жалықпаса еді. Солай етіп ең ақырында сөз төркіни ұллы ұатандарлық урыс жылларына келип тақалды.

— Адамның қартайғанда азмаз мақтаншақлау болып кететуғыны ырас,—деді ветеран.—Себеби, бизлер өз халқымыз, жәмийетіміз үшін жанымызды аямаған адамдармыз. Өз елімізді фашизмнен аман сақлап қалыу үшін жанымызды жаббарға беріп ұрыстық. Қыстың күні қардың, жаздың күні жамғырдың астында жаттық. Сол машақатты күнлерді хәзіргі әулад түсіне ме?.. Түсинбейді. Ал, мен бар-жоғы урысқа алты ай қатнасқан болсам да буны жақсы түсінемен.

Ветеранның исми Шәрибай болып, урыстың кейінгі гезлерінде ғана армия қатарына шақырылған екен.

— Берлинді көріу бізге несип етпеди,—деді ол.—Эшелон менен тикке Владивостокқа қарай тарттық. Гоби, Хинган деген жерде шөлден өліп қала жазлағанман. Бары-жоғы үш самурайды ғана атып өлтирдим. Соңынан саныма оқ тийіп құладым. Және бір оқ шеп қолымның екі бармағын бірден жулып кетіпті. Биің медицинамыз күшлі ғой, бәрін де орнына келтирді. Урыс дәуірінің жаралары дүзелді-дә, бірақ мына парахатшылық күнлердің жарасы болған қан басым ауырыуы қатты қыйын болып тур.—Палатаға усы уақытта Улмекен кирип келді.

Сөзлері бөлиніп қалды да қатар жатырған екі науқас бірден есик бетке қарады. Сырлы кастрюльді бір қолына ұслап алған қәуметі келіскен келиншек жас үлкен кісіні көріп қалып бірден айбынғандай, жалтақ-жалтақ қарап турды да сәлем берді.

— Қалайсызлар? Жақсы болып кеттіңдер ме?

— Рахмет, жағдайларымыз жақсы,—деп жууап қайтарды Қасым.—Танысып қойыңыз, жасы үлкен, бұл келинінкіз болады.

Ветеран жас үлкен адамларға тән болған көз-қарас пенен сәлемлесті.

— Хее, солай ма? Кем болма, қызым,—деді Шәрибай аға.

Улмекен тауық асып келген екен. Бірге отырып ауқатланды.

— Айы пқа буйырмайсыз, Шәрибай аға. Үйде қой жоқ, тауық пенен еплесе береміз.

— Тауық деген нағыз наўқастың тамағы ғой, иним. Қой жеп биз бир кеселханаға қуда болып келиппиз бе?

— Сонда да бар болса зыяны жоқ ғой, аға.

— Қой дегеннен шығады-аў,—деди ветеран аўзына салынған бир қанатты шайнап атырып.—Урыстан келген жыллары гербиш қуып, Нөкистен жай салған едим. Ол уақыттағы жайлардың жағдайын өзін билесең ғой. Асып кетсе үш өжире. Шиферы да жоқ. Жаңбыр жауса заўлап ағады да турады. Сол жай өткен жылы бірден қулап қалды. Арза жазып горисполкомға барып едим. Бірден талабым жүрисип кетти. «Жасы үлкенлердің дачасы»—деп салынған зәўлим жайлардың бәрін ветеранларға берип атырған екен. Он еки қабатлы етип салынған жайлардың бәрін екиге бөлипти. «Балаларың көп екен, солардың биреўине барып орналаса ғой»—деди. Кирип көрген едим, тап патшаның сарайына келгендей болдым. Қулласы сол жайлардың биреўине орналастым. Бир жағымызда үлкен бир мәкемениң баслығы турады екен. Берги жағында мен. Екеўимиз де жайдың еки жағынан аўыз шығарып алдық. Жерлеримиз де бетон дийуал арқалы екиге бөлинди. Баламның сақлап жүрген бир күшиги бар еди. Ол үлкейип ийт болды. Мен оны дийуалдың берги жағына байлап қойдым. Қарасам ис шатақ. Ийт дийуалды тырнап қаңсылап, түни менен уйықлатпады. Азанда зәңги қойып, дийуалдың арғы жағына қарадым. Мүйеште ыбырсық-сыбырсық таслайтуғын ящик турыпты. Ишиниң бәри қойдың жиликleri. Гөшиниң бәри сытыл желлинген қуу сүйек. Ийт деген жәниуар сүйектиң ийисин дәрхал сезеди екен. Бизлер гарры киси болғанымыз ушын котлет-потлет писирип жеймиз. Буннан тысқары гөш те аўысып жарымайды. Қой дегенди бир қутлы қонақ келген күни соя қоймасақ, жилик деген жәниуар жылында да бир мәртебе қолға тиймейди. Ийтимдидым аяп кеттим де, уят-луятты қойып, қонсымнан сүйек сорадым.

— Өзине жай бергеним аздай, енди ийтине аўқат тауып бериўим керек пе екен,—деди.

Бул сөз кеўлиме келейин деди, бирақ үндеместен нзиме қайттым. Қонсым сөзди және қазбалады.

— Материалщик болсаң тынышыңа жүр. Мениң күнде қой сойып жегеним менен не жумысың бар.

— Мен материалщик емеспен. Бирақ ийтимди аяп турыппан.

— Ийтимди аясаң қой сойып бер!

— Қой ийт түе...—деп атырғанымда есик тарс етип жабылды.

Мен илажсыз үйге қайттым. Ийт бийшара сол тұрысында бир хәптеге шекем бетонды тырнап қаңсылап турды. Аяқлары қып-қызыл қан. Хәтте ақ дийуал да қызыл красқа менен боялғандай болып қалды. Сеги-зинши күни азанда сыртқа шықсам, ийтим бийшара өлип қалған екен...

Бул қысқа ғана гүррин Қасымға әдеуір тәсир етти. Тамағын да толық жей алмады. Ийттиң тәғдирин ойлануы менен бәнт еди.

Үлмекен табақ-қасықларын жыйнап, сыртқа шығып кетти. Шәрибай аға шекпенин жамылып алып самал-ламақшы болды. Бирақ Қасым кроватинда узақ ойлануы менен жатыр. Оны шынында да бир ийттиң тағдири соншама ойландырмақта еди.

26

Дәрьябай сол изолятор бөлмесине кеткенинен азанда да қайтып келмеді. Бәлки қыйналып атырған шығар. Хәшким де бул хәққында жәнли билмейді. Бул хәдийсе оған бирден тәсир етти ме, әйтеуір Қасым бүгін Дәрьябайды сйлауы менен бәнт еди. Оның ядынан кетпей атырған уақыя, сол баяғы Дәрьябай бас агроном болып ислеген совхозға пахта отағына жәрдемге барғанлығы еди.

...Сол сапары екеуи «Виллис»ке минип алған күни бас агроном азан менен басып жазып алған ба екен, әйтеуір бирден сөзил болып кетти.

— Өз әрманыма жетиуіме де азғантай уақытлар қалып тур, достым,—деп ғарқылдап күле берди ол.

— Қалайынша?

— Жақында жоқарыдағы жас үлкенлердин биреуиниң қызына үйлендим.

— Қалайынша таныстың? Буриннан жақсы көретуғын ба едін?

— Әй, ол жағы менен не жумысың бар. Хәзир бас-

лы мәселе тек сол. Илажын тауып жас үлкенлердин қызына үйлениў керек. Оннан кейин бахтың бирден ашылып кете береді.

— Уәй, қойшы достым. Баяғы әрманлардың қаяққа кетті. Айтпақшы, сен төртінші курста—Жумагүлге үйленгенің жоқ па еді?

— Оны қашшан тасладым ғой.

— Неге?

— Әкеси ботаникадан сабақ беретұғын бир муғаллим скен. Ҳәзир тап аузында шаққың болса да муғаллимнің қызын алған менен өспейсен.

— Ҳәу, сөзиң қалай-қалай болып кетти, достым. Әмел деген қатынға бериле ме?

Ол бир майдан Қасымға ыржыйып қарап турды.

— Ауа... Тап жаңа өзиңе келдің. Әмел Һәзир тек қәтереге қарап бериледи. Баяғы Жаңабайды билесең бе? Сессиядан сүринбей өткен уағы болған жоқ еді ғой, сол бийшараның. Сол симилтир собырайып жүрип, үлкен бир әмелдардың қызына үйленипти. Баяғы Жаңабай жалқау, енди Жаңабай «жасы үлкен» болып кетти. Анау-мынау емес үлкен бир совхоздың директоры.

— Япырма-я!..

— Не «апырмайы» бар. Сен де еле үйленбей жүрсең бе? Тап, сондай биреуин. Бирден профессор болып кетесең.

— Бул кеселлик илимге, еле жете қойған жоқ. Мен тап тракторшының қызы болса да өзимнің сүйген қызыма үйленемен. Тек өз мийнетим менен профессор боламан.

— Мен де Ташкентте жүргенде академиктиң қызына үйленген маңқалардың талайының илим кандидаты болып кеткенин көргенмен.

— Мен Һәзир үйленбеген болсам да илим кандидатыман.

— Басың ислемейди,—деди Дәрьябай қолын бир силтеп.—Сен профессор боламан дегениңше-ақ басыңда бир түк қалмайды. Оның орнына аңсатырақ жолды таңла-сеш. Бирден адамлардың алдына түсип кетесең. Заман солай.

— Заман ондай емес.

— Солай. Болмаса мен усы ҳаялға үйленбегенимде ким болып ислегенимди билесең бе?

— Яқ.

— Совхоздың бір бөлімінде энтомолог-агроном болып іледім. Гербицид арқалайман, деп жүріп-ақ кесел болдым. Ал қазір болсам бас агрономман. Астымда машина бар. Вот, эне... Бұның бәрі қайын атамның шарапаты, әлбетте. Бизің ғаррының да азғантай қәтереси бар еді. Бірақ ол қеш жерге өтпеді. Қайын атам бір сөзлі адам. Жоқарының бәрине де сөзін өткізеді.

Бұл орында бір жыл ілесем болды. Соңынан Дәкең бір совхозға директор болып кетеді. Оннан кейін.

Айтпақшы... Кейінгі жаңалықтардан да хабарың жоқ шығар. Райком мұрындық атамыз болды ғой.

Гүрришесің усы жерге келгенде, бір қыз машинаның алдына шығып қол көтеріп тоқтатты. Түр-түсі студенттерге мезес. Тас болмаса бұлар студентлер іслеіп атырған пахта атыздан да өтіп кетейін деп тұрған екен.

Машина тоқтады. Дәрьябай да, Қасым да машинадан түсті.

— Қармаңызлар.

— Бар болыңыз.

Қасым университетке жаңа келип атырғаны үшін да студенттердің қеш бیرهуін танымас еді. Олар да Қасымды танымады. Уәкіл, деп ойлады ма әйтеуір бұларға әллекандай бір өтініштер айтпақшы болды. Дәрьябай бұл жерге көп келип, жүргенлігі үшін да студенттер оны жақсы таныды екен.

— Бизің бас агрономға өтінішиміз бар,—деді басына ақ орамал байлап алған бір сулыұшық қыз. Солай деп айтты да:

— Айтыңызшы, сизің пикириңізше Айтмурат жер неше гектар келеді?

— Қайсы? Анау, коллектордың арғы жағындағы партау ма?

— Аға.

— Он гектар.

— Онда неге бригадир бес гектар,—деп справка береді.

— Уай-уу қызлар-ай. Сизлер бизің совхоздың жағдайын билмейсіз ғой. Жер майданын екі есе арттырып екпесек, планды орындай алмаймыз.

— Сонда бизлердің не жазығымыз бар. Ұрбір студент еки адамның хызметин ислеу керек пе?

— Басқа ылажымыз жоқ ғой. Бул бригаданың пландағы жери алпыс гектар. Бирақ солай болса да бир жүз жигирма гектар жер егип отыр. Бизлер сизлердің отаған жерлеринизди тууры есапласақ, қалған алпыс гектар жерди ким отап береди?

— Жоқ, бул келиспейди. Бизің отаған жерлеримизди тууры есаплап берин. Болмаса арзымызды тыңлайтуғын адам тауып сөйлесемиз.

— Студентлер тууры талап қойып атыр,—деди Қасым.

— Қызлар өзлериниң сөзлерин Қасымның мақулағанын сизди де, енди оған өтиниш ете баслаған еди.

— Жолдас уәкил, өтинип сораймыз. Сиз де илажы болғанынша бизлерге жәрдем берин.

— Мен уәкил емеспен. Жаңадан келген сизлердің муғаллимиңизбен,—деди Қасым.

— Муғаллим... Кеширерсиз, бұрын бизде ислемегениңиз ушын танымай қалыппыз. Онда жүдә жақсы болды. Совхоз бизлердің он күнлик ақшамызды бермей атыр. Отаған жерлеримизди еки мәртебе қысқартып жазып береди. Отын жоқ. Кеше түслик ауқат та, кешки ауқат та болмай қалды. Тек нан менен шай ишип жаттық.

— Ал, бас агропом, бұған не деп жууап қайтараңыз,—деди Қасым.

— Бригадирди таппасақ болмайды.

— Ондай болса басла бизди сол бригадирге.

Қызлар және бир жуғырласып кетти.

— Муғаллим, бизди орақ пенен тәмийинлемесе болмайды. Қараңыз, қамысты сууырып аламыз,—деп қолларымыз жара болып кетти.

— Ырастан-ақ хеш бириңизде орақ жоқ па?

— Бар... Бирақ бул орақ емес. Қақ жыңғылдан исленген актердың жарағындай пышақ.

— Жыңғыл пышақ... Соның менен де отақ отап бола ма,—деди Қасым.

— Бул жоқарыдағы ақсақалдың көрсетпеси, оны бузыуға қақымыз жоқ,—деди шыр-пыр болған Дәрьябай.

— Егер бундай көрсетпени пайғамбардың өзи берген болса да мен билмедим. Пахтаның отағының жағда-

йына қарамайсаң ба. Бәри қамыс пенен боян. Бундай отақты ағаш пышақ пенен тууе, темир орақ пенен де алып болмайды.

— Жердің қатыуашлығы да есапқа алынған ғой.

— Онда отамай тек қатыуашын алып өтсе де бола ма?

— Бизге қазір ең зәрури отақтан айырыу ғой.

— Онда орақ пенен тәмийин етин.

— Сонша жыл оқыған болсаң да сен еле шалағай екенсең-ау. Ақсақалдың сөзин қайтарып бола ма? Жасы үлкеннің көрсетпеси солай,—деди Дәрьябай.

— Онда өзин-ақ ойланып көре ғой. Адам бойы болып кеткен қамыс пенен боянды қол менен қалайынша отап шығыу мүмкін?

— Бәри дурыс. Бирақ ақсақалдың сөзин қайтарып болмайды. Егерде бир адам: «бас агроном орақ пенен отауға рухсат берипти» десе, онда мениң маңлайымның қурып қалғаны.

— Пахтаны қандай зат пенен отауға жууап беретугын өзин емес не?

— Яқ. Мен тек жоқарыдан берілген көрсетпени ғана орындауым керек.

— Онда сениң бас агроном болғаныңнан не пайда? Жүр, директорды ізлеп табамыз. Дәрьябай «мынау бир мыж-мыж адам екен ғой» дегендей зордан қайыл болды.

Машина және жолға шықты. Бул сапары Дәрьябай да, Қасым да бұрынғыдай емес. Әбден сөнип қалған адамларға усар еди. Соның ушында агроном әдеуір ашыуланды.

— Бирақ сен совхоздың жағдайына түсине алмай атырсаң,—деди ол. Жоқарыдан берілген көрсетпени бул жерде дөш кимде буза алмайды.

Бирақ Қасым да бос келмеді.

— Он гектар жерге бес гектар деп справка бериу де, жоқарыдан келген буйрық па?

— Әлбетте. Буны ақсақаллардың өзлери де биледи.

— Онда сен агроном емессен. Роботсаң.

— Сендей данышпанлардың талайын көргенбіз. Олардың өзлери ақырында робот болып қалған. Қәне, «профессор жора, енди қыйқанлықты қой». Түйе тауық жегің келип турма? Яки қой жейсең бе? Ырасын айт. Пахтаның ғауғасы таусылмайды. Отақ деген өз жайы

менен бола береді. Түс болмай турып бір жерге қамшы таслайық.

— Егер илажы болса, бір прицеп отын тапқанымызда жақсы болар еді. Өзимнің илажым табылар-дә, бірақ баллар кеше аш қалыпты. Отынлары жоқ екен. Қазір менің ушын ең зәрүр нәрсе отын.

— Зорсаң ғой. Бірақ жыңғыл адамның тамағынан өтпейді-дә.

— Өтеді. Тап солай ет, достым. Мен ізлеп барғанымда Дәрьябай жорам көкірек аузымнан келетуғын қой сойып берді,—деп мақтанып жүрейн. Өзің ойла-нып қара, жигирма бес бала аш отырғанда мен қалайынша қой сойдырып жеп отыраман. Оннанда отын тауып бер. Балларға макарон сорпа писиртемен.

— Бундай адамлар филологларда көп болатуғын еді. Сизлерге де тәпси урған ба деймен. Сен тарийхшысаң ғой.

— Неге?... Айтажақ пикирице анық түсінбедім.

— Ол балаларды өйтип қайғыра беріп, сениң әкеңнің баллары ма? Оннанда өзінди ойла-сеш?

— Өзим аш емеспен. Ал, олар болса халықтың баллары ғой.

— Тап китаптағы сөзлерди айтып, пүткиллей данышпан бол-ә.

— Кітап деген де турмыстан алып жазылады.

— Мен ырас айтып турман. Аұқатланайық. Қазір бір жерге қамшы тасламасақ, соңында кеш болады.

— Алдын бригадирди тауып алып жумысларды жөнлейік. Оннан кейін кереміз.

Бірақ бригадир бірден табыла қоймады. «Байымбет жер» деген жерде булар басқаша бір уақыяның үстинен шықты.

Орта жасларға барып қалған бір адам жасы он алты жаслар шамасындағы жас өспирим баланы арқалап келер еді. Арқасындағы бала оншама есин биле бермейді, изіндеги еки жигит еки жағынан сүйеп киятыр.

— Тоқта! Бул Султамурат муғаллим ғой,—деді Дәрьябай шоферына.

Соның арасынша шофер бірден тормоз берді де бас агроном менен Қасым машинадан секиріп түсті.

— Не болып қалды, Султамурат аға.

— Хәй иним, несин сарайсаң қурып қалдық.

— Аманлық па?

— Аманлық емес, иним. Анау, Айтмурат ағаның баласына қарай жууыр. Еки ийнинеп дем алып атыр. Тезден кеселханаға алып бармасаң болмайды.

— Не болды, аға. Түсиндирип айтсеш?

— Не болатуғын еди. Қыямет қайым болды. Балалар дәриден зәхәрленди.

— Қандай дәри екен?

— Билмеймен.

Албыран қалған Дәрьябай менен Қасым атыздың ортасына қарай жууырды.

Ол жерде және еки бала есин билмей сулық болып жатырған екен.

Бұлар болып атырған хәдийсени аз да болса түсингендей болды.

Атыздың ғырра ортасында алды бетине нәхән етип «Гексахлорон» деп жазылған алты қалта сүйеули тур. Балалар соған шелеклерин батырып алып, ғауашаның үстине қолы менен шашады екен. Буйрықты берип кеткен бригадирдин өзи. Буннан бас агрономның да хабары бар екенлиги мәлим болды.

— Хәзиргиниң баллары дым әззи болып кеткен бе? Бурин гексахлорон дегенди қол менен-ақ шашыл, қолымызды қолтығымызға сыпырып-ақ шай ише беретуғын едик,—деди Дәрьябай.

— Сениң жас уақтында нени қол менен шашқаныңды билмеймен-дә, бірақ мынау барып турған жынаят,—деди Қасым.

Баллар қолын суға жууып нан жеген екен. Қоллары жууылған болса да тап краскаға былғап алғандай аппақ болып турыпты.

— Кешеден баслап күн салқын болғаннан кейин тап усы көлемге қурт түсип еди. Илажын таппастан тап усындай усылды қолланыуға усыныс еткен мениң өзим еди. Бундай боларын билемпен,—деп шыр-пыр болды Дәрьябай.

— Тракторлар жоқ па?

— Культивациядан айырып «У-1» тиркеймен дегенше қуртлар пахтаның жапырағын жеп болады ғой.

— Пахта адамнан қәдирли ме?

— Сол философлығыңды қой,—деди Дәрьябай бирден шырт етип. Буны ақсақалға өзин айтып, өзин түсиндирсең. Қәне, көтер ана баланы!

Қасым бунысызда жерде жатырған баланы қушақлап бауырына басып алған еді. Және бір сөз айтпақшы болып оқталды. Бірақ сөзі аузында қалды. Бұл атыздағы баллардың саны он төрт болып, соннан үшеуі толық зәхәрленипти. Жас рәмәузи хәрқыйлы. Он жастан он сегіз жас аралығында еді. Сол жердегі орта мектепте оқып атырған балалар екен.

Құлласы, балалардың үшеуі де машинаға тийелди. Қасым да олар менен бірлікте районлық кеселханаға барыуға мәжбүр болған еді. Врачлар таң атқанша әжел менен айқасты. Еки бала аман қалды. Бірақ бір баланы аман сақлап қалыудың илажы болмады.

Әкеси ауылдағы пахта қырманның қарауылы екен. Баласын районлық кеселханаға алып кеткенлигин еситип, кирзовой етигин салпаллатып, булардың изинен жууыра берипти. Районға жетип келген жерде баласының қайтыс болғанлығын еситип, бауыры езилип, өкирип жылады. Азанда үйинен жууырып шығып кеткен бала, кеште үйине қайтып бара алмады. Анасының қандай жағдайда болып атырғанлығында түсиниу мүмкин. Бірақ илаж жоқ. Бала жақты дүнья менен хошласқан еді. Адамлар оған:

— Бул тәғдирдин иси,—деп кеуил айтқан болды. Бірақ бул баланың қолына зәхәр услатқан тәғдир ме, яки арамызда жүрген адамлар ма түсинип болмас еді. Құлласы, сол суп-сулыу бала бір күннің өзінде-ақ қайтыс болды. Қасым бригадаға қайтып киятырып көп ойланды. «Сол бала тири болғанында ауылға бригадир болар ма еді. Я бас агроном... Яки бир талантлы художник... Бийбастақлық пенен берилген буйрық көз көреки бир адамды набыт етти...

Қасым өзиннің кеселханада жатырғанлығын да пүткіллей умытып, өз ойы менен бәнт еді. Бірақ қапталында отырған әллеким бирден сөйлеп жиберди де, өзинен-өзи селк ете қалған еді.

— Қасым иним, шай иш.

— Я!

Ол пүткіллей уйықлап кеткен адамға усап, бирден шоршып түсти, ояқ-буяғына қарады да, қарсы алдындағы кроватта отырған Шәрибай ағаның шай кесени тугып турғанын көрди.

— Рахмет, Шәрибай аға. Соңғы уақытлары көби-

рек ойланатуғын әдетке дус болып қалдым,—деди шай кесени қолына алып отырып.

— Адам баласының ойланып жасағаны жақсы. Болмаса өмирдің қызығы болмайды.

— Дәрьябайды еле алып келмеді ме?

— Яқ. Танысыңыз ба еди?

— Бир-біреуимізді жас ұақытларымыздан берлі таниймыз. Ташкентте бирге оқып едик.

— Онда жақсы екен. Кеселханада танысларын ушыратқан адамлар өзлерін сергек сезеди.

— Әйтеуір, жақсы болып кеткей. Көп әдийселерди басынан кеширген жигит еди.

— Хәммениң де тилеги сол ғой,—деп Шәрибай аға қолындағы кеседегі шайды бир уртлады.

Ал, Қасым болса буннаң онлаған жыл бурын болып өткен ұақыялар менен бәнт болып, сле өзине келе алмай атырған еди.

27

Бүгін Төребай менен Асанға үйлерине қайтыуға рұхсат берилди. Бир айға шекем палатада бирге болған адамлар тап бир семьяның арзаларындай болып қалады екен. Қасым олардан айрылғысы келмеген кисидей әллен ұақытқа шекем бир түрлі болып жүрди. Сонда да кеселханадан сауалып шығыу деген үлкен қууаныш ғой:

— Сизлердің жолыңызды бизлерге де берсин,—деди соңында.

Бирин-бири қыймаған адамлар сыяқлы сыйласықлы түрде хошласты. Бирақ Қасым өзін байлаулы баспақтай сезер еди.

Таныс адамлардың бәри шығып кеткеннен кейін, палатаның иши тарайып кеткендей сезилди. Бурында бир өзи көрпедө оранып жатып-ақ ойланып, узақ күнди өткизетуғын болса, енди ойына да хеш нәрсе келмей, кеули бирден алғау-далғау болып қалған еди. Әйтеуір сөзден кеулине гүпникей келип, сиркеси суу көтермейтуғын болып қалыпты.

Шәрибай аға да жақсы болып турған еди. Бирақ оның да арғы палатадан бир-еки қураллас дослары табылды. Бәри әжик-гүжик болып айтысып отырады да, күни менен гүжимнің астын бермейди. Палатаның бас-

қа аздалары да сондай. Азанғы емди қабыл етеди де, соңынан палатаға жоламайды.

Қасымның жағдайы бұрынғыға қарағанда әдеуір жақсы. Бірақ солай болса да еле үйине қайтыуға рұхсат бермей атыр.

Бұрын оншама басы айланбайтуғын еди. Ұзир балларын да көбирек сағынады. Ұәр күни палатаға келип турған хаялына, ана баласы, мына баласының атын бир айтып, биримлеп палатаға шақырып алып турған болса да, тап оларды көрмегенине бир айға шамаласып қалғандай қайта-қайта сорап беретуғын болды.

Төребай менен Асан кеткеннен кейин әбден қаулықты. Бир өзи бир жайға сыймайды. Солай болса да илажы жоқ. Врачлардың хұкимин тыңлауы керек. Бұрын көбирек кроватта жатып күнди өткизетуғын болса, енди сыртқа шығып, таза қауада дем алғанды жақсы көре береди.

Күннің сәске болып қалғанлығын сизди де, Қасым халатын жамылып сыртқа шықты. Ана тәбияттың өзи де тиришиликтің көзи ғой. Жән-жағын қаппап турған жапырағы шаппаттай тереклер узақ-узақлардан салқың самал алып келди де, оның кеулин бирден сергеклендирип жибергендей болды. Тар соқпақтың жағасында аяғын тәй-тәй басып жүрген кишкене баллар, әллекимлердің кеулин сорап келип ауырыуларға араласып кеткен ата-аналар менен толы еди.

Қасым қапталдағы скамейкада отырған бир жас жубайларға көзи түсти. Жас жигит жигирма төрт, жигирма бес жаслардан артық емес еди. Ол да ауырыуға жалынған екен. Қандай ауырыу?.. Түсинип болмайды. Гаррылардың ауырғаны бир жөн. Бірақ жас жан ауырса шатақ...

Сыртқы скамейкада отырған науқаслар да, олардың жағдайларын сорауға келген адамларда көп екен. Олардың айырымлары Қасымды сыртынан танытуғын да болыуы керек. Сәлемлесип те атыр. Қасым биразларына басын ийзеп, айырымлары менен қол алысып сәлемлесті. Соңынан бул жерде көп гезип жүре бергиси келместен хирургия бөлимине қарай қайрылды. Бәлки бул жерге де қайрылмаса болар еди. Бірақ орта жасларға барған бир киши менен бир хаял егил-тегил жылап отырған екен. Сол жерде иркилди. Жолдан өтип бара-

тырған бир врач қайрылып, оларға тәселле берген болды.

— Операция бөлмесиниң алдында жылауға болмайды.

— Жалғыз баламыз еди, жағдайы қыйын усайды,— деп жууап қайтарды муртлаш киси.

— Бизиң тәжирийбели врачларымыз көп. Олардың қолының бәри шыпалы. Жыламауыңызды өтинемен. Балаңыз әлбетте, жақсы болып кетеди.—Бул сөзди еситкеннен кейин муртлаш киси жылағанын қойғандай болды. Бирақ ҳаял көзиниң жасын тыя алмады. Ананың аты ана ғой. Ҳеш ҳәўрин баса алмайды.

Қасым буларды танымады. Сонда да жанынан өтип кете алмады. Операция бөлмесиниң алды бетинде ҳеш ким жоқ. Аиқайып ашылып турған есикке кирди. Қасым бул жерге не ушып кирди. Өзи де билмес еди. Бул жер негизинен дәлиз екен. Арғы жағында үлкен еки жарма қапы бар. Бирақ бәри жабық. Қапының үсти бетине қурылған әйнекке ақ тауардан перде тутылған. Пердениң саңлағынан ишки бөлмедеги сансыз ақ халатлы адамлардың сүлдери көринеди. Бул жерде врачлар көп пе? Яки саңлақтың өзи соншаманы көбейтип көрсетип турып па? Қасым ол жағын сезбеди. Ақ халат соншама көп болғаны менен дауыс тек биреу.

— Скальпель.

— Қайшы.

— Бинт.

Бир-биреуине байланыссыз еситилип турған бул сөзлердиң мағанасына Қасым оншама түсинбеди. Сонда да ишкериге қулағын түрип узақ уақыт турып қалды. Кеули сезеди. Ишкериде операция болып атыр.

Қасым бул жерде тура бериудиң яки сыртқа шығып кетиудиң есабын таба алмастан әдеуир егленди. Ол ишкериден әллеқандай бир адамның шығып қалыуын күтип турған кисиге усар еди. Усындай жағдайда узақ уақыт турып қалды.

Сол уақытта буйрық берип турған адамның ҳауазы да тынды. Соңынан бир майдан адамның жүрегин езип жиберетуғын бир өли тынышлық орнады да, әллекимниң аяқ дауыслары тырс-тырс еситилди, бирден жарма қапы тарс етип ашылып кетти.

Иштен шығып келген адамның бет жүзиниң бәри тер. Басындағы ақ сүп тақыяның жийеклерине шекем

суу болып ағып кетипти. Көз әйнекке жайылып кеткен тер тап жамғыр тамшыларын еске түсиреді. Бетлери күні менен жалып алдында тұрып пүткиллей қызарып кеткен бір металлургке ұсап, ақ халатлы бір врач шығып келмекте еді. Өзі де пүткиллей қалдан тайып, шаршап болдырған. Көзінің қарашығы үлкен болуына қарамастан жийеклери әбден қысылып кетипти. Аппақ халатына қып-қызыл қан шашыраған. Екі қолында жылтыр, жуқа қолғап. Олар да қып-қызыл қан. Есікті медсестра ашып, ал ақ қалпақты врач болса қанға боялған қолларын жоқары көтеріп киятыр еді.

Медсестра қыз Қасымды көріуі менен-ақ оны унаппаған пишинде бір нәрсе айтпақшы болды. Бірақ врач Қасымды танып қалғанлығы үшін да қасына келіп тоқтады.

— Хә профессор, қандай самал ушырды?

— Жайша, өзім...—деді Қасым. Ол еле де толық өзіне келе алмай атырған еді. Бірақта врачтың әпи-уайы мәмлесинен кейін, өзін беккем ұсады.

— Жолмырза Рейпназарович, қалай? Операция жақсы өтті ме?

— Жақсы,—деді ол салмақты түрде.—Жақын ағай-индеріңіз бе еді?

— Яқ. Тек билгеним сол, биреудің жалғыз баласы екен, екеуі де егил-тегил жылап отыр. Дым аяп кеттім.

— Біздің жұмыстарымыз сондай ғой. Илажы болғанынша адам баласына екінші өмір бағышлау. Операция оғада сәтлі шықты.—Солай деп айтты да жанындағы медсестраға қарады.—Гүлжан, жыллы суу таярла, қызым, бул ағдалда профессор менен сөйлесіп тұрғанымыз қолайсыз болар.—Ол қыз:

— Яқшы,—деді де екінші есікке кирип кетті. Қасым енді ғана түсінді. Жууыныу бөлмесине дәліз арқалы өтиледі екен.

— Операция дым ауыр болды. Екі саатқа созылып кетті. Сигаретің бар ма?—деді Жолмырза Рейпназарович.

Қасым қалталарын қармалақлап көрді де, сигарет таба алмастан сыртқа қарай жууырды.

Мурғлас киімі еле баяғы скамейкада отырған еді. Албырап қалған Қасым оның қасына келді де асығыс-лы түрде:

— Сигарет барма?—деп сорады. Өз қайғысы менен

бәнт болып отырған бул адам, оның сөзин еситпегенге салды да қалталарын қарастырған болып жөнине отыра берди. Қасым буған ашыуланғандай түр билдирди. Себеби бағана оның сигарет шегип отырғанын көрген еди.

— Сигарет барма?—деп сорап турмай сизден. Балаңыздың операциясы сәтти шықты. Докторға сигарет керек болып атыр!

— Не дедиң?..—Оның албырағанлығы соншелли. Сыртқы қалтасындағы сигаретти таба алмас еди. Тап жаңа ғана бар еди ғой, қапылғыр,—деп ишки қалталарын аударыстырып, сыртқы қалтасынан ушы көринип турған «Космос»ты әллен уақытта барып тапты. Бир-еки данасы ғана алынған толық пачканы шырпысы менен қосып Қасымның алақанына салды да, бирден қаплығып, дәруазаға қарай жууырды.—Керек болса және алып келейин!..

Оның жағдайын түсинбеген адам ушын бул ҳодийсе әдеуір күлкили еди. Соның ушында Қасым:

— Басқа кереги жоқ,—деп зордан тоқтатты.

Қасым сигаретти алып келгенде Жолмырза Рейпназарович еле сол жерде турған еди. Бирақ иштеги врач хәм медсестралардың хәммеси сыртқа шығып, дәлиздиги ишиндеги аламан әдәуир көбейип кетипти.

Ол халатын алмастырып, қолын жууууға да қалы қалмай, алақанын жоқары көтериу менен теңселип турған еди. Қасым сигаретти оның алақанына услатпақшы еди. Болмады. Соңынан бир данасын алып епшиллик пенен врачтың ләбине қыстырды да, алыстырды.

— Рахмет!

Врач алан-бурқан болып турған сигаретти рәхәтленип бир тартты да:—Сигаретти шекпегениме де көп уақыт болды. Қойып кеткеним қашшан? Бирақ қыйын операция болған күнлери шекпестен илажым жоқ. Мени кешириниз,—деди ол.

— Яқ, яқ. Бундай уақытларда зыяны жоқ.—Сол уақытта бағанағы медсестра иштен шықты да оны шақырды.

— Жолмырза Рейпназарович, жыллы суу тайын.—Врач аузындағы сигаретти бес-алты мәртебе ықлас пенен тартты. Соңынан қолы менен услауды қолайсыз көрди де, қапталындағы ыдысқа түпирип таслады да, жууынатуғын жайға асығыслы кирип кетти.

Қасым бул жерде узақ турып қалғанды қолайсыз

көрдн де, сыртқа шықты. Ол жерде үш-төрт ақ халат кийінген врачлар бағанағы муртлас кисн менен, қызыл орайпекли келиншекти қормашалап алған еди.

— Рахмет, инилерим. Әйтеуір, балам аман қалса болар,—деп алғысын жаудырып атыр жаңағы кисн. Қасым оған сигаретин тапсырды да, қапталындағы соқпаққа қарай бурылды. Бірақ муртлас кисн және оның изинен жетип алды.

— Сигаретти қайтарып бердиниз, иним, яки «БТ» тауып әкелейин бе?

— Яқ. Врачлар сигаретти тек операциядан шыққан уақытта ғана шегеди екен,—деп жууап қайтарды Қасым. Ол кисн не деп айтарын да билмей қалды.

Қасым жол жүриуин және дауам ете баслаған еди. Бірақ енди оның көзине хирургтан басқа хеш нәрсе көринбеди.

Жүзине тер қуйылып, қолы қып-қызыл қанға боялған, шаршағанлықтан көзлери сүзилген сары сынлы хирург турар еди. Тек бир ауыз сөз ғана оны бахтыяр етип жибергендей: «операция сәтли шықты» деп үсти-үстине сыбырланар еди. Ол Қасымның жүзине харғын тигилип турып:

— Сигарет барма?—деп сорайды.

Усы құрттай ғана көринис Қасымның врачлар хаққындағы түсинигин астан-кестен етип жиберди.

Врачлардың иси машақатлы да, бахытлы да екен. Олардың хәр бир минуттағы мийнетиниң өзи адам баласы ушын екнши өмир бағышлайды. Қолы тийген жер қайтадан гүллеп, көзи тийген жер көгерип кете бередн екен. Былайынша қарағанда бәри де адам жанының инженерлери! Соның ушын да ақ халат кийінген бул адамларда адам баласының ақылына сәйкес келмейтуғын адамгершилик, хәр қандай кисини хайран қалдырғандай хұждан, аспан сыяқлы асып-тасып ататуғын аброй бар. Егер врачлар хұждансыз болғанда, онда нүткил адамзат қырылып кеткен болар еди. Соның ушын да хұжданлылық биринши нәубетте врачларға берилген.

Қасым палатаға кирип келгенше уснндай қыяллар оның ядынан шыққан жоқ. Ал, палатада болса наұқаслар қашшан-ақ өз-ара пикирлесиуин баслап жиберипти. Қолы бос адам китап оқығыш, китап оқығыш адам алым болып кетеди. Соның ушында палатада үш-төрт

адам жыйналып, қашшан-ақ бәсекилесіну басланыпты. Пикирлесіуді баслап берген де Шәрибай аға. Газетада жазылған мақалаларға қарағанда әллеқандай бир медицина алымы «Ким дузды көбирек қолланса, сол қан басымы кеселине жолығады» деген шешімге келипти.

— Бул бийкар гәп,—деди Борис. Мен улыма дузды жүдә аз қолланаман. Соның өзінде-ақ қан басымы кеселине жолықтым.

— Қайтама сен дузды көп қолланасаң,—деди оған Шәрибай аға хәкисленип.

— Here!..

— Себеби, қаншама дузды қолланғаныңды өзиң де билмейсең. Мәселең, сен экскаваторшысаң, көбирек дузде боласаң. Дус келген сууды ишесең. Ал, бизлер болсақ бәрқама шай қайнатып ишемиз. Суу қайнатылғанда дуз төменге шөгеди. Ал, сен болсаң, сууық сууға үйренгенсең. Қайнатылмаған сууда болса дуздың муғдары көп. Қаның өзінде де 0,6 процент ас дузы бар. Бул организм ушын зәрүр. Бирақ буннан көбейип кетсе болмайды. Бул хәққында Франция врачлары бир мың тоғыз жүз төртинши жылы тәжирийбе өткизген еди. Бирақ толық нәтийже шықпады,—деди Шәрибай аға өзиниң биолог екенлигин әбден танытқысы келип.

— Буннан кейинги тәжирийбелер менен де жақын таныспап. Бул хәққында орайлық газеталарда да көп жазылды. Жақында америкалық физиолог Льюис Дэйлдің жигирма жыллық тәжирийбелери дағазаланды. Бунда алым отыз еки мың тышқанды жыйнап тәжирийбе өткизген. Олардың дузлы ауқатты көп жегенлериниң қан басымы көтерілип, еки-үш айдан артыққа шыдамаған. Өлип кеткен. Демек, дуз қаншама көп болса, гипертония кеселлигин қоздырады.

— Буның менен не демекшисең?

— Ауылларды водопровод пенен тәмийиллеунмиз керек.

— Бул пикириңизге қосылса болады.

Бирақ буннан кейин дискуссия оншама рауажлабады. Дауалаушы врач Шәригүл менен бирликте кирип келди де сөзлер бөлиңди. Ол хәммениң қан басымын биримлеп тексерип көрип Шәрибай аға менен Бористи емлеу бөлмесине алып кетти.

Дәрьябай еле палатаға алып келинбей атырған еди.

Изнен келген адамларды да киргизбепти. Оған не болып атырғанлығы пүткиллей белгисиз.

Солай болса да Қасым Дәрьябайдың тәғдирин көбирек ойлады. Пауқасының бағдары оншама ауыр емес усаған еди. Неге ол жақта буншама иркилип қалды?... Түсиниксиз...

Қасым қалай да Дәрьябай хаққында көбирек ойланды: азмаз мақтаншақлығы хәм менменлигин есапқа алмағанда жаман жигит емес еди. Хәмме ұақыт кеули таудай көтерикки болып жүрген адам қалайынша бундай ауырыуға тап болған? Түсинип болмайды? Және оның менен ушырасқан күнлерин ойлап кетти.

Қасым Дәрьябай менен университетте доцент болып тайынланғаннан жети жыл кейин тағы да ушырасты. Бул ұақытлары дәслепки гезлескениндей бәхәр емес, гүз пайыты еди.

Пахталар аппақ болып ашылған. Тайда таяқ қалмай хәмме пахта теримине ғалаба киріскен. Ауылдағы мектептер пүткиллей жабылып, баслауыш класстың балларына шекем пахта термекте еди.

Қасым бул жерге тарийх факультетинин студентлери менен бирге келген. Студентлердиң үйлерге жайғасыу жағдайлары онша жақсы болмады. Бирақ соған қарамастан хәр бир орта есап пенен сексен килограммнан пахта терип, ауыл мийнеткешлериниң алғысына миясар болып жүр.

Қасым Дәрьябайдың директор болып тайынланғанынан да хабары бар еди. Жети жылдан берли оны көре алмады. Не деген менен көз көрип, кеуил жақын болып жүрген жигит еди. Өзгерип кеткен бе екен?... Баслық болғаннан кейин түсликке сойылған тоқлысына мақтанып, жаслықта бөлисип жеген жарты нанның қадирин умытып кетпесе болғаны... Не деген менен жаслықта ойнап өскен жорасы.

Қалайда болмасын есабын тауып, директорға бир хәрмасын айтыуы керек еди. Қасым сол жағын ойлады да хәмме атызға толық шығып кеткеннен кейин кеңсеге қарай қайрылды. Совхоздың кеңсеси аманат ғана салынған бес-алты бөлмели жай екен.

Узынна созылған дәлиздиң бир жағына бес бөлме

орналасса, екінші жағында тек бір бөлме. Оның алдына нәхән хәриплер менен «Директор» деп жазылған кең қабыллау бөлмеси жайласқан еди. Қалған қабылдардың хеш биреуінде жазуу жоқ. Дәлизде хеш ким көринбегеннен кейин Қасым «Директор» деп жазылған есиктің тутқасын тартты. Бул директордың қабыллау бөлмеси болса керек. Кең ғана жай екен. Ишинің бәрін мебельге толтырып жиберипти. Ортада парықсыз төселген паластың бәри қатып қалған сатмар-сатмар ылай. Күн узақ бир жерде отырып, зеригип кеткен секретарь қыз қайық формалы туфлийинің басын былғалатып, айнаның алдында хәр жаққа алаңлап қарап турыпты.

Қасым тап усы уақытта кирип келген еди.

— Директор бар ма?

— Бар. Бирақ хәзир бәнт. Қапталында бас бухгалтер менен рабочком бар,—деди секретарь қыз.

Қасым қалалы жердің тәртібине үйренгени ушын да рухсатсыз ишке киргиси келмеди. Қапталындағы стуллардың биреуине аманат ғана отырды.

Арадан бес саат өткен болса да иштен бас бухгалтер яки рабочком шықпады. Бул аралықтың өзінде де ишке онлаған адам кирип шықты. Биразлары шықпастан иште қалып кетти.

Жыйналыс болып атыр деуге инанымсыз. Бир үлкен мәслениң шешилип атырғанлығы да байқалмады. Тап үлкен бир отырыспа берилип атырғандай бирден «ўа-ха-ха-ха!» көтериледи де дәрхал тынады. Соған қарағанда директор биреулерди басқылап атыр ма, дым түсиниксиз.

Қулласы, Қасымның бирден тақаты шыдамады.

— Кирип шықсам мәйли ме?—деди қызға.—Бир жумысым бар еди.

Қыз еринип ғана жууап қайтарды.

— Мейли.

Ол шынында да ишке кимнің кирип шыққаны менен жумысы жоқ адамға усар еди.

Қасым дермантин есикти ашты да ишке кирди. Кабинетте директордан басқа төрт адам бар екен. Шама-сы, олар зәрүр бир жумысты шеше алмай отырған емес. Хәкисине бәри де директорға тугылып қалып, енди шығып кетиуге батына алмай отырған адамларға усады.

Директор кеуилли еди. Бирақ сырттан басқа адам кирип келгенде өзін бир қанша салдамлы тутқысы кел-

ди ме, әйтеуір қабағы бірден жабылықыраған түр билдирди. Ол Қасымды бірден таныды. Бірақ совхоз активлері арасында әллеқандай бір муғаллим ушын өзин төменге таслағысы келмеді.

Жалбырақлап жууырып келген Қасымның қолына қолын еришип тийгизди де беклигин бұзғысы келмей, шашы сийрексіп қалған шийкил сары кисиге қарады:

— Бүгін пахта пунктке өзин барсаң. Әдилдин бригадасы бес проценттен кем болмасын.

— Болады,—деп жууап қайтарды оған сары кисі.

Сол ұақытта оның көзі тикке турып қалған Қасымға түсіп кетті де...

— Сиз отырыңыз, жолдас муғаллим,—деді оған.

Бұл сөз Қасымға кекетіп айтылғандай сезілген еді. «Жолдас муғаллим...» Бай-бай... Адам деген де бір күнде аспанға атылатуғын айыу болып қала қояды екен-ау... Болмаса маған бундай сөзді айтыуға уялар еді. Мен не? Буннан қайыр орап келиппен бе?..

Ол қалай да, әтирапындағы адамларға Қасымды оншама танымайтуғын адам сыпатында көрсеткиси келер еді.

Қулласы, Дәрьябай директор әтирапындағы адамларды тез тарқатты. Енди кабинетте тек екеуі қалған еді.

— Сөйтіп қалайсаң, жолдас муғаллим?

— Жақсы.

— Маған қара, Қасым,—деді бір ұақытлары өзинен-өзи бірден кеуілленіп кетіп.

— Бизлерге бөлім баслығы болып келмейсең бе? Тап профессордың айлығын төлеймен.

— Қалайынша?

— Солай... Өзин билесең, мен қазір берекетлі бір қазанның басында турыппан. Қимди жарылқасам соның берекети тасып кете береді.

— Япырма-я?

— Аўа, солай... Мен үлкен фәзийнехананың баслығыман.

— Қутлықлайман,—деді Қасым хәм айтты:

— Егер сондай Қарун бай болып қалған болсаң, халықты тойдырғаның жақы болар еді. Айырым хожалықтарыңа ыссы аұқаттың аұхалы шатақ екен. Қәтте шай-қант табалмай отырған үйлер де бар.

— Оға! Бизде бундай адамларды бийдәулетлер деп атайды. Өзиниң де пайдасын билмейди. Өзгениң де...

— Халықтың үстинен күлетуғын адамларды жаным сүймейди.

— Халықты тойдырыу қыйын. Бирақ бирең-сараң жора-жолдас, ағайын-тууғанның қарнын қампайтыуға құдиретим келеди.

— Сен, әдеуір өзгерип кетипсең Дәрьябай,—деди Қасым.—Студентлик ўақытларда басқаша едиң. Ал ҳәзир өзиңнен басқаны ойламайтуғын менмен болып кетипсең.

— Ҳе-хе-хе... Айтып отырғаныңның бәри жылтыр сөз. Сөз бенен ҳеш ўақытта адамның тамағы тоймайды. Муғаллим дегеннің бәри сондай желөкпе болады. Бизнің аўылда да бар, сондай соры қайнағанның биразы. Булардың бәри өзиниң пайдасын билмейтуғын тирсек.

— Сонда не демекшисең? Муғаллимнің бәри сениң буйрығың менен жүриўи керек пе?..

— Мениң емес, бригадирлеримнің қулы. Ҳәзир муғаллим деген тек алты ай гапа бала оқытады ғой. Қалған ўақытлары бригадирлердің буйрығы менен жүреди.

— Бул ўақытша ҳәдийсе. Еле ҳәрким өз кәсиби менен шугыллапатуғын ўақытлар келеди

— Солай ма?.. Сен еле жәмийеттиң раўажланыўына да шек келтиргин келип жүр ме?

— Бизнің жәмийетимиздің заңында тек баслықтың қанаты астында жасағанлар байып, басқалар аш қалып кетсин деген заң жоқ. Ҳәрким өзи мийнети менен жасаўға тийисли.

— Сен тек өз мийнетим менен бахытқа ерисемен,— деп жүре бер. Буның бәриде бос сөз. Билдің бе? Илим кандидаты деген не? «Атағы уллы, сыпырасы қуры». Үйине қонақ қыдырып барғанда бир таўық табылады я табылмайды. Ал, мен болсам усы сыйқым менен үш ҳаялды бағып отырман. Бул жердеги бәйбишеден басқа да журтқа еле жәрия бола қоймаған еки ҳаялым бар. Ал, сен болсаң бир ҳаялды да баға алмай жүрсең?

— Ким айтты саған ҳаялын баға алмай жүрипти?— деп.

— Бағасаң. Алым болғаныңнан кейин құдиретиң жетеди. Бирақ бизлердей үш ҳаялды бағыўдың мәртебеси қаяқта жатыр.

— Маған ондай көп ҳаялдың кереги жоқ.

— Ҳе... Ҳе... Ҳе-е... Пулыц жетпейди. Солай ма? Дурысын айта бер.

— Жоқ. Ҳұжданым жол қоймайды.

— Ҳұждан деген не? Ҳұждан—бул пул.

— Яқ, қәтелесесен.

— Мен Ҳеш ўақытта қәтелескен адам емеспен. Ҳұждан бул—кеўилдиң буйрығы. Дурыс па?..

— Дурыс.

— Егер солай болса, мениң кеўлим көп нәрсени күсейди. Жақсы жай, жыллы кийим, мазалы тамақ, сулыў қатын, бала-шаға бағыў... Буның бәри ушын пул керек.

— Пул керек. Бирақ пулды адам өз мийнети менен тауып, орынлы жерине жумсаўы зәрүр.

— Әй, қандай жол менен тапқанында не? Пул тапсаң болды-дә!

— Урлап алынған пул адамға бахыт алып келе ме? Өмирде урлықтан бахыт тапқан адам барма?..

— Мен пулды урлап алып атырғаным жоқ.

— Болмаса неге, пахта даласында он еки саат мийнет қылған азамат кеште қазанын қайната алмайды. Күни менен сениң саянда мийнетсиз отырған адамлар кеште сыйыр сойып жейди.

— Булар жасаўдың жолын биледи-дә.

— Соның ушың да сен халықтың бахтын урлап атырсаң, урлықшысан!

— Ҳәй... Онша қатты кете берме. «Өзин дийўанасаң, кимге пир боласаң» деген екен бир адам. Өзин бир күниңди зордан көрип жүрген муғаллимсен. Бизлер директор...

— Қарық болыпты. Егер Ҳақыйқатлық жолға қойылғанда сендей директорларды шүдигардың астына таслар еди.

— Директор болғанларды көре алмайсыз-дә.

— Көрип турыппыз...

— Тартысты қояйық. Сениң мениң орныма директор болыўға қудиретиң келмейди. Мен орнымды бермеймен. Ең жоқарыға арза жазсаң да бәри бир. Арзаң мениң қолыма келип түседи. Оннанда айт. Қәне, қайсы бригадирдиң үйинде жатырсаң. Мен «қалынан хабар алып турың»—деп айтайын.

— Рахмет! Сениң жәрдеминсиз-ақ өз күнимди көремен.

Қасым солайынша қатты ашыу менен кабинеттен шығып кеткен еді.

Буннан онлаған күн өткеннен кейін Қасым Дәрьябай менен атыз басында ушырасты. Ол бул сапары неликтен де кишипейиллик көрсеткиси келди. Әллеқандай бир қәдирдан адамын ушыратып қалғандай узақтан күлимсиреп келер еді.

— Қалайсаң, жора?

— Жаман емес.

— Докторлық жумысын қорғады деп еситтим бе?

— Солай болды. Бирақ дипломды ала алмай атырман.

Неше жыл болды?

— Төрт жыл.

— Онда шатақ болған екен. Бир «танка» тауып алыуың керек екен-дә.

— Танкасы неси?

— Топты бузып өтетуғын қәдимги «танка» дә. Хәзир жумыстың барлығын да солар шешеди ғой.

— Жақсы тилек билдиргениң ушын рахмет. Бирақ мен өзимнің күшим менен илим докторы болуға талап-ланған адамман.

— Өз күшиң менен өмиринде де илим докторы бола алмайсаң.

— Боламан...

— Болмаса есит. Усы совхозға директор болғандай сегиз жигит бар еді. Изинде мен жеңип шықтым. Бәри танканың арқасы. Қәне айтшы жоқарыда қап қолласатуғын адамларың бар ма?

— «Қап қолласатуғын»—дегени неси?

— Билип тұрып билмегенге салма. Обкомда ағайин-лерің барма, деп атырман.

— Жекке жигитте қандай ағайин болсын. Өзиң билесен, әкем урыста қазаланған. Жекке жигитпен.

— Ондай болса бундай иске басыңды қатырма. Төбенде бир түк қалмайды.

— Мәйли... Соның ушын да илимге өзимди урғанман-дә. Басқа истиң бәрине де ғәрремлик араласып кеткенинен хабарым бар. Бирақ илимде ақты—қара деп айта алмайсаң. Ол хұжжет, илим. Талапты бир адам түбинде тән алынады.. Соның ушын да жалықпаған адам жеңип шығады.

— Сонда да бул тараудағы қарама-қарсылықлар да

аз емес. Мәңгилік ғарры болғаныңша дипломыңды бермейді.

— Береди... Жүдә болмаса қайтадан жақлайман.

— Ҳәр жылы докторлық диссертация жақлай берип, өмириң өтип кетеди ғой.

— Өтсе өтсин!

— Дүньядағы тирсектиң барып болғаны сен екенсең,—деди Дәрьябай ашыуланып. Соңынан бир адамның тәғдирине әбден жаны ашып турғандай Қасымды қолтықлап алып, шетирекке шықты.

— Өзин ойланып көр, достым. Ҳәзир заман басқа. Бул дәуирде жасап атырған адамлардың қағыйдасы сондай. Оншама билимнің де кереги жоқ. «Я зарың болсын, я зорың болсын». Қулласы, сен бир ақсақалды тауып алып, шалғайына асылуың керек. Олтап Алауаддиннің сыйқырлы шырасындай болып, сени оттан да, суудан да аман алып шығады.

— Бәлким, сениң айтқаның ырас шығар. Бирақ бул усылдың бәрхамә жасай беретуғынына мен исенбеймен. Бәрибир өмир өз ағысына барады. Талантлы адамды—талантсыз, билимли адамды—билимсиз. деп тек уақытша ғана атау мүмкин. Егер бундай болмаса жәмийет рауажланбай қалыуы мүмкин.

— Неге?.. Исенбейсең бе?.. Бул сөзди сол бес мәртебе жулдыз таққан ақсақал менен сөйлескен адамлар айтқан.

— Сонда да...—деп болып Қасым тоқтады. Сөздің изин Дәрьябай илип кетти.

— Ҳәзирги ақсақаллардың Һәр бир сөзиниң өзи ағын сууды кейинге қайтарады, билдің бе? Олар бир сөз айтты ма—болды. Мине, сизлер сентябрьде пахта теримине шықтыңлар ма? Енди пахта план орынланғанша қайта алмайсыз. Тап жаңа жылға шекем.

— Атызда тергендей пахта қалмаса-ше?

— Бәри бир. Адамларды жылдың ақырына шекем услап турып, һүкиметти алдаймыз. Пахта пункттен жоқ пахталарды сатып аламыз да рапорт беремиз. Себеби, соххозда көмекшилер қаншама егленсе, соншама пахта жыйнап алынбай атырғандай көрине береди.

— Бунысы шатақ екен.

— Шатақ емес, атақ. Билесең бе, Һәзир мениң қаншама орденим бар. Он... Тек Алтын Жулдыз ғана жетиспей турыпты. Жақында тазалап алған костюмымның жа-

ғасын тесип қойыппан. Жоқарғы Советке депутат болуым керек.

— Онда сениң кеселиң дым ауыр екен.

— Әне, сен мәселениң бәрін хәзилге алабересен. Турмысты түсиниү керек, достым. Сонда ғана бул өмирден пайынды алып жасайсан.

Қасым соннан берли Дәрьябайды көре алған жоқ еди. Кеше кеселханада бирге ушырасып қалды. Бирақ наұқасы қатты еди. Сөйлесе алмады. Врачлар оны изолятор бөлмесине алып кетип еди. Еле келмей атыр.

29

Азанда палатаға Мария Васильевна менен Шәригүл келди. Палатаға хәр күни, хәр қыйлы врачлар келедиде, бирақ Мария апай менен Алланазар оншама көринбейди.

Хәр кимниң өзине тийисли дауалаушы врачлары бар. Солардың ишинде бул палатаға бекитилгени Серегүл деген қыз. Өзи жүдә шаққан. Классқа бөлингенде муғаллимлер өзине тәбийий балларды бөлип алатуғыны сыяқлы, бул жерде де айырым врачлардың тамыр-танысларын меншиклеп емлеп жүргенлери аз емес. Бирақ Серегүл өйтпейди. Ким болса да қабағын шытнайды. Өзи жас болғаны ушын да еле тәжирийбеси аз. Соны есапқа ала ма, әйтеуір палатаға келген наұқастың бәри де тәжирийбели врачқа қаранса ертеңине-ақ тәуір болып кететуғындай. «Бизге бир тәжирийбели доктор тауып бер»—деп бас врачтың басын қатырып жүргени.

Серегүл ондайды хеш кеулине алмайды. Ким болса да билген емин айтып, қолынан келген жақсылығын ислеп кете береді. Ол да кейинги күнлери Қасымның белгили алым екенін сезип:

— Тәжирийбели врачларға қаранасыз ба?—деп сорап көрип еди.

— Ол врачлардың бәри де мениң жағдайымды биледи. Наұқасымның тәрийпи ауыруы тарийхына жазылған. Соған қарап емлей берің, қызым,—деді.

Палаталарда Мария апайға да, Алланазарға да белгиленип берилген наұқаслар жоқ. Соған қарағанда булар көбирек ауылларда командировкада болатуғын ұсаған. Белгили бир күнлери министрликте де болады екен. Негизинде булардың ислеп атырған жұмысларының

да соншама тайыны жоқ. Бір сөз бенен айтқанда врач-лардың үстiнен қарайтуғын бас қәниге. Кеселханада бир күн болса, бес-алты күнге шекем көринбей кетеди. Көбинесе изолятор бөлмесине барып, қатты болып атырған ауырыулардың жағдайын анықлайды. Азын-аулақ палаталарға да келеди. Хәр қандай ауырыулардың жағдайлары менен санасатуғын еди.

Бүгiн Андрееваның палатаға келиуи хәммеге де қууаныш алып келгендей болды. Барлық ауырыулар да оған хұрмет билдирген болып, орнынан турып отырды.

— Жатыңызлар,—деди Мария Васильевна.—Мен сизлерди көриуге киятырман.—Ол тап баяғы ақ көкиреклиги, күлимсиреуи менен кирип келди де Қасымның кроватиның алдына келип тоқтады. Бурынғыдай билекти резинка менен бууып қанның басымын өлшеген жоқ. Хәлсиз бармақлары менен билектин тамырын услады.

— Жағдайларың қалай, профессор?

— Жақсы.

— Ырастанда аттай болып кетипсен. Енди бир-еки күннен кейин үйине қайтсаң да болады екен.

— Рахмет, доктор.

— Шәригүл, Сейтназаровқа еле укол салып атырсаң ба,—деди ол бирден қапталына қайрылып.

— Ауа.

— Бүгiннен баслап тоқтат.

— Болады, Мария Васильевна.

Соңынан басқа кроватьларға қарай өтті. Шәрибайға «бир доктордың нәхәни келсе болар» деп-ақ жүрген екен. Шырысты бузды.

— Бизің бала-шаға мыңа бир дәрини таба алмапты,—деди бир жапырақ қағазды көрсетип.—Тап усы дәрини бүгiн санитаркалардың сыртқа шығып сатып жүргениң көрдим. Қымбат болса гөр болсын,—тап еки пачкасын сатып алдым. Бул қалай болды, жолдас доктор. Өзимиз фронтовик болсақ, және дәрини сатып алсақ.

— Шәригүл!—деди Мария Васильевна изине қарап.

Шәригүл «мен билмедим» дегендей басын шайқады.

— Неге билмейсиз! Дәриниң бийлиги кимде өзи?

— Бас медсестрада. Оннан кейин бизлерде.

— Мейли болмаса, буны бас врач пенен бирге анықлаймыз.

— Қалай анықлағанда да бул факт,—деди Шәрибай аға.—Анығына жетпей қоймайман. Мени адамлар бийкарға «Шәрибай шатақ» деп атамаған.

— Анықлаймыз. Анықлаймыз,—деди Мария Васильевна.

Ол палатадағы адамлардың бәринің жағдайлары менен танысты. Соңынан әсте шығып кетти.

Шәригүл азмаз иркилип қалды. Ол Шәрибай ағаға хәм Бориске укол салыуы керек еди. Укол емлеу кабинетінде де, палатада да салына береді. Көпшилик жағдайда наұқасы жеңил адамлар емлеу кабинетине шақырылатуғын еди.

— Дәри сатылғаны ырас шығар, ата, бірақ мениң бул иске байланысым жоқ,—деди ол.

— Сен билмесең басқа биреуі. Әйтеуір дәринің сатылғаны анық. Сыртта жүрген санитарка қызлардан сатып алдым.

— Бул қызды мен жақсы билемен. Хұжданы таза,—деди Қасым.

— Рахмет, Қасым аға. Енди турмысқа шығайын деп тұрғанда урлықшы атандым ба,—деп қорқып тұрған едим.

— Урлықшы қызлар бар болса, бар шығар. Бірақ сениң қолыңнан бул ис келмейди. Қашан турмысқа шығайын деп атырсаң.

— Шемби күні.

— Онда жақынлап қалыпты ғой. Қутлықлайман, күйеуің жақсы жигит пе?

— Жақсы. Биринши класс шоферы.

— Оқо! Бахытлы болыңызлар.

— Рахмет. Тойымызға келиңиз.

— Қәйдем қызым. Кесслханадан шықсақ барармыз.

— Жаңа Мария апай айтты ғой. Шемби күніне шекем шығасыз.

— Онда әлбетте, бараман.

— Рахмет. Барыңыз.

Шәригүл де өз жумысларын питкерип шығып кетти. Бірақ Шәрибай ағаның ашыуы көп ұақытқа шекем басылмады. Ол еле де өзін баса алмай тоңқылданып жатырған еди.

— Адамларға да хайранман. Өзи қымбат базарында үш сом турмайтуғын дәрини елиу сомға сатса!

— Сөзиниз дурыс-тә,—деди Борис. Бірақ врачлар менен мәлеллесіуге болмайды.

— Неге?... Врачлардың әкеси әулийе, шешеси периште ме?..

— Олай емес шығар.

Бирақ бир ұақыя елеге шекем мениң ядымнан шықпайды.

— Ол қандай ұақыя?—деди Қасым.

— Бул ҳәдийсени адам баласының басына салма сын. Оны есима алсам қан басымым бирден көтерілип кетеді.

— Сонда да...

— Мен жаслар фестивалында танысып, ленинградлы бир Светлана деген қызға үйленген едим. Әкеси Кронштадтта матрос болған екен. Өзи өл деген ақ көкирек, қақыйқатшыл. Педагогика институтын питкерип диплом да алыпты. Нөкиске алып келип той жасап жибердик. Ол жыллар нағыз турғынлық дәуири еди ғой. Бизлер ол жағдайларға көнлигип кеткен болсақ та, Светлана көп ұақытқа шекем көнбей жүрди. Адам баласының аты жоқ ауырыулары көп болады екен ғой. Ықлымның бирден өзгерип кетиуи оған тәсир жасады ма? Әйтеуір бирден ауырды. Ол ұақыттағы врачлардың өзи де адамлардың қәтересине қарап емлейтуғын еди ғой. Мен болсам бир экскаваторшыман. Хаялым муғаллим. Қандай қәтере болсын.

Светлана бир райком секретарының хаялы менен бир палатаға түсип қалыпты. Жаңағы хаял хәр күни врачларға жылтырауық материаллар алып келип береді екен. Хәмме врачлар сол хаялдың үстинде быған жыған болып ататуғын көринеди. Әкеси революционер болған адам бундай әдалатсызлыққа көне ме? «Бул кеселхана параның уясы екен»—деп салған шатақты. «Шошқа шошқаны жарама». Кеуил жақын врачлар ойласып буның да ретин тапқан екен. Хаялымның басына хәр қыйлы бәлағатларды салып, азан менен гөне Нөкистеги жуқпалы тери кеселликлери кеселханасына қарай айдап салыпты. Мен Светлананың оғада таза хаял екенин билетуғын едим. Соның ушын да хеш қандай исенгеним жоқ. Бирақ ол бундай нахақлықларға шыдамай бир күннің өзінде-ақ өзін алдырып қойды. Соңынан ол:

— Мен жыныс органларының жуқпалы ауырыуына ушыраған адам емеспен, Комиссия келип тексер-

сиң,—деп жоқарыға арза жазды. Бірақ пайдасы болмады.

Буннан кейін мениң өзім ден саулық сақлау министрлигине арза жазып бардым. Министрлик мениң арзамды тыңдаған болып комиссия дүзди. Комиссияның ағзасында сол баяғы кеселхананың врачлары да бар еді. Олардың не тексергенінен хабарымыз жоқ. Бірақ бизлердің арзаларымыз мақұлланбады.

Соның ертеңине үйимізге түрі асқабақтың сапсары, сийрек муртлы бір киісі келді. Қолында иширткидей қағаз. «Сизиң семья ағзаңыздан жұқпалы кесел тарқатыушы вирус табылды. Соның ушын да тезден гөне қаладағы поликлиникаға барып жолығың. Егер қарсылық көрсетсеңіз яки қашып кетсеңіз, заң тийкарында судланасыз»—деп жазылған. Мен өмірімде бундай мүсийбетли хәм қорқынышлы хат оқып көргенім жоқ еді.

Доктор меннен ужыбатлы бір нәрсе таба алмады. Бірақ ай сайын қаранып турууымды соранды.

Хаялымды көріп реҳимім келип кетти. Бул кеселханада хасла оған усайтуғын бір адам да жоқ еді. Ол мен барған сайын басын кроватқа урып жылайды. Бұрынғы емленген кеселханадағы қотыраш жүзлі врач қатынды көкпен жерге алып ғарғайды. Не қыларымды билместен өзім де қатты езилип кеттім.

Бір күні ғам батпағына батып киятырсам кеселханада ислейтуғын медсестралардың биреуі мени тоқтатты:

— Есиңіз бар адамсыз ба өзиңіз. Хаялың оғада таза хәм хадал хаял екен. Бул жерде жата берсе, қайтама бір бәле жұқтырып алыуы мүмкин. Тезирек шығарып ал,—деді.

— Қалайынша?...

— Шамамда хаялыңа биреу көз-көреки жаманлық еткен. Болмаса ондай кесели жоқ.

— Сонда қалай қутқараман.

— Хұждансыз адамлардан қутылыудың жолы—тек пул.

Солай деп айтты да ол жөніне кетип қалды.

Мен экскаваторшы болғаным ушын да пулым көп еді. Бірақ өмірімде бір адамға пара берип көргенмен. Сол жағы қатты қыйнады. Ертенине кассада бес жүз сомды алдымда туұры врачтың кабинетине кирип бардым.

Неге сол күни буншама мәрт болып қалғанымды өзім де билмеймен. Қысынып албырағаным да жоқ. Тап биреуге қарызымды төлеп атырған адамдай врачтың алдына он елиуликти бирден атып урдым.

— Бул не?

— Пул.

— Оны не қыламыз?

— Мениң хаялымды үйіме қайтарып жибер. Оның хеш қандай ауырыуы да, гүнасы да жоқ.

— Хаялыңды жақсылап емледик. Енди үйіне қайтса да болады,—деди ол уялмай.—Солай,—деп айтты да пулды қалтасына салды.

Мен оның бир гәззап адам екенлигин сезип турдым. Қаттырақ сөз айтқым келди, бирақ үндемедим.

Солайынша кабинеттен шығып кеттім. Изимше хаялымда үйге келди. Неге екенлигин билмеймен. Ол В. И. Лениниң портретин қушақлап отырып, узақ жылады.

— Сизлердики мениң жағдайымның алдында хал-ұа болған екен,—деди Шәрибай аға. Мен бир топас врач пенен сөз алысып қалып, Тахиаташтағы жиллилердин больницасында еки күн жатып шыққанман.

— Ол уақыт тубалаушылық дәуірлери еди ғой,—деди Қасым.

— Хәзир де әдеуір кемшиликлеримиз бар. Бир биреудин бетине туұры айтып дүзетпесек болмайды.

— Ол айтқаныңыз туұры. Қулласы, жаман адамлардың арамызда аз болғаны жақсы-дә. Жақсылар көп болса жаманлар өз-өзинен ысырылып шығып кетеди.

— Айтарың барма?...

Қулласы, бул палатаға жыйналған адамлардың бәри де дәртли еди. Олардың бәри де турғынлық жылларында басынан өткізген хәр бир уақыяны баян етер, солай етип өзлериниң ишки хәуірлерин шығарып атырғанға усар еди.

30

Қасым бүгин неликтен де сол баяғы докторлық диссертация жақлаған күнлерин есине алды. Ол қуғанса да, қыйналса да бул уақыяны көбирек есине түсиретугын еди. Бүгин жағдайы жақсы. Солай болса да бул хәдийсе оның хасла ядынан кетпеди.

Қасым Дәрьябай менен дәслепки ушырасқаннан он жыл кейін докторлық диссертация жақлаған еді. Бул мәселені хәр ким, хәр қыйлы түсінді. Өзи еле жас. Қалайынша докторлық диссертация жақлады екен, бул жигит? Яки жоқарыда исенген тауы барма екен, бунында? Деген менен Қасымды қууатлаушылар да бар еді. Әсиресе, Мурат Мухамедовичтің өзи. Ал, ол киси болса әйтеуір ғана докторантты қууатлай бермейді. Мәселенің сол жери анық. Қасымның Мурат Мухамедович пенен жақынлығы жоқ еді. Бирақ айырым өзгешеліклер ғана оны академик пенен бекем байланыстырған еді.

Бириншіден, Қасым оғада тың теманы таңлап алған. Бундай тема хәр қандай академиктің де дыққатын өзине аударатуғыны сөзсиз. Екиншіден—бул жигит жас келешегинен үлкен үміт күттиреди. Үшіншіден—ол тек өз күшине ғана исенетуғын, айырым алымлар сыяқлы қәтере арқалы абырой арттырыуға талапланбаған, тек талантлы ғана көрине баслаған жас алым сыпатында танылды. Төртіншіден—бул әкеси фронтта қазаланған, жекке өскен жетім жигит еді.

Хәзирги заманның ең көрнекли алымы болса да, Мурат Мухамедовичтің әкеси репрессия дәуириде қамалған. Солай болса да ол анасы хәм басқа да хәқыйқатшыл адамлар арасында тәрбияланып, академик дәрежесине ерискен. Усындай себеплер менен булар екеуі арасында да тәғдир жақынлығы сезилип турар еді. Соның ушын да Мурат Мухамедович Қасымды ең жақын шәкірти сыпатында таныды. Докторлық диссертациясының тезден жақланыуына тилеклеслик билдирди.

Бирақ адам баласының алдына қойған мақсетлери бирден орынлана бермес екен. Жумыс жоқары дәрежеде жазылған,—деп бақаланса да Жоқарғы Аттестация Комиссиясынан «қара қағаз»—деп аталған қырсық жууап келди.

«Хұрметли Қасым Сейтназарович! Сизің таңлап алған темаңыз қунлы болыуына қарамастан, эксперт комиссиясына жиберген уақтымызда көп ғана алымлар арасында тартыс туудырды. Соның ушын да жумысыңызды қайтарыуға туура келди.

«ВАК секретары А. Кулешов».

Қасым өмірде хәр қыйлы хәдийселердин болыуын күтсе де, докторлық жұмысының қайтып келиуін күткен жоқ еді.

Аттестация комиссиясының хаты менен бирликте үш рецензия қосып жиберилипти. Бул үш рецензияда да жазған адамлардың фамилиясы, аты жоқ. Қайшы менен қырқып тасланған.

Биринши рецензия жұмысты көклерге көтерип мақтараң. Рецензия авторы өзиниң Россия алымлары менен бир мың тоғыз жүз отызыншы жыллары Қарақалпақстанда болғанлығын баянлайды. Соның ушын да бул тема менен жақыннан таныс екенлигин, басқа алымлар менен бирликте бир мың тоғыз жүз отыз төртинши жылы Ленинградта қарақалпақлар тарийхы хақында дәслепки китап жәриялауға қатнасқанлығы хақында жазады. Соңынан, бул жас автор қарақалпақлар тарийхының нағыз жаң күйери, патриот... — деген пикирлерди айтады. Сөзиниң соңында, илимий анықламалары кеуілге қонымлы. Тарийх илимлериниң докторы деген атақты алыуға ылайық деген пикирге келген.

Екинши рецензия: Автор тарийх илимине әдеуир үлес қосқан,—деп айтып келеди де, диссертант теманы кеңирек алып жиберген. Қарақалпақлардың он сегизинши әсирге шекемги тарийхы бир диссертацияға сыймайды,—деген пикирге келеди. Солай етип ол диссертацияны екиге бөлип жазыудың тәрепдары болады. Яғның биринши бөлим орта дәуир тарийхтаң өз алдына монография етип шығарыу керек-тә, екинши бөлим болған «он төртинши әсирден он сегизинши әсирге шекемги қарақалпақлар тарийхын кеңейтип өз алдына диссертация етип жақлау керек,—деген шешимге келген.

Үшинши рецензенттиң пикири де тап усы тәқылетте еди.

Қасым бул үш рецензияны қолына услап, узақ ўақыт ойланып қалды. Ол он жылға шекем бир орында отырып иследи. Дем алмады. Қайда барса китап пенен қағазларға үңилип, Москва менен Ленинградтың китапханаларын шарлап, кеште мийманханадан жай таба алмай, айырым күнлери аэропорт пенен вокзалдың күтиу залларында қонды. Тап сол күнлери есине

түсіп кетти де рецензияны жүзіне басып өксиди. Сонынан жән-жағына қарады да бірден жылап жиберди.

Бул эззилик емес, бәлки бір кисиниң узақ уақыт ислеген өз исиниң бийкарға кеткенине ашыны-уы сыяқлы бір хәдийсе еди. Ол өз мийнетине үлкен исеним менен қарар, соның ушын да бул хатты биреу хәзиллесип жазып атырғандай қайта-қайта оқыды. Бирақ бәри-бир сол гәплер...

Қасым «бәри-бир мен қайтадан жақлайман»—деп қапталындағы қағазларды қамтылады. Сол уақытта ғана жүрегиниң сызатылып ауырып баратырғанлығын сезді. Ыссылығы көтерилип бірден терлеп баратырғанын сезді де, отырған орнынан бір қырынлап жығылды. Кейнинен не болғанын билмейди. Ертеңине өзиниң кеселханада жатырғанлығын сезді.

Қасым соннан берли бул жерге көбірек келип тұрады.

Илим деген қызық ғой. Москва алымлары оның әсиресе Қара бөриклилер, қыпшақлар, маңғытлар хәм ноғайлылар хаққындағы пикирлерине үлкен итибар берген еди.

Көп алымлар Шоқан Уалийханов пикирлери менен есапласпаған екен. Шоқанның қарақалпақлар хаққындағы қолжазбаларын ең дәслеп илимий жәмийетшиликке усынған алым Қасым еди.

Докторлық диссертацияны жақлап болып диплом ала алмаслық, аттан түсіп ешекке мингендей бір гәп. Қасым бул хәдийсени сонынан аңлап қалды. Бул жағдай оған үлкен тәсир жасады да, сонынан бул мәселеге қатты кирисип кетти.

Қасымның устазы Мурат Мухамедович оғада сабырлы адам еди. Өз шәкиртине кейиген жоқ. Қайтама кеулин алды:

— Илим шыңы деген бір жуп-жумыр таудың басына усайды. Оған тек асықпаған сабырлы адамлар ғана жетиуи мүмкин. Баратырған жолың теп-тегис болса да пайдасы жоқ. Қыйыншылықты көп көрген адам ғана алым бола алады. Бул жолда қаншама данышпан адамлар қыйналған. Алым Досқараевтың өмирин бір есиңе ал,—деп айтқан.

Қасым буннан кейин де өзиниң жети жыллық өмирин және диссертациясын қайта жазыуға жумсаған еди.

Бул жыллар да оның ушын аңсат болған жоқ. Нөкис, Ташкент хәм Москваның арасына мәкидей қатнады да жүрди. Диссертацияның соңғы вариантында табылған жаңалық сол. Бурынғы изертлеулерде қарақалпақлар өз атамасы менен он алтыншы әсирде пайда болған, деген пикирлер үстинлик ететуғын еди. Бирақ соңғы изертлеулерде бул атаманың он бесинши әсирдиң тарийхый естеликлеринде сақланып қалғанлығы мәлим болды.

Қасымның жорасы Базарбай «Қарақалпақ тилинде болымсыз фейил» деген тема үстинде жұмыс ислеп жүрип, профессор З. Д. Попованың «Рус жылнамаларындағы болымсыз фейиллер» деген кітабын оқып отырып, мысал сыпатында алынған «Қарақалпаков не было» («Қарақалпақлар болмады») деген сөзге жолығады.

Мысал негизинен он бесинши әсирде жазылған «Ипатьев жылнамасынан» алынған екен. Бул жаңалық Қасымға үлкен түртки болды да ол енди Ипатьев жылнамаларын оқый бастады. Мысалда келтирилген ұақыя шынында да қарақалпақлар ҳаққында болып, ол он төртинши хәм он бесинши әсирдеги тарийхый ұақыялар менен байланысқан еди. Солай етип тарийхта қарақалпақлардың өз атамалары менен аталуы дәуір алдынға кетти. Бизге белгисиз болған және бир әсирдиң сыры ашылды. Арадан жети жыл өткеннен кейин Қасым екінши мәртебе докторлық диссертациясын жақлаған еди.

Бул иреттеги диплом оны көп күттирген жоқ. Тезден келди.

Солай болса да «қан басымы» ауырыуы деген бир қолайсыз кесел екен. Әйтеуір нәрсениң үстинде-ақ бирден көтерілип кете береді.

31

Сол күннің ертеңине-ақ Дөрьябай палатаға алып келинди. Бирақ еле де өзине келе алмапты. Соның ушын да докторлар оны ҳеш ким менен сөйлестирмеді. Ол палатадағы адамлардың бәри менен бас ийзеп сәлемлесті. Қасына барып қалған Қасым менен қол алысты. Соңынан медсестралардың жәрдеми менен төсегине барып жатты. Ол дәслепки күндегидей жүзи биротала қууарып кетпеген еди. Бет әлпине азмаз қан жу-

уырып, қызыл реңге енгендей. Солай болса да еле дицкесине енбеген көринеди. Палатаға келгенинде де медсестра еки жағынан қолтықлап, сүйеңкиреп әкеліп, кроватина жатқызды.

Бирақ бул баяғы Дәрьябай емес. Шөптей болып азып қалыпты. Қалай да аұырыу жанына батқан көринеди. Қасым студентлик күнлерди ядға алып, оның менен әжик-гүжик болып әңгимелеспекши еди. Бирақта хәзир оның менен көп сөйлесіуине болмайтуғын усаған.

Айтпақшы, Қасым оның менен пахта териминен кейин де ушырасты. Сол күнлерди ол неликтен де бир жоталы палуанға усайтуғын еди. Тап сол ушырасыу бирден ядына түсин кетти.

Қасым Дәрьябай менен буннан сегиз жыл бурын Москва қаласында ушырасып қалған еди. Бул уақытлары Дәрьябайдың аты пүткил Қарақалпақстанға жайылып, аяғы менен жер, тумсығы менен көк тиреп турған уағы. Қаланың орайлық көшелериниң биринде екеуи күтпеген жерде ушырасты.

Қасым бул күнлерди үш ай даұамында В. И. Ленин китапханасында болып, докторлық диссертациясын қайтадан жақлауға хәлекленип жүрген күнлерди еди.

Адам өмиринде хәрқыйлы жағдайлар болады-ау. Хәкисине пулы таұсылып қалыпты. Хәр айдың жигирмаланшы сәнесинде университет кассасы жиберген пулды алатуғын еди. Бүгин айдың жигирма еккинши сәнеси болыуына қарамастан еле пул келмеген екен. Киров метросы қасындағы орайлық почтамптан хат хәм перевод қаратып шыққан Қасым, енди не қыларын билместен қалтасында қалған қырық тийинин шынғырлатып узақ жүрди. Өзи болса Москва университетиниң жатақханасында жатыр. Ол жерде көпшилиги сырт еллерден келген аспирантлар екен. Қарыз алып онысайын десе тамыр-таныслары жоқ болып шықты.

Солай етип еңсеси түсин киятырғанда сырттан киятырған биреу түртип жиберди.

— Хәу профессор, бул жақларға қандай самал ушырды. Қараса, қарсы алдында Дәрьябай турыпты. Қасым оны дәслеп танымай қалды. Басында таң шуғласы сыяқлы тауланған қамары соппас, пальтосының жағасына жармастырып және бир қамары терини

жапсырыпты. Тап журтты таң қалдырған талантлы актрисаның кийиміндей жалт-жулт етеди.

Бас беті желкесі менен қосылып, Дәрьябай пүт-киллей семиріп кеткен екен. Көз бенен мурны Дәрьябайға усағаны менен былшыйып кеткен бет, тап басқа биреулерге мезетіп жибергендей, бір майдан иркилип тұрып зордан таныды. Қасында қатпадан келген бір киіні менен сары сынлы бір жигит бар. Қасым булардың хеш биреуін танымады. Бірақ Дәрьябайдың сөзлерінен дәрхал жуған қайтарды.

— Алымлардың тәғдирін шешетуғын жер Москва ғой. Соның ушын да бул уллы қаланың көшесінде аяқты қайра-қайра басып жүрмиз, жора.—Қасымның қыс күнінде беретка кийіп жүргені оған унамады. Соны есапқа алып, буны басқылағысы келди ме әйтеуір:

— Мәйек сататуғын кемпирдің басындай басың мыжырайып қалыпты ғой, жора,—деп күлди.

— Құндыз теллек алыуға пул жетпейди. Ал, беретка болса Москвада мода,—деди Қасым.

— Саған баяғыда-ақ айтып едим-ау. Тап менің бригадирим болғанда да бул күнге шекем қамары соппас алып кийетуғын ұақтың болды.

Солай, деп айтты да жөн-жосақ сорасыуға көшти. Бірақ Қасымға сөз бермей тек жалғыз өзі ғана сөйледі.

— Москваға кеше келдим, достым. Өзің билесең, хәзир ауыл-хожалық хызметкерлерінің аз да болса көклекп қалатуғын ұақты. Төрт-бес күн бул қаланы қыдырамыз да шийшемби күні Ялтаға ушамыз.

Абырайым жамап емес. Планды еппеп-сеплеп орындадық. Еситкен шығарсаң, быйыл және Қызыл Байрақ ордені менен наградалады.

— Құтлықлайман,—деди Қасым.

— Рахмет. Айтпақшы бизің Айтмурат ағаны таныйсаң ба? —деди қасында тон кийіп алса да тоңып, қалтырып тұрған қатпа иләнэзик кисини көрсетіп,—бас бухгалтеримиз. Лақабы «ақшалы қалта», яғный «Иван калита». Соншама пулларды жумсап, көл-көсир ауқат жесе де дым жуқпайды. Ауқатты жеген сайың жеңішкеріп, адамның абырайын төгеди.—Жанында және бір жигит бар екен. Оны:

«Қызларды қыл менеп тусаулайтуғын жигит»,—деп

таныстырды.—Сөйтип өзин қайдан киятырсаң?—деп халпығыңқырап тоқтады.

— Әй, бир жумысым болып почтамытқа келип едим.

— Бизлер анау «Чай» деген дүканнан киятырмыз. Тоқсан бесинши шай ишпесе мына «Иван калита» ның басы ауыратуғын болған. «Бери азығы жолда»—деп ауылдың шайын назырқанын алып шыққанымыз жоқ еди. Енди Москваға келип шай таба алмай әуере болып жүрмиз.

— Таптынызлар ма?

— Пул көп болса шеңгелдің басында сорпа қайнайды,—деген. Таптық ғой. Бизлер күн-түн коньяк ишип жүргеннен кейин, шайдың парқын билмеймиз-ау. Мына «ақшалы қалтадан» күйип турмыз. Бул кис коньяктин орнына шай урады,—деди де:

— Пай, сени көрип қалғанымыз жақсы болды-дә. Жүр, ресторанға барамыз.

Қасымның бирден ресторанға барғысы келип кетти. Бирақ онда бир жаман әдет бар. Бир мәртебе ғана арақ ишсе болды. Үш күнге шекем жумыс ислей алмайды. Жумысы да питип қалыу қарсаңында турған еди. Оның үстине ертең Академияға барып белгили бир академик пенен сөйлесиуи керек. Академик оны азанғы саат тоғызға шақырған. Бүгин ишип қойса ертең кешке шекем арақтың ийиси кетпейди. Қасым сол жағын ойлады ма:

— Рахмет. Бүгин бара алмайман. Жумысларым бар еди,—деди.

— Рахметти басына жақ,—деди Дәрьябай бирден шырт етип.—Москвада сениң менен ушырасып қалып, бир рюмка қағыстырмағанда қалай болады. Диссертацияңды бир күн кейин-ақ жақлай қоясаң-дә.

— Яқшы,—деди илажсыз болып қалған Қасым.

Солай етип булар төртеуи тууры «Москва» ресторанына қарай тартты. Қасым бул ресторанның жағдайын биледи. Биринши класс ресторан болғаны ушып азаннан кешке шекем нәубеттин изи үзилмейди. Бирақ қапталдан барып қамалды бузып өтетуғын «қахарманлар» жүдә көп. Жаңағы жанында жүрген Жумағалий деген жигит тап сол топты жарып өтетуғын «женил артиллерияның» нағыз өзи екен.

Оның ҳәрекетинин купыялығы да сондай. Бирден бир өзи ҳөктем жүрип барады да, жабық турған есик-

ти аштырып, қызыл балақлы қарауылға қолын беріп сәлемлеседі. Соңынан ішке кирип кетеді де үш-төрт минуттан кейін «жай тайын» деп қайтып шығады.

Усы сапары да солай ісledi. Ішке кирип кетип, көп уақыт өтпестен-ақ буларды шақырды. Соңынан қарауылдың өзі де оларға айрықша құрмет етип, кийимлерін шешиндирип жоқарыға өткізип жиберди.

— Қарауыл танысыңыз ба еди,—деп сорады Қасым.

— Бул жердеги адамлардың бәри буған таныс. Танымайтуғын адам болса да талантын іске салып, саусағына сары қағазды қыстырып жибереді.

— Оны қай уақытта берип жүрсизлер?

— Бул Жумағалийдің бұрыннан ойлап тапқан өнери. Ким менен сәлемлесе саусағына бир сары қағазды еплеп қыстырады.

— Япырмай бала, сизлерден хеш хийле қалмаған екен ғой өзи?

— Болмаса бир саат нәубетте турып жеген ауқат бата ма?

Қулласы, булар төртеуі үшінши қабатқа көтерилди. Жоқарыға жууырып барып, қайтадан төменге түскен Жумағалий:

— Кешеги сулыұ официантка қыз жоқ. Орнында орта жастан асып кеткен бир кемпир іслеп атыр екен.

— Мәйли, бола береді. Бирақ тезирек хызмет етсин,—деди Дәрьябай.

Хәмме Жумағалий тайынлаған айнаның алдындағы төрт адамлық бос столға келип отырды.

Жумағалийдің айтқаны ырас болып шықты. Өзин «Аня апай» деп таныстырған официантка жасы елиулерден өтип кеткен болса да, әдеуір шаққан сезилер еди. Соның ушын да буйыртпаны тез қабылламақшы болып, блокнотын таярлады.

— Қәне, докторант, Москваның мазалы ауқатының бәрін билесең ғой. Өзин бир буйыртпа берип жибер. Бирақ бәри де қымбатынан болсын. Пулы жетпей қалар,—деп қорықпа. Бизің «Иван калитаның» қолына алып жүрген бир дипломат пулы бар. Сол таусылғанша ишип жеймиз. Жетнесе, бизикин қосамыз,—деди Дәрьябай.

— Айтмурат аға, дурыс па?

— Дурыс,—деди муртлаш арық киси басын ийзеп.

Бирақ Қасым ресторандағы аўқатлардың түрин оншама билмейтуғын еди. Ол көз әйнегин кийип, менюға қарағаннан-ақ Дәрьябай столды бармағы менен шертти.

— Болды, профессор. Сен аўқатлардың түрин оншама билмейди екенсең. Өзим буйыраман. Қәне, жазыңыз,—деди официанткаға қарап.

— Ярым килограмм ууылдырық.

— Не дедиңиз?

— Ярым килограмм ууылдырық!

— Буның бәрин жей аласызлар ма? Оннан тысқары жүдә қымбат.

— Бола берсин... Так... Қәр қыйлы гөшлердің араспасынан исленген салат. Төрт севрюга, төрт солянка, төрт лангет, төрт шийше минерал суу, төрт шийше коньяк, еки шәйнек шай, төрт кофе. Қалай?..

— Көп болып кеткен жоқ па?

— Яқ. Сен Москвада жүрип жуқарып қалғансаң,—деди Дәрьябай.

Официантка айтылған буйыртпалардың бәрин «жазсам ба, я жазбасам ба екен»—деп бир майдан аңырайып турды да, соңынан блокнотына әлле бир нәрселерди түрткиледі.

— Бирақ хәзирше еки шийше ғана коньяк алып келемен. Соңғы жағын көре берермиз.

Бул пикирге хәмме келисти.

Официантка жас болмаса да әдеуір шаққан екен. Столдың үстин бир майданның өзінде мазалы аўқатларға толтырды да таслады. Кең столдың ортасының бәри көздің отын алатуғын салат, ууылжып турған бекирениң ууылдырығы, жапырақлап тууралған ет, қып-қызыл қазы, дузға сиңирилип писирилген бекирениң бел кеспелери...

Көриниси қызыл бархуттың түсиндәй қызғыш дөнген еки шийше коньяк стол үстине қойылғаннан баслап-ақ қонақлардың қарта жеўге де мәниси болыңқырамай қыйпақ-сыйпақ етип, қызыл шийшеге қарай берди.

Дастурхандағы аўқатқа еле дәрпене қоймаған Дәрьябай жолдасларының жағдайын түсингендей, дәрхал шийшениң биреуин алып тығынын жаздырды. Алдына қойылған кишкене рюмкаларды менсинбеген

түр билдирди де бокаллардың бәріне орта етип коньяк құйды.

— Рюмканың садағасы кетейін. Аузына барғаны менен ишсе бармайды. Бизлер ауыл-хожалығының адамлары. Кесе менен ишип үйренгенбиз. Қәне, Москвада ушырасқанымыздың құрметіне бір алайық,— деп бокалды көтеріп қағыстырды да, алып жиберді.

Бұл иретте ауылдан келген үш қонақ бірден алғаны менен де, Қасым қолындағы бокалды я аларын, я алмасын билмей кейін қалып қойған еді.

— Қәне профессор, наз ете бермей ал,— деди закускаға кирісіп кеткен Дәрьябай. Қасым булар менен жарыса алмайтуғынын сезіп отыр. Солай болса да, олардың кеуліне келер, деп ойлады ма бокалдағы коньяктан азмаз ғана ишти.

— Бай-бай биротала қыз бол-ә,— деди Дәрьябай оның қарекетін жақтырмай.

— Қарыуымыздың бәрін қағаз сорып кеткен достым. Ишсем көтере алмайтуғын болдым.

— Бәрхама бутерброд пенен сосиска жейсең, ақыры. Соннан кейін сенде қандай ғайрат болсын.

Бұл сөзге бас бухгалтер менен Жумағалий жүдә жазылысып күлді.

Буннан кейін бәрі де салатқа тийісті. Ишкен адамның бәрі сондай бола ма, тууралған гөштиң төрт-бесеуін түйреп алып бір асайды. Қасымның бокалды бірден тауыса алмағаны кеуліне келипти.

— Қара нан менен кофе ишип, күн көріп жүрген-ликтен әбден жуқарып кеткен ғой,— қәне, қалғанын құй,— деди Жумағалийге бұйырып.

Жумағалий және құйды. Дәрьябай ишине азмаз коньяк кирип барғаннан кейін жүдә әндазасын келтіріп тост айтпақшы болды.

— Бүгінгі күнимізде де, бұрынғы уақытларда да билимлі адамлар қәстерленген.— деди ол Қасымды көклерге көтеріп.— Илим адамы екі дүньяда да хор болған емес. Соның ушын да Қасымның ден саулығы ушын аламыз,— деди ол.

Бұл иретте де сол үшеуі бірден бокалларын тауысты. Қасым және азмаз ишип бокалды орнына қойды.

— Пай, жүдә иләнәзик болып қата қалдың ғой, достым. Ал!

— Басқа илажым жоқ.

Сөзге Жумағалий араласты.

— Москва университетинің жатақханасының көп-шилигинде шет еллік алымлар турады. Олар мәс болып жүрген адамды айып көреді.. Соның үшін бұл жигитті көп қыйнамай-ақ қояйық, Дәрьябай аға.

Бұл сөз Дәрьябайға мақұл түсіп кетті ме, оннан кейін Қасымды қыйнамады.

Бұл үш кисини ресторанның музыкасы да, қасындағы адамлар да қызықтырмады. Өзлери де бекирениң ууылдырығына әбден өш екен. Дәслеп нанға жағып жеген болса, соңынан қасық пенен жегенлери де болды. Қалған жағына қақ балыққа және бұйыртпа беріп әбден мәс бола баслады.

Танцаға түскен жоқ. Тойып тұрса да аұқат жеп, усти-үстине коньяк ише берді.

— Қәне, ұақтың болса жүр. Қырымды бір ай қыдыртаман,—деді Дәрьябай Қасымға.

— Рахмет достым, жумысымды орнына түсире алмай атырман.

— Жумыс деген бола береди. Қәне, бір жүзимнің сууынан болсын,—деді Жумағалийге.

Официантка енді бұйыртпа қабыл етпеди. Коньяк адам басына бір шийшеден болып кетипти.

— Онда қайтамыз,—деді Дәрьябай. Официанткаға айт. Мийманханаға алып кетиуге еки шийше коньяк пенен еки тауық орап берсин. Бұл бұйрықты орынлау үшін Жумағалий теңселиңкиреп турып кетті.

Бұлардың бірден мәс болып қалғанлығынан қорқып кетті ме, официантка апай тез қайтып келді. Қолында қағазда оралған затлары бар еді.

— Есапласасызлар ма? Үш жүз қырық сом.

Бас бухгалтер еки дизесинің ортасына қойып қысып ұслап отырған дипломатты ашпақшы болып хәлекленді. Бирақ гилтин қойын қалтасына салған екен. Соны қармалақлап таба алмай атырғанда Дәрьябайдың бірден ашық қоллылығы тутып кетті де:

— Тоқта, Айтмурат аға. Бундай фәрежет бизің қалтамыздан да табылады,—деді сыртқы кисесине қолын суғып жиберді де бір пачка бесликті сууырып алды.

Алып болды да, көзі бірден аларып кетті.

— Япырмай бала, мениң дәулетім қайтайын деп жүрген жоқпа?! Қалтама хеш қандай беслик салмайтұғын едим. Курортқа баратырғаным үшін пайғазы бериушилер көп еді. Солардың биреуі беслик салып

жиберипти-аў. Оңлықты менсинбей жүрген басым... Сондай салтанатлы күнде қалтама беслик салғаны неси екен? Жигирма беслик, жүзлик болса бир басқа... Барғаннан кейін көрсетермен оған бесликті,—деп, бір бууат бесликті бір байлам қағаз қурақым көрген жоқ, официанткаға қарай ылақтырды.

— Санамай ала бер. Қайтымының кереги жоқ! Мың дүньядағы ең дәулетли адамман. Арал теңизинин аргы жағындағы бир совхоздың директорыман!—деди де орнынан турды.

Хәмме орнынан қозғалды. Қасым пулдың қайтымын сорамақшы болып турған еди. Бирақ Дәрьябай қоярда-қоймай қолынан жетеклеп сыртқа алып шықты.

— Мен сениң нийетиңди билип турман. Қалған пулдың қайтымын сорап, достым, майдалық етпе,—деди нәсият берип.—Көрип тұрсаң жора, бизлер бир дәулет дарыған адамбыз! Мәртпиз!

Қасым сол сапары Дәрьябайдан қарызға он сом пул сорамақшы еди. Бирақ бул нийетинен бирден қайтты. Бәлки сол ұақытта сора са буған он сом емес, мың сом пул берип жиберіуи мүмкин. Солай болса да оның дым ары келип кетти. Сорауға батына алмады. Жумағалидің «такси менен апараман» деген сөзин де тыңламай, жигитлер менен ресторан алдында хошласып, қалтасындағы қырық тийинин шыңғырлатып метроға түсіп кеткен еди.

Қасым Дәрьябайды соннан бери көрмеген еди. Енди болса бир палатада ушырасып қалды.

32.

Кеселхананың өз тәшүишлери де аз емес. Азаннан кешке шекем быған-жыған адам. Биреу келип, биреу кетип атады. Кеткен адамлардың орнына және биреулер келип, врачлардан мәдет сорағандай, олардан әллеқандай мириубет күткендей, жалтақ-жалтақ қарайды.

Кеселханаға көп келген адам қорқақ болады: жапсақ деген бир жабысса қыйын екен. Жағамыздан алып жибермей атыр. Бул жерге жетинши мәртебе келиуим еди,—деп докторларға жалынышлы түрде жағдайын айтып атырғанлар да көп.

Бурын кесел болып көрмегенлер де бар. Олар бул жерге биринши мәртебе келген болып:

— Болтымыз азмаз босап кеткен екен. Ремонтлауға келдик,—деп хәзиллеседи.

Адам деген хәр қыйлы. Асқынып баратырған ауырыуы болмаса да бюллетень сорап келгенлери де ушырайды. Олар азапнан кешке шекем шахмат, домино ойнап, кеселхананың ауқатына мин тағыу менен-ақ жүреді.

Қалайда кеселханада жатқан адам ушын бир айдан артығы ауырлық етеді. Қасымның бул жерде жатқанына да бир ярым айға шамаласып қалды. Кеселханаға бирге түскен адамлардың бәри де үйлерине кетти. Палатаға келген басқа адамларды есапламағанда бурынғылардан қалған бир өзи. Бас ауырыуы тоқтап, өзін әдеуір сергек тутып жүр. Соған қарағанда тәуір болып кеткен болыуы итимал. Бүгин дәри бергенди де тоқтатты. Ертең бир күн шығарып жиберсе керек, деп шамалайды.

Ырасында да солай болды. Ауырыуларды көриуге келген врач Серегүл: «ертең үйиңизге қайтып кетиуіңизге болады»—деп хабарлады.

Бул хабар Қасымды қуәандырды, әлбетте. Бирақ жаслығынан баслап бирге өскен Дәрьябайдың кеулин алғандай бир сөз айта алмағанына қыйналып атыр. Дәрьябай дәуір ағымына түсіп адасқан болса да адамгершилиги де бар еді. Соның ушын да Қасым оның адасқанлығын өз аузынан есিতেжақ. Дәрьябай оны дос санап, өмир өткеллериниң қыйышылығын айтқысы келип, Қасымға қайта-қайта телмирип атыр. Жүйрик тил жүуенленип қалғандай, аузы жууыспайды. Мең-зең болып бирден ауырласып қалған басын бирден дастықтан ала алмайды.

Жылтылдап жалтақ-жалтақ қарай берген көзи: «сен хақсаң, достым» деп айтып атырғандай.

Қасым бул жола оның менен қасарысқан жоқ. Өз қәтелигин сезип, өмирдиң оңлы-солын билип, өз қылмысына пушайман жеп атырған бир достының алдында турғандай үлкен меҳрийбанлық пенен қарады. Оның ойынан сондай бир пикирлер өтті: «Хәр қандай суд тәубеге келтире алмаған адамды да, кеселхана тәубеге келтиреді».

Бул шынында да хақ гәп еді. Қасым бүгин Улбосынды көрди. Баяғы өзине хат жазған хақ нийетли ақ көкирек қыз Улбосын. Оның көриниси неликтен де Қа-

сымның өзінің қызына усайтуғын еді. Анасы дүзеліп кеселханадан шыққан екен. Өзи ТашМИ ге хат жазыпты. Хатқа келген жууапқа қарағанда кеселханада ислеген қызларды биринши гезекте оқыуға алатуғын қусайды.

Қасым оның университетте оқыуы кереклигин айтты. Бірақ ол көнбеді.

— Аұырыұдан айыққаныңыз жақсы болған екен, Қасым аға. Берген кеңеслериңиз ушып көп рахмет,— деп айтты да палатадан шығып кетті.

Қалай болғанда да бүгинги күн Қасым ушын жүдә аұыр өтип атырғандай еді. Өзи сондай. Қууанышты да, қайғыны да көтере алмайды. Бир жаққа командировкаға бармақшы болса да тап сол күни уйықлай алмай шығады. Доктор: «ертең шығасаң»—деп айтқаннан баслап-ақ сыртқа бир неше мәртебе шығып қайтты. Бир жерде отырып берекети жоқ. Өзиниң қай жерде отыарын билмейди. Бундай ұақытларда ол әллеким менен отырып дәртлескенди жақсы көретуғын еді. Бірақ бүгин сол дәртлескендей адамның өзи табылмай тур. Шәрибай аға болса фронтовик жораларын излеп кеткен. Борис палатада жатқанды жаман көреді. Бәрхамма сыртқа шығып, домино ойнау менен бәнт. Дәрьябай болса жүзин пәтикке қаратып, уйқылы-ояу болып жатыр. Оның менен сөйлесиуге болмайды.

Егер усы ұақытта Алланазар кирип келмегенде ишқысталықтан иши жарылып кетер ме еді, қалай-қалай? Қулласы, Алланазар келген ұақтында ол қууанышын жасыра алған жоқ.

— Бармысаң, достым. Сени сағынғанымыздан биротала бауырымыз ерип кете жазлады ғой,—деп қолын көтеріп, бирден алдынан шықты.

Алланазар оның менен асықпай сәлемлесті де «хәзир дәртлесемиз» деген мағанада оны тынышландырды да Дәрьябайдың алдына барды. Шамасы, оған бас врач палатадағы аұырыұлардың жағдайлары менен жақсылап танысыұды тапсырған болса керек. Ол Дәрьябайдың ол жер, бул жерлерин ярым сааттай тексерди.

Алланазар оны бурыннан-ақ жақсы биледи. Солай болса да аұырыұдың жағдайына қарап, тек сыбырла-

сып ғана сөйлесті. Айқыш-уйқыш түсиниксиз хәрип-лер менен ақ қағазға әлле бир нәрселерди жазды.

— Бир нәрседен қатты тәсирленген екен. Қаншама укол салсақ та қан басымы қайтпай атыр,—деди Алланазар Қасымға қарап.

— Неден тәсирленген екен?..

— Ол жағын билмедім,—деди де орнынан турып, Қасымға жақынласты. — Қәне, профессор, енди сениң жағдайларың қалай?

— Аттай болып кеттик. Ертең үйге қайтамыз.

— Онда енди саған доктордың кереги жоқ ғой. Солай ма?

— Неге?.. Профессор болдың деген сөз, ауырыу болдың,—деген сөз екен. Соның ушын да бизиң врачларсыз күнимиздиң өтетуғын күни жоқ, достым.

— Онда жүр, сыртқа шығамыз.

Алланазар бул сөзди Қасымға буйырып айтты ма, я өгиниш етип айтты ма, ол жағы белгисиз еди.

Қасым қалайда сыртқа шығып сөйлесиудиң зөрүр болып қалғанлығын сезді. Қатты болып ауырып атырған науқастың алдында сөйлесип болмайды. Алланазардың айтпақшы болған сөзи бар екен. Демек сыртқа шығыуы керек.

Алланазар менен Қасым палатадан шықты да кеселхана алдындағы қойыу жапырақлы тереклерди аралап кетти. Врачтың бүгин өз досты менен дәртлеспекши болған ойы бар. Бирақ Қасым оның не хаққында ойласпақшы екенлигин билмейди. Екеуи узақ уақыт тротуарда жүрди де Алланазар жорасы менен сырласып, дем алыу ушын кеселхананың шығыс ернегиндеги қойыу саялы қараманның қапталындағы скамейканы таңлады.

Еки дос бирге отырды. Бирақ сөзлери де хә дегенде бир-бири менен алысып кете бермеді. Қасым сөздиң төркинин сол студентлик күнлерден баслады. Алланазар оны қызығыушылық пенен тыңлап отырғандай көринди. Бирақ солай болса да кеулинде басқаша бир кейип бар еди. Қасым оның кеулиндеги мәселениң не екенлигин сезе алмай хайран болып отыр. Солай болса да аннан-мыннан сөз ашып көрди. Бирақ сөзи орнына түспей атырған еди.

Алланазар тарийх илимине қызығады. Бирақ бул жер тарийх айтысып отыратуғын орын емес,—кеселхана. Сонда не хаққында мәселе қозғауды шамалап

отырған екен?.. Бул мәселе Алланазардың бир ауыз сорауынан кейин-ақ мәлим болды да қалды.

— Хәр күни газета-журналлар оқып атырған шығарсаң, достым. Тарийхта қандай жаңалықлар болып атыр?

— Бригадалық кесип алып ислеу дәуири басланды. Конституцияға жаңалықлар енгиздик. Кооперация...

— Және?..

— Тубалаушылық дәуирдин сырлары ашылды. Оннан ары кетсек отызыншы жыллардағы ойраншылық...

— Жаңа өзиңе келдиң. Мени сол отызыншы жыллардың салқын гүзи қызықтырады.

Қасым тап Алланазарды бүгин көрип турғандай ғайран болып қарады.

— Ол жылларға сениң тисиң өтпейди ғой достым. Оннан тысқары тәрийпин айтып тауысыу да қыйын.

— Сонда да... Тап сол жыллар менен қызығып қалдым.

— Неге?..

— Билип турып билмегенге салма, достым. Менин жүрегиме жара салып кеткен сол жыллар емес пе? Өзиң билесең. Мен бир мың тоғыз жүз отыз жетинши жылы тууылғанман. Тап сол тууылған күнимнен баслап халық душпанының баласы атандым. Анам жигирма бир жасында жубайынан айрылды. Соннан берли хеш қандай турмысқа шыққан жоқ. Халық душпанының «семьясы» деген сөз жағамызға жармасып, қырық жылдай қыйланып өмир сүрдик. Соңынан мениң әкем атып өлтирилгенинен кейин ақланды ғой. Сен, тарийхшы сыпатында оның халық душпаны болғанлығына исенесең бе?..

— Исенбеймен.

— Мен де...

Еки дос бир майдан үнсиз қалды. Соңынан Алланазар сөзин әдеуир оңлап алды.

Мен бир таныс алымлардан сениң усы дәуир ҳаққында китап жазып атырғаныңды билип алдым. Арасында мениң әкем ҳаққында да материаллар бар екен?

— Бул ҳаққында саған айтқаным жоқ па еди?..

— Яқ, айтпадың.

— Онда умытып жүрген шығарман. Мен бул мәселе менен ертеректе-ақ шуғыланған едим. Бирақ қарама-қарсы пикирлер көп болған. Ал, ҳәзир болса жасыр-

май айта бериуге болады. Буны умытпасам бир уақытлары сизиң анаңызға айтқан болсам керек. Мен көп ғана архив материалларын көзден кеширдим. Булардың арасында Қасым Әуезов, Көптілеу Нурмухамедов хәм Избасар Фазыловлардың өмирине байланыслы әдеуір материаллар бар еди.

— Олардың арасында бизиң ағам ҳаққында материал ушыраспады ма?

— Ушырасты. Бирақ булар пүткиллей басқаша буйрық жазылған қағазларда еди. Көп жыллық сүргин жазасы берилип Сибирьге айдалған мыңнан аслам колхоз басшыларының дизимине жолыққанман. Олардың арасында Есназар Султанов та бар еди.

— Есназар Султанов... — Алланазар бул фамилияны қайталап айтты да, бирден көзине жас алды.—Бул бизиң ағам ғой.

—Бул фамилияның сизиң әкеңиз екенин мен де жақсы билетуғын едим. Бирақ ол уақытлары буны жәрия етиўдиң ҳеш қандай мүмкиншилиги болмады.

— Сонда да... Оның қандай қылмысы бар екен?

— Қылмыс деп, ондай айта қаларлық қылмысы да жоқ. Протокол Қарақалпақстан АССР Ишқи ислер бөлиминен бир мың тоғыз жүз отыз жетинши жылы, жигирма алтыншы октябрьде жазылыпты:

«Өрнек» колхозының басқарма председатели Есназар Султанов колхозшы Өтеген деген кисиге онсери дән берип, мәмлекетлик мүликті талан-тараж еткен. Соның ушын да оның халық душланы екенлиги анықланды».

Буның изинше Өтеген деген колхозшының да берген тил хаты жазылған: «Мен усы колхозда көп жыллардан бери колхозшы болып ислеймен. Хаялым тосаттан қазаланып қалып, соның садақасын жайғастыра алмай, мийнет күнимниң есабынан гүртик ийлетиў ушын басқармадан онсери дән алғаным ырас еди. Соның дурыслығына бармағымды бастым. Өтеген», деген жазыўлар бар.

Оның изиндеги қарарда:

«Халық мүлкин талан-тараж қылғанлығы ушын Есназар Султановқа атыў жазасы берилсин. Өтеген Омаров он жыл мүддетке Сибирьге сүргинге айдалсын» деген жазыўлар бар.

— Барып турған әдалатсызлық ғой.

— Аға... Отыз жетінші жылдың сууық күзіндегі қарарлардың тәғдиринің бәрі сондай болған. Бірақ бұл адамлардың көпшилигі ақланды. Умытпасам, солардың ишінде сизиң ағаңыз да бар еді.

— Бундай қағазды биз бір мың тоғыз жүз елиу жетінші жылы-ақ алдық. Партия қатарына тикленді, депти. Бірақ пайдасы не? Бийгүна атылып кеткен.

— Илаж қанша, достым. Ол уақытта гүнасыз атылып кеткен адам көп. Бірақ оған әллеким жууап беріуі керек шығар?

Алланазар үндемеді. Ол орнынан ериксіз тұрып кеткен еді.

33.

Қасым кеселханадан ертеңіне шықты. Шықты да шағырайып тұрған күнге қарады. Зерли қуяш аспан әлемінен өзінің ең әжайып нурларын төкпекте. Әти-раптың бәрі гөззал, сүйкімлі. Қасым да бірден қууанып кетті. Кеулі хеш қандай дәрт көрмеген адам сыяқлы тротуарда баратырған адамларға қосылып кетті.

Адам баласының өзі сондай... Қарны тойып, кийімі пүтин болса болды. Басқа хеш нәрсені ойламайды.

Қала кеңейіп, адамлар көбейіп атыр. Басы бултқа жетпегені менен де әдеуір бийік бес қабатлы жайлар пайда болыпты. Жаңалық көп. Бірақ та жетіскенлік пенен кемшилік қосыла жүреді деген. Илим менен техниканың оншама рауажланыуына қарамастан кемшилік те көбейіп баратыр. Дәрьяның суы азайып, теніздің суы тартылды. Жер астынан дузлы су көтеріліп, адамлардың ден саулығы төменлеп баратыр.

Қасым бір ярым ай кеселханада жатып, сол нәрсені жақсы уқты. Өз аяғында жүрген адам хәмме уақыт өз қылмысы менен кемшилигін мойынлай бермес екен. Тек кеселхана ғана адамларды тәубеге келтиреді. Бұл жердегі жатырған адамлар ушын, суд, прокурор, айыплаушының хеш қандай керегі жоқ. Себебі, олар өзлерін өзлери судлайды. Соған қарап отырып, бизің үлкемизде жигирма жыл ишінде болып өткен уақыяларды сезіп ала бересен. Бизиң бәримиз де адамбыз. Бірақ кеселханаға түскен күндегідей бір-бириміз бенен еркин хәм шын жүректен пикирлесе ал-

маймыз. Биз хәммемиз өзлеримизди хұжданлы адамлар, деп санаймыз. Бирақ өлим төсеги алдындағы хақықый сөзлер сыяқлы бир-биримизге әдил баха бере алмаймыз.

Соның ушын да Қасым қайта қурыу дегеннің не екенлигинің өзін алтыншы палатаға келип түскеннен кейін ғана аңлаған еди. Бул палатаға келип түскен адамлардың бастан кеширген уақыялары арқалы республикамызда болып өткен хәдийселердің хәммесин ядға алды. Бир сөз бенен айтқанда бул уақыялардың барлығы да адамлардың «хұждан» хәм «хұждансызлық» хақыындағы жүрек дәртлери еди.

Адам баласын өмирдің тууры соқпағынан алжастырмайтуғын ең әжайың бир қағыйда бар. Ол да болса хәр қандай адамның жүрек хәмири, хұжданы. Хұжданы пәк адам өзи алдында да, халқы алдында да жүзи жарық болып қала береди.

Сонлықтан да «хәрқандай адамда хұждан болмағы зәрүр» деп ойлады тротуардағы халық толқынына араласып кетип баратырған Қасым.

Романның соғы

ҚАЙЫҢ АҒАШЫНЫҢ ҚОСЫҒЫ

(повесть)

Урыс изин сезер, ғарры-жаслар да,
Қайың нарт шығарған, тоғайларда жаз,
Солдат жазыулары қара тасларда,
Шежиресин сөйлер ески блиндаж.

Жер төледе жатыр еки фуражка,
Шинел хәм автомат, бес-алты гильза,
Жазылған қапталда турған ағашқа,
Кейинге қайтыу жоқ! «Ни шагу нельзя!...

(Ветеран солдат қосықларынан)

Аэропорт полосасындай кесилген кең жол Вязьма қаласынан өтуі менен-ақ теңселип турған қалың орманға келип тиреледи. Айырым жерлердеги ашықлықтарды қаплап атырған ғирес-ғирес ауыллар менен егис далаларын есапқа алмағанда бул жерлердің бәри сығысқан тоғайлық. Магистралдың еки қапталы қарағай менен шырша. Жолдың бағдары құрттай бурыу болса да тап маңлайынды қарағайға урып алатуғындай қорқып отырасаң. Арғы жағы Издешкова хәм Сафронова аралығы да тап сондай. Жолдың еки жағының бәри естелик пенен толы. Қара мраморға ойылып жазылған есапсыз солдат фамилиялары. Гейде жалт-жулт еткен естеликлер арасынан жерлеслериннің де атларын ушыратып қаласаң.

Мениң сөз етпекши болып отырғаным тек булар ғана емес. Издешковаға жақынлаған жердеги, жолдың қақ ортасындағы сулап атырған гәўмис бир қайыңағашы бар. Снаряд оның қақ ортасынан бөлип кеткен. Жарты жағы жерге қарай жамбаслап жығылған. Ол тап Уатаңдарлық урыстың тири естелиги сыпатында

сол қалпінде турыпты. Ағаштың қарсы алдына соңғы дәуірде мәрмерден үлкен естелик орнатқан. Естеликте жез хәриплер менен «Совет партизанларына даңқ!» деп жазылған сөзлер бірден-ақ көзге тасланады. Этирапының хәммеси шым-шытырық фамилияларға толы.

Естелик жолдың қақ маңлайында пайда болғаны ушын да, бул жерге келгеннен кейин, жол дөңгелек доға жасап айланады. Жеңил машина хәм хәр қандай автобуслар да бірден тоқтайды. Оның ишинен ағытылып түскен адамлар бирим-бирим естеликке қарай адымлап, сырлы ағаш астындағы жер төлеге қарай жол алады. Ол жерде бес-алты тот басқан автомат, шүмеги мыжырайып қалған бир шәйнәк, қазыққа илдирилген әскерий кийимлердің жуллықлары, еки фуражка және усыған усаған партизанлардың дәскелери бар. Партизанлар хәққында китаптар оқып, кинолар көрип жүрген хәзирги дәуірдің озық оқыушысын бәлки бул да таңландыра алмас. Деген менен ағашқа пышақ пенен ойып жазылған Мәқсет Сейтназаров хәм Аманбай Султанов деген фамилияларды көрип әдеуир таңланасаң. Мүмкин, бул атлар бурын Совет солдатлары қатарында болып, соңынан «дерексиз армиямыз» болған партизанлар дизимине көшкен белгисиз жерлеслеримиз шығар. Булардың айырымлары бийдәрек жоғалған болса да Ұатан ушын от кешкен әжайып азаматлар болғанлығы анық.

Мен парахат күнлерде даңқлы Россия орманларын аралап жүрип, олардың өшпес қақарманлықлары хәққында көп ғана аңызлар еситтим. Соңынан оларды бирим-бирим қағазға түсире басладым. Усы повестимди сизлерге арнадым, бийдәрек кетип, белгисиз қақарманлықлар көрсеткен ұатан перзентлери!

1

1942-жыл, июль.

Урыс еки жылға созылғаны менен еле изи көринбейди. Еки жақ сеңдей соғысып, бирин-бири икенжедей қысып, үлкен теке тиреспе дауам етип атыр. Украина, Белоруссия от ишинде. Муздай қурсынып, тис-тырнағы менен қуралланған душпан Москваға жақынлап қалған. Командирдің буйрығы қатал: «Бир адым да шегиниуге жол жоқ! Артымызда Москва!».

Подполковник Алексей Сидоренконың полкы негизинен усындай идеядағы жауынгерлер болып, Верхняя Котловина ауылының оң түслигине орналасқан еді. Бір неше километрге созылып кеткен тутас ауыл оның арғы жағы және булдырап көриніп тұрған дүт тоғайлық. Бір жери дөн, бір жери тегіслик. Қарағай, қайың, шырша араласып өсіп кеткен. Далаңлықтың ернегінде сонайып көрінген хуторды есапқа алмағанда аяқ жеткендей жерде ел жоқ. Ери жақты дүттей қаппап тұрған қалың тоғай күни бойы думанланып тұрады да хеш нәрсени көрсетпейди.

Далаңның берги шетінде Советлер бекиниси болса, арғы бетінде немецлер. Аспаннан бомба таслана беріп, этираптың бәри әптер-тәптер болып кеткен. Бекинис линиялары да бузылған. Еки жақтан да аудар-төңкер етип, кәндеклер қазылып, блиндажлар салып тасланған. Окоп ишлерінде баслары көринер-көринбес болып, быжнаған солдатлар ояқта-буяқта жүріп тұрады. Қойыу тереклердің басына минип жасырынып алған мергенлер гейде анда-санда қауаның тынышлығын бузып мылтық атады. Айырымлары «тап ет бетинен түсирдим»—деп мақтанады. Немецлер жағында да тап усындай аұхал.

Душпан тап усы жерге шекем қасарысып, үлкен пәт пенен жүріп келсе де, берги жағына өтиуге құрбы жетпегендей бірден тоқтап қалған. Бизиң жақтың бекиниси де кем емес. «Тап усы жерден бир адым шегинсем атамның улы емеспен»—деп, хәмме тистенип тұрыпты. Хұжим болса хәмме алдыңға талпынажақ. Бірақ бизиң жақтан да, немецлер тәрөпинен де бундай шешим болған жоқ.

Арада әдеуір жан түршигерлик сауашлар да болды. Еки жақ шабыуылға өтип, кең майданда қасарысып та алды. Бірақ душпан қаншама қарсыласқаны менен Верхняя Котловинаны ала алмады. Хәзир тек ортада цеплери үзілип, дәстеси мыжырайып, қара түтін болып қалған онлаған танктің сүлдеринен басқа хеш нәрсе көринбейди.

Алаңда әдеуір сауаш болып, еки жақтың да өлик-лери жыйнап алынбағаны ушын, ийисленип кетип қауа да бирқанша бузылған. Батыстан самал ессе өлимтик ийисен сасыйды.

Урыстың узаққа созылуы жауынгерлердің де ха-

рактарларын әдеуір өзгертип жиберди. Дәслепки күн-лери хәр қандай солдат өзиниң урыста жүргенлигин сездиргиси келип, бәрхама қабағынан қар жауып жүрсе де, соңынан олардың хәммеси бул жердиң шараятына ийкемлесип кетти. Адам бар жерде қайғы да, қууаныш та қабатласып жүреді. Хәр бир жауынгер тымсырайып жүргенди қойып, кимиси гармон шертип, кимиси қосық айтып, кимиси күлкили анекдотлар айтып, айырымлары ойынға түсип, блиндажды басына көтерип кетти. Гейпаралары болса ерлик көрсетип алған медальдарын котелекларына салып, үстине арақ қуып ишип, батырлық еңбеклери өз дослары менен бирге жууысып кеуил көтеретуғын еди. Бундай уақытларда командирлер де қарсылық көрсетпейди.

Бирақ буйрық болған уағында хәр бир солдат өз орнынан табылады. Биразлары шақалақ атып күлип турса да буйрық еситилген уақтында мийтиндей болып бир орында қатып қалады.

Гейде айырым бөлим солдатлары бир жерге биригип, уақты хошлық қылатуғын уақытлары да болады. Бундай жағдайларда қырағы қарауыллар менен снайперлерден басқасының хәммеси бир жерге жәмленип қалады. Биреулері тап жас балалардай қууанып, үйлеринен келген хатларды досларына оқып береді. Политруклер газета жаңалықларын баянлайды. Айырымлары оккупацияда қалған бала-шагаларын ойлап қаты гүрсинеди. «Тезирек хұжимди басласақ екен»— деген тилек билдиреди. Егер команда болып қалса, хәмме тым-тырақай таралып, өз окопларын ийелейди.

Фронттың алдыңғы шеби болғаны ушын бул жерлер жаңалықларға әдеуір толы. Дерлик хәр күни сауаш болып тұрғаны ушын, бул жердеги жауынгерлер әдеуір сепсип, тылдан келген жаңа күшлер менен толықтырылады. Жаңа келген солдатлар ауылдың жаңалығы, елдиң тилеклерин алып келеді. «Гөшти қос айдаған бала жесин»— дегендей бул жердиң ауқаты да басқаша. Колбаса хәм консервалар есапсыз түрде солдатларға тарқатылады. Түсте термосларын арқаланып, артқы жақтағы қарағайлар арасынан поварлар жетип келеді. Олардың айырымлары душпан снайперлериниң нышанасына жолығып, оқ тийген термослар тесилип ағып, сорпалар жамбасына сорғалап, гейде ауқат болмай қалған уақытлары да ушырасады. Гейде хәр

қыйлы изық-ауқатлар салынған «алдағы шепте тұрған ұнтап перзентлерине» деп жазылған адрессиз посыл-кәләр да келип қалады.

Подполковник Сидоренконың полқы қалайда бүгін әдеуір кеуіллі еди. Бир-еки күнликте үлкен жау топылысын қайтарып, фронт сәркардасынан алғыс алған. Оның үстине бир айға шамалас тунжырап, түнерип тұрған аспан бүгін пүткіллей ашылып, жер бети жаснап сала берди. Соның ушынба әйтеуір бүгінги түслик ауқат мәхәли әдеуір кеуіллі өтті. Сибирьден келген Семен деген бир жигит дизелерин шаппатлап секирип ойынға түсти. Соңынан солдатлар хорға салып «Қалинка» ны айтты. Өзбек жигити Юлдаш болса пулеметтың босап қалған дискаларын дәп етип қағып, жорғалап ойынға түсип кетти. Қим қолынан қандай өнер келетуғын болса, соны көрсетип атыр. Бир-еки бомба бирден түсип жарылып, үлкен қәндек болып қалған шуқыр жер елиўден аслам солдатты өз бауырына алып, хәр ким өзінше кеуил көтермекте. Қәндек терең болғанлығы ушын солдатлардың хәш биреуи көзге түспейди. Төбеде көк-көмбек болып тұрған аспаннан басқа хәш нәрсе көринбейди.

Автоматын қолына домбыра етип услап, аспанға телмирип қараған қырғыз жигити Жантос Тоқтағұлдың толғауын өзінше саз дауысқа салып ыңылдап отыр.

Айдалып кетип болыстан,
Ағайын таптым орыстан,
Зулымлық бизиң болыста,
Оқыўдың кәни орыста..

Сөзи көпшиликке түсиниксизлеу болғаны менен, қосығының ырғағы жақсы екен. Солдаттың арқасы қозып, автоматын әри-бери сабалап йошып отыр.

Душпан көбирек таң алдында хұжим жасап үйренгенлиги ушын ба «тап хәзир сауаш болып қалыуы мүмкин»—деп хәш ким ойламайды. Урыс ўақты болса да түслик әдеттегидей кеуіллі. Ауқат салынған термослар өз ўақтында жетип келмегени ушын, биреулер ауқатын ишип болып, махоркаларын тутандырып, кеуіллі дем алыўға кирискен. Базы биреулер еле котелоклерин қапшықтан шешип алыў менен хәлек. Ауқатын жаңа қолына алғанлар да бар.

Гармонды қулашлап тартып отырған Петр взвод командири лейтенант Страдубцевтиң ҳәрекетинен селтең алғандай музыка түймелерин өрли-ғурлы басып отырған бармақлары бирден тоқтап гармонды «быйық» еттирип өширди. Лейтенанттың жүзі бирден қууарып кеткенине қарағанда әллекандай өзгерис бар.

— Ҳәмме өз орынларына барың!—Командирдин сөзи ҳөктем хәм айбынлы еситилди. Ауқат ишип болғанлары котелоклерин жыйнастырып, еле ишип бола алмағанлары асығыслық жерге төгип, ыдысларын жол қапшыққа сүңгитти де, тезден қолларына қуралларын алып, окопларына қарай жууырды.

— Сорпа мазалы болған екен. Ишкизбеди-дә, ақмақлар,—деди автоматын асығыслы қолына алып, жууырып киятырған Степан.

— Көп тоңқылдана берме. Мазалы ауқатты енди үйиңе барып ишесең,—деди екінши солдат.

— Тынышлықпекен өзи, бирден ийнимизге от түскендей болып кеттик ғой.

— Урыс болғаннан кейин тынышлық бола ма?

— Шаңқай түсте бул қандай урыс екен?

— Жинимди тырыстырма, немец сениң бир дайыңбеди, қәлеген ўағында урысып.

Ырасында да душпан тәрәпинде белгисиз ҳәрекетлердин басланғаны анық еди. Ояқтан-буяққа қыбырлап атырған гилкий сур шинелли адамлардың сүлдерлери көринеди. Не ислеп атырғанлары да белгисиз. Жан ийнине от түсип атырған қумырысқалардай ғуж-ғуж.

— Не деген менеп буларда әллекандай сыр бар. Ҳәмме таяр болып турың!—деди лейтенант Страдубцев.

Ол дерлик сөзин айтып та тауысқан жоқ еди. Ҳауаны қара ғарғадай самолетлар қаплап кетти. Бауырында атанақ белгилери жарқырап турған гилкий Фокке-Фульф.

— Ах черт! Бизикилер қайда? Мипоментлер таярлансын! деп дауысының барыпша бақырып команда берди лейтенант. Команданың изин еситиўге хеш қандай мүмкин болмай қалды. Дәслеп «Шүйик» еткен бир нәрсениң сести еситилгендей болды да, соңынан хәмме жақты ләрзеге келтирилген бомбаның дауысы болып кетти.

— Жатыңлар! Әллеким қырылдаған дауысы менен қатты бақырды.

Бомбаның жийи тасланғанлығы соншелли, хәтте алдыңғы траншеялар орнында қарамамы анау-мынау жер төле сыяқлы үлкен қәндеклер пайда болған еди. Бириншиниң изинен екиншиси, сонынан үшіншиси... Қап-қатты қара жер пружиналы кроваттай селкилдеп, адамның жанын қоятуғын жер табыудың өзи мүмкин емес. Биреуди бөлек-бөлек етип туурап, биреуди көмпі баратыр. Қәуиптиң бәри аспаннан. Басыңды көтерсең болды. Быған-жыған бомба. Түскен жеринен адам түе өлигин детауып алыу мүмкин емес. Тәғдириң дус келсе, шыра үстине қонған шегіртке сыяқлы пышырлап күйип, туурам-туурам болып кете бересен. Қалайда алдыға жайласқан фронттың дәслепки шеби ойран болды. Тоғай арасындағы еки бекинистиң қандай жағдайда екенлиги белгисиз. Хәмме жақты қойыу түтинлик қаплап кеткен. Самолетлардың биринши топары изге қайтыуы менен екинши топар және келди. Олар да өз бомбаларын тоғай алдына әкелип төгіп, кейинге қайтып көринбей кетти...

Гидимандай тереклер бирден «ларс» етип қулап, шақалары шытнап жаңып, даланы жағымсыз күйик ийіслери қаплап кетти. Жаңа ғана әп-әнедей болып турған жердиң енди бир жери—дөң, бир жери—қәндек. Хәзир ғана қасында махорка тартып, күлдирги сөз айттып турған солдат енди жоқ. Оның орнында әлле қандай бир шуқыр пайда болған. Үсти-үстине тасланған бомба, снаряд көзиңди аштырмайды. Гейде қулағыңа әллеқандай ыңырысқан жарадардың дауысы еситилгендей болады. Ол дауыстың қай жақтан шығып турғанын да сезбейсең. Пүткил аспанды түтин қаплап, бирден күн тугылып қалғандай этираптың бәри қап-қараңғы. Ашшы түтин менен дәриниң ийиси көзиңди аштырмайды. Хәмме солдатларға мәлим болған «атака алдындағы ұайқан» деп аталған бул «дем бермес» сауаш ярым саатқа созылып, зордан тоқтады. Ендиги хұжим жерден басланады.

Фронтта хұжим хәрқандай бөлимнен де баслана береди. Бирақ көпшилик жағдайда разведка душпанның хұжим жасау бағдарын анықлайды. Бирақта фронттың бул участкасынан «хұжим басланады»—деген қыял хәш кимниң де ойына келмеген еди. Ал, хәзирги хәре-

кет шынында да Верхняя Котловина тийкарғы хужим орайына айланғаның мәлим етти.

Биринши болып лейтенант Страдубцев окоптан басын көтерди. Оның қапталына бомба түсіп, әдеуір жер аудар-теңкер болып қалған. Бахты бар екен, аман қалыпты. Лейтенанттың каскасы ушып кеткен. Қойыу шаңға батқан шашлары сабалақ-сабалақ. Жүзлери ылай. Ол аяғы қалтырап зордан орнынан турған болса да тап бир өзи тири қалғандай қорқып кетти.

— Взвод! Мениң командамды тыңлаң! — Көп адам болмағаны менен бес-алты адам басын көтерди. «Буған да құдайға мың қәтле шүкир».

Лейтенант тап өзине ҳауа жетпей атырғандай теңселип турды да пистолет услаған оң қолының жеңи менен тер қатып ылайланған көзин сыпырды. Оның шеп қолы шығанағынан баслап сәллендеп турыпты. Ол бул жағдайда өзиниң бир қолының жоқ екенлигин биле ме, я билмей ме белгисиз. Жарадар болған қолына қарамайды да. Нурсызланып кеткен көзлериң жеңи менен қайта-қайта сыпырып, душпан шебин көзден өткерий менен хәлек. Ал, шеп қолынан аққан қан қалай болса солай жосып, гимнастеркасын қанға бояп, етигине сорғалап тур.

— Лейтенант, сиз қатты жараланғансыз. Жаранызды байлатпасаныз болмайды,—деди Сенцов оған асылып. Бирақ лейтенант оның сөзин тыңлағысы келмей, оң қолы менен ийтерип жиберди.

— Өз орныца бар, жауынгер Сенцов!

Сенцов сонда да қайтар емес. Көзлери булдырап кеткен лейтенант дауысы баяғыдай ҳөктем шықпаса да қырылданқырап команда бере баслады.

— Самолетлерге қарсы атың!

— Ҳауада самолет жоқ, жолдас лейтенант.

— Самолетларды атың деймен сизлерге!

— Лейтенант контузия болыпты.

Ол соңғы буйрығын толық айта алмады. «Самол... Самол... Само...» деп турып-ақ қулады. Сенцов оның қулауы менен траншеяға қарай жууырды.

Бул ўақытта тири қалған солдатлардың хәммеси өз шебин ийелеп алған еди. Взводтағы қырыққа жақын адамнан тек тири қалғаны он еки. Адам ашынарлық аўхал. Еки бөлим пүткиллей жоқ болып кетипти. Тири қалғанлардың арасында командирлердің хәш

бирейі де жоқ. Полк пенен байланыс пүткіллей бұзылған. Тоғай алдындағы алаңлықтың бәрін тасбақдай танк қаппап кетти... Не ислеу керек?... Хәдийсени түсинген ефрейтор Султанов ғана усы Ұақытта тилге келди.

— Взвод, мениң командамды тыңлаң? Миномет, гранатаметлар таярлансын. Гранаталар қолға алынсын!

Бул Ұақытлары пүткіл даланы қаппаған түгин әдеуир тарқалып, жазықлықтың бәрін «Тигр» танклері қаппап кеткен еди. Немецлердин пиядалары колоннасының көпшилиги танктың изине жасырынып алған.

— Хәзир сабағыңды аласаң, — дейди минометтен гөзлеп турған Бондаренко.

— Командасыз оқ атылмасын! — деп бақырды ефрейтор Султанов.

Соның арасынша сырттағы тоғай арасынан көзине көз әйнек кийип алған бир аға лейтенант жетип келди.

— Дивизияның байланышы офицери Божедомов, деди ол өзін асығыслы таныстырып, — подполковник Сидоренко қайда?

— Өр бетте, — деди тоғай аралығын көрсетип.

— Лейтенант Страдубцев?

— Жараланған.

— Старшина Кольцов?

— Қайтыс болды.

— Сержант Емельянов?

— Ол да...

— Сонда қалай...

— Взводты мен қабылладым.

— Рахмет ефрейтор. Кейин шегинбеуиңизди тапсырды. Жоқарыдан буйрық солай. Мен полк командирин көриуим керек, — деди де изине қарай асығыслы еңбеклеп кетти.

Бул Ұақытта душпан танклері траншеяға әдеуир жақынлап қалған еди. Албырап қалған Аманбай минометчиклерге енди ғана команда бермекши болып турғанда, бирден этирап тасыр-тусыр болып кетти де, алдында киятырған алты танктың төртеуін лаулап жаңды.

— Молодец! Бул бизиң артиллерияның иси, — деди өзинше қууанып. — Себеби белгисиз атылған снарядлардың дауысы тоғайдың арғы жағынан келди.

Соңынан және онлаған танк жанып кетти. Бирақ Усы жерге немецлердин танк дивизиясы жайласқан ба, ҳеш қандай таўсылар емес. Биринен соң бириси тасбақадай аўданлап киятыр. Артиллерияның оғы таўсылып қалған ба, атыспа соңынан әдеуір сепсип, кейинги танкларға ҳеш қандай илаж болмай қалды. Ендиги нәўбет буларға тийисли сыяқлы еди.

— Взвод душпанға от аш!—деген ефрейтор Султановтың қырылдаған даўысы еситилди. Еки миномет бирден атылды. Алдыңғы линияға жақыппап қалған танк бирден пысқып жана баслады. Екинши оқ қалпал кеттима, оның менен қатарласып киятырған «Тигр» тоқтамады.

— Ат!—деймен, ат!...

Миномет және атылды. Қарсыласып келип қалған танк траншеяға он метрдей жерге келип қалғанда қалша тоқтады да пысқып жана баслады. Комбинезонлары өртелип, сыртқа қарай талпынған бес-алты танкист те аман қалған жоқ. Қырағы автоматчиклердин оғынан ушты. Немецлер «дәслепки ҳәрекетимиз сәтсиз болды»—деп айылын жыятуғын түри жоқ. Булардың изишен және бир колонна танк киятыр. Еки минометтиң буларға мурт май болатуғын түри жоқ. Ефрейтор Аманбай Султанов саўашқа биринши мәртебе түскен болса да урыста усынша дәрежеде теңсизликлер тийкарында шайқасыў болады деп ҳеш қандай ойламаған еди. Ақыры, қырық адамның орнына жети адам қарсы турып урысса. Оның үстине пиядалардың танкке қарсы урысып атырғанлығын қайтерсен.

Аманбай Султановтың еле урыс ҳаққында ҳеш қандай тәжирийбеси жоқ еди. Пединститутты тамамлап жақында ғана өзи туўылған аўылына муғаллим болып келген. Шымбай мектеплериниң биринде тарийх пәнинен сабақ беретуғын еди. Ол Суворов, Кутузов ҳаққында қаншама толқынланып сөйлейтуғын еди. Урысты көз бенен көриў басқа, китаптан оқыў басқа. Ел басына қыйып күнлер туўғанда басқа жигитлер қатары Совет Армиясына шақырылды. Үш ай әскерий таярлықтан өтти. Оның жоқарғы мағлыўматлылығын есанқа алып, гезексиз ефрейтор деген атақ берилди. Ал, взводқа командир болыў, оның жети уйықлағанда да түсине кирмеген. Азмаз тәжирийбе топлағаннан кейин болғанда да мәйли еди. Ал, ҳәзирги жағдайда бә-

ринен де қыйып. Әскерий заңға бойсынбасаң да болмайды. Өзиңнен алдыңғы сержант, старшина, лейтенанттардың хәммеси саптан шықса қәйтесең. Айландырған он адам қалғаннан кейин взвод, деп атау да қыйып. Бирақ не деген менен бул шынында да взвод еди.

Дәслепки линиядағы танклер өртелгеннен кейин, такапың хәуири азгантай болса да пәсейгендей болды. Шамасы, душпанның дәслепки соққысы бирқанша пәтийжесиз болды. Енди есин жыйып, екинши хұжимди шыйрақ уйымластырып атырғанға усар еди. Олар жаңағы бомбалаудан хәш ким де аман қалмаған болса керек, деп ойлаған болыуы итимал. Бирақ астынүстин болып, қарабақанаға айланған бул траншеяның өзинең де усыншама қарсылықтың пайда болғанын көрип, әдеуир албыраған. Солай болса да көптин аты көп, алақандай ғана жерге соншама шойын менен қорғасынды сеуип таслаған душпанның кейинге қайтатуғын түри жоқ. «Әлиптиң изин бақ» — дегендей Аманбайлар да неде болса бир кәлле алысып көрежақ.

Қарақоқшыл жалын менен қапаланған дала пүткиллей түтеп кеткен. Тандырдай хәуирленип, алға бетлетпейди. Хәмме жақта жаңбырдай оқ. Узақтан себелеп атылған оқлар басты көтертпейди.

— Енди не қыламыз жолдас командир. Оқлар таусылды, — деди Аманбайдың қасына жетип келген Герасимов.

— Қалайынша?...

— Қалайынша болар еди. Ата бергеннен кейин таусылды-дә.

— Хәзилинди қой, Герасимов, сауашты жаңа баслап атырмыз.

— Хәзил-пәзилинди билмеймен, минометтиң оғы таусылды, әйтеуир.

— Гранатамет-ше?...

— Ол да.

— Онда гранаталарыңызды таярлаң!

Бул уақытта душпанның екинши хұжими басланған еди. Гилкий тасбақадай тырбаңлаған танклер және сап дүзеп киятыр. Арқадан жәрдем берип турған артиллерияның да хәуазы тынды. Траншея алдында азмаз өли тынышлық хұким сүрди де соңынан әжел айқасы басланып кетти. Автоматлар тынбай тырылдаса да жер

қайыстырып киятырған танктің тыңлайтуғын түри жоқ. Муздай қурсанған бронға шыбын шаққандай тәсир етуғын түри жоқ. Жаңбырдай жауып турған оқлар басты көтертпейди. Ал, танклер болса траншеяға әдеуір жақынлап қалды.

Аманбай жән-жағына жууырып, жедел команда бергени менен пайда шықпады. Демнің арасында сегіз солдатынан айрылыпты. Взводта тири қалған төрт солдат пенен не ислеу мүмкин? Ала-сапыран оқтың арасында көриниси орта мектеп оқыұшыларына ұсаған кишкене азғын қыз медсестра Маша ғана санитар сумкасын арқалап, еңбеклеуи менен хәр жерде тоқтап; — Жарадар барма?—деп сорап жүр.

Аманбайдың оның менен сөйлесуіге пурсаты жоқ.

— Маша, кейинге қаш,—деп ғана айта алды болғаны.

Оның көзи алдына келип қалған танкта болса, қолы белбеуіндеги гранатада. Буннан бес метрдей ғана қашықтықта турған Осетров гранатын ылақтырып үлгерди. Қалпал тийген болыуы итимал. Тигр өртенбеди. Екинши гранатаны Сухарадзе ылақтырды. Бул дәл тийди де танк пысқып жана баслады. Ал, Аманбайдың қарсы алдындағы танк болса еле тезлигин өзгертпестен киятыр. Тигр траншеяға жақышлаған уақытында Аманбай да гранатын ылақтырып үлгерди. Гусеницасы пыт-шыт болып кеткен танк бирден тоқтады. Бирақ жас командир танклердің колонна сақлап киятырғанын сезбей қалған еди. Усы уақытта екинши танк алға өтті де, траншея үстине дөнип келип қалды. Ол Аманбайды сезбей қалды ма әйтеуір үстинен секирип өтті. Ефрейтор екинши гранатаны оның изинен ылақтырды. Бул да бирден лаплап жанды. Ол сол уақыт және алдына қарағаны мәттал үстине дөнип келип қалған үшінши танкти көрди. Бул жауынгер ушын ҳақыйқый әжел еди. Траншеяда адам бар екенін сезип қалған немец танкисти өз танкасын окоп үстинде арман-берман айландырып, топырақларды упыратып, көмип таслауға тырысты.

2.

Генерал Белобродовтың дивизиясы негизинен Москва этирапындағы жауды қыйратуу ушын дүзилген болып, оның составы коммунистлер менен әдеуір толық-

тырылған еді. Жазға жақын бұл жерге резерв фронтының әскерлері де келип қосылды. Дивизияның орналасқан жерінің бір тәрепі пүткіллей батпақлық болғаны ушын душпан жұжiminiң тап усы жерден баслануының хеш ким күткенде жоқ. Ал, бұл жерде немецтердің танк дивизиясының болыуы хеш кимнің қиялына да келмеген. Сонлықтан да дивизия әдеуір шығынға ушырап, он километрдей кейин шегиниуге қарамастан бұл теңиз сауашта үлкен қақарманлық көрсетті. Өзинен төрт есе артық күшке ийе болған душпан менен узақ уақыт айқасты.

Дәслеп «бир адым да шегиниуге жол жоқ» деген буйрық болғаны менен, соңынан разведка нәтийжесінде душпанның бұл жерде төрт барабар көп екенлиги анықланып, кейинге шегиниуге буйрық берилген еді. Бирақ байланыс офицерлериниң көпшилигиниң оққа ушып өлиуине байланыслы хәлте айырым рота хәм взводлардың өзине де хабар өз уақтында жетпей қалды. Аманбайдың взводы да усындай себеплер менен хабарсыз қалған. Қалайда душпаннан көбирек жәбирленген подполковник Сидоренконың полкы. Полк жайласқан жер әдеуір ашықлық болғаны ушын буларға душпанның бир моторласқан дивизиясы қарсы қаратылған. Ал, Аманбайдың взводы бұл жұжiminiң қақманлайында еді.

Тууры, кейинге шегиниу хәққинда буйрық взводқа ең соңғы мәхәлде ғана жетип келди. Бұл уақытлары Осетров, Герасимов, Сухарадзе өзи болған. Душпан «тигр» лери менен жалғыз өзи алысып атырған Аманбайдың өли-тириси белгисиз болған. Шегиниу хәққиндағы буйрық тек жауынгер Зайцевтиң ғана қудағына келип жеткен. Хабарды алып келген сержант та сол жердеги қаңғымай оқлардың биринен қайтыс болыпты. Тек Зайцевтиң жалғыз өзи ғана тоғай арасы менен изге қаша берген. Дивизия штабының бурынғы орнында бир полуторкаға илесип бұл жаққа келип қалған. Соңынан сорастырып қараса тек бир ротадан жалғыз өзи ғана аман қалыпты. Ал, полктың жауынгерлери болса отыз адамнан аспайды. Ол полк штабына келген жерде ғана бир қолын сийле менен беккем етип байлап, мойнына өткерип алған, уйқысызлықтан көзлери гиртийип, нурсыз болып қалған

шашларына ылай қатып, сабалақ-сабалақ болып кеткен полк командирі Сидоренконы зордан таныды. Ол бір көзіні сийле менен таңып алған шаққан бір лейтенанттың жәрдемінде полк жауынгерлерінің составын анықламақта еді. Ол дәслеп биринши хәм екінши роталарды көзден көшірсе керек. Олардан жыйналғанлар да онлаған адамнан аспайды. Солай да оны үшінши рота көбірек қызықтырып атырған усаған.

—Үшінши рота! Үшінши ротадан ким бар? —деп ол дауысының барыша бақырады.

Бирақ хәш ким ортаға шыға қоймай атыр. Усы уақытта Зайцев ядына бір нәрсе түскендей бирден шоршып кетти. Ақыры, ол үшінши ротадан ғой.

—Қатардағы жауынгер Зайцев!

—Еки адым алдыңға өт, Зайцев! —Зайцев еки адым алдыңға келип турды. Бирақ бул жерде басқа жауынгер жоқ еді.

—Үшінши ротадан және ким бар?

— . . . . .

Бул хәдһйсе оғада ажышлы еді. Адамлар характери хәммеси бир қыйлы емес. Хәтте бир жауынгер:

—Ну заяц, бир өзин қалыпсаң ғой, — деп жиберди. Буган хәмме солдатлар күлисти.

—Разговоры? —деди ашыуланған подполковник. Хәмме және тым-тырыс болып қалды.

Подполковник арман-берман жүрди . Ол өзінше гүбирленди.

—Үшінши рота, биринши взвод? Жоқ!

—Үшінши рота, екінши взвод? Жоқ!

•—Үшінши рота, үшінши взвод? Қатардағы жауынгер Зайцев —деп өзінше әлле бир нәрселерди айтар еді. Және арман-берман жүрди. Соңынан солдатлар алдына келип тоқтады.

—Мен сизлердің хәр бириңиздің қандай сауаш алып барғаныңыздан хабарым бар. Бирақ сауаштың соңғы мәхәлинде бир-биримизден ажыралып қалдық. Буган мениң жараланыуым да себеп болған шығар. Буның ушын өзимди ақламайман. Жағдай солай болып қалды. Бәлим командирлерім менен байланысшы офицерлерімнің хәммесинен айрылдым. Шығынымыз көп. Деген менен биз өз күшимизди көрсеттик. Душпан бизди хәтте бир неше дивизиядан иба-

рат арнаулы фронт деп ойлаған. Биз бир өзимиз дивизияға қарсы гүрестик. Соның биреуи мотороллестекен танк дивизиясы. Бул жерде айрықша капитан Поляковтың батальонын тилге алғым келеди. Өзи мәртлерше набыт болды. Батальоннан қалған жалғыз тири естелик қатардағы жауынгер Зайцев. Қәне айтшы, Зайцев, батальон қаққында не билесең?

—Батальон қаққында толық билмеймен, жолдас подполковник. Өз взводым қаққында ғана билемен.

—Қәне, айт?

—Лейтенант Страдубцев фашистлердің бириинши жұжими уақтында-ақ бир колынан айрылды. Сержант Емельянов қайтыс болды. Усылайынша взводты ефрейтор Султанов қабыл еткен еди. Соңғы мәхәлде взвода тек төрт адам ғана тири қалған едик. Ефрейтор Султанов, Осетров, Сухарадзе хәм мен. Сухарадзе менен Осетровтың оққа ушқанын өз көзим менен көрдим. Бул уақытта байланыс бөлиминиң сержанты кейинге шегиниу қаққындағы буйрықты алып келген еди.

—Ал, Султанов ше? ...

—Оны билмедим, жолдас подполковник.

—Қалайынша? Командириңниң өли-тирисин билмейсең бе?

— Шынында да биле алмадым, жолдас подполковник. Ол меннен әдеуир узақта еди. Оның үстине душпан танклері бастырып келип қалды. Мен екеуин жандырып үлгердим. Султанов турған линияда бирнеше танктың өртелгенин көрдим. Соңынан хәмме жақты түтин қаплап кетти. Тири қалыудың хәш плажы жоқ еди. Мүмкин, өлген шығар?.. Мүмкин..

—Бул дәлийл емес. Трибунал алдында жууап бересең!

Зайцев бирден қорқып кетти.

—Ырастан да билмедим, жолдас подполковник. Мен тек сизиң буйрығыңызды орынладым. Кейинге қайттым. Шынында да мениң көзиме ол жерде тири қалған адам көринбеди.

—Егерде тири қалып тутқынға түссе-ше?

—Қудай сақласын. Олай болыуы мүмкин емес. Егер де мени айыплы деп есапласаңыз, қайтадан сол линияға барыуым мүмкин.

—Енди ол линияға бара алмайсан! Хәзиринше бос-

саң! — деп шырт етип ашыуланған подполковник әскерлерге асығысly түрде «Вольно!» — деп команда берди де өзи тезден блиндажға кирип кетти. Қолына бир бет қағаз услауы менен және асығысly сыртқа шықты. Дала сумкасын дизесине қойып турып, қолындағы қағазға әлле бир нәрселерди жазды. Дәслепки жазғанларын өширди. Соңынан және жазды.

«Дивизия... Полк... Дәрексиз жоғалғанлар... Сержант Бондаренко, старшина Шевцев, ефрейтор Султанов, қатардағы жауынгерлер: Оскоцкий, Трафимчук, Абовян».

Төрт бүкленген қағазды штабқа беріу яки бермеу кереклигин ойланып арман-берман жүрди. Булардың тағдири хаққында солдатлардан және бирме-бир сорап шықты. Ең ақырында «Полковник Соколовқа» деди де байланысшы офицерге усынды. Соңынан асығысly түрде дивизия штабына қарай жууырды.

Дивизияның разведка бөлими бул солдатлардың өмир баяны, шығысы менен әдеуир қызықты. Бийдәрек жоғалғандардың бирнешше түрлери бар. Гейпаралары айырым операциялар дәуириде изсиз жоғалады. Айырымлары жарадар болып, душпан қолына түсиуи мүмкин. Базы-биреулерин өз бөлиминен адасып, партизан отрядларына қосылып кетиуи итималы да бар. Белгисиз ерлик көрсетип, қазаланыу жағдайлары да болады. Булардан тысқары тутқынға түсип, душпанға сатылып кеткен жағдайлары да ушырасады. Құлласы, бийдәрек жоғалыу солдат ушын айып. Ол қандай жағдайда болмасын өз бөлиминен айрылыуға хақы жоқ. Егер қолға түскендей жағдай болса өзин-өзи атыуы керек. Соның ушын да бул мәселе менен көбирек армияның разведка бөлимлери шуғылланады.

Полктан дәрексиз жоғалған деп табылған алты жауынгердин үшеуи партия ағзасы екен. Оның үстине булар сауаш уақтында да үлкен қахарманлық көрсеткен. Соның ушын да булар оншама дәрежеде гүман тууғызған жоқ. Мүмкин, оққа ушып өлген шығар. Ким биледи?...

Полковник Соколов ҳәр фамилияның астын қызыл қәлем менен сызып узақ отырды. Қалайда оны үлкен тәшуишке салып отырған фамилиялар булар емес. Оның қарсы алдындағы блокнотта үлкен етип жазыл-

ған фамилия. Полковник Соколов бұл сержантты тосаттан тапты. Және тосаттан жойытып алды.

Дивизияның дәслепки турған жери Верхняя Котловинадан басланып, Нижняя Котловинаға шекем созылатуғын еді. Ал берги жағы болса ушы-қыйыры жоқ Глазовқа батпақлығы. Глазовка шама менен узынлығы он бес километр, ал ени он километрге созылған желим ылайлы батпақлық. Түйени түги менен жутатуғын қатыбыламықтай гилкилдеген оқпанлары көп. Бизің фронт сызығымыз бенен душпан позициясы усы батпақлықтың құбла өрнегине келип тоқтасқан. Дәслеп батпақлық арқалы жиберилген разведка пәтийже бермеді. Жиберилген адамлардың хеш бирейі қайтып келген жоқ. Бирақ Арал теңизинің бойында өскен Мақсет Сейтназаров деген бир сержант батпақлықтан биринши болып өтті. Ол батпақлықтың арғы жағында немецлердің мотороллескен еки дивизиясы бар екенлиги хәққында хабарлағанда хәтте генералдың өзи де исенген жоқ еді. Мақсет Сейтназаров Глазовка батпақлығы арқалы екинши мәртебе разведкаға жиберилген уақтында тосыннан немецлердің хұжими басланып кетти. Душпан күшинің муғдары хәқыйқаттан да разведчиктің сөзинің хәқ екенлигин тастыйықлады. Ал хәзир Глазовқа батпақлығы толығы менен немецлер қолында қалды. Полковниктің ойланып отырғаны усы. Разведчик Сейтназаров хәқыйқатында тири ме? Я батпақ тартып кеткен бе? Я душпан қолына түскен бе? Полковник Соколов блокнотты қолына алды да «Сержант Мақсет Сейтназаров дәрексиз жоғалған» —деп астын қызыл қәлем менен сызып жиберди.

3.

Күн қараңғы түскеннен баслап-ақ Мақсеттің жүриси өнбеди. Жол деп айтқандай бағдары жоқ. Самбыр-самбыр, шымбыр-шымбыр. Ал гейбир жерде пүткіллей сестің де шықпастан, түпсиз тунғыйыққа кетип баратырғандай әдеуір албырайсаң. Дүньяда батпақтан жүргеннен ақырзаманы жоқ екен. Ауылдағы Қона көлдің батпағы буның алдында хеш нәрсе емес. Ал, бул жер болса бир жери әнедей жөн ғана батпақ болғаны менен екинши жерин басып жиберсең түп-

сиз туңғыйық. Жердің асты да буншама тәртипсиз болады екен? Қарақоқшыл болып тұрған құрдымдай бир бәле. Гейде қапталындағы путаларды ұслап, зордан жан сақлайсаң. Ұеш жағына пута өспестен көлмеклинди тұрған жерлери де көп. Бул жерлери әдеуір қәуинли. Қатыбыламықтай гилкилдеп тұрған батпақ кең бауырына тартып ала жөнеледи. Бундай уақытларда қолға алып жүрген ұзын таяқтың да пайдасы жоқ. Ишине жел толтырылған баллонға асылып зордан жан сақлайсаң. Оннан кейин палға аяғы батып қалған шыбындай жолың өнбейди. Ұзақ күн бир жерде тырбацлап тұрғаның тұрған. Мақсет: «Енди усынан дивизияға аман қайтып барсам, бул батпақлықты желкемнің шуқыры көрсин» —деп бир тәубеге келген еди. Бирақ адамның айтқаны бәрқа бола бермес екен. Глазовка батпақлығы арқалы душпан арасына екннши мәртебе киятыр. Бул хәдийсе негизинен генерал Белобородовтың өтиннши бойынша болған екен.

Айбынды генерал сержантты асығыссы өз алдына шақырғанда бундай усыныс болатуғынын Мақсет хәш қандай ойламаған еди. Хәммеге сөзин хөктем орыната алатуғын генерал. Мақсетке бул сапары бирден ондай буйрық берген жоқ. Ол өзиниң ең жақын адамын алдарқатып атырғандай сөйледи.

—Буйрық бернүге хәқым болса да, бул сапары саған буйырмақшы емеспен. —Тап өз баласы менен сөйлесип атырғандай түр билдирип. —Сен Глазовка батпақлығына бириннши мәртебе жол салып, үлкен қахарманлық көрсеттин. Бундай қахарманлық бурын биздер тәренинен де, душпанлар тәренинен де көзге тасланбаған еди. Хәтте географ илимпазлардың өзи де «бул жерден жол салыу мүмкин емес» —деген шешимге келген. Бул иениң ушын наградланыуға ылайықсаң. Ал, бүгинги жағдай болса усы қахарманлықты және бир мәртебе қайталауды талап етип отыр. Неликтенде батпақлықтың арғы шетинде жайласқан немец мотороллескен дивизия хәққындағы хабарды орайлық разведка және бир мәртебе қайталанып тексернүди буйырды. Биз саған исенемиз. Буннан тысқары бул хабар дивизиямыз хәтте армиямыз ушын да оғада зәрүр. Мәрт балықшының улы болғаның ушын бул ерликтн және бир мәртебе қайталай алады, деген

пәвирдемиз, — деди ол дийәудалдағы картаға узақ тигилип.

Генерал бул өтиниш араласқан буйрықты соншама салдамлы хәм тәсирли етип айтқан еди, соның ушын да Мақсет:

— Буйрығыңызды орынлауға таярман, жолдас генерал! — деген сөзди айтқанын билмей-ақ қалды. Жигит бунысыз да бул мүшкил тапсырманы генерал айтқаннан кейин орынлау шәрт екенлигин сезер еди.

Генералдың арнаулы тапсырмасы менен басланған бул разведка Мақсет ушын әдеуир исеним болғаны менен қыйынға түсти.

Дивизияның турған жери Глазовка қубла ортасының бәри тегислик. Буннан еки километрдей алдында душпан бекиниси бар. Разведчик батпақлықты қубладан арқаға қарай еки километр шамасында басып өтип, батысқа тоқсан градус мүйеш жасап қайрылады. Буннан он километр шамасында жол жүргеннен кейин барып құрғақлық басланатуғын еди. Батпақлықтан жаңлы мақлуқаттың жүрип өте алмаслығын сезген душпан жағаға сақшы қоймаған. Буннан тысқары батпақлықтың жағасының бәри ийисленип кеткен шалшық суу. Қурбақа менен жыланлар ызғып жүргенлиги себепли душпан өз бекинислерин әдеуир узаққа таслаған. Батпақлықтан өтиу әдеуир мүшкил екенлигин есапқа алмағанда разведка ушын әдеуир қолай жер еди.

Мақсеттиң дәслепки сапары әдеуир сәтли болғаны менен, бүгинги хәрекет бәринен де қорқынышлы болды. Батпақлықта нусқаушы ориентир болмағаны ушын бурынғы басып өткен жол белгисиз болып қалды. Оның үстине маңлайға урса белгисиз тастай қараңғы түн. Жол шамалап жүрилгеннен кейин, оқпаны менен құрдымы көбейип, гейде батып, гейде шүмип жүрип айырым жерлерден зордан шығасаң. Сержант суу спортының теңи жоқ маманы болғаны ушын ғапа емлеп жүрип жан сақлап киятыр. Бәрине төтелки берип киятырған жигиттиң шойыннан қуйып қойғандай беккем денеси, қол хәм аяқларының тынымсыз хәрекетлери еди.

Полковник Соколов дәслеп батпақлықты кешип өтиу ушын группалық разведка усылын қолланды. Ондағы мақсет егер бир адам құрдымға шөксе, қал-

ганлары таяқлар жәрдеми арқалы тартып алыуы мүмкін, деген пикир еді. Бірақ бұл усыл жақсы нәтиже берген жоқ. Бес адамның үшеуі батпаққа кетіп өлді. Булардан тысқары олардың көпшилигі физикалық жағынан хәлсиз еді. Соңынан екі адам жиберілді. Ол да болмады. Ең изінде Мақсеттің жалғыз өзі ғана бұл операцияны орынлады. Дәслеп оның арғы жағаға барып келгенине хеш ким исенген жоқ. Бірақ ол қолға киргизген немец офицериниң картасы батпақтың арғы жағының жер шараяты хаққындағы хужжетлер, шынында да оның сол жерде болғанығын тастыйықлайтуғын еді.

Қалайда ол бүгін әбден шаршады. Үш-төрт жерде құрдымға түсіп кетіп, өлимнен зордан аман қалды. Табанды тиреп сыртқа атлығыу, баллон арқалы сыртқа айнау усылларын талай мәртебе қолланды. Қатты жерлерге келгенде әдеуір тоқтап дем алды.

Адым жерде самбыр-самбыр, гүмбир-гүмбир болып жүрип әйтеуір өлдим-талдымда зордан батпақтың шетине шығып алған еді. Көлмек суға түсіп, үсти-басының ылайларын жууынды, соңынан әтирапты көзден кешире баслады.

Бұрын көріп кеткеніндей-ақ бұл жердің бәри тоғайлық. Жағаның бәри жым-жырт болыуына қарағанда еле немецлер бұл жерге келип жетпеген. Ол азмаз ойланып турды да жол қапшығын арқаланып, бийик бір терекке өрмелей баслады. Шаршап хәлден тайғанлығы ушын азмаз болса да уйықлап дем алыуы керек еді. Қойыу сая таслап өскен гидиман терек хәлден зыят жууан екен. Мақсет оған тырмасып өрмелеп, әдеуір жерине шекем барды да, тап оның бир уя сыяқлы болып, тармақланып кеткен шақаларының түйиліскен жерине барып орналасты.

Бұл жер шынында да бир себет сыяқлы, қәуетерден аулақ еді. Еки мықлы шақа арасына аяғынды өткерип шалқаңа жатыуға да болады. Сонда да «сақлықта қорлық жоқ». Айырым жицишке шақаларды ийип, бир-бирине байланыстырып, арқа тәрепиниң қәуіпсизлигин беккемледі. Бундай жерлерде душпанның мергенлери болыуы тийис еді. Бірақ душпан узақ болғаннан кейин олардан еле дәрек жоқ. Әтираптың бәри жым-жырт. Жапырақларының хәр бири шаппаттай келетуғын терек разведчикти өз панасына

алды да, тап жерге жанлы мақлуқатлардан хеш ким келмегендей түр билдирип, қалың путақларының арасына муқиятлап жасырып таслады.

Ай жарық еди. Оның сәулеси бир пәтир нан сыяқлы батпақлыққа түсип қалқыйды. Еле ерте болса да жап-жақ тап таң атып киятырғандай ала көлеңке. Тереклик қапталынан елиу метрдей ғана арыда қылыштай қайрылған дәрья сыяқлы кең жол жарқырап атыр. Өткен түнде бул жерден үзликсиз машиналар жүрип турған сыяқлы еди. Бүгин тым-тырыс.

Қалайда таң самалы өзиниң салқынлығын көрсетти. Дәслен шаршап терлегенлиги ушын сезген жоқ еди. Самалға шыққаннан кейин малпақ-салпақ болған кийим етке муздай болып тийип, бирден қалтыратып жиберди.

Мақсет жол қапшығын ашты. Оның ишинде суу өткизбейтуғын целлофан қағазға оралған тазадан алынған гимнастеркасы менен галифе шалбары, бир буханка нан, еки гөш консерва, дәри-дармақ хәм басқа да өзине керекли болған затлар бар еди. Полковник сауға еткен пистолет те усы затлардың арасына салынған. Жолға шығар алдында:

—Саған қурал алып жүриу қыйын. Батпаққа малынғаннан кейин қурал ис бермейди. Және ауыр жүкти арқалап жүриуиң де қолайсыз, —деп естеликке бир пистолет сауға еткен. Оны да батпақтан сақлау қыйын болып, целлофан қағаз бенен ораған еди. Қапшық қаншама дәрежеде батпаққа малынғаны менен целлофан қағаз өз құдиретин көрсеткени ушын ишиндеги затлар сол турысында түр

Мақсет малпақ-салпақ болған кийимлерин шешинди де оны шақалар арасына тыққышлап, таза кийимлерин кийинип алды. Пистолеттиң ол жер, бул жерин көрген болып, қалтасына салды. «Егер немец тилин жақсы билгенимде барма» —деп ойланды соңынан. Бир немец офицериниң кийимин қағазға орап, берман алып шығып, кийип алар едим. Оннан кейин көресең разведчиктиң исин... Бирақ хәзирги жағдайым басқаша, немец тилин билмеймен..

Ол жайғасып отырып алып, нанның бир бөлегин кесип алып жеди. Флягадан суу ишти. Соңынан балонды белне өткерип алып, оны еки жағынан үлкен ша-

қаларға бекем етип байлады. Таңның жақыңласып қалғанын сезіп уйықламақшы болды. Соншама шаршады, қыйналды. Бірақ уйқыдан еле дәрек жоқ. Қолайлы жер тауып алғаны менен уйқысы келмейди. Атылып атырған снаряд, ысқырған оқтың да дауысы жоқ. Сонда да... Оның неликтенде уйқысы келип тұрғандай. Бірақ уйықлай алмайды. Бұндайда адам уйықлағаннан гөре ойланғанды абзал көреді. Не ушын? Ол жағы белгисіз. Ақыры, оның разведкаға қалай алынғанлығы хаққында ұақыялар ядына түсіп кетті...

Мақсет Нәкис педагогика институтының биология факультетиниң студенти еді. Урыс басланған жылы оның жасы әскерлікке алынуға жетпей қалғаны менен 1942-жылдың жазында ол бириншилер қатары Совет Армиясы қатарына шақырылды. Ол бул жылғы әскерлікке шақырылған жигитлердиң хәммесинен де өзгеше еді. Денеси минсиз шыныққан, узақ жолға таптанған бедеу сыяқлы шаққан, мүсини дым сулыу көршеді. Көкиреги кең, денесиниң артық-аспай жери жоқ, және де узаққа жүзиу бойынша СССР спорт мастери еді. Соның ушын болса керек. Жолдаслары хәмме ұақыт оны «Матрос» —деп шақыратуғын еді. Усыған шамалап хәмме оны теңиз сауашлары ушын матрос сыпатында қабыл ететуғын шығар, деп ойлады. Хәтте Мақсеттиң өзи де офицер көрсе жалынып:

«Мени теңиз флотына жибериң»—деп өтиниш етип жүрди. Бірақ неликтен де Мақсеттиң арзасы тыңланған жоқ. Мақсет Москва босағасындағы пиядалар полкының солдаты сыпатында дизимге алынды. Оның жоқары мағлұматлы екенлиги хәм үш ай дауам еткен таярлық дәуиринде айрықша көзге түскенлигин есапқа алып, оған сержант атағы берилген еді. Солай болса да ол пиядалар полкында хызмет етиуге оншама қызықпады. Хәтте түсинде де корабльге минип теңизде жүрген ұақытлары көп болды. Сонлықтан да ол өз мақсетин ашық айтпақшы болып, полк командириниц алдына барған, хәм:

—Жолдас подполковник, мени теңиз флотына жибериуиңизди сорайман. Арал теңизиниң жағасында тууылғанман. Сууда балықтай жүзиу қәбилетим бар. Биринши разрядлы спорт мастеримен, —деп жалынған.

Хәр күни қыян-кескен сауаш пенен бәнт болып

атырған полк командирі бул иретінде де оның арызын толық қанаатландыра алмады.

— Жақсылық тыңлап ал, сержант. Хәзир әскерди өз қабилетине қарап бөлиў мүмкиншилигине ийе емеспиз. Душпанның басым көпшилиги қурғақлықта. Москва қәуип астында. Демек, солай екен, өз құдиретинди суўда емес, қурғақлықта көрсетиўге туўра келеди! — деп айтқан.

Онан кейин Мақсет подполковникке қарсы ҳеш нәрсе айта алмаған еди. Ал, буннан соң бир ҳәпте кейин резерв армияның әскерлери Верхняя Котловицада душпан менен табан тиресип турған генерал Белобородовтың армиясының алдыңғы шебине жәрдемге жиберилди.

Аўылдан шыққан ўақтында қарақалпақстанлы жигитлердиң өзи де бир дивизиядан кем емес сыяқлы еди. Москваға жақынлағаннан кейин олар бөлек-бөлек болып ҳәр қыйлы дивизияларға тарқалып кетти. Қарақалпақстаннан киятырған соншама жигиттен бир полкқа түсип қалғаны тек он сегиз адам. Хәтте Шымбайдан келген Аманбай деген бир ефрейтор жигит пенен Мақсет екеўи бир взводқа түсип қалыпты. Дәслепки ўақытлары буған көп жаўынгерлер таң қалып та жүрди.

— Өзлери бир кишкене халық болса да бир взводта еки адам. Еле урысқа түспей атырып-ақ оның биреўи сержант, ал биреўи ефрейтор. Мүмкин, урысқа түскеннен кейин лейтенант болып кетерсиз, — деди Микола хәзил-шыны аралас.

— Лейтенант болсақ бола беремиз-дә достым. Бирақ Қарақалпақстаннан келген сонша жигитлер арасында бундай атақлар хәзиринше тек екеўимизге ғана миясар болды. Бул жер не деген менен фронттың алды бети. Лейтенантты да, сержантты да көбирек талап етеди. Екеўимиз де коммунист болғанмыз ушын алдыңғы шепти сорандық. Не деген менен алдыңғы шептиң аты, алдыңғы шеп. Буны ҳәр қандай солдат жақсы биледи, — деди.

Мақсеттиң алдыңғы шепке жетип келиўи де аңсат болған жоқ. Эшелон адым жерде бомбаланып, әдеўир жәбир көрди. Сол күни ҳаўа әдеўир бултлы болды. Реймсиз душпанға қабағы қарсы жабылған пүткил Россия орманлары тунжырап турған сыяқлы еди.

Хәтте күни менен силпилеп жамғыр да жауып турды. Дут тоғайлық пенен қоршалған көримсиз станция алдына келип тоқтаған эшелон илме-тесик болып қалған. Солдатлар котелоклерин таярлап, суу алып шықпақшы болып атырғанда бир майор қатты дауыс пенен бақырып команда берди:

—Енди бул жағына поезд жүре алмайды. Машинада кетемиз!

Хәмме сатыр-сутыр болып эшелоннан түсти де үстин брезент пенен жабылған перрондағы машиналарға қарай жууырысты. Офицерлер хәр машинаны нұсқап:

—Биринши взвод! Екинши взвод! —деп команда берип атыр.

Хәрким өз взводына илесип, машиналарға жайласты.

Бул жерлерге еле душпанлар келип жетпеген болса да фронт әдеуир жақын еди. Жол жағасындағы өртелген жай, бомба түсип ырақана-жырақана болып кеткен жер, жарты жағы жанып қып-қызыл шақа болып өртеңге айланған терек, қалайда урыс линиясының жақынлап қалғанын сездирди.

Шоферлар машинаны бирден ходлап, офицерлердин шыжа-пыжа болыуына қарағанда да бул жерде узақ тоқтап қалыуға болмайтуғын усаған. Құлласы, колонна бул жерде онша тоқтамастан тез жүрип кетти. Айырым жерлери бомбаланып, қәндек болып қалғанын есапқа алмағанда асфальт жол әдеуир тегис еди. Колонна баслығы неликтен де бул жолдан жүргиси келмеди. Тоғай арасынан салынған айқыш-уйқыш жолға баслады.

Жол шетинде арбаларға олай-булайларын артып, түсликке қарай шожып киятырған адамлардың изи көринбейди. Олар жол жүрип, әбдеп шаршаған. Көпшилиги пыяда. Гейбир жасы қайтқан кемпирлер беллерине түйншиклерин арқалап, балаларын жетеклеп алыпты. Машинаға ацсары аўған балалар адым жерде тоқтап, шешесиниң қолынан шығып кетиуге талпынып, томарларға сүрниге береди. Айырым сыйыр, ешки, қой жетеклеп киятырған адамлар да бар. Әсиресе шошқалар жетекке жүрместен даланы басына көтерип шыңғырып киятыр. Құлласы, хәммениң бағ-

дары түсликке қарай аўған. Ал, батысқа қарап баратырған тек колонна.

Мақсеттің қиындақлаулы баласын бауырына басып жедел, жууырып киятырған бир ҳаялға көзи түсти. Ҳаял жүдә жас. Ҳәтте жигирмадан да аспаған болыуы мүмкин. Аналықтың меҳрин жаңа ғана татқан бул жас жауанға урыс әдеуір әдалатсызлық етипти. Баласының салмағы аздай, ийinine әдеуір муғдардағы жүкги шандып байлаған. Гөззаллық барқ урған жүзинде қайғы. Ғамлы көзлеринде жас тамшылайды. Оның да күйеуи қызыл әскер болса керек. Ҳаялы көк шөплик үстинде азмаз тоқтады да машинада киятырған солдатларға қарады. Ол тап бул сансыз әскерлер арасынан өзине таныс болған адамды излеп атырғандай узақ тигилди. Көз қарасы: «Қызыл әскерлер, бизлерди бундай азантан қутқарын» —деп атырғандай мағананы аңлатар еди.

Ол бир жерде тоқтауы менен тап үндеу белгиси сыяқлы узақта қалып кетти.

Енди этиранты қаплаған траншея, окоп, әскер хәм танк колонналары көрине баслады. Буннан кейин және траншея, және солдатлар.. Колонна ең соңында алдыңғы шепке келип жеткен еди. Ҳәмме өзлерине бекитилген полк, батальон, рота, взвод хәм бөлимлерге тарқалып кетти. Мақсеттің шеги үшінши ротаның биринши взводының үшінши бөлими. Бөлимде рус, украин, белорус, өзбек, татар хәм якут жигитлери бар екен.

Бул жер фронттың ең алдындағы шеби болғаны менен атылып атырған мылтық, жарылған снаряд дауыслары еситилмейди. Траншеялар жүдә терең етип, муқиятлы қазылған. Солдатлар траншея ишинде ояқтан-буяққа жүрип турыпты. Биреулери фронт газеталарын көзден кеширип атырса айырымлары үйлерине хат жазып атыр. Мақсет «фронттың алдыңғы шеби» болса бирден гүмбир-самбырдын үстине барамап, деп ойлаған еди. Ҳауаны қаплап кеткен олимптик ийисин есапқа алмағанда бирқанша тыныш екен. Бирақ:

—Бийғам қалмаңлар, душпан қәпелимде хұжим баслап жиберуи де мүмкин, —деп ескертти майор Васенцев. —Олардың хұжим баслау орайы еле белгисиз болып турыпты.

Майордың айтқаны ырас болып шықты. Ара-арасында атылған мылтықтардың да дауысы еситілді. Жаңа ғана Мақсет пенен бірге келген Юлдаштың өлігін санитарлар зәмбер менен алып өтті. Трапшеядан басын көтеріп, этирапты бақламақшы болғанда душпан снайпери атып түсірген. Тосаттан болған уақыя көп болады. Ақыры —бул урыс...

Кешке жақын қасына полк политругин ертип, штабтан бир капитан келди. Булардың қандай жұмыс пенен жүргенин хешким билмейди. Солдатлардың айтыуына қарағанда спортсмен ізлеп келген.

—Тапқан екен олимпиада өткізетуғын уақытты. Спортсмен болса мына немец пенен жарысып көрсін, —деп шырты етті Бурык.

Қулласы, олар бул бөлімге де жетип келди. Сөзди капитаның өзі баслады:

—Араларыңызда жоқары мағлұматлы спортсменлер бар ма? —Шамасы, политрук бул уақыядан алдыннан-ақ хабардар болса керек. Дәрхал Мақсетти нұсқап көрсетти.

—Маңлайымызға тигип отырғанымыз усы.

—Кәнигелигиді қандай, сержант?

—Биолог.

—Ал, спорт тарауы?

—Сууда жүзиу бойынша СССР спорт мастеримен.

—Немец тилин билесең бе?

—Яқ.

—Болмайды екен, —деп басын шайқады капитан.

—Илажымыз қанша. Бары усы. —деди политрук кеширим сораған ишинде.

—Және басқа кимлер бар?

Бул сорауға хешким жууап қайтарған жоқ.

Мақсет усы уақытта ядына бир нәрсе түскендей активлесип кетти. Оның пикиринше баяғы подполковник буны таба алмастан излетип атырған сыяқлы еди.

—Жолдас капитан! Теңиз флотына ма? Өтисемен. Мени алын. Сууда жүзиу бойынша СССР спорт мастеримен.

—Қайдағы теңиз флоты? Биз еле Батпақ флотына адам таба алмай атырмыз, —деди бирден шырты етип ашыулаанып.

—Неси бар? Батпақтан да өте аламан. Ауылдағы

Қона көлдің батпағынан өтіп, жайылымда балық аулағанмаи. Жолдас аға политрук! Сиз де айтың. Шамасы, капитан мени ізлеп жүрген болыуы керек.

—Мейли, сен мениң менен жүр, сержант! —деди капитан узақ ойланып. Штабта тексерип көремиз. Егер жарамасаң бөлиmine қайтып келерсең.

—Қалай тексергениңизде де мен суу спортының шеберимен. —деди Мақсет пикиринен қайтпай.

Капитан Мақсетти дивизия штабына қарай алып кетти. Жер төледе жайласқан штабта Мақсетке усаған жигитлерден жигирмаға жақын офицер хәм солдатлар бар еди. Булардың көриниси де, биографиясы да хәрқыйлы. Биреулер күшли спортсмен болғаны менен жоқарғы мағлыұматлы емес. Айырымлары ийнеликтей хәлсиз болса да немец тилинде сайрап тур.

Бул мәселеде келген адамлар менен негизинен басының шашының бири қалмай түсип, жып-жылтыр болып қалған бир майор шуғылланады скен. Ол хәрбир адамды өз алдына шақырып алып узақ сөйлесті. Булардың ишинде оның алдында узақ отырып қалған адамлардың бири Мақсет болды..

Майордың сорауларының рәмәузи теңиз флотына матрослар қабыллаудан әдеуір узақ еди. Ол дәлеп Мақсеттин семьясы, өскен жери, туылған жылы, жора-жолдаслары, оқыған китаплары, спортта тәлим берген тренерлери менен де қызықты. Мақсет хәтте: «Бул адам прокуратурадан болып, мени әллеқандай биреу менен шатастырып отырған жоқ па екен» деген пикирге де барып қалған еди.

Бир саатқа созылған сорау-жууаптан кейин, майордың айтқан пикири төмендегише:

—Сен, тезден полковник Соколовқа барып жолық. Хәзир мен де изиннен бараман.

Буған полковник Соколовтың қандай қатнасы бар. Және: «изиннен бараман» —дегени неси? Мақсет майордың пикирине оншама түсинбеди.

Бул кеуилсизликлерден кейин ол полковник түе хәтте генералдың алдына да барыуды қәлемес еди. Бирақ солдат болғаннан кейин уставтан шығып кете алмайсаң. Сонлықтан да ол илажсыз полковник Соколовтың алдына барыуға мәжбүр болған еди.

Дәбдебели кабинетте отырған салдамлы полковник Мақсеттиң рапортына да оншама кеуил бөлмес-

тен, алдындағы жазыулардың бирин сызып, бирин өширип, өзи менен өзи болды да тап оннан бул иси ушын кеширим сорағандай жай ғана:

—Отыр, сержант, —деген сөзди ғана айтты. Ол Мақсеттің кирип келгенлигин көрип турса да оншама дыққат аудармады. Майор сыяқлы бирден сорауға да тутқан жоқ. Шамасы, полковниктің өз тәшүиши өзине жетип атырған сыяқлы. Әлле бир нәрсеге берилип кетип, қагаздан басын ала алмай отыр. «Отыр, сержант» —деп айтыуына қарағанда Мақсет те оған керекли адам усаған.

Полковник салдамлы, ири денели, шашының жарты жағы пүткиллей ағарып кеткен киси еди. Ал, оның көкирегінде болса бир «Алтын Жулдыз» парлап тұрыпты. Мақсет еле қайран. Алтын Жулдызлы полковниктің дивизия штабында қағаз жазып отырғаны неси?

Полковниктің суғы басып, сам-саз болып қалған сержант жазыу-сызыудың еле ада болмай атырғанын сезип: «Мени умытып кетти» —деп ойлады ма, және орнынан турды да:

—Жолдас полковник, сержант Сейтназаров майор Левченконың буйрығы менен алдыңызға келди, —деди.

—Хабарым бар, сержант.

Полковник бул иретте де Мақсетке қараған жоқ. Берилген жууап буған тийисли болғаны менен пикири пүткиллей басқа жақта еди. Ол сол отырысында он минутқа жақын әлле қандай нәрселерди жазды. Соңынан қелемин стол үстине таслап, өз шығармасына тоңғы нүқта қойған жазыушыдай кеуилленип, тап ең қәдірдан адамын күттирип қойған кисидей сержанттың жанына келди.

— Хүжжетлерің қайда?

—Хүжжетлерім жоқ, жолдас полковник.

Полковник дәслеп таңланды. Соңынан нәубетши солдатлардың биреуи арқалы майор Левченконы шақырды.

Майор тез хәм шаққанлық пенен кирип келди де, стол жапында тикке турып, қолда жазылған бир жапырақ қагазды саз дауысқа салып оқый басылады:

«Сейтназаров Мақсет. 1924-жылы тууылған. Уңуаны бойынша сержант. Тууылған жери. Қарақалпақстан АССР ының Мойнақ районы, миллети қарақал-

пақ. Қирақалпақ мәмлекетлик педагогика-институтының биология факультетін тамамлаған. Сууда жүзіу бойынша СССР спорт мастери. Физикалық жағынан қуатты. Бойы—1,75. Ауырлығы—68кг. Жүзи — ат жақлыдан келген сүйір. Қәдди—тик. Мурны-жалпақ. Тіслери — тегис. Ерни — жуған. Қулағы — тик. Шаштары шым қара, буйра. Қой көзлі. Билеклери жұмыры. Шунатай бармағы азмаз шикасланып, мүрриқ болып питкен. Шең қолында якордың сүүрети салынған татуировка бар. Бирден көзге тасланатуғын белгилери усылар...

Ойлау қабилети жақсы. Политикалық сауаты беккем. Рус тилин жақсы биледи. Немец тилин билмейди. Көркем кітаптарды көп оқыған. Детектив кітаптарды оқығанды ұнатады. Судлабаған. 1942-жылдың июнь айында Мойнақ районлық әскерий комиссариаты тәрелинен әскерликке шақырылған. Үш айлық әскерий таярлықтан өткеннен кейин гезексиз сержант унуаны берілген. Хәзир бизиң дивизиямызға қараслы полктың екінши ротасының биринши взводында бөлим командири болып хызмет атқарады.

Семьялық жағдайлары: семьясында хәзир әкеси, шешеси, иниси хәм еки қарындасы бирге турады. Әкеси — Сейтназар Құдайназаров. Балықшы. 1884-жылы Мойнақта тууылған.

—Жеткиликли, Михайл Иванович, —доди полковник орнынан турып. —Айтпақшы, әкесиниң баспашылық хәрекетинде қолы жоқпа екен?...

—Сержанттың әкеси де, бабасы да әпиуайы балықшылар болған.

—Ондай болса жақсы екен. Ал, буған қандай көрсетпелер бердиңиз?

—Хәзирше хәш нәрсе айтпадым. Өзиниң билесиз разведка ушын келешегі бар адамлар менен өзим шугылланаман, деген едиңиз. Соның ушын да... Хәтте бул жигиттиң өзи де мениң тосаттан берген сорауларыман әдәуір қәуетерли аўхалға түсип қалған болыуы да мүмкин. Бирақ солай болса да мен хәш қандай сыр шашқаным жоқ.

—Түсникли, сиз боссыз, Михайл Иванович. —Майор шаққан адым таслап кабинеттен шығып кетти. Ал полковник болса трубкасын тутандырып, кабинетте арман-бермен жүре баслады.

Мақсет болса еле аң-таң. Өзин тап базарға сататуғын мүликтей етип тариплеген бул майор оны әбден мақтап кетти ме, я жаманлап кетти ме, ол жағы пүткиллей түсиниксиз. Полковник пенен майордың сөзи арасында буған байланыстырылып айтылған «разведчик»—деген сөзден басқаны аңлай алмады.

Полковник Соколов сөздің анығынан келди:

—Ырасын айтсам, сержант, бизлерге тәжірийбелі разведчиклер керек болып атыр. Өзін билесең, разведка — сауаштың жүрегі. Сауашта қахарманлық көрсетиуді қәлейди екенсең, демек разведчик болыуың керек.

Мақсет хәмме уақыт теңизде жүзиу қаққында ғиланып, бул қаққында ойланбаған еди.

Разведчиклик те үлкен талап. Бирақ бул жасырын сауаш. Мақсет өзи палуан жигит болғаны ушын да ашық сауашты унататуғын еди. Соның ушында полковниктен сорады:

—Бул буйрық па? Яки болмаса ұсыныс па?

—Буйрық десе де болады. Усыныс десе де болады. Олай, деп айтыуымның мәніси, сен солдатсаң. Командирдің буйрығын орынлауың шәрт. Ал, биздің исимизде буйрық арқалы жұмыс алып барыу келиспейди. Себеби разведчик болған адам өз жұмысын сүйиу керек. Тууры, ҳәр қандай адам разведчик бола алмаслығы мүмкин. Бирақ сенде бундай қәбилет бар.

—Ол айтқаныңыз дұрыс-тә, жолдас полковник. Мен бирақ ашық гүрести унататуғын адамман. Душпан менен бетпе-бет турып гүрескенди жақсы көремен.

—Ал, разведка ше?

—Бул бир жасырын урыс. Бәрхәма әллекимлерден қорқып қашып, жасқанып жүресең?

—Ашық гүрестің өзи де ақыллылық, даналық пенен алып барылыуы керек. Болмаса барлық уақытта жеңилесең. Ал, разведка болатуғын болса — сауаштың тийкары. Өзін ойланып көр. Дивизияда қанша-қанша досларың бар. Оның алдында белгисиз душпан турыпты. Оның қаншама күшке ийе скенни билесең жеңе аласаң ба? Жоқ. Егер оны билместен турып гүрессең бәрибир жеңилесең. Соның ушын биліп қой. Разведка —бул жеңистиң гилти. Гейде бир разведчик бир армияны аман сақлап қалыуы мүмкин. Разведканың

мүмкіншілігі көп. Бірақ хәр қандай адам разведчик бола алмайды. Өз исин қәдірлей алмаған разведчиктен де қашыу керек. Себеби ол тыянақсыз.

Мен өз правомнан пайдаланып, саған кескин түрде «разведкаға барасан» — деп бұйрық берсем де болар еді. Бірақ ақыллы адамлар ондай іслемейді. Разведка үшін бұйрықтан гөре исеним керек. Өз исин рухланбаған адам хеш қашан разведчик бола алмайды.

Туұры. Полк, дивизия разведкалары үшін хәр кимнің келісимиін сорап отырмайды. Бул іслерди бұйрықпенен де орышлау мүмкин. Бірақ мен сеннен армияның кадр разведчиклериннің бирин күткен едм. — Буннан кейин полковник артықша ұаз айтып отыруды еп көрмеді. Орнына барып отырды. Бағанадан берли үнсиз отырған Мақсет орнынан бирден тұрды да:

— Исенимиңизди орындайман, жолдас полковник. — деди.

— Бул басқа гәп, — деди күлимсиреген Соколов. — Бірақ разведчик атағы хеш кимге де бирден берилмеген. Оның үшін көп ғана арнаулы тапсырмаларды орындап, сынақтан өтиуің керек болады. Саған жүклемекши болып отырған биринши тапсырмам: «Глазовка» батпақлығын кешип өтиу. Берман, картаға жақынлас, — деди Соколов тап оны усы уақыттап баслап қыйын тапсырма менен жөнелтпекши адамға усап. Мақсет столға жақынласты.

— Егер мен жаңылыспаған болсам, сен суу спортының маманы екенсен. Бизин үшін суу не, батпақ не? Бәри бир гәп. Мәселениң ауырлығы, сени хәқыйқый разведчик сыпатында жөнетиуди талап етти. Бағанадан берли екеумиздин келісим хәққындағы сөйлесулеримиздин мәніси усы.

«Глазовка» батпақлығы бизде географиялық жағынан толық изертленбеген. Бірақ адамлардың айтыуына қарағанда бул жерден арғы жағаға қарай өтсе болады, — деген пикирлер бар. Батпақтың арғы мүйешивдеги атаулардың биринде партизанлар отряды бар болыуы да мүмкин. Сол жаққа қарай тәуекел етип көриуден басқа илажымыз жоқ. Қырдың бәри неміслер менен қоршалған. Тек жалғыз үмитимиз «Глазовка» батпақлығы. Жол әдеуір қәуіпли. Бірақ сомай болса да өз талантыңды хәм жигеринди иске са-

лып көрмесең болмайды. Ырасын айтқанда биз алдымызда тұрған душпанның қаншама дәрежеде күшинің бар екенлигин билмейміз. Ашық жерден жиберілген разведкамыздың барлығы да сәтсіз болып шықты. Ендиги ұмитиміз — тек сен. Кийиминди аумастырып кийіп, бір сутка дем ал. Разведка жағдайлары менен таныс. «Верхняя Котловина» районының картасын жақсылап үйрен. Жолға ертең күн батқаннан кейін шығасан. Қосымша көрсетпелерди ертең саат он сегіз-де меннен аласаң.

Мақсеттің разведчик сыпатында қабылланыуы ушының менен питти. Ол шынында да биринши тапсырманы инабатлы орынлады. Бирақ тәжирийбесизлиги себепли көп ғана мәселени шала қалдырыпты. Соның ушы да ол бүгін түнде «Глазовка» батпақлығына екінши мәртебе откен сди.

Мақсеттің буннан кейинги уақыяларды ойланыуына пурсасы жетпеди. Қатты шаршағанлығы себепли көзи илинип кетипти.

Ол бирден басланып кеткен гүмбир-гүмбирден кейін оянды. Этирапының бәри гирес-гирес әскер. Тақур-туқыр болып, жер танабын қууырып киятырған танк. Атака басланыпты. Мақсет кеш қалды.

Соколовтың буйрығы бойынша да Мақсет тек бүгін терекке ғана жетип үлгериуи керек еди. Ал, душпанды бақлау келесі күнги түнге мөлжелленген. Себеби соншама батпақлықты басып өткен адамның бирден душпан арасына араласыуы қыйын. Ойланған болжаудың бәри бола береме? Душпан бирден хұжим баслап жиберди. Муздай қурсанып, жер қайыстырып киятырған колоннаның бас-аяғы көринбейди. Хауасы жағымсыз, түтин қаплап кеткен. Айбатлы дауыстар қулағыңды жарып баратыр.

Қарағайлар арасынан күннің сәулесі көтерилди. Әскердің барлық хәрекеті тек «Глазовка» ның құбла жағасында. Батыстан-шығысқа қарай созылған үлкен далаңлықтың бәри ызғыған әскер. Әсиресе еки колоннаға дизилген танклердің ушы-қыйыры жоқ. Уу-шуу болған тәртипсиз бақырыстар менен тоғай шуулайды.

Бир характерли жері, Глазовка батпақлығы хәм оның жағалары менен хеш кимнің иси жоқ. Әлтеқандай бир адам түнде батпақлық арқалы өтип, жағада-

ғы тереклердің бирінде жасырынып отыр, деп хеш ким ойланбайды да.

Мақсет теректің басында отырып алып, немецлердің бул жерде қанша дәрежедеги күши бар екенлигин анық билди. Бирақ буны полковник Соколовқа жеткизиудің хеш қандай илажы жоқ.

Жерге түсиу мүмкин емес. Немец колонналары әдеуір жақын жерден өтпекте. Тосаттан теректен төменге түсип, батпақлыққа қарай жол алған хәр қандай адам бирден тасырайып көринип қалыуы мүмкин. Мақсет соның ушын да еле орнынан қозғалмастан отыр.

Қас қарайып, ала геүгим болғанша бул жердің шауұқымы тынған жоқ. Фашистлер тап барлық күшин усы жерге әкелип төккендей еле әскердің изи көринбейди. Оның үстине аспанды қара ғарғадай самолет қаппап кетти. Булар да немецлердіки. Танктен атқан оқлары аздай, самолеттен бомба жаудырып атыр. Мақсет сезип отыр. Фронттың ғажжа-ғаж қайнап атырған жери: «Верхняя Котловина». Бул жерден он километрдей алдында. Өзи бөлим командири болып хызмет еткен жер. Аралық әдеуір алыс болғаны ушын снаряд дауыслары буұлығып сситиледи. Қаңғымай атылған артиллерия оқлары бул жақларға да келип жеткен. Қим жеңип, ким жеңилгени белгисиз. Әйтеуір күн батқан уағында атыспа тоқтады.

Мақсет төменге түсти де, батпаққа бейимлескен кийимлерин кийинип, таза кийимлерин целлофан қағазға орап, арқасына таңып алды да және машақатлы жолға келип түсти. Жол азабы кешегиге қарағанда да ауыр еди. Солай болса да жас жигитти бийлеп алған қорқыныш пенен ыза әдеуір үстин келди ме, әйтеуір кешегиге қарағанда да әдеуір шаққанырақ хәрекетке келди.

Тез арада өз взводы турған жерге жетип келди. Бирақ өзине таныс болмаған дауыс хәм хәрекетлерди сезип, тезден изине қайтты. Штаб та қолдан кетипти. Енди қай жаққа барады. Егер «Глазевка» ил кесесине өтсек-ше? Жоқ, Глазовканың арқа тәрепи пүтвиллей немецлер қолында екенлигин Соколов бурыннан-ақ хабарлаған. «Верхняя Котловина» болса доға сынатында ортада қалған еди. Соның ушын да душпан барлық күшин усы жерге жумсаған екен-дә. Мақсет тек сол

жағдайды ғана сезді. Енди «Верхняя Котловина» да, «Глазовка» да душпан қолында.

Қойыу батпақ жутып, ентиккен сержант тентиреклеуи менен батпақлықтың ортасына қарай кетти. Қай жаққа баруы кереклигин өзи де билмейди. Батпақлықтың еки жағы душпан, ал ортасы құрдым менен толы еди...

4

—Шнил, шнил! Арвайтен!

Аманбайға таныс болмаған бул ашыы дауыслардың қаяқтан шығып турғаны белгисиз. Сес қатты айтылған менен тап дәрьяның арғы жағынан шығып тұрғандай буулығып еситиледи. Негизги немецтин дауысы. Ашыы хәм хөктем. Қапталында шабаланып үрген ийттин де дауысы бар усаған. Түси ме, оңы ма? Ол жағын окопқа көмилип шыңыранып атырған жигит ошама аңлай алмайды. Оңы дейип десе, көзи хеш нәрсени көрмейди. Хәмме жақ тас-түпек қараңғы. Түси дейип десе, дауыслар кем-кемнен жақыппап киятыр. Құрттай ғана саңлақтан жақты дүньяның көзи көрингендей. Басқа жақтың бәри тастай қараңғы. Жигит өзинен өзи ойланады. «Мен қәбирде жатқаным жоқ па екен? Ырасында да өзи шуқырда жатыр. Ал, саңлақ болса жоқарыда. Тек сол саңлақ арқалы ғана жер үстиндеги ғаңғыр-гүңгир дауыс, әрллекимниц ғарқылдап күлгени еситиледи. Биреулер Аманбайға түсиниксиз болған тилде сөйлеседи. Немецлер... Аманбай ериксиз көзин жумды. Оның менен дауыслар пәсейген жоқ. Қайтама жабырласып кетти. «Маңлайым құрысын. Тутқын болған екенмен. Тутқын болғаннан елген жақсы. Неге мен тиримен? Өлип қалмағанман?... Қалай болған өди өзи?... Екинши тапкти жандырдым. Үшинши тапк үстиме дөнип келип қалды. Реудеме гиддимандай бир бәле келип дүрс етті де естен айрылдым. Траншея тар болғаны ушыы ғана қалыппан. Тапк үстимнен тонырақ шашып, көмип ғана өткен болса керек. Негизинде жөншип өткенинде жақсы болар еди. «Оң қолының гүп болып исип кеткенине қарағанда әдеуир шикасланған. Ийни зәхәрдей ашып қозғалтпайды. Не деген менен бул жатысы қолайсыз. Жоқарыдан басып қалған ауыр жүкке шыдамай, ийилери шытнап, көкиреги сырылдап атыр.

Аманбай аўырып турған оң ийинге бирқанша жеңиллик бермекши болған еди. Ийнинде қалған пулемет сырғанап түсти де үстин басқан топырақ сау етип төгиллип тасырайып көринди де қалды. Еле де оны аман сақлап қалған, танкке шыдам бере алмай көлдөңгөне қулаған қарағай ағаш. Танк траншеядан жүріп өткен уағында ағашта пыт-шыт болып кеткен. Бірақ та оның шақалары топырақты иркіп, азғантай болса да саңлақ қалдырышты. Не деген менен өлмес жанға себеп болған сол. Ҳәзир ефрейторға хәммеси аян. Бул жерлер енди немецлер қолында еди.

Аманбай қырылап жатып, өзіннен жүз метрдей ғана қашықтықта өликлерди жыйнап жүрген немец солдатларын көрди. Орнынан турып қашпақшы еди. Мүмкин емес екен. Алды-артының бәри душпан. Оның үстине қолы аўыр жарадар. Аяғының хәш қандай дәрманы жоқ. Ал' душпан солдатлары болса' тирисин де өлисінде аян атырған жоқ. Траншеяларды тазалауға буйрық берилген болса керек. Өли ме тири ме әйтеуір аяқларынан сүйреп тартып бир жерге жыйнап атыр. Гейде автомат дауыслары да еситиледи. Соған қарағанда жарадарларды атып таслап атырған болса керек. Сонылықтан да душпан солдатлары жақыласқан сайын' жигиттиң жүреги түршигип баратыр.

Немецлер жабырласып Аманбай жатырған околқа да жақыласты. Олар буннан отыз метрдей аралықта әллекимди көрип тоқтады. Өзлеринше дарқылдасып күлиседи. Шамасы, бир жарадар адамды келеке қылып атыр.

Ақыры жарадар түргелди. О бийшара, пулеметчик Быков екен. Аяғынан жараланыпты. Жүриуге хәли келмей, уўдар-дуўдар болған шашын самалға тутып, бир мылтыққа таянып зордан турды.

—Шнил! Шнил! Иван!

Быков енди жуўыра алар ма еди...

Бирден атып таслады ол бийшараны. Ендиги гезек Аманбайдики. Оның алдына бириши болып жетип келген шийкил сарыдан келген дәпең фельдфебель, өзи жүдә ири адам болыуына қарамастан көзине құрттай ғана балалар көз әйнегин тагып алыпты. Соған қарағанда көз әйнек сирә да өзиники емес. Көзи оймақ қыстырылғандай болып, дым әпшері қашып кеткен. Өзи солдат болса да тап қаладағы саўдагер

лердей еки жуп офицерлер етигин ийинине қыстырып алыпты. Арқасында шандып байлаған жүги толы қапшығы да бар. Бір қолында аманат ғана усланған автомат.

Ол Аманбайдың тири екенлигин сезип сергекленди. Етигин басқа ийинине аўмастырып, автоматын еки қоллап услады.

—Шнил! Шнил!

Аманбай денесин аўырсынып, орнынан зорға турды.

— Хонде хох!

Ефрейтордың шошайған тек бир қолы ғана жоқары көтерилген еди. Қаншама көтерейин десе де гүп болып исип кеткен оң қол хеш қандай хәрекетке келмеді.

—Хонде хох! —Еле баяғы шошайған бир қол. Сол ұақытта ғана фельдфебельдің кишкене көз әйнекте жылтылдаған көзи гүп болып исип, көтериўге ырық бермей сәлленген турған ефрейтордың оң қолына түсті.

—О гуд! —деди ол өзинше бир нәрселерди сөйленип. Көп узамай солдатлардың басқалары да келип жетти. Олар өз-ара жабырласын сөйлести, тартысты. Сөзлеринин рәмәўзине қарағанда биреўлери: Бул ефрейторды усы жерде атып таслайық, бир қолы шикасланғаннан кейин тутқын болғанда да пайда бермейди, дейди. Биреўлери: «Денеси мықлы екен. Өлтирмейик» —деп айтып атырғанға усаған. Құлласы' изинде жаңағы фельдфебельдің айтқаны болды. Аманбай тутқынға алынды.

Бул жерден оншама узақ болмаған тоғай арасында Аманбайға усап тутқынға түсип қалған жигирмалаған солдат бар екен. Бул да солардың арасына келип қосылды. Басқа полклардан болыўы керек. Аманбай олардың хеш бирин танымады. Тек көзинин алды алақандай болып жараланған. Оскоцкийди ғана таныды. Батыр солдат еди. Илажсыз қолға түскен болыўы керек бийшара.

Адам гейде бул жақты дүньяда жүргени менен өз тәғдирине налытуғын ұақытлары да болады. Тутқын болып қолға түсиў, соның бир түри. Сен бул дүньяда барсан. Бирақ қандай мақсет пенен жасайтуғыныңды билмейсең. Қыл көпир үстинде жүргендей алдыңда бәрхама қәтерли өткен күнлер елеслейди де турады.

Сен енди өз душпанының қулысан. Ол саған өзіне унамайтуғын ислерди ислетіуге мәжбүрлейди. Бірақ хеш қашан адам баласы көзсиз буйрықларды орындай бериуге үйренбеген. Ол әлбетте, өзіне мақұл келмеген не ушын қарсыласады. Ал, тутқын болған жағдайда бул хәдийсе бәрінен басқаша. Бундай жағдайда қолы келип турған хәр қандай ақмақ та саған қарағанда өзін жүз мәрте данышпан санайды. Мейли сен хәқ бола ғой. Бірақ буны сорап отырған хеш ким жоқ. Қәлесе атады, бауызлайды. Өмириңнің тауық өмиринен хеш қандай парқы жоқ. Себеби сен тутқынсан. Қәхарманлық иследиң бе, ислемедиң бе, бәри бир. Қолға түскеннен кейин душпанның ойыншығына айланасан. Тууылған ұатан, ата-ана, жора-жолдас, хеш қайсысы сен хәққында жақсы пикирде бола алмайды. Соның ушын да «Тутқын болғаннан өлген жақсы» — деген пикир бийкарға айтылмаған.

Тутқынлар батысқа қарай айдалды. Оларды гүзетип бару ушын бес-алты солдат пенен бир фельдфебель ажыратылған еди.

Бул жерлер хәзиринше душпан қолында болғаны ушын, олардың кеули өсип, өз хөктемлигин көрсетіу ушын тутқынларды қундақ пенен урып азаплап, өзлеринше мәс болған халында герман ғобызларын шертип, күлисип келер еди.

Тутқынлар бурын күшли жигитлер болғаны менен хәзир хәлден тайып шаршаған. Өзинен төрт есе басым болған күш пенен қарсы турып гүрескен. Көбиси жарадар халында тутқынға түскен. Жән-жақтың бәри тоғай болғаны менен де қашып қутылыу мүмкиншилигине ийе емес еди.

Адам өмириндеги ең арсыз нәрселердин бири — ауқат. Хәдден тыс ашылыққа гирипдар болған адам хеш нәрседен қайтпайды. Ол тиришиликтің баслы өзегі. Жақты дуньяны көрип, аяқ басып жүрген екенсең, демек ауқат жеуиң керек. Ал, ауқат болса жоқ. Тутқын болғаннан кейин өмириң ийт өмири менен барабар. Ауқат бергиси келсе береді. Бергиси келмесе де өз ерки. Тутқынлар еки суткадан берли дуз татқан жоқ. Көзлериниң алды қараңғыласып, булдырап киятыр.

Хұждансыз немец солдатлары да өзиң аш болып турғанда көзиңди қыздырып турып нан жейди. Хәм

уры, хәм үстем. Россияның нанын жеп киятыр ақмақлар..

Жол ернегинде де айырым хуторлар ушырасты. Бирақ бул жерлердин бәри жаслық дәураны басынан өтип кетип, турмысты енди ғана түсинген мунлы келиншектей көриксиз.

Хазан болған бағлар сыяқлы солғын. Жайлардың көпшилиги жанып кеткен. Есиклер аңсақ-сансақ. Көшелер бос. Сыртқа шығып жүргенлердин өзи де бирли-ярымы кемпир-ғарры менен жас баллар. Қарабаханаға айланған ауыл әллеқандай эндийшесиз бир керексиз мүлк сыяқлы болып көринеди.

Хуторларға жақынлаған жерлерде де тутқынлардың мүшкили әдеуир ауырласты. «Немецлер ауыл халқына өз ҳәктемлигин көрсеткиси келди ме, әдеуир тутқынлардың көпшилигин таяққа тутып, қундақ пенен дүмпишлеп, әнтектентегин шығарды. Есик алдына шығып, бул хәдийселерди көрип турған кемпир-ғаррылар шоқынды. Хаяллар менен балалар жылап-сықлады. Айырымлары нан ылақтырды. Бирақ ес-түссиз киятырған тутқынлар бул нанларды қақшып ала алмады. Бурқылдаған топыраққа түсип, шаңға былғанған бөлек-бөлек нанларды қолы жеткен аўзына салып, ғыжырлатып шайнаған болды. Немец сақшылары жерге еңкейгенлерди де аяған жоқ. Тап әкесинин алтыннын урлап атырғандай шекесине қундақ пенен берип салады.

Колонна еле жүрип киятыр. Қаяққа баратырғанлығын өзлери де билмейди. Дем алыўға пурсат жоқ. Изде ғана қалыңқырасаң атып таслайды. Әсиресе, жарадарларға қыйын болды. Сонлықтан да сылтаў табылып, көпшилиги жолда атылды. Ал, Аманбай болса ийини әдеуир азар берип киятырғаны менен аяғы саў болғаннан соң колоннадан қалыспай киятыр. Жасыратуғыны жери жоқ, булардың бәри тутқын болғаны менен тек жан сақлаў ушын ғана немецлерге берилген адамлар емес. Кеминде ҳәр бири он, жигирма фашисти жер тислеткен азаматлар. Бирақ не деген менен адамның бәри бир қыйлы емес. Әйтеуир жан сақлап қалыў ушын фашистлерге берилгенлери де бар екен. Олар арада көп емес. Сонда да немецлерге тұлкидей қуйрық таслап жағынын: «Анау — коммунист», «Анау — офицер» — деп заңқылдап жүр. Хәмме оларды ийттен бетер жаман көреді.

Дәслеп аз усаған еди. Ҳәр жақтан жыйнала берип, тутқынлар да әдеуір көбейди. Бир хуторға келген жерде күннің кеш болып қалыуына байланыслы сейісханаға қамалды. Ҳеш кимнің биреу-биреу менен иси жоқ. Ҳәмме шаршаған. Соның ушын да сейісхананың Һәр жеринде жатыр. Тек қапталына келип отырып болған сары сынлы жигит ғана Аманбайдан көзин айырмайды.

—Қолына не болды, жора?

—Көрип турсаң ғой, шыққан я сынған. Басқа не болар еди?

—Азмаз шыдап тур. Өзим емлеймен.

—Врачпысан?

—Ол жағын сорама?

Қолы дәрт көрмегир Васинцев жүдә епшил жигит екен. Сирә әскерий врач болыуы итимал. Ол жағын сыр тутты ма, айтқысы келмеди.

—Мен сүйегин сынған шығар, —деп қорқып едим. Қудаға шүкир, тек шығып кеткен екен. —деди ол Аманбайдың ийнин ишки көйлеги менен тартып байлап.

—Қалайынша қолға түстиң?

—Үстимнен танк өтип, топырақ басып қалыпты.

—Ал, мен өз достымды қутқармақшы болғанда қолға түстим.

—Қалайынша?

—Миша менен бир класста оқыйтуғын едим. Екеуимиз бир полкқа түсин қалдық. Мен әскерий фельдшер едим. Қарасам, Миша ауыр жараланыпты. Немецлер бастырып келип қалған. Санитаркалар жетіспейди. Оны арқалап, санитариялық полкқа апарыудан басқа Һеш илажым жоқ еди. Себеби, Вера апайға не деп айтамап? Ал, Миша болса оның жалғыз баласы. Бәрибир болмады. Фашистлер шепти жарып өтип, изимнен қуып жетти. Егер оқ тийип өлгенде де әрмансыз болар едим. Бирақ маған оқ тиймеди. Солайынша тутқынға түстим.

—Ал, Миша-ше?

—Оны немецлер атып таслады.

Тутқынлар бир-бири менен сөйлесип, түни менен уйықламады.

Азанда немецлер үлкен шауқым салып колоннаны оятты. Кешегі сатқын түлкілердің сегизи түнде өлип шығыпты. Фельдфебель өз ашыуын шығармақшы бо-

лып онлаған адамды атып таслады да қалғанлардың хәммесін жолға айдады.

Хеш кимге аұқат та, суў да бергизген жоқ. Қай жаққа апаратырғаны белгисиз еди..

5

Мақсет қатыбыламықтай гилкилдеген батпақлық ишинде арман-берман сандалып жүрип таңды атырды. Күн шығып, хәмме жақ жап-жарық болып кеткен болса да қайсы жаққа барарын өзи де билмейди. Батпақлық хәр қыйлы еди. Бир жерлери асты уйма болып қалған айдын суў. Айырым жерлери адам бойынан асып кеткен путалықлар. Оның да астында шалшық суўлар бар. Қалайда пута арасы азмаз қаттылаў болып, жүриўге қолайлы. Бирақ бундай жерлер де хәр жер, хәр жерлерде шошайып атаўсымақ болып қалған. Екинши путалыққа қарай өтиў ушында үлкен қурдымлы суў айдындарын кесип өтесен. Ең қорқынышлысы уйма батпақлы тегис жер. Адамды өзине қарай тартқысы келеди де турады. Батпақлықтың басы узақ болғаны ушын бул жерден күндиз де көзге түсиўдин өзи әмири мәхәл. Солай болса да жалғыз адамның батпақ арасында жасаўы хеш қандай мүмкин емес. Қалай болмасын бул жерден еплен қутылыўдың иретин таппаса болмайды.

Полковник Соколов арқалы «Глазовка» батпақлығын үйренгендеги есинде қалған тек бир ғана белги бар. Бул да болса Глазовканың арқа батысына жайғасқан қурғақлықтан бес-алты метр беррегиректеги атаўдың бир мүйешине салынған бес жұлдыз белгиси еди. Соколов бул бес жұлдыз белгисин қызыл қөлем менен не ушын салып қойыпты? Мақсет ол уақытта бул жағын полковниктен сораўға жүрексинбеген еди. Ал, хәзир сол жұлдызды тексерип көриўден басқа илажы жоқ.

Түни менен батпақ ишинде жүрген адамға жол жүриў де ацсатлыққа түскен жоқ. Ауыр машақатлар менен өзи кеше түнеп кеткен терекке қарай тартты. Терекке күн батқанда ғана жетсе болды. Азмаз уйықлап алып таң алдында және жолға шығажақ. Және аўыр жол.. Және қурдым.... Қулласы, күн батып, геўгим түскен уағында терекке келип минди. Бул

жердегі хәрекет бұрынғыға қарағанда әдеуір геу-гим. Фонарын жаққан машиналар айдын жол арқалы ояққа-буяққа өтіп атыр. Бірақ олар теректен әдеуір алыста. Мақсет терек басына шығып, азмаз нан жең, суу ишин алды да уйқыға кетти. Азанда ерте турып, және жолға түсті. Батпақтың дәл ортасы арқалы бес-алты километр жол басып, тоқсан градус мүйеш жасап арқаға қарай қайрылды.

Қарсы алдына қараса қалың тоғай. Негизінде Глазовканың арқа ернегі буншама жақын болмауы керек. Соған қарағанда бұл жерде белгисіз атау бар. Яки партизанлар бекиниси болуы мүмкин. Я немец-лер бар шығар? Ким биледи? Солай болса да қалай болмасын көзден бір кеширу керек. Егер партизан-лар болса Мақсеттің бахтының жүрискени.

Айтпақшы, картада бес жұлдыз бенен көрсетил-ген ғой? Демек, партизанлар. Яки бір үлкен әскерий күшке ие болған бекинис. Қулласы, бару керек.

Мақсеттің тоғайға жетип баруы оншама қыйын-ға түскен жоқ. Емен, шырша, қарағай араласып өс-кен тоғай басқа тоғайлардан хешқандай парқ қыл-майды. Адамды өзине тартқандай жанлы мақлуқат-лардың изи жоқ.

Жигит ылай болып қалған кийимлерин шешинип, көлмек сууға шомылды. Соынан таза кийимлерин кийинип, пистолетин қалтасына салды да, жол қал-тасын арқалап, тоғайды аралап кетти. Ол еле тоғай-ға таныс болмағаны ушын да, батпақты жағалап киятыр. Гейпара қоян соқпақларды есапқа алмаған-да, адамлар жүрген сүрдеу көзге тасланбайды. Қа-лай да бір сырлы жер екен. Адам баласының изи жоқ.

Мақсет әдеуір жер жүрип тоқтады. Буннан елли метрдей ғана алдында, ағашлардың сийреклеу өскен жеринде, басын ақ шаршы менен таңып алған бір хаял кир жууып отыр. Оның сыртқы жағдай, дауыс, хәрекетлер менен хеш қандай иси жоқ еди. Ләгенде-ги әлле бір нәрсени үсти-үстине мыжғылап өз-өзи менен хәлек. Сырттан қауип тууылып қалуы мүм-кин, деп ойламайды. Басын да көтермейди. Бұл ха-ялды партизан деп ойлап болмас. Тоғай арасында бір ауыл бар болды, шамасы.

Жердің бәри көк шөпник болғаннан кейин, Мақ-

сеттің аяғының дауысы еситілмеді. Ол дәрхал қаялдың алдына жетіп келген еді.

—Сәлем бердік апай.

Қаял бундай хәдйісе боларын хеш қандай күтпеген болыуы керек. Бирден шоршып түсті. Суу толтырылған ләгенин төгіп алды.

—Меннен қорықпаңыз. [Совет армиясының сержантыман. Бул жерде партизанлар бар ма?

Қаял усы уақытта ғана есин жыйнады. Оң қалтасына қолын асығыссы суқты да пистолет шығарды.

—Қолыңды көтер! Болмаса атып таслайман.

Мақсет илажсыз еки қолын бирден көтерди.

—Қәне, алдыма түс!

—Бийкар өзиңди қыйнап атырсаң. Ақыры, мен совет адамыманғой.

—Сөйлесіуіге рухсат жоқ!

Мақсет еки қолын көтерип, қай жаққа жүрерин билмей, қаялға жалтақ-жалтақ қарай берди.

Оң жақтағы соқпаққа! — деди қаял еле адамлар оиша жүре қоймаған көк шөплік өскен жолдың бағдарын көрсетип. Алдында Мақсет, изинде қолына пистолет көтерген қаял келер еді.

Азмаз жүрмей атырып-ақ тоғай қалыңдасып кетти. Тосаттан әллекимшиң:

—Бул ким? —деген дауысы еситилди.

—Мен «әтшөкпен». Қасымда бир «ғарға да» бар, деп дауыслады қаял. Бул бир гүзетиу пункти болса керек. «Әтшөк» болса қаялдың пароли. Ал «ғарға» болса өзи екенлигин сержант әллеқашан-ақ түсинип жеткен еді.

Соның арасында ағаштың басынан еки жигит секирип түсті. Дәрхал оның қалтасын тинтип, пистолетин алды да, көзин байлап, тоғай арасы менен әнтек-әнтегенин шығарып жетелеп кетти.

Ол қандай жерлерден жүрди, өзи де есине түспре алмайды. Тек ғана белгиленген жерге жетип, көзин ашқан уақытта ғана жер төлеге жайласқан бир блиндажда турғанлығын сизди. Қарсы алдында аңсақ-саңсағы шығып кеткен бир стол бар. Оның бас бетинде шашы әдеуір аарған бир сақаллы киши Мақсетке тигилип турған еді. Жанында тикке турған муртлы жигит әскер формасында болғаны менен поғоны жоқ. Оннан беррегиректе басын биит пепен таңып алған

бир киши үстине пуфайка жамылып алып, махорка шегип отыр. Ал, столдың аррағырағында болса өлеси бир арық қыздың сүлдері көринеді.

Мақсет өзінің партизанлар арасына келгенлігін сезді.

—Әғайиндер! Мен сизлерді ізлеп киятырман, —деді жүрегі тарса айрылып.

Оның менен «Усы жигит бізлерге жүдә жақын адам екен-ау» деп Мақсетке жыллы жүзлик билдирген хеш ким болмады. Бундайлардың талайын көргенбіз» дегендей жым-жырт. Көпшиликтің кеуліңде гүман тууылғандай.

Биринши сорауды сақаллы кишинің өзі баслады:

—Қай жерден киятырсаң, сержант?

—Генерал Белобородовтың дивизиясынан.

—Оқо! Бул үйижаңғырлар еле бизің генералларымыздың да фамилиясын ядлап алған. —деді басына сийле таңып алған киши мысқыллап. Мүмкин, Фон Келениң дивизиясынан шығарсаң?

—Жоқ, Фон Келе, Сөнкелеңди билмеймен.

—Саша... Сорауды бөлме? —деді оның сөзін сақаллы киши жақтырмаған пишинде.

—Генерал Белобородовтың дивизиясы бизден әдеуір узақта ғой. Сен қалайынша бул жерге келип қалдың?

—Мен усы дивизияға қараслы разведка бөлиминде хызмет қыламан. Буннан екі күн бурын арнаулы тапсырма менен усы жаққа өткен едим. Соңынан немецлер хұжим жасап, «Верхняя Котловица» ны иіледі. Ал, мен болсам қоршауда қалып қойдым.

—Хұжжетлериниз?

—Бизге душпан арасына баратырғанда хеш қандай хұжжет берілмейді.

—Онда совет разведчиги екенлігінди қалай дәлліллейсең?

—Мениң алып жүрген буйымларымнан басқа хеш қандай дәлліллейуши хұжжетим жоқ. Егер рацияңыз болса полковник Соколов пенен хабарласып көрсеңиз жақсы болар еді.

—Ол ким?

—Армия штабының разведка бөлиминің баслығы. Советлер Союзының қахарманы.

—Оҳо! Мүмкин, бул жигит эле маршал Жуков пенен табақлас болғанман, —деп айтар, —деди және басын таңған киши.

—Саша!.. —деп тоқтатты оны және сақаллы киши.

—Шынында да жағдайың жүдә түсиникли емес. Жолдаслар! Және қандай сорауларыңыз бар?

—Миллети қандай екен?

—Қарақалпақ Қарақалпақ Автоном республикасынаман. 1942-жылы Мойнақ районынан әскерликке шақырылдым.

—Бизлер тәрәпке қалай өттин?

—Глазовка батпақлығы арқалы.

—Глазовка арқалы?... Мүмкин емес!

Бул жерде алпыс жылдан аслам жасадым. Усы жасыма келгели Глазовкадан аман өткен адамды есипедим.

—Жүзиу бойынша СССР спорт мастеримен.

—Бәри бир! Мүмкин емес!

—Ал мәйли, чемпион екенсең, батпақлық арқалыақ берман өткен бол. Сонда бул жерде партизанлардың бар екенлигин қалай билдиң?

—Полковник Соколов бир сөзинде тилге алған еди.

—Полковник Соколов тәжирийбели чекист. Ол хәр қандай адамға партизанлар бекинисин айта бермейди.

—Мен де хәр қандай адам емеспен, чекистпен жолдас... —деди де Мақсет оның фамилиясын билмегени ушы бирден тоқтап қалды.

Сорау-жууап еки саатқа созылғанлығы менен нәтийже бермеді. Партизанлар Мақсетти азын-аўлақ ауқатландырды да рация арқалы полковник Соколовтың пикирин алмағанша мәселе хал болмайтуғынлығын уқтырып арнаулы сақшы менен хәзиринше қамақта услап турыуды уйғарды.

6

Тутқылар колоннасы эле жолда киятыр. Баратуғын жери белгисиз. Хәшким, хәш нәрсе билмейди. Аманбай бүйтип душпанға келеке болып жүргеннен көре, өлгеним жақсы еди, деп ынжылады.

Және арадан бир күн өткеннен кейин тутқындар бир деревняға келип жетти. Бурын клуб болған ба, әйтеуір үлкен бир жайға әкелип қамады. Хәмме талып шаршаған. Биреу менен биреудин иси жоқ. Адамлар аштан өлеси қақланып болдырған еди. Бундай көрген күни қурысын. Ағып турған дәрьядан суу ишиүге рухсат жоқ. Көпшилик: Уатан деген қәсийетли сөзди қорғаудың уллылығын еле де терецирек сезип атырғандай гүциренеди. Айырымлары жазыушылардың не ушын уатанды ана менен тецестириуиниң мәнисин жаңа түсинген сыяқлы. Өз Уатаны алдында мәңги қарыздар екенлигин сезип, ынжыла береди. Арадан аз уақыт өткеннен кейин бир немец солдаты бир самар толы нанның күйиклери менен қалдықларын тап бир жабайы мақлуқларға шашып атырған сыяқлы ортаға ылақтырды. Хәмме жапа тармақай қолға илингенлерин алып атыр. Жетпей қалғанлары да болды. Оларға да өз тамақларынан қыйып, үлесинен берип атырғанлар да бар. Әйтеуір өлмес ауқат бир нәрсе.

Түстен кейин жеке тергеулер басланды. Биринши тергеуге жолда өлтирилген сатқышлардың офицер деп тәрийплеген төрт жигити шақырылды. Булар шынында да дәужүрек офицерлер еди. Батальон командирин капитан Захаров, рота командирин аға лейтенант Скопенко хәм лейтенантлар Иванов пенен Буряк.

Олар тергеуге кетер алдында хәмме солдатлар менен хошласты. Еки саатқа созылған тергеуден кейин тек Буряк ғана қайтып келди. Ол да өз аяғы менен келген жоқ. Қып-қызыл қанға боялып, сау жери қалмаған лейтенантты бир немец солдаты аяғынан сүйреп әкелди. Тек көкирегинде шықпаған ғана жаны бар. Аузына етик пенен теуе берип тислерин сындырып таслапты. Узақ уақытқа шекем «Не знаю», «не знаю» деген сөзлерди қайталай берди. Ал Захаров, Скопенко, Иванов болса қайтып келмеди. Соған қаран хәмме оларды өлтирип таслаған болса керек, деп шамалады.

Булардан кейинги шақырылғанлардың тәғдири хәр қыйлы. «Советлерге қарсы орыс дивизиясын дүзип атырмыз, соған қосылың» — деп айтатугыч усаиды. Солшама адамнан хәзиринше оған ыразылық

берген екеу. Оларды өз алдына жай берип, аўқатландырып атырған усайды. Ал, оған ыразы болмаған көпшилик адамды жүндей сабап, қайтадан клубқа әкеліп таслап атыр. «Өлтиремиз!» — деп айтыпты. «Өлтирсең өлтир, бәрибир бизлер өлген адамлармыз» — дейтуғын усайды бизнің жақ. Құлласы, клубқа өз аяғы менен келип атырған адам жоқ.

Аманбайды тергеудің орта гезинде ғана шақырды. Булардан сорау-жууап алынып атырған жер клубқа онша қашық болмаған мектеп жайының бір бөлмесі скен. Кең өжирениң бір қапталына қойылған стол алдына тергеушінің ең үлкені, көзінде көз әйнесі бар, шашлары сийрек жағының етін жеген қуу шеке бір майор. Оның жүзі бір қарағанында-ақ сондай сууық. Хәтте бірден сескенип кетесен. Екі қапталында қолларына қара қолғап кийіп алған екі оберлейтенант тикке турыпты. Ал, есик бетте қолларына таяқ ұстап алған бірнеше солдат. Жайдың иші азмаз қараңғылау болса да, полға төгілген қып-қызыл қан қарақоңшыл болып көрinedi. Шашыраған қанның жуқлары ашап дийуалды да бояп таслаған. Бул хәдийсени көрген Аманбайдың еті бірден түршигіп кетти.

Жууан хәм сасық сигаретти үсти-үстине тартып, тымсырайып отырған майор Аманбайды көрип бірден жанланып кетти. Шамасы, буның белгисиз бір миллеттен екенлигин сезип, булардың фашизмге қандай мүнәсибette екенлигин анықламақшы болса керек.

—Сзиятес, — деди ол Аманбайдың жүзине тигилип. Бул оның «азиятец» деп айтқаны болса керек. Бирақ Аманбай түсинбеген адамға ұсап үндемей тура берди.

Усы ўақытта столдың оң жағында турған, жүзипен орыс па, я немец пе айырып болмайтуғын оберлейтенант тилге кирди.

—Господи майор сирашивает. Ты азияц или нет.

—Ауа, мен азиялықпап.

—Узбек, казак или киргиз?

—Қарақалпақ.

—Қарақалпақ. Майор бір нәрсени айтпақшы болып орнынан турды.

—Ка.. Ка... ра... Кап..

—Қарақалпақ,— деди Аманбай.

—Қарақалпақ. Черт знает. Народ или племя, —деди оберлейтенант шырт етип.

Буннан кейін майор менен оберлейтенант рус тилинде узақ уақыт жабырласып сөйлесті. Бір-бірі менен келісе алмаған түр билдирді. Шамасы, оберлейтенант Совет халықтарының тили хәм этнографиясы ҳаққында арнаулы маман болса керек. Оның қарақалпақлар ҳаққында еле арнаулы түсиниги жоқ екен. Сол жағын майорға уқтырмақшы. Бірақ майор оның сөзине оншама қанаатланбай атыр.

— Қарақалпақстан Автоном республикасы,—деди Аманбай.

—Аа... Автономия. Татар или Башқурт?

—Яқ.

Оберлейтенант «Онда мен билмедим» —дегендей түр билдирді.

Майор солдатлар арқалы және әллекимди шақырды. Арадан аз уақыт өтпей-ақ киши офицер формасында бир сары жигит кирип келди.

—Разговоритесь, кажется ваше земляк, —деди оберлейтенант русшалап.

Киши офицер татар тилинде сөйлейди екен. Оның менен пикир алысуудың қыйыншылығы болған жоқ.

Ол қолына указканы алып турып, Арал теңизиниң жағаларын көрсетти:

—Булар Өзбекистан республикасына қарайды, майор мырза. Соңынан майор татар жигитке рухсат берип жиберди.

Қалған сорау-жууаплардың бәри русша басланды. Оберлейтенант рус тилине соншама жетик еди. Хәтте оя бул тилди «суу қылып нишип жиберген» —деп айтса болар еди. Ол енди әллеқандай «Түркстан легионы» ҳаққында айта баслады.

Қулласы сени Түркстан легионына офицер етип алмақшымыз —деди ол.

—Ол қандай легион? Мен ҳеш қандай Түркстан легионын тән алмайман.

—Бәрекелла! Биз түрк тиллес халықларға азатлық әпермекши болып атырсақ. Оны сен түсинбесен.

—Биз азатлықты қашшан-ақ алғанбыз. Енди оны көз қарашығындай қорғауымыз керек.

—Ақылсызсан, топассан!

—Өзиң ақылсыз. Болмаса тыныш отырған елдерге урыс ашып не жумысың бар еди.

—СССР да көп майда миллетлер қорланған. Биз соған жәрдемге келдик.

—Мен сениң әжел артып киятырған «жәрдем»иңе исенбеймен.

—Дүнья халықларына тек фюрер жәрдем бере алады.

—Россияны құллықтан құтқарған ким? Коммунистлер менен Ленин. Қарақалпақ халқы өмиринше қорланып, жоқ болып кетейин деп турғанда еркинлик алып берген ким? Коммунистлер менен Ленин. Мен социалистлик жәмийеттиң адамыман. Сениң адамхор фюреринди ҳеш қандай тән алмайман! ...

Бул сөзден кейин Аманбайдың басына таяқтың сарт етип тийгенн есинде. Оннан кейин қанша таяқ жсди. Қим урды. Ол жағын билмейди. Тек ғана есинде қалған сөз сол:

—Бирден өлтирмең. Бундайларды пүткиллей қорлап өлтириу керек.

Аманбай бул азаплы таяқлардан кейин, азанда барып көзин ашты. Қараса бст аўзы дал-дал болып, клуб ортасында жатыр. Ийни және шығып кетипти. Төрт тиси пүткиллей жоқ. Өзи зордан аман қалған болса да Васенцев көп қыйыншылықлар менен ийинди еплеп орнына түсирди. Тисти орнына келтириудиң ҳеш қандай илажы болмады.

Арадан еки күн өткеннен кейин тутқынлар және айдалды. Онлаған километр жол жүрип, тоғай арасында тикенли сымлар менен қоршалған лагерге алып келинди. Бул жерде көп сандағы тутқынлар бар екен. Тәғдирге тән берген Аманбай усы жерге келип қалған еди.

7

Қамақта жатырған адамға бес күнниң өзи бес жылдан аз көринбейди. Мақсет бес күннен берли блиндажда қамалып атыр. Бул ҳәммесинен де жамаң болды. Ол «егер партизанларды тауып алсам, исим бир нәуйе жүрисип кетер»—деп ойлаған еди. Қайда? Иси қайтама ауырласып кетти. Оннан гүманланды. Бул бәринен де шатақ.

Ол усы жатыстан арадан бес күн өткеннен кейин, партизанлар штабына шақырылды. Бул иретте де сол

баяғы жер төле, сақаллы киши, басын бинт пенен таңып алған ашыушақ жауынгер, сары сынлыдан келген бир кишкене қыз бар. Әскерий форма кийинген жигит бул иретинде көришеди. Сақаллы кишини Мақсетке көз қарасы еле өзгермеген. Ол Мақсетти қууандыраңдай яки қана еткендей ҳеш нәрсе айтпады. Соған қарағанда еле «Үлкен жер» ден хабар ала алмаған. Не деген менен буларда бир сыр бар. Хәммесн оған әлле бир белгилерди излегендей тунжырауы менен тигиледи. Сөзди сақаллы кишиниң өзи баслады.

— Биз сизди медицина көригинен өткизиуимиз керек болып қалды. Өзинң билесен хәзир хәр қыйлы эпидемиялық ауырулар тарқалған. Сен хәзир шешинип, врач қызымызға өз дененди көрсет, медицина көриги ушын арналған бөлек жайымыз да жоқ. Оның ушын уялмай-ақ қой. Шалбарыңды шешпесен де болады.

Мақсет ойланып қалды. Медицина көриги тек врачтыц ғана қатнасуы менен болады. Егер бөлек жай жетиспегенде де өзлери сыртқа шығып кетсе болар еди. Буннан тысқары «шалбарыңды шешпей-ақ қой» дегени неси? Демек, партизанларда гүман тууғызып атырған белги мениң арқамда болды ғой. Бәлки ийнимде шығар? Бул хәрқандай разведчиктиң бирден мийине сап ете қалатуғын белгили инстинкт еди. Мақсет тап сол жерде асықтастан кийимлерин шешинди. Денеси тап тастан қуйып қойған мүсиндей сулыу екен.

Врач қыз өз исине үлкен дыққат қойып атырған сыяқлы иске киристи. Ол я қалайынша тексермесин хәрекетлери әдеуир келиксиз болып шықты. Чекист адам ушын бул әллеқандай бир жас баланы алдарқатып атырғандай хәдийсе еди.

Мақсеттиң денесин тек врач қыз емес, хәмме тексерип атырған сыяқлы еди. Сақаллы киши денедеги белгини бирден тапты. Бирақ бир секундтың өзинде оның түси өзгерип, баяғы қәддине келди. Қайсар адам екен. Қууанышын да, қана болғанын да хешқандай билдире-жақ емес.

— Кийин! — деди сақаллы киши.

Бул жерде де медицина көригиниң тәртиби бузылды. Себеби бундай буйрықты тек врач ғана айтыуы керек еди. Демек, медициналық көрик тек партизан командириниң усынысы бойынша өткизилмекте. Ал, командир

болса еле мүсіндей сол қалпінде тұр. Мәселеге болған өзіннің көз-қарасын билдирген жоқ.

Мақсет қашшан-ақ кийиніп болды. Ал, сақаллы киіні болса еле ойлануы менен блиндаж ишінде ер-сили қарсылы жүр. Ақыры, сержанттың алдына келип тоқтады.

— Иван Кузьмич,—деді ол Мақсетке қолын узатып. —Партизанлар отрядының командирімен.

Ғарры күлімсиреди. Бул жерге келгеннен бери оның күлгенін Мақсеттің бирінші көріуі еді.

— Танысып қойыңыз, жолдаслар. Хәрекеттеги армия штабының разведчиги Мақсет Сейтназаров.

— Георгий Константинович! Партизан штабы баслығының орынбасарыман,—деді басын сийле менен таңып алған киіні.

— Отыр, сержант —деді Иван Кузьмич жаңындағы аманат етип соғылған скамейканы ұсқап.—Хәзир партизанлардың бәри де чекіст болып кеткен. Жағдай соны талап етип атыр. Отрядта бирден пайда болған адамды хәр тәреплеме тексерип қарамаса болмайды. Хәзир суўға писирілген картошка алып келинеди. Бирге аўқатланамыз. Қамақта жатқан адамның аўқаты да белгили ғой. Қаршыңды жақсылап тойғызып ал. Онан кейин сөйлесеміз.

Партизан командирлеринің хәммеси Мақсет ойлағандай қабағынан қар жауып тұрған туңғыйық адамлар емес екен. Ирети келгенде хәзилди де өз орнына қояды. Дослары ушын сондай мехрийбан, душпанына реймсиз адамлар еді.

— Айтпақшы, полковник Соколовтан телефонограмма алдық,—деді Иван Кузьмич, бир нәрсени умытып баратырғандай қағазларын излестирип. —Мине, сол телефонограмманың расшифровкасы:

«Сержант Мақсет Сейтназаровқа толық исениўге болады. Нуқта. Ол орта бойлы, жалпақ бетли, қой көзли, монғолларға кейин берген. Денеси нық, спортсмен жигит. Нуқта. Айрықша белгилери. Қос нуқта. Шеп қолында якордың сүүреті салынған татуировка. Нуқта. Оң жақ ийнінде лобьядай ғапа қалы бар. Нуқта. Хүжим басланған уағында айрықша тапсырма менен разведкаға кеткен уағында белгисиз жоғалды. Нуқта. «Суң-қар».

— Мени не ушын медициналық көриктен өткізбекши болғаныңызды енди түсіндим.

— Сөйтпесек болмайды ғой. Душпан агентлери деген хәмме жақта ызғып жүр.

— Ол айтқаныңыз дурьс. Деген менен сиз мени медициналық көрик өткізиуде еки жерде қәтеге жол қойдыңыз.

— Қалайынша?

— Бириншиден, «Шалбарынды шешпей-ақ қой»— деп айтпауыңыз керек еди. Медициналық көрик болғаны ушын адамның хәмме жери тексерилип көрилиуи керек. Сиз тек мениң жауырным менен көбирек қызығып қалдыңыз. Екиншиден: «Кийин!»—деген сөзди сиз емес. ал врач айтыуға тийисли еди.

— Әй, бизлер разведчик емеспиз ғой, иним, эпиуайы партизан командири. Тексеріудің уңқыл-шұңқылын қайдан билемиз.

— Билиуге тийислисиз, Иван Кузьмич. Хәр бир партизанның чекист болуы шәрт.

— Ендигиден былай бул пикиринди еске аламыз.— деди ол трубкасына махорка салып атырып.

Столға пууы бурқыраған картошка алып келинди. Партизанлық турмыс болғаны ушын хәмме жапа-тармақай қолына илингенин алып жеп атыр. Бирнеше күннен берли дурьслы ауқатланбағаны ушын Мақсетке картошка дым мазалы көринип кетти. Буннан тысқары хәмме оған ғамхорлық көрсетип, картошканың көбирек бөлегин оның алдына қойды. Усыған байланыслы ол әдеуир дәрежеде тойып ауқатланған еди.

Ауқат үстинде артық-аспай сөз болмады. Деген менен командирдің блиндаждағы бөлмесине және сырттан бес-алты адам келип қосылды. Рәмәузи олар тек ауқатланыу ушын ғана келмеген. Табаққа анда-саңда қол созып, ауызлары ғаузаң-ғаузаң еткени болмаса тийкарынан командирдің шешимин күтип отыр.

Ауқат желинип болғаннан кейин де командир әдеуир уақытқа шекем үнсиз ойланып отырды. Соңынан:

— Жолдаслар, сизлерден жасыратуғын сырым жоқ. Аұхалларымыз бирқанша ауыр,— деди ол салмақлы түрде. Ал, мына жигит болса «үлкен» жерден келип отырған разведчик. Оннан да сырымызды жасыра алмаймыз. Себеби, ол енди бизиң адам болып қалды. Глазовканың душпанлар қолына өтиуине байланыслы, енди ол жаққа

бара алмайды, демек солай екен, бизиң адам болып қалады,—деди Мақсетке тигилип.

Сержант тастыйықлаған мағанада басын силикти. Бірақ командирдің қайта-қайта оны «разведчик»—деп айтып отырғанын жақтырғысы келмей: «Жолдас командир, мен сиз ойлағандай разведчик деген атаққа ылайық емеспен. Тек бир ғана тапсырма орынлағанман, болғаны. Соның ушын да: «пьядалар полкының сержанты»—деп атай бериң, деп айтпақшы еди. Және сөзди көбейткиси келмей үндемеді.

Командир буннан кейин сержантты умытты да өз тапсырмалары менен машғул болып кетти.

Биринши гезекте жасы елиўлерге барып қалған бир сақаллы кисиңиң сөзи тыңланды. Ол бул жерден қырық километрдей арыда тоғай арасында жасырынған душпанның құрал-жарақ складына жолыққан. Складты қоршап турған бир ротаға ғана шамалас әскер бар. Өзлериниң сапы аз болғанлығы ушын партизанлар складқа хұжим жасамастан кейин шегиншти. Складты өртеп жиберсе де болар еди. Бірақ партизанларға оқ-дәриниң оғада зәрүр екенлигин есапқа алып олай исле-меген.

— Дурыс ойлағансызлар,—деди Иван Кузьмич.— Хәзир бизге оқ-дәри жүдә зәрүр. Бірақ оны қайдан алыўымыз мүмкин. Армиямыз узақта. Тек бир ғана жол қалды. Немецлерден тартып алыўымыз керек. Әлбетте душпан аңсатлық пенен өз олжасын бермейди. Солай болса да басқа илажымыз жоқ. Қәне, Коля, бул ҳақ-қында өз пикиринди кеңирек айтшы,—деди жаңағы адамға жүзленип.

— Мен бул ҳаққында не айтыўым мүмкин. Әйтеўир өзимниң ҳалым келгенше ол жерди тереңирек изерт-леген болдым. Бизлер бул жерди аўыр жатарда излеп талтық. Дуброваның арқа шығысындағы қалың тоғайлықта екен. Ең қәўиңлиси складтың төрт мүйешине орнатылған төрт пулемет. Ол жерде күни-түни төрт адамнан ибарат қарауыл турады. Складтың қапталынан немецлер онша үлкен болмаған жол салыпты. Оның қасында кишкене ғана көл бар. Алды бетинде бир атыздың көлеминдей ғана далаңлық. Бизлер бул жердеги күндизги ҳәрекетти бақлаў ушын Володяны бир теректиң басына өрмелеттик те кейин шегиндик. Володяның күни менен жыйнаған мағлыұматлары төмендегисе:

Немецлер азанда ерте турып, бир ротаға шамалас солдатты сыртқа шығарып, көл бойындағы алаңлықта машық жасатқан. Соңынан дерлик олардың хәммеси де көлге түсип шомылған. Кейин кийинип, складқа кирип кеткен. Буннан бир сааттан соң хәр жақтан машиналар келе баслаган. Болғаны...

— Қызық. Солдатлар сууда шомылып атырған уақыттағы қарауыллардың саны қанша?

— Төрт бүршекте тұрған сегіз пулеметчи. Дәруаза алдында қалған төрт қарауыл және көл жағасында да жигирмаға шамалас құралланған солдатлар тұрған.

— Көл менен складтың аралығы қанша?

— Бес жүз метрден аспайды.

— Демек, бизге тек Шука ғана жәрдем береді.

— Шука дегениңиз не? Иван Кузьмич, түсинбедим, — деди гарры.

— Шука — бул Маринка каналының батыл болып қалған жери. Бир уақытлары усы жерден «Сосновый бор» ға суу келер еди. Хәзир бул жер батыл болып қалған «Сосновый бор» кишкене ғана көлатлыққа айланған. Шамамда сен айтып тұрған складтың шығыс жағында жүз елиу, еки жүз метрден аспайтуғын жеринде Маринканың гөне аңғары болыу керек. Бизлер түнде барып сол жерге жасырынамыз хәм душпанның басым күшин өз бекинисинен бөлип таслаймыз. Тек сонда ғана склад пайдаға қалыуы мүмкин.

— Пулеметчиклер-ше?

— Оларға да бир хийле ойлап табыуымыз мүмкин. Хәзир ойыма келмей тұрыпты.

— Демек, сизиң пикириңизше ең дәслеп көлге хужим жасау керек. Солай ма?

— Солай.

— Бул пикириңиз мақсетке мууапық келеди.

Бирақ бул хужимге биз хәзир таяр емеспиз. Отрядлар арнаулы тапсырмалар менен бөлинип кеткен. Жыйналысын, оннан кейин көремиз. Ал, сениң жағдайларың қалай, Климов, — деди көп қыйналғанлықтан ба әйтеуір қабағы гүп болып исип кеткен бир муртлаш жигитке жүзленип.

— Дуброво енди жоқ, Иван Кузьмич. Енди ол ауылдың тек күли ғана қалған. Әсиресе, партизанлар менен байланысың бар, деп анамды көп қыйнапты. Еки көзин ойып алған. Иним менен қарындасымды жайға қамап

өртеп жиберипти. Буган қандай адам шыдап турады, жолдас командир. Маған рухсат бер. Сол ийтлердің ордасына барып бир ойран салмақшыман!

— Халық қатары қайғыңызды ортақласамаң, жолдас Климов. Бірақ жалғыз жүріп ат шабыуға болмайды. Душпан менен хәмме уақыт күшли халда турып айқасыу керек. Жекке жүріп гүрессең хәмме уақыт жеңилесен.

— Маған күш бер, жолдас командир. Мен хәр қандай әжелге қарсы бармақшыман.

— Урыс дегеннің өзи де бир хөнер, балам. Оған үлкен ақыл хәм парасат пенен кириспесең болмайды. Аня, сенде қандай жаңалықлар бар?—деди соңынан командир арық хәм сулыу бир қызға қарап.

— Тапсырманы орынладым, жолдас командир. Бірақ жолда полицейскийлер менен дусласып қалдық. Мени қорғайман, деп жүрнн Крутов қайтыс болды.

— Саша ең батыр жигит еди. Жақсы болмапты. Тәғдирдің иси солай болса, илаж қанша,—деди ол ауыр гүрсинип.

Ол сол отырысында тунжырап, бир майданшап кейин барып көзин ашты.

— Жолдаслар! Біз өз әтирапымыздағы болып атырған уақыяларды толық билместен көзсиз урыса алмаймыз. Бізге хәр күнги душпан хәрекетиниң мағлыұматлары керек. Онысыз душпан менен сауаш апарыуымыз мүмкин емес. Аня жүдә хадал ислеп атыр. Бірақ өз жәрдемшисинен айрылды. Оған бүгиннен баслап тәжирийбелн жәрдемши таярламасақ болмайды. Менде бул мәселеге жаңадан келген разведчигимизди бекитсек деген пикир бар. Разведчик болғаннан кейин оның жәрдемше де мүтәжбиз ғой. Бул хәққында кимде қандай пикирлер бар?

— Мен буган пүткиллей қарсыман,—деди ғарры. —Бириншиден, бул адамды хәммеиз де жақсы билмеймиз. Екиншиден, оның өзи де жер шараятымыз бенен жақыннан таныс емес. Үшиншиден, түри европалықларға усамайды. Хәмме оның изние түседи.

— Герасим ғарры туұрысын айтты,—деп шуұласты көпшилнк.

— Бул айтқанларыңыз дурыс. Бірақ разведка дегенде де өз алдына илим. Оған қәбилети бар адамлар керек. «Үлкен жер» деги үлкен разведчиклер бул хәқ-

қында характеристика беріп атырғанда биз бұның не-
синен гүманланамыз. Буннан тысқары бул да, Аня да
хеш қашан немецлерге араласпайды.

Немецлер арасында жүрген өз адамларымыз бенен
түнде ушырасып, мағлыұматлар жыйнайды. Егер қол-
ға түсіп қалған жағдайда немецлер русларды да усы
ауылдың адамлары екен,—деп аяп атырған жоқ ғой.
Мениңше чекист қолға түскен уақтында әпиуайы пар-
тизаннан көре де табанлылық көрсете алса керек,—
деди командир.

Енди көпшилик Иван Кузьмичтин тәрәпин ала
баслады.

— Чекист болатуғын болса ислесе ислесин. Биз-
лердин хеш қайсымыз чекист емеспиз ғой. Жер ша-
рааты болса Аня таныстырар,—деп хәмме командир-
дин сөзин қууатлады. Мақсетке усылайынша немец-
лер басып алынған ауыллардағы хәрекетти бақлау
уазыйпасы тапсырылған еди.

8.

Аманбайдың фашистлер лагерине түсіп қалғаны-
ның өзине де еки айдың майданы болып қалды. Бул
жер—лагерь, деп аталғаны менен де қалың тоғайлық
арасына тикенли сым менен қоршалған үлкен далаң-
лық еди. Адамлардың жартысы аштан өлген. Өрим-
өрим болып кеткен кийимлери де еле сол турысында.
Шамасы, фашистлер бул жерге бир инженерлик қуры-
лыс дүзетпекши болған. Лагерьден онша қашық бол-
маған он гектарға шамалас жерди азаннан кешке ше-
кем геулеп қазады. Жеуге аұқат, ишиуге суу жоқ,
өлсең өлип қала бересең. Оның менен де ешкимнин
басы айланып атырған жоқ.

Қалың тоғайлық тутқынларға қастын тигип, ки-
йимлериниң де өрим-өримин шығарып, ким—жарадар,
ким—ауырыу болса да сол отырған орнында атып
таслай береді. Неге ондай етесең, деп айтып атырған
адам да жоқ. Соның ушын да бул жер тиришилик
пенен әжелдин босағасы сыяқлы дым қорқынышлы
еди.

Аманбай өмирдин қосналы бир бириккен нәрсе
екенлигин, оның бахтыяр жолы ушын хәр бир адам
гүресиу кереклигин лагерьге келген күннен баслап-ақ

сезди. Ҳәр қандай адамға бахыт өз-өзинен келгендей. Бирақ та оның таслы соқпақлары да көп екен.

Ең үлкен бахыт өз ұтаныңның аманлығы. Басқасы өз жолы менен бола береді. Ал, ұтанын қәуіп астында тұрғанда сениң даналығың да, билгишлигиң де, тентеклигиң де бір пул. Душпаның сениң ақыллылығыңды, келешегинди сорап отырмайды. Оның өз философиясы бар. Қалай болмасын сени бойсындырыу. Демек, солай екен, бир қасық қаның қалғанша гүресіу керек.

Мылтық пенен урысқаннан да жаман урыс бар. Бул өз идеялары бир-бирине қарама-қарсы болған еки адамның урысы. Ол оққа қарағанда да қәуетерли хәм ашшы. Тири адамды хәдден зыят қорлау. Ақыллы адамның ақмақлар тәрәпинен басқарылыуы. Адамгершилик нормалардың астан-кестен болып кетиуі. Аманбай лагерде жатып усыны түсинди. Бул—миримсиз адамларды кимлер тәрбиялаган. Қандай мектептен шыққан. Негизинде адамлар бир-биринен парық қылмайды. Бирақ хәр қыйлы тәрбияланыу бар. Ол жолда киятырып бир фашисттиң кишкене баланы анасынан айырып, жанған отқа ылақтырғанын көрген еди. Сол ақмақ фашист анадан тууылған ба екен өзи?... Ал енди, өзи хәққында ойланбаса да болады. Мейли... Ал хайуанлардың да кишкене балаларына рейми келеди ғой. Қулласы, бул узақ гәп.

Тутқын болдың не, хор болдың не? Бәри бир сөз. Бирақ сен дүньяда барсаң. Жасап атырсаң. Ең бахытсыз турмыс кеширип атырған болсаң да, әйтеуір жаның бар. Бирақ жүрегинде хеш қашан тәуір болмайтуғын, жара бар. Басқа илажың қалмаған болса да бәрибир. Сен өз душпаныңа берилген тутқынсаң. Қандай жағдайда қолға түскениңнің парқы жоқ. Сен сатқынсан. Хәр қандай адам сепнен гүманланады. Душпаның тәуе өз адамы да өз тәғдириңе ашынбайды. Сондай екен бул дүньяда жасаудың не кереги бар. Бирақ та жүрегиң еле душпаныңа бойсынбаған. Ол еле тири. Советлик болып жасауды, советлик болып өлиуді қәлейди. Өзинди өзиң өлтире алмайсан. Сондай екен әллеқандай бир мақсет излейсең. Бул—өз ұтаның, халқың алдындағы айыпты қалай болмасын жууың...

Олар усындай мақсет пенен бул жерлерге совет

армиясының тезден бастырып келиуін күтер еді. Егер аспаннан совет самолетлары ушса, бири-бири менен ғауқылдасып, төбе-төбе болып жууырысар еді. Бірақ олар бұл жерге бомба да тасламайды. Өз бағдарлары бойынша ушады. Ал, булар болса «самолет-лар бүгін келмесе, ертең келип қалар»—деп күтеді.

Бес бармақ бірдей емес. Тутқынлар арасында өз өмирін аман сақлап қалыу үшін фашистлерге берілген-лері де бар. Олардың көпшилигі нағыз ийттен тар қалған хұждансызлар болып, полицей кийімдерін кийиніп алған. Өзинің ең жақын досларына қызмет етіуі деп айбынбайды.

Жұмыс оғада ауыр болғаны үшін хәмме кеш болғаннан баслап-ақ уйықлайды. Бірақ ауқаттың жетіспеушілігі нәтижесінде тутқынлар арасында тарқалған ауырушылық олардың көпшилігінің көзін илдиндирмейді. Хәмме жақты ларсылдаған жөтел басып кетеді.

Бундай уақытларда Аманбайдың да хеш қандай уйқысы келмейді. Ол Гүлмураттың «Қайрауда жалғыз ғаз» қосығын ериксіз еске алады.

Қайрауда бир ғаз тур қанатын қағып,
Ғаңқылдайды еки көзден жас ағып.
Аяқтағы жипти шайнап жөниуар,
Өз басыма кетсем дейди ылағып...

Жүдө жақсы жазылған. Бірақ балалық уақтымда буның соншелли муцлы қосық екенлігін сезбеген екенмен. Хәзир қосық қатарлары ядыма түскеннен көзиме құйылып жас келеді. Шайырдың қамақтағы адам жүрегін соншама сезиуін айтсең. Қайрауда бир ғаз емес, «бир топар ғаз» десе де болады.

Ол қосықтың айырым қатарларын өзінше ыңылдап турып айтты. Сонынан әдеуір қамсығып, көзінен жас шығып кетті.

Адам елли жасқа шыққанда еси енеді, дейди. Бірақ бұл жердегі өлим менен алысып атырған жигит-лердің отыздан асқаны жоқ. Көпшилигі енди ғана он сегіз жасқа шыққан. Адам он сегіз жасында өмирдің қандай екенлігін де түсиніп жетпейді. Пүткіллей обал! Оның көз алдына тууылып өскен ауылы елес-леп кетті...

Әкеси Султан кәмбағал адам еді. Өмирінше байлардың малын бағып, отын жағып күн көрген. Қара-

қалпақстанда Совет власты орнаған уақтында жаңа ғана жигирма бес жасқа шыққан жигит екен. Оны Төрткүлге шақырып:

— Сен, елімізде Совет властын орнатыу үшін үлкен хызмет қылдың, Москваға оқыуға жибере жақыпыз,—дегенде:

— Ауа, мен әке-шешесінен айырылып қалған жетім бала едім. Мені ауылдан хеш жаққа жибермен. Егер көнбесеңіз, байлардың малын бағып хақысына алған ешкімді берейін,—деп жалынған.

Буған ишек-силеси қатып күлген Совнарком оны Москваға оқыуға жибермеген екен. Ғарры да бул сөзді сонғы уақытлары көбірек қайталайтуғын еді.

Хәзир сол ғарры ауылдағы ең тәжірийбели пахтакеш. Былтыр пахтасы наятый болық болып, Москвадағы ауыл-хожалық көргизбесине барып қайтты.

— Егер дүньяда бейиш деген бар болса, сол Москва шығар,—деп келди ғарры. Пай, наятый сулыу қала екен ғой. Баяғыда «оқыуға барасаң» дегеннен-ақ кете бериуім керек екен. Дуздың тартпай қалғанлығын қара. Болмаса Москвада оқып, ортаң қолдай «ишши» болып шығады екенмен,—дейди ғарры мырс-мырс күлип.

— Әй ғарры, сен Москваға кеткенде бизге саған бас қосыу қайда?—деди оны кемпирі илип.

— Ауа, сен жаманның несийбеси шалғайымнан тартып турған екен-ау,—дейди оған ғарры.

Қулласы, ғарры аңқылдаған бир ауыл адамы еді. Бийбирабаға қосылғаннан бери төрт қыз, үш уллы болды. Қызлары—колхозшы, ал, ски баласы—тракт торшы еді. Аманбай жанымды «ишши» қыламан, деп Пединститутқа оқыуға берген. «Ишши» болайын деп турған балама пәтлі бир қыз керек, куда түспекшимен» деп ешекли ауыл гезип жүрген еді. Қәпелимде аты өшкір урыс басланды да кетти. Хәзир ғаррының үш баласы да Совет Армиясы қатарында. Үлкен әжағасы—Турғанбай Ленинград босағасында қайтыс болған. Хаялы—Сәлийма илаҳийда бир нашар еді, бийшара. Жаңа ғана жигирмадан өткен келиншек еки баласы менен қалды да қойды. Мийман келгенде хеш қабағын шытпас, қонаққа қолындағыны аямайтуғын еді. Аманбай келгенде «Ақ жигит келди»—деп срклетип, отырғызыуға орын таппай қалатуғын меҳрийбан-

лығы және бар. Ол бийшараның халы не кешти екен? Әжағамнан «қара қағаз» келгенде талып қалған шығар...

Анамды айтсең? Хәмме балалардың анасы сондай ма екен? Қашан көрсең—Аманбайжан, деп қапталыңда пәрмана болып жүргени. Аманбай ол уақытта екінші класстамеди, я үшіншиде ме әйтеуір оқып атырған уақытта анасы классқа ыссы нан алып келген. Сол күни хәкисине районнан комиссия бар еди. Муғаллим апай да қатты қысындыау.

— Хәзир мектепте комиссия бар, шеше. Нанды балаң үйине барғаннан кейин бересең деп айтқан.

— Комиссия-помиссияңды билмеймен, шырағым. Балам оқыуға аш кетип еди,—дейди апам. Класстың иши бир қыран күлки болған еди, сонда.

Муғаллимлер жүдә зор еди. Әсиресе, тарийх муғаллими Жумамурат аға: «Уатанды көздің қарашығындай сақлайық»—деген сөзди көп айтатуғын еди.

Аманбайдың ауылы да дым сулыу. Қарсы алдынан Кегейли каналы бурқасынлап ағып өтеди. Етлери шойындай қал-қара болып кеткен балалар азаннан кешке шекем қалақ ойнап, бығ-жығ болып жатады. Оның жанында ақ тал, қара тал хәм ақ тереклерге малынған ауыл. Шенгел менен қоршап тасланған атызларда бәхәр басланыуы менен-ақ хәр жақларға қарай пәлек жайған тәрпек пенен жамбылшалар ауылды өзгеше бир түске ендирип, көк ийнелерин аңқытып жибереди. Гүз болғаннан баслап, жүуерилер баслап, айғабағарлар гүллеп, палауқабақлар тереклерге қарай өрмелеп, сары қауынлардың ийислери мурныңды жарып жибереди. Ауылдың қапталының бәри пахта. Бәхәрде бир тегис болып өсип, жазда гүл шығарып, гирес-гирес тийме байланды да гүзде аппақ шағаладай болып ашылып кетеди. Өристе малы көп. Таң азанда:

— Малыңды айда!—деген шопанның дауысы құлағыңды шыңлатады.

Енди сол әжайып ауылға қайтып барыу несип ете ме? Я жоқ па?.. Ауылда Воскобойников деген бир доктор да бар. Анау бир жылы аттан жығылып, Аманбайдың аяғы сынғанда сол доктор емлеген. Оны кемпирлер бәрхама, «Лениннің жиберген дуқтыры»—дейди.

Аяғы сынып, қәсте болып атырғанда Аманбай оннан сораған:

— Қай жерденсиз, ата?

— Москваданман.

— Хау, Москваны таслап усы жаққа келдиңиз бе?

— Мени сизлерге Ленин жиберген, балам,—дейди ол.

В. И. Ленин СССР дың барлық миллетлерине тең жәрдем көрсетиўди өз миннети деп билгенин Аманбай сонынан түсинди.

Ауылға буннан кейин Петька деген рус жигити келип машина айдады. Сонынан Михаил ҳәм Саша деген инженерлер келди. Солардың жәрдемінде ауыл дийханлары өгиз арба айдаудан қутылған еди.

Хәзир ойланып қараса бул қолы гүл рус жигитлериниң хәммеси де алыстағы қарақалпақ ауылына партиялық жоллаңба менен келген екен.

Соның ушын да Москвадан жаўды қайтарыў пүткил совет халықларының тууысқанлық миннети еди. Аманбай бул тууысқанлықтың төркинин дәслепки сауашлардың өзінде-ақ сезген. Москва ушын сексен миллеттиң уәкиллери табан тиреп гүреспекте еди.

9.

— Миша! Берман кел!—Мақсет командирге бир бурылып қарады да «Миша»—деген ким екен-эй, деп шаққан адым таслап баратырған еди:

— Саған айтып турман, сержант,—деди Иван Кузьмичтиң хауазы буўлығып.

Мақсет жууырыуы менен командирдиң алдына келди.

— Маған қара, сержант. Партизанлар хәр кимниң аты хәм әкесиниң атын айтып, андазасын келтирип сөйлеуге үйренбеген. Партизан екенсең, енди атың бүгиннен баслап Миша болады. Қандай еди анау өз атың? Макс пе?—деди тили келмей,—оны да умыт. Ендигиден былай атың Миша болады, уәссалам...

— Тынлайман, жолдас командир.

— Тынласаң сол, бүгин түнде Аня менен Михайловаға барып қайтасаң.

— Тапсырма қандай?

— Аняның өзи түсиндиреди.

— Орынлайман, жолдас командир,—деди Мақсет честь берип.

Иван Кузьмич жүдә асығыс екен. Қасына еки жигитти алып, үшінши блиндажға қарай кетти.

Не қыларын билмей қалған Мақсет қайың қасына келип тоқтады. Ол жерде еки ғарры урда-дут арба оңлап атыр екен.

Иштен шығып қалған комиссар ғаррыларға кейіген болды:

— Ғарры билгенин пери билмейди,—дейди халық.— Перини билмедим-дә, бірақ сизлердин ислериңиз жас балаларға да белгили!

— Не болып қалды, комиссар?—деди сақаллы киси.

— Не болатуғын еди. Шөккишлерди онша қулаш-лап таслай берип, бул бир колхоздың устаханасы ма? Жән-жағымыздың бәри душпан болса. Ал, сизлер болса бар күшиңиз бенеп темир балғалап отырсаңыз.

— Айыплымыз, жолдас комиссар. Енди олай исле-мейміз.

— Ал, сен не қылып турсаң, сержант. Тапсырманы орындауға кетиуиң керек емес пе еди?

— Туұры айтасыз, комиссар. Бірақ мен Аняны таба алмай жүрмен.

— Аня екинши блиндажда аұқатланып атыр. Сен де тез барып аұқатлан. Күн батыуға жақынлап қалды. Тезирек болың!

— Болады, жолдас комиссар.

Мақсеттиң бул жерге келип қалғанына бир хәп-теден асып кетти. Бес күн арнаулы блиндажда қамақта болды. Оннан кейинги еркин болған еки күн тоғай арасында өтті. Бул жерде жүзге жақын партизан отрядының ағзалары болып, олар бирнешше отрядларға бөлінген. Кеш болғанда хәр қайсысы хәр жақларға тарқалып кетеди де түнде қайтып келеди. Неги-зинен отряд жети бөлекке бөлінген. Олардың хәр би-риниң командирі бар. Хәммеси Иван Кузьмичке ба-ғынады. Гей ұақытта хәр бир отряд еки-үш күнге ше-кем де келмей қалатуғын ұақытлары болады екен, Буның себеби отряд жүдә узақ жақларға атланады. Бундай жағдайда олардың азық-аұқатлары да берип жибериледи. Жолда, тоғайлар арасында қонып қалады. Мақсет дәслеп отрядты жүдә аз екен,—деп ойлаған еди. Оның жартысынан көбиреги айрықша тапсырма

орынлау үшін кеткенлиги мәлім болды. Бүгін әдеуір толыққаны үшін адамлар жүдә көбейіп кетті. Бул жерде сегіз төле—блиндаж бар. Тек ауқатланған ұағында киргени болмаса, адамлар оған кирип атырған жоқ. Жаңбыр жауса, иши быған-жыған адамларға толып кететугын усаиды. Ал, хәзир болса кимн—көк шөптиң үстінде, кимн—арқан яки сым тауып алып келип, әткөншек қурып алған хәмме жапа-тармақай фуфайкаларын жамылып уйықлап атыр.

Мақсетти хәзир хәш бир отрядқа қосқан жоқ. Соған қарағанда булар Аня екеуи отрядтың арнаулы разведка бөлими болып, тиккелей Иван Кузьмичтин езине бағынышлы усаиды.

Мақсет хаял-қызлар жататуғын екинши блиндажға жақыналасты. Буны күтип турғандай-ақ, дәрхал иштен Аня шықты.

— Миша, тез бол. Жолымыз узақ, хәзир шықпасақ болмайды.

— Мен таярман.

— Ауқатланып алдың ба?

— Яқ.

— Әй, мәйли. Мен де ауқатланбадым. Писирилген картошка алып сумкама салып алдым. Жолда ауқатланамыз.

— Мәйли.

Булар тап өзлериниң тәшүишли жұмысларына кетип баратырған адамлардай отрядтан шығып кете берди. Оларға, қаяққа баратырсыз? Неге баратырсыз?—деп сораған адамлар да болмады.

Аня Мақсеттиң партизанлар арасына келип, жақыннан танысқан адамларының бири еди. Бул жердип қызларының бәри де сары сынлы болатуғын еди. Бул хәкисине қара пәреп. Қара көзли, қара шашлы, беллери бир қысым, талдырмаш бойлыдан келген сулуу қыз. Бир қарағаннан-ақ көзине от шашырап, жүрегинди жандырып жибереди. Бирақ усындай бир тәшүишли ұақытта қызға сөз айтып жүрген адам барма? Партизанлар жасырынған тоғай, бул сениң ушын қыз бенен қыдыратуғын парк емес. Өмир менен өлим арасында болып атырған үлкен айқастың қайнап турған қазаны. Соның ушын да ашықлыққа жол болсын. Бул жердеги адамлардың жүрегинен жалынлап шыққан мухаббаты биреу. Ол да болса тек—ана ұатан му-

хаббаты. Ҳазир ҳәр бир қызды жигитлердин қушағынан көре фашистлер қолында анасы менен үкелериниң қыйналып өлгенлиги көбирек қыйнайды. Демек, солай екен, ҳазир сулыу қыздың мухаббаты ҳаққында сөз қозғаудың да ҳеш қандай қажети жоқ. Партизан болған ҳәр бир қыздың характери де еркеклер сыяқлы пүткиллей өзгерип кеткен. Ҳәр бир қыз бир қараған адамға жүзимниң суўындай гөззал болғаны менен қызыл әскер хожалығынан басқаны ойламайтуғын старшина сыяқлы әдеуир қатал. Жигит еки күннен бери оның изинен қалмай жүрсе де айтатуғын гәпиниң бәри фашистлер ҳәм олардың реймсизлиги, анасы менен үкелерни жазықсыз өлтиргенлиги ҳаққында еди.

Бул иретте де екеуи бир-бири менен сөйлескен жоқ. Бириниң изинен бири сес шығармай жүрип киятыр. Қалың тоғай азмаз сийрексин, көлатлық басланды. Глазовканың алдында бул жердиң шалшық суўдан артықмаш жери жоқ. Алдында киятырған Аня суўға «шомп» етип түскен қурбақадан қорыққандай алдыартына алақлай береди.

Буларға итибар бер, Миша,—дейди Мақсетке жалтақ-жалтақ қарап. Партизанларда соқпақ болмайды. Олар тек ориентир арқалы жүреди. Мына қарағайға «Д—П» деп жазылған. Мүмкин сен, «Петька Дурияны жақсы көрип қалған» —деп оқырсаң. Ал, мағанасы пүткиллей басқаша. Бунда: «Дорога на правой стороне» деген сөз жазылған. Жүрип киятырғанда ҳәр бир терекке ҳәтте ҳәр бир өсимликке итибар бер. Бунысыз партизан болыу қыйын.

— Енди ҳеш қандай сөйлеспеймиз. Сорамақшы болған сөзлериңди ядыңда сақлап жүр.

Буннан кейин екеуи де «илла» деп ауыз ашқан жоқ. Алдында кийиктей атылған қыз, изинде Мақсет, тоғайдың арасы менен зыцгып киятыр. Жас жигитке қыз өзиниң шаққанлығын көрсеткиси келди ме, әйтеуир белгиленген жерге әдеуир ерте келипти.

Тоғай бирден сийреклести де белгисиз бир ауылдың сүлдерин көринди. Булардың қарсы алдында көк-көмбек болып өскен әллеқандай бир аңыз жайқалып жатыр. Түн қаранғы болғаны ушын қандай өсимлик екенлигин де аңлап болмайды. Ауыл үлкен болғаны менен жақты аз. Гейпара үйлердиң әйнеклери пүткил-

лей қараңғы. Әйнектің ишинен қалың бір нәрсени тутып қойып па? Яки шырасы жоқ, я адамлары басқа жаққа көшип кеткен бе? Ол жағын ҳеш аңлап болмайды. Әйтеуір, айналардан жақты көринбейди. Айырым үйлердің алдында белгисиз ийтлер шабаланып үреди.

— Еки сааттай ерте келип қалыппыз,—деди Аня.

— Енди не қыламыз?

— Күтемиз.

Олар қалың көк шөплик үстине бауырлап жатты. Аспан бултлы еди. Қалың булт арасынан шағырайып көринген пәтир сыяқлы жарқыраған ай бир минуттай ғана жақтылы нур төгип турды да, соңынан бултлар арасына жасырынды. Сәуле түскен уақытта шалқасына жатырған қыздың жол жүрип етиккен көхиреклериниң толғаныулары, жуқа көйлегинен бөртип шыққан қос энардың эсте ғана дирилдегени сезилди. Ал, Мақсет болса сыр билдирместен сулқ болып жатыр.

— Булт қойыуланып, жамғыр жауажақ,—деди қыз бир аунап түсип.

— Анау үйлердің биреуине барып тығылайық.

— Мүмкин емес...

Жаз күни болғаны ушып, қалың кийимди ауырсынып, екеуи де жеңил кийинипти. Аняның үстинде тозыуы жеткен жуқа көк көйлек Мақсеттиң үстинде гимнастерка. Разведкаға барғанда қасынан тастамайтуғын, қайың ағашларының жапырақларының сүүрети салынып торланған сур плашын да алып шыққан. Плащтың суу өткизбейтуғын қәсийети де бар еди. Мақсет өз кийимине исенгени ушын да қыздың сөзине оншама итибар бермеди. Плащ жуқа болғанлығы ушын оны шыйыршықлап орап, белбеуге байлап жүрипти. Бир қапталында оншама көзге көринбестен, әскердің бир керекли заты сыяқлы жүреди де қояды. Мақсет оны Глазовка қапталындағы терек басында отырғанда жаңбыр жауып кеткен мәхәлде ғана бир мәртебе ғана кийген. Соннан берли қайысына байланған ҳалында сақлап жүр.

Тырс... тырс... тырс...

Қыз бул жердеги тәбияттың ҳәрекетине де пүткиллей жетик екен. Жаңбыр жауып киятыр. Аня бирден орнынан шапшып турды.

— Жамғыр бәрінен де шатақ болды. Енди үсти басымыз малпақ-салпақ болғаннан кейін түни менен зирдектей қатып өлеміз. Миша, берман жүр.

Ол бийіклеу жерге өскен қайың ағашының астына жууырып барды да ийилип өскен қайың шақаларын сындыра баслады.

— Сен де сындыр, Миша.

Мақсеттің Аня менен бірге сындырған шақалары бир баудан асып кетті. Қыз енди оны абайлап көтеріп, қайынның төменине өскен екі шақаның үстине жайды. Асты шертек сыяқлы ықтырма болғаннан кейін барып сол жерге барып отырды.

— Сен де кел, Миша.

Мақсет қысынған болып, қыздан азмаз аралық таслап отырған еді.

— Берман жақынлап отыр,—деді қыз өзіне тартып қушақлап.

Бул жерлердің қауа ырайы дым қызық. Жамғыр бир саат ишинде шелеклеп қуяды да, соңынан тап хеш нәрсе көрмеген сыяқлы қауа бирден ашылып кетеді.

Хәзир де тап солай болды. Аспан тап шелектен суу ақтарылғандай ағыл-тегіл. Аня болса тап бир нәрседен қорыққан жас баладай Мақсеттің көкірегіне басын тығып алған. Жас қыздың отлы денеси Мақсеттің көксін күйдирип баратырған сыяқлы. Жамғыр бирден күшейип кетип, әлле бир жақларда қайың шақалары «шарт» етип сынды. Қыз бенен жигиттің қарақаншылық пенен соққан шертегін сабалап, тоз-тоз етип жиберди де, жиллиленген жаңбыр булардың үстине де аға баслады. Мақсеттің қойнында отырған Аня тап сыраи сууықта қалған қошантайдай қалтырайды. Ал, жигит болса пүкиллей өз халатын жоғалтқан. Жамғыр түе хетте дәрьяның дегіши келип қулағанда да оған бир пул еді. Жамғырдың бул хәрекеті оған қатты унап, қыз бенен жақын отырыуына себепши болғаны ушын ба жигит суу өткізбейтуғын илашын да пүткиллей ұмытты.

Мақсет студент ұағында бир қызды жақсы көрип қалған. Ал, қыз болса буған опасызлық етип, басқа бир жигит пенен кеткен. Соннан берли бир қызға ауыз ашып, сөз айтып көрген жоқ. Усы жасына келип бир қыз қушақлап көрмеген. Соның ушын да қыз дене-

синиң буншама ҳәуирли хәм сыйқырлы болатуғынын ҳасла сезбеген еди. Оның жүрегинде әллеқандай бир толқынлы, сыйқырлы сезим пайда бола баслады. Буған себепши болған нәрсе жамғыр ма, я басқа нәрсе ме ол жағы белгисиз. Әйтеуір қыз бул дүньяның тәшүишлериниң хәммесин умытқан сыяқлы. Ол есинен танып қалғандай. Әллеқандай бир делбе болған адам сыяқлы жигиттиң жамғырдан ҳөл болған жүзлерине жүзин үйкелеп, оны өзине және де қаттырақ тартып, қармалақлай береді. Қушақ-қушақларға тармасып екеуи де бирден сулқ болып қалған. Этирапта шақмақлар шағып, көк гүңкирейди. Бирақ тәбияттың тилсимли иси олардың ҳеш биреуиндеде тәсир етпей атырғандай...

Өмирдиң ҳәр қыйлы апатлықлары көп. Бирақ ҳәр қандай гүлдиң ерте солығаны жаман. Булар өзлериниң солыу алдында дүньяға өз гөззаллықларын бир мәртебе ғана көрсетип атырған жазықсыз хазан болған қызғалдақлар еди шамамда...

Мақсет Аня екеуиниң тула бедени суу болып кеткен уағында ғана есин жыйнады. Қыз уйықлап, бир шийрин түс көрген адамдай бойын тикледі. Ыссы денелер бирден сууып, жамғырға малынған көйлеклер қалтыратып жибергендей болды.

— Аня, ҳәзир, мениң плащым бар еди.

— Плащтың енди кереги жоқ.

— Неге?

— Жамғыр тынды.

— Бәрибир сен аязлап қалыуың мүмкин,—деди де белбеулигинен плащты сууырып алып, Аняның үстине жапты.

— Тоқта. Плащты ал. Мен көйлегимди сығып алайын.

Мақсет плащты қолына алды. Қыз асықпай көйлегин шешине баслады. Етлери қар сыяқлы аппақ екен.

— Арман қарап тур.

Мақсет ериксиз артына бурылды. Бирақ бунысыз да түн ишинде қыздың аппақ денеси Рафаэль салған сүүреттей әлемге жақтылық таратып тур. Артына қарап турып плащын берди. Қыз плащты жалаңаш етпегенде жамылып, көйлегин сығып, қайың пұтақларының бирине жайып қойды. Соңынан бурынғы орнына барып отырды.

— Енди сен де көйлегинди сығып ал,—деди қыз. Мақсет те көйлегин шешіп алып, пұтаққа апарып илдірді. Соңынан не қыларын билмей ортада тұрып қалды.

— Бери кел, Миша. Плащың жыллы екен, екеуимізге де жетеді.

Мақсет Аняның қасына барып отырды. Қыз плащты жаздырып жиберді де бүркенип жигиттің қушағына қарай тығылды. Енди денелердің хәуири алдындағыға қарағанда да пәтлі еді. Бірақ Аня дәслепкиге қарағанда әдеуір сөніп қалған сыяқлы. Бұрынғыдай булқынып толғанбады. Бір опадар дос тауып алған адамдай жигиттің қушағына басын тығып, еркелеген түс билдірді.

— Ауылыңда қалыңлығың бар шығар?

— Яқ.

— Өзиң-ше?

— Мен қалыңлық тацлап үлгергеним жоқ. Оныншы классты өткен жылы питкердим. Жаңа ғана ержеткенлік аттестатын алып, Москваға оқыуға барайын, деп жүргенимде елге фашистлер бастырып кирді. Оннан кейинги хәдийсеңіз хәммеси өзиңе мәлим.

Бизлер темиржолға жақын жердеги Зепляника ауылында туратуғын едик. Әкем колхозда бухгалтер болған адам. Ол урыстың дәслепки күнлери-ақ фронтқа кетти. Үйде апам хәм үш үкем менен қалдық.

Бир күни ауылға фашистлер келди. Хәр үйге кирип, маған усаған жас қызлардың хәммесин жыйпады. Жас жигитлер дерлик жоқ еді. Бизлердің хәммеизди бир эшелонға қамап, Германияға қарай айдады. Жолда бизлер минген поездға партизанлар хұжим жасап, аман қалдық. Кейин ауылға қайтып келсем, үйлердің хәммесин фашистлердің өртеп кеткенин көрдім. Анам менен үкелеримнің тек сүйеклерин ғана тауып алып есик алдындағы бақшамыздың ишине көмдім. Оннан кейин фашистлерден өш алыу жолын ойлап, партизанлар отрядына келип қосылдым. Мениң қысқа ғана өмир баяным усы,—деди қыз.

— Харамы фашистлер бизиң жаслығымызды алып кетти. Апам мөхрийбан адам еді. Ал, үш үкем де талантлы балалар еді...

Мақсет не айтарын билмей қалды. Ал, Аня болса ауыл шетіндеги үйлердің әйнегинен билинер-билиңбес.

болып сәуле шашып тұрған шүтик шыраның сағымына телмиріп алып еле сөйлеп отыр. Ол сол әйнектегі шүтик шыра сөнген уағында бірден орнынан тұрды. Бул арнаулы сигнал еди, шамамда...

— Кеттик, Миша, уақыт болып қалды. — Олар көйлеклеринің кебиүinne де қарамай асығысly кийинди де жолға шықты.

Ушырасатуғын жер онша узақ емес екен. Он жақтағы палыздың арғы тоғай бетиндеги ернеги. Ол жерде буларды жасы тәуираққа барып қалған бир ақ сақаллы ғарры күтип тұрған екен.

— Сәлем, Матвей Ильич.

— Саламат бол, қызым Аня,—деди ғарры басынан шапкасын алып.

— Қасындағы ким?

— Бул мениң жәрдемшим. Туұрырағы, мениң командирим.

Усы уақытта Мақсет те ғарры менен қол алысып көристи.

— Қандай жаңалықлар бар, Матвей Ильич?

— Жаңалықлар көп. Аўылға бургомистр келди. Шамамда әллекандай, бир адамды излеп жүрген усайды. Кимди излеп жүргенин айтпайды. Бирақ хәр бир үйге кирип, өз көзи менен көрди. Оннан кейин... Поли-таев қолға түсипти.

— Политаев!.. Мүмкин емес,—деди Аня қаулығып.

— Өз көзим менен көрдим,—деди ғарры шоқынып. —Өз отряды менен көпирди жарып жиберууге барған екен. Ада болмас немец әскерлерине жолыққан. Сегиз адам өлип, екеуи жарадар болған. Соның биреуи Поли-таев.

— Онда шатақ болған екен. Енди немецлердин қыйнағанына шыдамай, бекинисимизди айтып қоймаса?

— Ол хеш нәрсе айтпайды. Маған исене берип.

Оннан кейин... Галяның аўхалы шатақ.

— Оған не болған.

— Димка оның Воронцов отряды менен байланысы бар екенлигин сезип қойыпты.

— Қалайынша!

— Қалайынша болар еди. Ақыры, Димка Галяны жақсы көреді. Галя оның айтқанын қылмаса да палға өрмелеген хәрредей дызылдап изинен қалмаған. Хәр түнде әлле бир жақларға кете бергеннен кейин ушыра-

сып жүрген жигиті бар шығар, деп ойласа керек. Ақыры оның партизан отряды менен байланысы бар екенлігін сезіп қалған. Енді маған кеулицдi ашпасаң, немецдерге тutyп беремен дейтуғын усайды.

— Қатты шатақ болған екен. Галя мениң бир класс-та оқыған достым. Димка деген бир қәсийетсиз бала оны жақсы көретуғын еди. Ақыры ол өз қасымкерлігине барды да, немецдерге сатылып, полицей болып кетти. Мине, көрдиңиз бе, оның ақыбеті не болды. Енди сол ақмақ екінші отрядтың байланысшысы болған Галяны фашистлерге тutyп бермекши. Оны тезден қутқармасақ болмайды,—деди Мақсетке қарап.

— Қалайынша қутқарамыз, сонда?

— Галяны үйінен алып шығамыз да, партизанлар отрядына алып барамыз.

— Егер Галя үйінде болмаса-ше?

— Болады.

— Немецлер тutyп алған болса-ше?

— Олай болуы мүмкін емес. Бул хәдийсені егер Димканың бир өзі көрген болса, олай ислей алмайды.

— Онда өзиң бил,—деди Мақсет.

Матвей ғарры үйіне қарай кетти. Ал, Аня менен Мақсет хәр жерде бир буққышлап, ортадағы үйлердің бирине жақынлады. Әйнектен жақты шығып туруына қарағанда Галя үйінде бар болуы керек. Пишен гүдинің қапталына жасырынып турып Аня үш мәртебе ғарға болып шақырды. Бирақ үйден хеш ким шықпады. Соңынан әйнекті шертип көрмекши болды.

— Бул қәуипли,—деди Мақсет.

— Зыяны жоқ,—деп айтқан Аня Мақсеттің шешімін де тыңлағын жоқ. Айна алдына барып әстен ғана шертті. Иште бир нәрсе тасырлағандай болды. Әллеким есикке қарай жууырғандай сезилди. Соңынан есик шыйық етип ашылып, биреу Аняның қолын ишке қарай тартты. Хәтте:

— Бул ким? —деп қатты бақырған қыздың дауысы да сситилди. Соңынан биреу оның аузын басқандай болды да, сеслер туншығыл еситилди.

Мақсет еле пишен гүдинің қапталында отырған еди. Үйде әллекандай бир сырлы ұақыяның бар екенлігін қашшаң-ақ сзиди. Соның арасында сыртқа еки полицей шықты. Ал, иштен болса бир қыздың шыңғырып шық-

қан дауысы еситилди. Мақсет енди полицейлер қызларды комендатураға айдап барса керек, деп ойлаған еди. Бирақ олай болмады. Қызлардың жылап-сықлап атырғанына қарағанда, полицейлер өзлериниң дәслепки хөнерни усы жерде көрсетпекши болған. Және сыртқа шыққанлардан басқа да иште бир-еки полицей болса керек.

Мақсет не қыларын билмей ойланып қалды. Полицейлердиң биреун, майданға шыққысы келди ме, ханнан қәтерсиз разведчик отырған нишен гүдини айлана баслады. Мақсет уақыттан тез пайдаланып, оның аузын қолы менен басты да бүйирине еки жүзли қанжарын сүнгитни алды. Малдың гүйис қайтарып атырғанындай бир әжептәуир сес пайда болды. Екинши полицей жолдасын көп күтиуден жалықты ма:

— Борис!—деп дауыслады да ұжайды мүйешине қарай жүрди. Мақсет бул жерде шәпиклик жасап, оның желкесине пышағын түйреді. Соңынан пистолетин қалтасынан алып, қолына көтериуи менен ишке жууырып кирди. Иште винтовкаларын дийұалға сүйеп, шешинип алған еки полицей менен қызлардың айқасы басланған. Еки қыздың да көйлегиниң сау жери қалмай жыртылған еди.

Мақсет еки полицейди де еки оқ пенен сулайтты. Ан-таң болып қалған Аня Мақсеттиң қушағына келип атылды. Ол Мақсеттиң ерлигине жүдә ыразы болды ма, әйтеуір сулық болып бойын таслауы менен жигитти қайта-қайта сүйе берди. Усы уақытта мылтық бирден «гүрп» етип атылды да, Аня дизерлеп қулады. Оқ оның балтырына келип тийген еди. Мақсет үлкен қууаныш пенен айламай қалыпты. Оның оғы бир полицейскийге шала тийген екен. Ал, ол болса бас ушында турған винтовкасын алып бирден атып жиберипти. Мылтықты жоқары көтериуге қалы келмей, аяқтап атыпты. Мақсет еккинши оғын оның басына қарай жолдады. Соңынан Аняны көтерип алды да:

— Галя, тез шық. Хәзир немецлер келеди,—деп бақырды.

Олар әллекандай буршақ аңызы арқалы тоғайға қарай жууырды. Булар тоғайға келип кирген уағында немецлер келип Галяның жайын қоршап алды. Галя разведка хаққында Мақсетке қарағанда да тәжирийбелі екен.

— Өзектин иши арқалы қашамыз,—деди ол.—Бол-маса ийтлер шыдатпайды. Тutyп алады.—Олар өзек арқалы көп жүреді. Соның ушын болса керек, узақтан үрген ийтлердин даўысы еситилсе де буларды таба алған жоқ. Галя отрядқа баратуғын жолды да жақсы биледи екен. Еки жерде тоқтап, Аняның жарасын таңып, партизанларға ертеңине сәске уақтында барып қосылған еді.

10.

Адам баласы әжел менен таласқан уағында ғана көз алдына өмирдеги ең сүйкімлі уақыялар елеслер екен. Аманбайдың басынан өткен бундай көл-көсир уақыя да, тынлағанды таңландырып таслайтуғын тарийхый ҳәдийселер де жоқ. Жаңа ғана жигирма үш жасқа келди. Соңынан армия... фронт... Жигирма үш жасар жигиттин кеулинде жүрегін астап-кестен еткен дәслепки муҳаббатынан басқа не қалған болыуы мүмкин.

Соның ушын да оның көз алдынан шықпай, жүрегін елжиретип турған елестин бири—Гүлжамал. Гүлжамал орта бойлыдан келген, қос бурымы тауланған, қолаң шашлары балтырын қыдықлаған, көзлери дөп-дөңгелектен келген өткир бир гөззал қыз еді. Сулыу қыз көринсе сөз салмайтуғын жигит жоқ. Жылға таслап жүргенде жел өкпе жигитлердин жүрегін жандырып, өртейтуғын да сол Гүлжамал. «Шымбай гөззалы» деп аталған бул нәзәлим шынында жигитлерге жүдә рейимсиз болды. Қыз бала дегенде жигит көргенде жылға таслап, жүректеги жыйрығын бир жазып алар болар еді. Хәкисине бул жигит көрсе жүдә рейимсиз. Хәтте бирден тулланып қалады. Қапталында шымшықтай жуғырлап, пәрўана болып жүрген жети-сегиз жигит пенен де иси жоқ. Аманбай да олардын ишиндеги талабанлардын бири еді. Бир характерли жери екеуи де бир факультетке оқуға түскен. Гүлжамал бир курс кейинде. Адам жаслықта биреуді шынтлап сүйип қалса солай бола ма билмедим, Аманбай да өзін жоғалтты. Буны жатақханадағы жигитлердин де хәммеси сезген еді. Бир күни Исмайыл жаңа гәп тауып келди.

Гүлжамал оны жолда баратырған жеринде тоқтатып:

— Аманбайға барып айт. Жийделикке барып бирге

сабақ таярлаймыз. Тарихтан сорайтуғын жерлерим бар еді,—деп айтыпты. Аманбай қууанғанынан ентигіп кетті.

— Ырас па?

— Ырас.

— Алдап тұрғаның жоқ па?

— Алдайтуғын неси бар. Ауылының жигиті болғаннан кейін бірге сабақ таярлауға шақырған ғой,—деді мыңғырлап.

Аманбайдың «ана жерде түйе тууып атыр» деп айтса да исене беретуғын аңгөдек әдеті бар еді. Жигитлер соннан пайдаланғысы келип тұрыпты. Әйтеуір хеш ким «илла» деп аузын ашпайды. Ақыры, Аманбай кітаптарын жыйнастырып, есіктен шықты. Әллеким «пық» етип күлді. Биреу шай кесесін полға түсіріп жиберді. Бірақ Аманбай: «Жигитлер мени Гүлжамалдан қызғанып атыр»—деп ойлап, изине қайрылмады.

«Жийделик» деген институттың арқа жағына орналасқан, оншама ұзақ болмаған бір кишкене ғана тоғайлық. Оның алды еспе құмлар болғаны себепли, құмды қалаға әкелмей иркіу үшін халық қалың етип, жийде хәм басқа ағашларды араластырып егип таслаған. Соның үшін да бул жердің аты-жолы жоқ «Жийделик» яки «Защитная зона»—деп аталады. Жаз бойы бул жерлер негизинен студентлер меканы. Әсиресе, имтиханлар басланған күнлери адамлар дым толып кетеді. Жатақханада адам көп болғанлығы үшін, бөлиніп сабақ таярлайды. Бірақ неликтен де қыз баллар ол жерге группа-группа болып бармаса, жекке бармайтуғын еді. Соның үшін да Аманбай бүгін Гүлжамалдың сол жерге шақырғанына хайран. Ол жақын күнлерде қызға бір хат жазып берген еді. Сол себепши болды ма, әйтеуір түсінбейді.

Аманбай тезден «Жийделикке» жетип келді. Бірақ ол жерде күтип тұрған Гүлжамалды таба алмады. Көплеген жигит-қызлар болса да, оның арасында Гүлжамал жоқ. Ояққа-буяққа тентиреп жүриу менен күнді батырды. Соңынан кеуилсизленип жатақханаға қайтты. Хәкисине жатақхананың бурылысында құрдасы менен киятырған Гүлжамалды көрді.

— Сәлем, Гүлжамал.

— Сәлем.

— Мени жиіделікке шақырған екенсең? Тап күні менен күтип тұрдым, келмедің?

— Не дейді?

— Бірге сабақ таярлаймыз,—деп мени жиіделікке шақырған екенсең ғой, Исмайыл айтты.

— Арақты көбірек ішіп жиберіңсең, Аманбай, Бул студентке жараспайды. Жатақханана барып дем ал,—деді де шаққанлық пенен жүрні кетті.

Аманбайдың басына біреу тосатан бір шелек мұздай суу құйып жибергендей сескенип кетті.

— Және мени алдапты, ақмақлар!—Ол жатақханаға келгенде хәмме жигитлер өз орнында еді. Барлығы орындарынан тұрып, қасықтарын тарелкаларына ұрып, хорға қосып, қосық айтып тұр:

— Гүлзарлықта, Гүлжамалдан тәлім алған Аманбай!

Хәтте қосық айталмайтуғындардың өзі де соңында нақыратқа қосылып, «Аманбай!»—деп бақырысады.

Өлер болсаң өл ширкин! Аманбай сонда қатты ашыуланды. Хәр дастықты бір ылақтырып, пәриерін тозғытып таслады. Арадан көп уақыт өтпестен-ақ бул уақыялар ұмыт болып кеткен еді.

Аманбай хәзир ол қыздан әдеуір уақта. Созса қолы жетпейді. Ушыуға қанаты жоқ. Қайраулағы бір ғаз сыяқлы неменлер лагеринде қамақта отыр. Хәзир оларды ойлаудың өзі де бір гүна сыяқлы. Исмайыл Смоленскде қазаланды. Хәзил аралас турлайы ис ислесе де жақсы жигит еді. Ал, Гүлжамал менин тутқынга түсіп қалғанымды еситсе барма?.. Қудай сақласын, хәдден зыят сулыу хәм ақыллы қыз еді?..

Аманбай қатты ышыранып жиберді. ... Ашық болған адамның жолы бір ирет жүриспегени менен екінши ирет жүрисер екен. Соның ушын да ол факультет дийуалы газетасының редакторы болғаны ушын өзіне әбден ырза...

Бір күни ректоратта дийуалы газеталардың мәселеси қаралған ба. Әйтеуір ашыуға буулыққан декан бірден суп-сур болып ашыуланып келди де:

— Дәрхал «Тарийхшы» газетасының редколлегиясын жыйнаң,—деді. Редколлегия ағзалары төртеу болса да, бүгін хәкисине екеуі сабаққа келмей қалыпты. Жыйналғанлар тек екеуі. Газета редакторы—Аманбай Султанов, редколлегия ағзасы—Гүлжамал Әбдикери-

мова.—Мен басқа сөзді билмеймен. Бүгін дәрхал газетаны шығарып, дийуалға қыстырасыз,—деді еле ашыуы басылмай тұрған декан.

Факультет комсомол комитетінің кабинетінде екеуі бірден үнсіз отырып қалды. Бул ис тосаттан болып қалған болса да Аманбайға унайды. Декан хәдден зыят ашыуланған болса да, оқың дирилдеп тұрған жүрегіне әдеуір жәрдем берип кеткендей қууанады.

Қыз жүдә тартыншақ еді. Бір қараған уақытта жулдыздай жанған көзі бірден жарқ етті де, сонынан гилем түклериндей болған мақпал кирпичлері төмен төселіп әптер-тәптер болып атырған қағазларға қарай үшлді. Аманбайда да, қызда да сес жоқ. Не қыларын билмейді. Егер сөйлей ғойса екеуі де сести бузылып, дауыслары тарғылланып баратырғандай. Қыз үркек кийік сыяқлы тартыншақ екен.

Қыз баланың тартыншақлығы жигитлерді унатпағанлықтан емес. Бәлки семьядағы қатал тәртіптер тийкарында пайда болады. Егер бундай қызлар шынтлап сүйеғойса жолыңның болғаны. Егер сүймейтуғын болса, бет жүзіне қарап отырмайды. Ырасын айтады. Гүлжамалда да тап сондай қәсіплет бар. Әкесі ескі тәртіпте тәрбия алған, хаял-қызларға әдеуір қатал адам еді. Соның ушын да ол хәш қандай жигитлер менен жүрмейді. Ол өзін қыздың шеп көрмейтуғынлығын да сезеді. Бірақ қалайынша сөйлесіу керек? Ол жағын билмейді. Үркек кептерді қолға түсіріудің өзі де ең ауыр машақат. Жигит сол жағын ойлап отыр.

Хәзіринше қыздың ойы басқаша. Декан: «Газетаны бүгін қыстырасыз»—деп кетті. Дурыслы материал жоқ. Қалай болар екен? Келип түскен төрт мақала да жарамсыз. Хәммесін қайтадан жазыу керек.

Гүлжамал сулыу жазатуғын болғаны ушын да мақаланы қолдан көшіретуғын еді. Екі қыз мақала таярлап беретуғын әдебий хызметкерлер болса да бүгін сабаққа келмепті: Енді не болады? Сол жағын көбірек ойланып отыр.

— Гүлжамал, енді не қыламыз?—деді Аманбай.

— Мақала жазамыз. Басқа илаж жоқ.

— Онда сен мақала жаз. Мен қосық жазаман.

— Қосық... Шайырлығың да барма?

— Ошша емес.

— Дәслепки сөйлесіулер тек усының менен тамам-

ланды. Буннан кейин екеуі де тым-тырыс болып қалды. Қолларына ручка алып, сытыр-сытыр жазып отыр. Не жазып отырғанлығы белгисіз.

Аманбай ұзақ ойланып отырып, үш күплет ғана қосық жазды. Оны газетаға көшіріуі үшін Гүлжамалға ұсынды.

— Гүлжамал, мына қосықты тездеп газета бетіне көшіріп жаз.

Қыз екі бүкленген бір бет қағазды тартынбастан алды. Бұрынғы жазып атырған мақаласын қойып, қосықты бас колонкаға көшіріуі үшін таярлана баслады.

Ал, Аманбай болса бір нәрседен қәуіпсінген адамдай жән-жағына жалтақ-жалтақ қарады да, соңынан асығыссыз турды да сыртқа шығып кетті.

Ручкасын сыяға малып, қосықты енді ғана көшіріуге кіріскен қыз «Гүлжамалға» деп аталған қосықтың темасына көзі түсіп кетті де, бірден қайран болып, отырған орнында мүсіндей қатып қалған еді. Қосықтың тексти төмендегіше жазылыпты.

Бахтымды ашқан соң, даңқлы заманым,
Кеулім күсер бәрқа сәуір самалын,
Қызғалдақтай құлпырасаң, Гүлжамал,
Жүзіңе берген бе, гүлдің жамалын.

Бурқасынлар Кегейлиннің ағысы,
Өңіріңе жарасар кесте нағысы.
Арыу қызға хәмме болар дөмедар,
Үдеп кетті жигитлердің шабысы...

Хұр жамалың жүрегімді қозғады,
Мәжнүн киби ашық болдым, абзалы,
Күни-түни паяндозбан жолыңа,
Арзымды есит, аұылымның гөззалы...

Гүлжамал қосықты бір мәрте оқып шықты да, жүрегін әллеқандай бір жыллы сезім аралап өткен сыяқты болғанлығын сезді. Қағазды бетіне басып, өзінше уялғандай болды.

Аманбай бұл қызға бірнеше мәртебе сөз салған еді. Қыз жигитті жақсы көре ме, көрмей ме белгисіз. Оңлы жууап қайтармайды. Я унатпаған адамға ұсап ашыуланбайды. Яки басқа бір жигитлер менен жүрмейді. Құлласы, түсиниксіз. Ал, Аманбай болса Гүлжамалды бір күн көре алмаса шыдай алмайтуғын дәрежеде үлкен дәртке жолықты. Басқа жигитлерге өзінің хөк-

тем хукимин жүргизе алатуғын Аманбай усы қызды көрсе бирден албырап, тыпыршылайды да қалады.

Бир нешше минутлардан кейин Аманбай кабинетке қайтып кирди. Ол қыйыш бир сабақтан имтихан тапсырмақшы болған студент сыяқлы ауыр тәшүишли еди. Бир қылмыслы ис қылып, гүнакар болған баладай Гүлжамалға қарады.

Гүлжамал қағазға үңилип, төмен қарауы менен отыр. Жигиттиң кирип келгенин сезген болса да жоқары қарамады. Қосықты оқып көрип уялды ма, я тәсирленди ме, ол жағы белгисиз, әйтеуір кирпичкери қалтырайды.

— Аманбай аға, бул отырыста бизлер екеуимиз де бүгин газетаны шығара алмаймыз,—деди бир ұақытлары.

— Неге?

— Солай... Жақсысы мен газетаны үйде жазып келейин.

— Материалларды қаяқтан аласаң.

— Табаман. Қызларға жаздырып аламан.

Қысқа сөйлесиу усының менен питти де, дәрхал ол қағазларын жыйнастырды. Қосық жазылған қағазды кашмишкасының қалтасына салды.

— Яқшы онда, жақсы түс көриң,—деди де шығып кетти.

Ал, Аманбай болса қаққан қазықтай болып, орнында турып қала берди. Ол сол турысында қаншама турғанлығын сезбейди. Ақыры, кеш болып қалғанлығын сезип, жатақханаға қайтты.

Газета ертеңине дийуалға қағылды. Бирақ онда Аманбайдың кешеге жазған қосығы жоқ еди. Оның орнына екінши курста оқытуғын бир қыздың бәхәр қаққындағы қосығы берилген екен.

Буннан кейин де Аманбай менен Гүлжамал ушырасып қарық болған жоқ. Гейде көшеде дусласып қалған ұақытларында телмирисип қарасты. Сонда да ауыз жуллап, бир-бирине ҳеш нәрсе айта алмайды.

Бул ұақыялардан еки ай кейин ғана Аманбайлар дипломды қолға алған ұақтында фашистлер Германиясы Советлер Союзына тосаттан урыс ашқанлығы қаққындағы хабар келип жетти. Аманбай өз жолдаслары қатары военкоматқа шақырылып, жоллама қағазын, алған күни тосаттан Гүлжамалды ушыратты. Енди ол

шынында да басқаша қыз еді. Ұш кимнен уялған да жоқ. Институттың алдына жууырып келип Аманбайды қушақлады.

Айтыуға қыйын сөз болса да айтты. «Сүйемен» деп сыбырланды. Жигиттің мойнына асылып, егил-тегил жылап жиберді. Бұл бір әззилик пе? Яки «урис» деген апатты сөздің алдындағы қорқыныш па? Ол жағын Аманбай білмейді. Бирақта қыздың шын мағанасында сүйіп қалғанлығын сезеді.

Арадан үш күн өткеннен кейін Гүлжамал Аманбайды фронтқа шығарып салды. «Сени күтемен, жаным»—деп құлағына сыбырлады. Хат үстине хатлар келип тұрды.

Мине, екі ай болды. Аманбай Совет жауынгерлерінің дизимінде жоқ. Өли-тириси белгисіз. Мүмкін, командир оның үйіне: «Сауашта қазаланды» я «белгисіз жоғалды»—деп хат салған шығар. Бұл сөз қызға қандай тәсір етпін екен? Мүмкін, ол шашларын жулып жылаған шығар. Бирақ Аманбай тири. Тири болғанда да масқарашылық. Фашистлер қолына тұтқынға түскен. Ұзирги тұрысында қыз түүе елиниң де, ата-анасының да жүзине туұры қарай алмайды. Бұл қандай жүзиқарашылық. Ол сол отырысында буннан еки ай бурын ғана Гүлжамалдан келген хатты көз алдына келтирди. Хат төмендегнше мазмұнда қосық пенен жазылған еди:

Визден дууай сәлем болсын,
Сүйген ярым Аманбайға.
Көкирегінде орден толсын,
Сағындым гой, жүрсең қайда?

Кимнің жолы қыйсық болса,
Соның қаны төгиледи,
Мақтанбасын мейли сонша?
Фашист сөзсиз жеңиледи.

Сол адамхор шағаллардың,
Көзлерине кирсин түтин,
Бұл жердеги адамлардың,
Жүреги де емес лүтин.

Көкирегимде ыза толы,
Буны кимге шағынаман,
Аұыр азап ышқы жолы,
Сени де көп сағынаман...

Жау деген де бір апат ғой,
Ауыз салған өз ярына,
Айралық—бул ауыр дәрт ғой,
Жеткізгей-дә дийдарына...

Усы қосық қатарлары есине түскенде Аманбайдың көзін ериксіз жас жууып кетті. Ол мисли бір жас балаға усап, өксіп-өксіп жыламақта еді.

Түн тастай қараңғы. Бір тилик қауындай ғана болып, тоғай үстине қарай көтерілген айдың били-нер-билинбес сағымы елеслейді. Әтирап көзге әбеший болып ғана көрінген тикенли сымлар менен толы. Хәр мүйеште елнинн көленкесиндей болып турған қарауыл солдатлардың сұлдері көрinedi. Түн әллене-мир болып қалса да лагерьдің иши ояу. Ыңыранған, зарланған адамлардың сести келеди...

II

Аняның жарасы дым ауыр болды. Сүйегинен атып-ты, заңғар. Отрядтағы жалғыз врач Василий гарры мол-молақай дәри-дармағы болмаса да еңлеп опера-ция жасады. Мақсет пенен Галя түни менен жол жү-рип келсе де күни менен де уйықлаған жоқ. Василий-дин:

— Операция сәтли шықты,—деген сөзнен кейин барып, азмаз көз илдирип алғысы келни, көк шөпник үстине барып жатты. Мақсет болып өткен ұақыялар хаққында Иван Кузьмичке қашшап-ақ хабарлаған. Соның ушын да азмаз уйықлап алыуға хақысы бар сыяқлы еді.

Мақсет азанда ерте оянып, тезден Аняның алдына барды. Ол да ояу екен. Аяғын тащыя таслапты. Жүзін әдеуир солғын. Бирақ Мақсетти көргенде күлимсире-ген түр билдирди. Врачтың айтыуына қарағанда да жас дене болғаны ушын аяқ өз қаддинде нитиуи ти-йис. Бирақ көп ұақытты талап етеди екен. Мақсет оған тәселле берип, жанында әдеуир отырды. Соңынан штабқа асығыслы шақырылғаннан кейин сыртқа шық-ты.

Ол Иван Кузьмич отырған блиндажға кирип кел-генде әллеқандай бір операция хаққында сөз болып атырғанлығын сезді. Комиссар Георгий Константино-

вич әдеуір қызған. Шамасы, ол командирдің айырым пикирлері менен де келіспей отыр.

Азғана тартысудан кейін мәселенің «Сосновый бор» қаққында кетип баратырғаны мәлім болды. Бірекі бөлім командирлері шығып сөйлегеннен кейін Георгий Константинович та әдеуір босасып қалды. Олардың бәрі де қақыйқаттықты айтқан еді.

Мәселе душпан складының төрт мүйешіндегі пулеметлары қаққында баратыр екен. Иван Кузьмич бұл жерге алпыс адамнан кем болмаған алты отрядты жиберіуді уйғарды. Булардан жигирма адам немец әскерінің кийимін кийінген болыуы керек. Қырық адам ауыр жатарда Сосновый бордың шығыс жағынан өтіп, Шуканың қалың шөплік өсіп кеткен аңғарына барып жасырынады. Ал, немец кийимін кийінген отряд екіге бөлініп біреуі складтың арқасына, екіншиси батыс тәрепине барып бекинеді.

Тийкарғы отряд немецлердің көлге шомылатуғын уақтың күтіп турады да душпан құралларын таслап, шешініп сууға түскен уақтыңда бірден хұжимге өтеді. Пулеметлар узақта болғанлығы ушын өз солдатларын қорғай алмайды. Усы уақытта немец кийиміндегі отряд хұжимге өтіп, пулеметларды жоқ етіуі тийіс. Сонынан бұл жердегі қарауылларды да атып таслап, складты толық қолға алыуға болады. Болмаса бір ротадай әскерді бірден жарып өтіп, құрал-жарақ складын қолға киргизиу қыйық.

Штаб баслығы Георгий Константинович екі мәселеге азмаз қарсылық билдирді. Булардан біріншиси:

— Немецлердің хәр күні азаңда «Сосновый бор» көліне шомылыуы анық па?

— Анық,—деді Иван Кузьмич.—Төрт мәртебе жиберілген разведка да толық тастыйықлап отыр.

— Егер тап усы күні шомылмай қалса-ше?

— Онда отряд шегинеді. Операция басқа күнге көширіледі.

— Және... Ал, жигирма адамға немец кийимін кийдирдік, деп ойлайық. Олар қарауыл пулеметчиклерді набыт етіп, складты ийелеуі де мүмкін. Соңынан тийкарғы отряд көлдегі немец солдатларын қырып болып, буларға тийісіп кетсе қәйтесен. Немец формасын кийініп алғаннан кейін оларды немецлерден айырып болмайды ғой.

— Складты қолға киргизгеннен кейін шәртлі белгі бар. Олардың бәрі бас кийімлерін ылақтырып таслайды. Немец кийимін кийініп, жалаңбас жүргенлерді өзлеріміз есаплаймыз.

— Сонда да көп жері бізге белгисізлеу. Улыұма бізге немец кийімінің керегі жоқ сыяқлы,—деді Георгий Константинович және де өз пикирін мақұлламақшы болып.

— Улыұма мен сизді бүгін түсінге алмай қалдым,—деді Иван Кузьмич ашыуланған кейіпте. — Ал, немец кийімінің бізге керегі жоқ, деп-ақ ойлайық. Сонда күнә-күндіз немец пулеметына қалай қарсы барасаң. Бәрінді ұлатып тасламай ма? Менинше немец кийімінде пайда болған әскерді пулеметчиктер бірден атпайды. Өзіміздің адамлар, деп ойлауы мүмкін.

— Соның ұшы да түнде барған жақсы. Жасырынып барып атасаң.

— Оны хәммеміз де түсініп отырмыз, Георгий Константинович. Түнде барғаннан кейін де көп атына болады. Ақыры, бір рота дегеннің өзі де аз әскер емес. Склад әтиранында көп атына болғаннан кейін оқ-дәриге оқ тийеді. Склад партлап жанып кетеді. Ал, маған болса хәзир оқ-дәри наннан да бетер зәрүр. Енді түсіндің бе?..

— Түсиникли,—деді штаб баслығы пәсине қайтып. — Улыұма мен ыразыман.

— Түсиникли болса биринши, екінши, бесинши, алтыншы, жетинши хәм тоғызыншы отряд жолға таярлансын! Хәммеңізге өзін басшылық етемен. Биринши хәм екінши отряд немец кийімлерін кийсин! Командирлеріңіз Ковалев хәм Никитин. Оннан кейін... Отрядтың хәммесіне жақсылап түсіндириң. Бизлер ауыр жатарда барып, белгіленген орынға барып жасырынамыз. Душпанның сақшылар ротасы хәр күні азанғы саат алтыда көлге шомылуға келеді. Бизлер болсақ оларды складқа жақынластырмастан қырып таслауымыз керек. Складты шығынсыз түрде басып алуы Ковалев пенен Никитиннің мойнына жүкленеді. Хәзиринше боссыз,—деді жыйналған бөлім командирлеріне рухсат беріп.

Хәмме тарқала басылады. Командирдің көзі соңнан Мақсетке түсіп кетті де:

— Миша, есик алдында күтип тур. Сен маған керексен,—деп дауыслады.

Киши командирлер өз орынларына қайтты да, Иван Кузьмич пенен Георгий Константинович екеуі ұзақ отырып сөйлесті. Екі басшының жыйналысы екі сааттан кем болған жоқ. Ақыры, шаршап болдырған Георгий Константинович теңселип сыртқа шықты. Иван Кузьмич Мақсетті еле ұмытпаған екен. Есикте көрпінші менен-ақ дәрхал алдына шақырды.

— Алып келген жаңалықтарың ушын рахмет. Олардың бәрі биз ушын оғада зәрүр. Бирақ бүгинги күни сени басқа хызметке пайдаланбақшы болып отырман.

— Ұатан ушын хызметке таярман, жолдас командир!

— Онда мениң менен бирге «Сосновый бор» ға барсан.

— Ҳәзир-ақ таярман, жолдас командир!

— Яқ, Һәзиринше жатып дем алып ал. Кешке жақын шығамыз.

Сержант басын ийзеп, честь берди де кейинге қайтты.

Мақсет қалайда ертең таң алдында үлкен шайқастың болатуғынын бирден-ақ түсинди. Командирлердің сиркеси суў көтермей ҳәр жаққа жууырып, әлле бир нәрселерди өзлеринше сыбырласып талқылап жүргенине қарағанда бул аттан анық.

Түски аўқат таяр болып қалған болса да, оның неликтен де аўқатқа мейли болмады. Күни менен уақытты Аняның жанында өткизди. Кешке жақын барлық отряд топланған уақытта барып сапқа барып дизилди.

— Миша! Сен таңланған бес жауынгер менен отрядтың алдына кетесен. Аралық еки-үш километрден аспайды. Степан жолды жақсы биледи, саған жәрдемлеседи. Душпан ҳәрекетинде өзгерис болса, дәрхал хабар бер,—деди Иван Кузьмич.

— Есть!—деди Мақсет честь берип.

— Оннан кейин, оныншы отряд изимизден арба менен барады. Егер де складты қолға киргизсек, оқ дәрини ұзақ жолға арқалап жүриу қыйын. Соның ушын да бул отряд бизлерди «Сосновый бор» дан бес

километр беридеги Верхяевкада күтіуі керек. Сөзім тамам! Жигитлер, қәне алға!

Отряд бірден қозғалды. Мақсет баслаған бес жигит дәрхал озып кетті. Олардың хәммесінің қолларында немец автоматлары бар еді. Екінші колонна—немец кийміндегі жигирма адам отрядтан өз алдына бөлінді. Үшінші отряд тийкарғы күш болып, оны Иван Кузьмичтің өзі баслап келер еді. Ал, төртінші отрядқа бекитілген онлаған арба хәммесінен кейін қозғалды.

Жол бағдары хәммеге таныс болғанлығы ушын жүрні өтіу қыйынға түскен жоқ. Бірақ Березевка атауынан тоғайға қарай өтіу әдеуір қыйын болды.

Әсіресе, арбаны өткізіу әдеуір қыйын екен. Дөңгелеклер батпаққа сицип, атлар омбалап қалды. Хәр ким хәр жағынан көтеріп, әйтеуір қарақаншылық пенен сыртқа шығарды. Буынан кейін отрядтың арба менен неси болған жоқ. Олар енді өз жолын билетуғын сыяқлы. Тоғай ишінде туұры жол жоқ болғаны ушын Сазонованың ернегіндегі гөне сүрдеу арқалы кетті.

Партизандар бір басқан изди бір нешіше адам басып, соқпақ жасауға да хәқысы жоқ екен. Соның ушын да әдеуір жерге барамап дегенше көпшілік бірқанша тарқалысып жүрді.

Есап шығында да туұры болып шықты. Түни менен жол жүрген партизандар таң ата тоғайдың ең қалың жеріне келип жетті де, хәммеге дем алыуға рухсат берилди. Отряд «Сосновый бор» ға ертеңіне түнгі саат үштиң уағында келип жетті. Хәуаны булт қаплаганы ушын түн әдеуір қараңғы еді. Соның ушын да көлдің өзі де қарақоқшыл болып көрinedi. Мақсет баслаған разведчиклердің мағлыұматларына қарағанда немец кийміндегі еки отряд та өз орындарына жайласыпты. Әтиран тым-тырыс. Хәмме уйқыға кеткен. Тек есик алдындағы немец қарауыллары ғана ояқтап-буяққа жүрип тур. Бір таң қаларлық жери бурын базаның төрт мүйешіне төрт прожектор жанып турауғын еді. Хәзир ол жоқ. Электр қууаты ислемей қалды ма, яки басшылары «Базаны қупыя сақлағысы» келди ме?—ол жағы белгисиз. Бул жер адамлар жасайтуғын хуторлардан әдеуір узақ еді. Соның ушын да немецлер өз базасын сыр тутқысы келди ме? Әйтеуір түсиниксиз.

— Ҳазир бирден басып кирсек қәйтер еди?—деди Петр.

— Жоқ, прожектор бирден жанып кете ғойса төрт пулемет бизди шыдатпайды.

— Прожекторды атамыз.

— Сонда да. Ишке киретуғын есик биреу. Олардын хәммеси есикке қарап атады. Планлы операцияны күтпесек болмайды,—деди Иван Кузьмич.

— Косолапов пенен Журбин арбалары келип тоқтаған жерге барсын. Басқалардың хәммеси мениң изимнен.

Косолапов пенен Журбин аязлап өкпеси шамаллаған ба, әйтеуір буулығып, көбирек жөтеліп киятырған еди. Бундай жағдайда душпан арасына жақын жерге барыуға болмайды. Сонлықтан да «бир қарын майды бир қумалақ ширитеди» дегендей, командир оларды аулағырақ сақлауды мақул көрди. Отряд көлди жағалап, бир километрдей шығысқа қарай жүрди де арқаға қарай қайрылып, Шуканың гөне аңғарына барып жасырынды. Бул жердеги қалың шөп адам жасырыныуға әдеуір қолайлы екен. Тийген жерин от қылып өртеп жиберетуғын крапиваны есапқа алмағанда пүткіллей кеуилли.

Хә демей-ақ тоғай қуслары жуғырласып, этирап ағарып, таң ата баслады. Хәр мүйештеги соррыйған төрт вышкада турған қол пулеметы менен солдатларда ап-анық көринди. Олар үсти-үстине сигарет тартып партизанлардың пүткіллей нәшесин қоздырды. Сонда да темекі шегуіге рұхсат болмағаны ушын хеш ким махорканы аузына алмады.

Таң атты. База ишинде айырым заңқылдаған дауыслар еситилди. Әллеким герман қобызын шертти. Және жабырласқан дауыслар қулаққа келди. Соңынан сапқа дизилген солдатлар көлге қарай жууыра баслады. Саны бир ротаға шамалас. Демек, хәммеси де партизанлар ойлағандай болып киятыр.

Әскерий машықлар ярым сааттан артық болғаны жоқ. Әллеқандай бир оберлейтенант қысқа команда берди де хәмме тарқалды. Биреулер гимнастеркасы менен иш көйлеклерин шешип, көл жағасына барып, бет-қолларын жууына баслады. Қийиминиң хәммесин шешип таслап, сууға балық болып сүңгіп жүргенлер де бар. Жууыныу да нәубет пенен болса керек. Қолына

қуралларын алып, бір взводтай әскер суў жағасында сап тартып турыпты. Операция баслануының әйне пайыты келген едн.

— Жигитлер! Уатан ушын алға!—деп бақырған Иван Кузьмичтиң қарлыққан дауысынан кейин хәмме алға умтылды. Тарс-турс мылтық атылып, тырылдаған автомат шырпылдап, «Сосновый бор»дың бойы астап-кестеп болып кетти. Жағадағы взвод қуралы қолында болса да тосаттан келген күшти көрип, бирден албыран қалды. Биринши атаканың өзінде-ақ бирден қыйрады. Биреулер суўдан шығып киятырып қулаған. Биреулер суў ишинде өлген. Әйтеуир көлдің сууы да қып-қызыл қап. Душпан пулеметлери де дәслен тыным таппай шырпылдап турды. Ал, олардың оқлары көзге келип жетти ме? Я жетпеди ме? Белгисиз. Хәзир суў серикендей тым-тырыс. Көлдің жағасының бәри қара ғарғадай өлик. Көпшилиги немец мундирин кийген солдатлар. Араларында гейпара постын кийген ақ шашлы ғарры хәм шашлары желкилдеген қызлар да көзге тасланады. Булар әлбетте, партизанлар еди.

Отряд көл бойында тоқтап қалмастан дәрхал базаға гүўлеп кирди. Дәрүза ашық. Ол жерде өлип қалған бес-алты немец солдатынан басқа хеш ким көринбейди. Иштен баслары жалаңбас, немецше кийинген онлаған адам ғана жууырып шықты.

— База алынды! Жолдас командир,—деди Ковалев ентигип. — Никитин қахарманларша қайтыс болды. Шығынымыз әдеуир бар. Сегиз адам қайтыс болды.

— Ерлигин ушын рахмет, жолдас Ковалев.

— Уатаныма хызмет етемен!

— Базаны тиштиң. Биринши гезекте қурал-жарақ хәм оқ-дәри керек.

— Орынлаймыз, жолдас командир. Бул базада он арба түе жүз арбаға да сыймайтуғын қурал-жарақ хәм оқ-дәрилер бар екен. Хәммесин алып кетиўдин хеш қандай илажы жоқ.

— Арбалар қайда?

— Хәзир келип жетти, жолдас командир.

— Тезден тийсең! Немеслер келип қалыуы мүмкин.

Қурал-жарақлар арбаға тезден тийелди.

— Қалғанын не қыламыз, жолдас командир. Жүдә көп ғой.

— Партлатың!

— Жүз ящиктен артық колбаса хәм консервалар бар.

— Қолы бос адамларға берің. Арқалап жүрсін. Тоқта! Замбер барма?

— Бар, оны не қыласыз?

— Бизде жараланған адам қанша? Өлгенлер де бар шығар.

— Жигирма еки.

— Хәммесін қалдырмастан алып кетиуиміз керек. Өлгенлерін тоғай арасына апарып жерлейміз. Жарадарлары санбатқа алып барылсын.

— Ал, консервалар-ше?

— Аштан өлмейсең, бұйрықты орынла.—Биринши болып, арбалар жолға шықты. Оны қорғау үшін еки отряд ажыратылған еди. Бұның изинен замберге салынған жарадарларды өз қәуендерлигине алған және бир отряд жолға түсти. Соңында қалған еки отряд өликлерди жыйнап алып жүриу менен бирге, егер душпан изине түссе табан тиреп айқасыуы керек еди. Бұған Иван Кульмичтиң өзи басшылық етти. Ал, базаны партлатыу Ковалев пенен Мақсетке тапсырылды.

Отряд бир километр жол жүрмей атырып-ақ база үлкен бир жабайы сес шығарып жарылды. Аспанды пүткиллей жауын қаппап кетти.

Немец гарнизоны бул жерден әдеуір узақта болғаны үшін ба хеш ким булардың изине түскен жоқ. Машақатлы жол басқан отряд күни менен жол жүрип, ауыр жатарда зордан базаға жетип келди.

12

Мақсетсиз тиришиликтиң адам үшін хеш қандай қызығы жоқ. Сен дүньяда барсаң. Адамға усап сөйлейсең. Ауқат ишесең. Бирақ байлаулы турған бир серке сыяқлы ғана хәлиң бар. Бүгін бе, ертең бе әйтеуір бахытсыз түрдә өлетуғыныңа көзиң жетеди. Бул үшін хеш адам сениң өлимини қыйланбайды. Ата-анаң да жора-жолдасларында хеш нәрсе билмейди. Себеби сениң атың да, даңқың да дизимнен өширилген. Сен бәри-бир өлген адамсаң. Ел алдында даңқыңды шығарып өлген жақсы. Бирақ бундай абырай саған несиң етпеген. Себеби сен тутқынсаң. Мақсетсиз өмир хәммесинен жаман. Өз қәлеген исинди ислей алмайсаң. Аңшылыққа

үйретілген нiт сыяқлы тек бiреудiң айтқаны менен ғана жүрiуге туұра келедi. Бирақ еси бар адамның бiр деп ақмақ болып қалыуы қыйын. Адам да көп уақыт лардан берiл туұрылыққа, ҳадаллыққа тәрбияланған дұждан өшпейдi. Ол қыйналғанға да, ашлыққа да төзимдi. Жүрегiң иелен турған екен, әдиллик ушын гүрескин келедi.

Аманбай да тап сондай болды. Бул жерге келгеннен кейiн де қаншама адамлар өлдi. Қаншама адамлар хорланды. Ақыры, бул урыс. Душпанға дiзе бүккеннен кейiн, сен оннан өз дұжданыңды, бахтыңды талап ете алмайсан. Тутқынға түсiң—бул бахтықаралық деген сөз. Оннан аман қутылып қалыуың әмри мәхәл. Бирақ кеудiң әле қандай эндiйшели болған адамзат өмирин күсейдi. Бундай өмир ендi саған жоқ. Төрт тәрeпiн тикелiн сымлар менен қоршалған, бул дүнья ушын аманат ғана болып көрiнген бiр тири жан сыяқлысан.

Жұлдызларға телмирип отырған Аманбай усындай терең қиялларға берилип кеттi. Ол урыстың мүсiйбетли апатшылығын ендi ғана түсiнiп атырған адамға усан, денесi қалтырап, өз өксiуiн баса алмай әдеуир қыйналды.

Жас жигит жыламас болар еди. Бирақ тутқын азабы хәр қандай адамды да жылатпай қоймайды. Себеби бул—өмир менен өлим арасындағы ең ақырғы гүрес. Аманбай усы сапар еңиреп турып жылады. Лагерьдiң азабына шыдамай жылаған жоқ. Өзиниң өзге адамлар қолында опат болған тәғдирине жылады. Өз ұатаны ушын болған шайқаста өлип кеткенде де жаман болмас еди. Ел ушын болған өлим, бул хәр қандай адам ушын екiнши өмир. Душпанның қолында азап шеккен бундай тиришиликтен не пайда?...

Мийримсиз душпанның халық алдында ислеген апатшылықларын көрiп, Аманбай да көп қатары елдiң алдында ант ишкен. Ғәтте айырым мүсiйбетли ұақыяларды өз көзи менен көрген. Ғәммеси, ғәммеси есинде...

Бул ұақыя совет солдатларының хұжими нәтийжесинде душпаннан тазартылған бiр аұылдағы жетпис жаслы Евдокия деген кемпирдiң аты менен байланыслы еди.

Магистраль жолға жақын болған Молоково аұылы душпан тәрeпiнен еки мәртебе басып алынып, еки мәртебе қайтып алынған. Фронт сызығы жақын болғаны

ушын бул жерге дивизияның штабы жайласқан еди. Командирдің тапсырмалары менен бул жерге солдатлар да келип турды. Соңғы тапсырма уағында Аманбай суу ишпекши болып бир үйге кирди. Бул жерде шашы қуудай аппақ болып кеткен бир кемпир ақлығы менен турды екен. Кемпир бийшара: қорғаушым, мөхрийбаным, қыранларым!—деп Аманбайға бар-жоғын төгіп атыр. Печьтің үстінде еки қолы да ийнинен жоқ бир кишкене қыз жатыр. Уақты-уақты:

— Сволочи!—деп бақырады. Тамағы буулығып жылайды.

— Не болған?—деп сорады Аманбай менен бирге келген еки солдат.

— Не болатуғын еди...—деди ауыр гүрсинип кемпир. —Бул мениң ақлығым—Маша. Быйыл он алтыға шығады. Немец офицери мени бир теуіп жықты. Соңынан оны зорламақшы болды. Ол еле кишкене бала ғой. Қайтсин бийшара. Офицердің бетлерин тырнап таслапты. Соңынан офицер солдатларды шақыртты.

— Мен еле бул бийхаяға тамға салыудың қандай болатуғынын көрсетип қояман,—деди де балта менен еки қолын шаптырып таслады. Мен естен ауып қалыппан. Соңынан есеме келип емлеген болдым. Тәуір болып кетиуі қыйын,—деди кемпир өксіп:

Бул қайғылы уақыя ҳәр қандай солдаттың жүрегине тәсир етпей қалған жоқ. Жүреги түршигип кеткен үш жигит те кемпирдің суу шелегинен бир жутым ғана суу уртлап, фашизмнен өш алыуға ант берди. Олардың ҳәр биреуиниң көз алдында мийримсиз душпан шауып таслаған жас баланың пәк хәм жазықсыз қоллары келди. Уатан мухаббаты деген сезим сонда ҳәр бир жауынгердің жүрегине қан болып қуйылған еди...

Үлкенлер түе, хәтте балаларға мийирими келмей атырған бундай реймсиз душпан қолына тири түсiуге болмайтуғынын солдатлар сол уақыттың өзінде-ақ сезген. Бирақ илажы қанша? Аманбай усы мийримсиз душпанның тутқыны болып қалған еди.

Бул тикенекли жолдан қутылыудың илажы барма, я жоқпа? Ол жағын билмейди. Барлық жағын гүңгирт қараңғылықлар қаппап, тек жалғыз өзи жол таба алмай қалғандай ентигеди. Көзгенекли, тикенекли сымлар көз алдына келип, ауыр гүрсине береди.

Аманбай дәслеп, өзін-өзи өлтирмекши болды. Ол да

мүмкін емес екен. Сонынан өзінше әллеқандай бір мақсетті жол ізлеп көрді. Оны да таба алмай сарсылды. Басы мең-зең болып айланып, бірден жерге жығылып кетті...

13

Мақсетті азан менен командир шақырыпты. Не себепті екендігін билмейді. Тезден шала-пала жууынды да кийініп блиндажға қарай жууырды. Кешегі үлкен женистен кейін Иван Кузьмич бүгін әдеуір кеуіллі болуы керек еді. Хәкисине жүдә қапа, қабағы қарс жабылып отыр.

— Кел, Миша?—деді оны көріуі менен-ақ күтіп отырғанын билдирип.

Екеуі сәлемлесіп үлгермей-ақ сырттан түнгі операцияға қатнасқан айырым бөлім командирлері келді.

— Кешірерсиз, Иван Кузьмич, бос емес екенсең ғой бизлер күтіп тұрайық.

— Жоқ, мен сизлерді асығыс күтіп отыр едім. Кириңдер!

Жигитлер блиндажға кирип, бір-бирине қарасып, тоқтап қалды. Командирге бір нәрселер жаққында рапорт бермекші түрі бар. Бірақ оған жалтақ-жалтақ қарап, Мақсеттен тартына берді.

— Бул бизің разведчигиміз Миша,—деді Мақсетке қарап.—Тартынбасаңыз да болады. Айта берің.

Кирип келген үш жигиттің де түрі бір-бирине жақын. Көринісіне қарағанда жоқарғы класстың оқыушыларына көбірек усар еді. Бирінші болып, бір муртлаш жигит рапорт берді:

— Буйрығыңыз орынланды, жолдас командир. Поезд он төртінші разьезде жақыылаған жерде өртелді. Алпысқа жақын эшелон екен. Көпшилигі шығыс фронтқа жиберілген солдатлар. Көрген зыянымыз жоқ. Жиберілген төрт адам да тегіс аман келді.

— Молодец. Ал, Коля, сен не айтпақшысан?

— Бизлер тапсырманы орынлай алмадық, жолдас командир.

— Неге?

— Станцияға және бір дивизияға шамалас адам келген. Арман қарай өтіп болмайды.

— Ал, сен-ше Владимир?

— Тапсырманы орынадық, жолдас командир. Кө-

пир партланды. Бирақ жәрдемшимнің үшеуінен де айырылдым. Жалғыз өзім қалдым.

— Қалайынша?

— Бір ротаға шамалас әскер бар екен. Бизлердің сезіп қалып, қоршауға алды. Мельниковқа оқ тийіп, көпирдің жанында жығылды. Сонынан қарсы атыстық. Федерович қайтыс болды. Ал, Яковлев екеуіміз өзлерімізді суға аттық. Сонынан оны таба алмай қалдым. Шамасы, оны неміслер атып таслаған болыуы керек. Себеби, ол суға түсіуі менен-ақ бірден жүзе баспаған еді. Ал, мен болсам әдеуір жерге шекем сүңгіп барып, сонынан сес шығармастан жүздім.

— Үшеуіңіз де боссыз. Бирақ Владимир менен Коля сизлер маған бір сааттан кейін жолығасыз. Болған хәдійсени отряд совети алдында баянлап бересіз. Қулласы, бул мәселелерді толығырақ анализ жасамасақ болмайды.

Үш жигит те бірден шығып кетіп, блиндажда командир менен тек Мақсет ғана қалған еді. Сөзді Иван Кузьмичтің өзі баслады.

— Партизанлар отряд советинің ұсынысы бойынша биз сизді операциялық разведка бөлімінне тайыпша едик. Бул мәселе тийкарынан операцияны өткізуге тийісли болған жерлерімізді алдынан барып бақлау еді. Бирақ бизде буннан басқа да бір разведкалық бөлім бар. Ол тийкарынан ауыл менен байланысады. Бул бөлімге хәтте ауылдың өзіннен де бирнеше адамлар тартылған. Аня менен Галя ұақыясынан өзіңнің хабарың бар ғой?

Мақсет тастыйықлаған мағанада басын ийзеді.

— Бул разведканың роли хәммесинен де күшли. Себеби, душпан арасында жүріп хәрекет етеді. Биз бүгін үш адам таңлап алған едик. Үшеуі де саптан шықты.

— Қалайынша?

— Қалайынша болар еді. Биреуі жарадар болды. Екеуі неміслерге тутылды.

— Олардың ким екенін айта алармекенсіз? Яки қупыя сырма?

— Бул мәселенің шынында да қупыя сыр екенлиги анық. Бирақ енди саған айтпасақ болмайды. Себеби бул тарауда хәзирги исенишиміздің өзі—сен. Соның ушын да жасырмайман. Аня, Галя, Ипполит...

— Галя усы жерде емеспе?

— Яқ, кеше Ипполит пенен кеткен еди. Екеуи де тугылып қалыпты. Мен негизинен Галаның разведкаға баруына қарсы едим. Себеби, анау күнги уақыядан кейин, ауылға баруға жақысы жоқ еди. Бірақ Георгий Константинович мени әдеуір үгітледі. Біріншіден, түнде барады, оны хешким көрмейді,—деді. Екіншіден, ауылда хәммени жақсы танийды,—деді. Құлласы...

— Түсиникли. Ал, Ипполит деген ким?

— Ол да Михайлово ауылынан. Өзи аяғы жеңил, тил алғыш жигит. Бірақ азмаз қорқақлығы бар еди.

— Ендиги планларыңыз қалай?

— План сол, төртинши менен ушырасуу керек.

— Төртинши деген ким?

— Хәр күни комендатураның полын жууатуғын Варвара деген хаял.

— Оның менен қалай ушырасамыз?

— Сен, жер шараятын жақсы билмегениң менен әдеуір зийрек жигитсен. Разведканың мақсетлерин жақсы түсинесен. Соның ушын да бул мәселеде тек сениң кандидатураға ғана тоқтап отырмаң. Өзинң жақсы билесең, хәммеге исене беріуіге болмайды.

— Исенимиз ушын рахмет. Бірақ Варвараны қалай табамаң.

— Күн батып, қараңғы түскен уақытта өзи тоғайдың шетиндеги терекке келеди.

— Пароль қандай?

— Қолтығыңда бир дәсте шөпшек болады. Оннан сорайсан: «Апа бир стакан сүт табылмаспа екен?» Жууап: «Сүт сен түе балларымызға да табылмай атыр» және «Егер сүт тауып берсең, мына шөпшегимди де берер едим». Жууап: «Сүт жоқ, бірақ шай табылады». Қалай?...

— Онша характерли емес. Деген менен болады. Айтпақшы, мен ушырасатуғын жерди жақсы билмеймен ғой.

— Степан деген бир жигит бар. Сол ертин алып барады. Бірақ ол Варвара ушырасатуғын жерден бир километр бериде қалууы тийс. Сени күтип турады.

— Неге?

— Себеби, пароль айтылып атырғанда гүға адамның кереги жоқ. Хәтте Степанның өзиниң де билмеуи керек. Ол тек саған жол көрсетиуши хызметин атқарады.

— Түсиникли.

— Жолға түстен кейін шығасыз. Варвара менен сөйлескенде сени көбірек Галя менен Ипполиттің тағдири қызықтыруы тиіс. Оннан кейін... Түрін өзгеше болғаны үшін, паролды дұрыс айтқаның менен де Варвара саған ісенбей қалыуы мүмкін. Егерде сондай жағдай пайда болса, сен: М. Ю. Лермонтовтың «Скажи-ка, дядя, ведь недаром»—деп басланатуғын «Бородино» қосығының бірінші қатарын өзінше ыңылдап айтып кетебер. Ол саған сөзсіз ісенсиді.

— Сіз, разведчиклерден де өткізіп жибердіңіз ғой, Иван Кузьмич.

— Сөйтпесек болама, Миша, ақыры бұл урыс.

— Дұрыс айтасыз.

— Ал, онда саған сәтлі сапар,—деді ол орнынан тұрып.—Айтпақшы, Галаның тұтылып қалғанын Аняға айтағарме. Ол еле билмейді.

— Түсиникли, Иван Кузьмич,—деп Мақсет орнынан турды.

Буннан кейін ол екі сааттай Аняның қасында болды. Хәрқыйлы сөзлер айтып беріп, кеуіліп хошлады. Сонынан ауқатланды да жолға таярланды.

Степан оны отряд баслығының блиндажы алдындағы қарағай түбінде күтип тұрған еді. Екеуі танысты. Степан деген сақаллары өсіп кеткен, буннан екі есе үлкен ири жигит екен. Иван Кузьмич оған мәселенің жай-жағдайын жақсылап түсіндірсе керек. Мақсетті тап бурыннан-ақ таныйтуғын адамдай түр билдіріп, әжик-гүжик болып, анау-мынау сөз де сораған жоқ. Үнсіз ғана жол баслады. Россияның жазы бурын кеуіллі болсада, быйыл әдеуір кеуілсиз. Мылтық сестинен үркен қуслардың бәрі тоғайлардың адам бармас түпкірине қарай қашқан. Сонлықтан да бурын улы-шуу болып тұратуғын тоғай хәзир тым-тырыс. Хәр жерде жылт-жылт етип, көринетуғын жабайы аңлардан да дәрек жоқ. Төрт тәрепке қарай созылған сынсыған орманда жанлы жәнликлердің бәрі қырылып кеткендей. Тоғайда адам аңлағандай соқпақ та жоқ. Бирақ хәрбір партизан өз жолын биледи. Шама менен жүрсе де әйтеуір жолды табады. Степан дым ауыр минезли жигит екен. Жолда киятырып сөйлескенди жаман көреді. Құлласы, мәнзилге жеткенге шекем үндемеді. Тоғай арасындағы түтінлик жанына келип тоқтады. Бұл жерде де бір кишиги-

рим отряд бар екен. Бир-еки қара мал менен ешки ылақлар көринеди. Гилкий кемпир-ғарры менен бала-шаға. Емизиули нәрестелерин көкирегине басып алған қаяллар да бар. Хәммеси болып, елиу-алпыс адамнан аспайды.

— Березоводан қалған тири жан ұсылар,—деди Степан тоқтап.

Бул жердеги адамлардың дерлик хәммеси Степанды танытуғын болып шықты. Әсиресе, оның қаялы болыуы итимал бир жас келпешек мойнына асылып турып ағыл-тегил жылап жиберди. Степан бир үш жаслар шамасындағы баланы көп уақытларға шекем қолына көтерип турды. Адамлардың дерлик сорауларының хәммеси бир қыйлы:

— Немеслер қашан кетеди? Бизикилер жақынлады ма?

— Қашан ауылға барамыз?

Оған берилген жууап та бир ыңғай.

— Азмаз шыдаң. Қызыл Армия хұжимге өтті.—Еки жигит те бул жерде узақ тура алмады. Және жолға шықты. Жүрпн княтыр, жүрпн княтыр. Еле жол таусылар емес. Тоғай иши қараңғыланып, күн уясына кириуге жақынласты.

Енди Степан жерге еңкейип, ҳәр жерден қуурақ шөпшек тере баслады.

— Шөпшек теріу керек, сержант. Ұазыйпанды умыттың ба?

Мақсеттиң енди есине келди. Варвараға шөпшек арқалап барыуы керек екен. Демнің арасында шөпшек те жыйналды. Мақсет оларды қайысы менен бууып, ийinine қағып салды. Бул уақытта күн қараңғыласып, жигитлер тоғай шетиндеги далаңлыққа келип жеткен еди.

— Ал, мынау—Березово,—деди Степан қақайып көринген төрт-бес жайды көрсетип.—Командир мектеп пенен клубтан тысқары тек еки үйди ғана қалдырды. Қалғанларының бәрин өртеп жиберди. Сени күтетуғын адам, хау анау көз ушындағы мүйеште турған жекке қарағайдың түбинде турады. Тоғайдың арасы менен барып, онға қайрыласан. Мен усы жерде қаламан. Гезлесетуғын жеримизди умытпа. Уақыт болып қалды. Тезирек бар,—деди Степан.

Мақсетке қарағай түбине жетип барыу онша қыйынға түскен жоқ. Теректиң түбинде орта жастағы қаял

бир ылақ пенен алысып атырған еди. Ылақ бирқанша жууас. Сонда да жетекке жүрмей атырған сыяқлы.

Хаял орта жасларға барып қалса да әдеуір гөззал еди. Кийген кийими де, формасы да немецлерден жәбир көрип жүрген хаялға усамайды. Тек ылақ жетелеп турғанын есапқа алмасақ, сахнадағы балеринаның дәл өзи. Сын-сымбаты әдеуір келисип-ақ қалған екен. «Шамасы, тәжирийбели разведчик болды ғой»—деп ойланды Мақсет.

Хаял жанына бир адамның келип қалғанын сизди. Сонда да итибар бермеді. Душпанлар арасында қалған хаялларға усап қорқып саспады. Мақсет оған жақынады да парольдың дәслепки бөлегин айтты:

— Апай, сизден бир стакандай ғана сүт табылмаса екен?

Хаял бирден тоқтады. Ылақтың жибин жаздырыңқырап жигитке тигилди.

— Сүтті сен түе балларымызға таба алмай атырмыз, қарағым.

— Егер сүт табылса мынау шөпшекти де қосып берер едим.

— Сүт жоқ, бирақ чай табылады.

Енди хаял бизден тәслим болуы керек еди. Бирақ олай етпеди. Ол Мақсеттин қап-қара көзлерине тигилип турды да арада хеш нәрсе болмағандай түр билдирип, ылағы менен бола берди. «Жүзи бизиң жақтың адамына усамайды ғой». «Кийимлери де шылт жаңа». «Егер мен алжаспасам, бул немец агенти: «Бизиң разведчиклеримиздің хәммеси қолға түскен шығар», «жақсысы сыр шашпайман». Мақсет хаялдың пикирин дәрхал сизди. Ол да арада хеш нәрсе болмаған сыяқлы түр билдирип, шөпшегин арқалады да:

— «Скажи-ка, дядя, ведь недаром»—деп ыңылдап, өзінше қосық айтып кете берди.

— Тоқта!—деди хаял.—Сен, Иваң Кузьмичтин отрядынан емесписең?

— Аға.

— Еки күннен бери күтемен, ағхал шатақ.

— Не болды?

— Немецлер азанда қайың атауына хұжим басламақшы.

— Бул мағлыұматты қайдан алдың?

— Немец офицериниң өз аўзынан еситтим. Қулласы бул узақ сәббе.

— Дурыслығына исенсе болама?

— Исенгенде қандай. Владимировкаға да бир полк әскер келип түсти. Хәммеси қосылып, ертең тоғайға хұжим жасамақшы.

— Галя менен Ипполиттиң тәдири қалай?

— Галя қыйналып өлди. Ипполит бос жигит екен, шидамады. Партизанлар бекинисин картадан сызып көрсетти.

— Онда шатақ екен.

— Басқа жаңалығым жоқ. Мен кеттим. Егер көп иржилсем, немец сақшылары гүманланады,—деди де ылағын жетелеп жылыслай баслады.

— Тоқта. Шөпшегинди алып кет.—Мақсет шөпшектен қайысты жаздырды.

— Сен, бизиң партизанларға усамайсаң ғой. Қалайынша бул жерге келип қалдың,—деди. Шөпшекти ылақтың жибиниң ушы менен бууып атырған ҳаял.

— Бул узақ гәп,—деди Мақсет қысқа сөйлеп.—Қулласы, мен «Үлкен жер»ден келдим.

— Немец офицерлериниң ишинде бир адам бар. Ол да «Үлкен жер»ден келген болыуы итимал.

— Қалайынша?

— Билмедим. Маған тап сондай сезиледи.

— Ҳәзирше хош,—деди ҳаял.—Тапысып та үлгере алмадық. Бәлки соңынан ушырасармыз.

— Мүмкин,—деди Мақсет.

Ылақ жетелеген ҳаял асығыслы түрде изине қайтты. Мақсет те тоғай арасы менен Степанға қарай жууырды.

— Қәне, тез кеттик. Түнги саат он еки болмай отрядқа жетивүнимиз керек.

— Аманлықпа?

— Аманлық емес. Қыстаулы хабар бар.—Степан гәптиң арғы жағын сорап отырмады. Екеуи бирден етикерини пешин алып жууырып, саат он бир ярымның шамасында қайыцлар атауының шегарасына келип жеткен еди.

— Не болды, Миша, түсиндирип айтсеш,—деди Степан усы жерге келгенде.

— Немецлер бизлердиң бекинисимизди сезип қалыпты. Ертең азанда хұжимге өтпекши усайды.

— Ертерек неге айтпадың?

— Ақыры, Грачевкада сонша халық қалды ғой. Ишинде қаялым менен балам да бар. Хұжим болса, туұры сол жерден басланады. Мен кейинге қайтпасам болмайды. Өз шешимимди Иван Кузьмичке түсиндирип айт. Хәзирше хош бол,—деп ол кейинге қарай жууырды. Түнгі саат он екиде Мақсет әкелген хабар келип жетти де партизанлар тик аяқтан турды. Барлық жүклер арбаларға артылып, жарадарлар носилкаға салынып қолға алынды да, машақатлы жол азабы басланды.

Азанғы саат төрттиң ұағында отряд үлкен орманға келип кирген еди. Арадан еки саат өткеннен кейин, қайыңлар атауы немец самолетлары тәрәпинен бомбаланды. Бир саат дауамында қауадан болған хұжим нәтийжесинде атау пыт-шыт болып «Глазовка» батпақлығы менен бирге қосылып кеткен еди.

14

Уақыт еки айдан ассада кең көлемли жердин еле қазылып болынатуғын түри жоқ. Анау-мынау емес. Көл сыяқлы бир бәле. Фашистлер қазылып атырған жерлерге тахтастарды төсеп, қәлтеклер әкелип, хәр қыйлы жол менен топырақты сыртқа шығарып атыр. «Мал мөнирескенше, адам тиллескенше» дегендей-ақ хәр жақтан жыйпалып қалған тутқынлар да, бир-бири менен тил табысып кетти. Шамасы, олардың хәммеси де қорқақ емес. Айырымлары Аманбайға усап, қыйын жағдайда қолға түсип қалған солдатлар еди. Миллетлери де хәр қыйлы: рус, украин, белорус, өзбек, қазақ, татар, армянин дегендей. Хәр жақтан келип қосылған. Бирақ тутқынға түскеннен кейин не қыларын билмей илажы журып жүр.

Аманбай Воронцов деген рус хәм Лацис деген латыш жигити менен досласып қалды. Булар Смоленск сауашында қолға түсипти. Қолға түсиу жағдайы да Аманбайға әдеуір жақын. Хәммеси болып бир цолктан қалған он еки адам екен. Оқ дәриси таусылып, қоршауда қалыпты. Хәзир хәмеси де бир жақсы ис ушын өзлерин өлимге тигиуге таяр.

Лагерьде тутқынлар группа-группа болып шоғырласып турып сөйлесетуғын әдетти шығарды. Немец солдатлары буларды көрип қалып бир нешшесин атты. Айырымларын сабап өлтирди.

Сол күни түнде Воронцов та оның жанына жақынласты.

— Аманбай, хабарың барма. Интернационал группа шөлкемлестирилип атыр.

— Олар не қылады?

— Фашизмге қарсы гүреседи.

— Қолда қурал болмағаннан кейин қандай гүрес болыуы мүмкин.

— Болады. Бул гүрес айырым сауаштағы қақарманлықтардан да асып түсежақ.

— Қалай?

— Немецлер бул жерден жасырын жер асты аэропортын салмақшы усайды. Аэропортты истен шығарып, тас-талқан етемиз, ұэссалам.

— Оған құдиретимиз келеме?

— Неге келмесин. Партизанлар жәрдем береді.

— Бәрибир пайдасыз. Тутқын адамның қәр бир қылған иси тексерилип барылады.

— Сонда да ұатан ушын гүресип өлгенге не жетсин... Жәрдем сырттан келеді. Әй, билмедим-ау, партизанлар буншама жақын жерде болмауы керек шығар.

Қулласы, лагерьде кейинги ұақытта азғана болса да жанланыу пайда болды. Олар қандайда болмасын өз өмирлеринде бир жаналық болыуын күтер еді...

15

Отряд қалың тоғай арасында бир хәптеге шамалас тұқтап қалды. Қайтадан төле қазып, ағаш қырқып үй салыу аңсат жұмыс емес еді. Бунысыз жасау қыйын. Дүздің аты дүз. Оның жаңбыры да, сууығы да көп болады. Буннан тысқары жарадарлар көп. Олардың барлығын далада жатқыза алмайсаң. Қулласы, баспана керек. Пртизанлар бул исти бир хәптениң ишинде-ақ питирди. Жауынгерлик тапсырмаларға шықпады. Себеби «қайың атау» қыйратылғаннан кейин, булар да бирнеше ұақытқа шекем өзлерин сездирмеуи керек еді. Және де бул аралықта отрядты үй-жай менен тәмийинлеу мүмкин.

Арадан бир хәпте өткеннен кейин барып Иван Кузьмич рация арқалы «Үлкен жер»ге өзлериниң аман екенлигин билдирди. Жоқарыдан алынған буйрыққа қарағанда бул жерге отыз километрдей ғана жерде тутқын-

лар лагери бар усайды. Соларды азат етиу керек екен. Мақсет кеше төрт жигит болып разведкаға барып қайтты. Жолдан кесіп өткен жерде тосыннан немец мотоцикльшилері ушырап, екі жигит қайтыс болды. Ал, екі жигит болса аман-сау отрядқа қайтып келди. Бүгін отряд сол тутқынларды құтқарыушы группалардың жұжим баслау жолын додалап атыр. Лагерьди басып алыу онша қыйын да емес. Бары-жоғы бір взводтан аспайтуғын ғана әскери бар екен. Шамасы, немецлер бул жерлерди өз бийлигинде санап, тутқын ушын әскердиң кереги не?—деп ойласа керек. Бирақ лагерьден он километрдей бериде үлкен магистраль жол бар. Ол жерден күнитүни әскер құрдай қатнап туратуғын усаған. Сол жерден өтиу сәл-пәл қыйыншылық туұдырады. Бирақ амал жоқ. Шабыұылға таярланған елиұдей адам сол жерден еплеп өтпесе болмайды.

— Қәне, Миша, жигитлерге лагерьдиң жағдайын түсіндиң,—деди Иван Кузьмич трубкасын тутандырып.

— Өзиңиз дерлик хәммесин айттыңыз ғой, жолдас командир. Сонда да азда болса қосатуғын жерлери бар. Лагерь орайлық тас жолынан он километрдей арыдағы қалың тоғай арасында. Төрт тәрәпи тикенли сым менен қоршалған. Төрт мүйешинде төрт пулемет бар. Оншама қорқынышлы емес. Тоғай арасында турып, карабин менен нәубетши қарауылды атып түсирнуге де болады. Яки болмаса граната ылақтырыу керек. Ал, солдатлар болса лагерь дәрұазасы алдында ұақытша ғана ағаштан салынған пәскелтек жайда жасайды. Бир-еки граната менен оны да жоқ етиу мүмкин.

— Онда бес группаның бизге не кереси бар. Еки группаның өзи-ақ жетпей ме?

— Биринши хәм екінши группа таярланың. Миша сен мениң менен бирге боласаң,—деди Иван Кузьмич.

— Иван Кузьмич, сиз усы жерде қалғаныңызда жақсы болар ма еди.

— Жоқ, қала алмайман. Жоқарыдан келген буйрық сондай. Георгий Константинович, сиз де мениң менен боласыз. Егер исимиз сәтли болып шықса, тутқынлардан құралған жаңа партизан отрядының командири екенніңиди ұмытпан.

— Мен оған қуұанып отырғаным жоқ. Тутқынларға басшы болғаннан көре әпиұайы партизан болғаным

жақсы,—деди Георгий Константинович өз-өзинен топ-қылданып.

— Неге енди олардың арасында да хақыйқый жауынгерлер көп ғой. Тутқынға бир түсіп көргеннен кейин, ҳеш қайсысы қалған жағында ұатан ушын жанын аямайды. Көрерсең еле, ҳәммеси де гүбелектей өзин отқа уратуғын қыйлы.

Усының менен мәжилис питти де отряд жолға шықты. Иван Кузьмич еки отрядты азлау көрип және биреун қосты. Соның менен жолға шыққан адамның саны отыз үшке жеткен еди.

Мәнзил узақ болғанлығы ушын ҳәмме күндиз атланды. Отряд орайлық тас жол магистралына жақынлаған жерде тоқтап дем алады. Бул жерден әбден қараңғы түскеннен кейин барып өтиуи тийис еди. Негизинде де солай болды. Партизанлар бул жерге келип кеткенде күн еле уясына кирген жоқ екен. Жолдың еки бойы қалың тоғай. Командир илажын тауып, жолдан ертерек өткенди мақул көрди ме, әйтеуір жигитлерди магистральға дым жақын жайғастырды. Жолды жағалап, және бир километр өрлеп жүриуди буйырды. Бундағы мақсет арман қарай өтиу ушып жолдың ең туұры жерин таңлау еди. Мақсет баслап келген жерде жолдың айланып өтетуғын дығырығы бар екен. Кеше адам жоқ уақыттың өзинде өте баслағаннан-ақ немец мотоциклшилери тап болған. Иван Кузьмич бул қәтени бүгин қайталағысы келмеди. Аррағырақ жүрип, еки жақтағы ҳәрекет те толық көринетуғын жерден өткиси келди. Командирдин пикири туұры болып шықты. Жолдан әллекандай машиналарда немец әскерлериниң колоннасы өтти. Соңынан тым-тырыс болып қалды да, изинен фарын жағып бир жеңил машина және колонна. Әйтеуір бир саатларға шекем жолдың ҳәрекетти тынған жоқ.

— Колоннаға топылыс жасасақ қәйтеди,—деди шыдамы кеткен Михаил.

— Онда буйрық тәртибин бузып аламыз.—Қулласы, және бир саатлардан кейин жол босады.

— Мениң изимнен!—деп бақырды Иван Кузьмич.

Ғәмме жапа-тармақай жолға қарай жууырды. Батыстан және фарлар сәулеси жалтырады. Бирақ олар еле алыста еди. Отряд тоғай арасына жасырынып азмаз дем алды. Соңынан және жол жүрип, белгиленген мөл-желге түнги саат екилер шамасында келген еди.

Лагерьдің төрт мүйешине қойылған прожектор этирапты тап күндизгидей жап-жарық етип жиберген. Қалың тоғайдың жақынлығын есапқа алмағанда жанына жақынлау мүмкін емес. Солай болса да қалың болып өскен қарағай өз жәрдемин көрсетті. Жигитлер үш-төрт бөлекке бөлинип, тоғайдың қар жағына қарай синип кеткен. Терекке жабысып, мылтығын гөзеп, вышкадағы пулеметчик қарауылды нышанаға алып турғанлар да бар.

Мақсет тийкаргы отрядтың алдында аяғын ғаз-ғаз басып, дәруазаға жақынлап келмекте. Изинде Иван Кузьмич. Оның кейнинде автомат пенен құралланған Науменконың отряды киятыр.

Бирден ийттиң дауысы «шанқ» етті де Мақсет тоқтады. Қарағай арасынан шапқылап киятырған бес-алты ийттиң көленкеси бирден көринди. Ийтлер соншама тез жууырған еди. Хәтте Мақсет есин жыйнайман дегенше олар оқтай атылып, алдына келип қалыпты. «Черт! Бурин ийт жоқ усаған еди». Енди не қылыу керек? Мақсет өз шешимин ойланып үлгермеді. Мойнына қарғы тағылған ешектей бир бөрбасар құлағын тикирейтиуи менен бирден оған тәп берди. Бирден оқ атылып, көпек жығылды. Екинши ийт жақынласты. Хәмме жақты уушуу болған ийт дауысы алып кетти. Басқа илаж жоқ. Жигиттиң бармағы бирден автоматтың тепкисине жабысты. Көриктөй от шашыратқан автомат бирден сайрап сала берди. Оқ дауысы басқа жақларда да еситилди. Бир неше жерде граната жарылып, үш прожектор бирден өшти. Бес-алты сақшы өз-ара ғауырласып берман қарап жууырды. Тоғай арасына дусмаллап оқ жаудырып, кейинге қарай қашты. Иван Кузьмич усы уақытта:

— Алға!—деген команда берди де хәмме алға қарай жууырды.

Алдыңғы вышкадағы пулемет усы уақытта ғана бир нәрсени түсингендей тоғай арасына қарай тәртипсиз түрде ата баслады. Кимниң өлип, кимниң тири қалғаны белгисиз. Әйтеуір әллеким бир уақытларда барып пулеметчикти атып түсирди. Бул уақыт аралығында уйқыда жатырған солдатлар кийинип құралларын алып, сыртқа шықты да ғажжа-ғаж атыспа басланып кетти. Бирден қараңғы жайдан шыққан солдатлар прожекторға көзи қамасып, өз қарсыласларының қайсы тәрепте екенлигин аңлап жетпеди. Топар-топар болып, қар тә-

репке жууырды. Ал партизанлар болса тоғай тасасында турып, баулап ата берди. Ең соңында душпан жеңилди. Дәрұаза ашылып, жан-жақты қумырсақдай адам қаплап кетти. Қыйналыу зарпынан қорқып қалған тутқынлар өзлерин тоғай арасына ура баслады. Олардың тарқалып кетиуинен қорыққан Иван Кузьмич тутлығып, команда бере баслады.

— Тутқынлар, мениң командамды тыңлаң! Сизлер хәзірден баслап «Душпанға өлим», партизан отрядының ағзаларысызлар. Командириңиз Георгий Константинович Чистяков. Душпан бул жерден әдеуир узақта турады. Соның ушын да қорықпаң. Лагерь алдына келип колоннаға дизилиң. Сизлер партизанлар тәрәпинен азат етилдиңиз!—деди сәдде-сәдде етип сөйләп.

Жән-жаққа пытырап қашқан тутқынлар да команданы тыңлап, бәри сау қалған бир прожектордың алдына келип жыйналды. Иван Кузьмич оларды қутлықлап, болажақ командири менен таныстырды.

Усы уақытта тутқынлардың биреуи тезлик пенен ортаға жууырып шықты да дәрхал Мақсетти қушақлады.

— Бармысаң, достым Мақсет!

— Хау, Аманбай.

Айқасқан еки қушақ көп уақытларға шекем ажыралған жоқ. Колонна жүрип кеткен болса да булар бир-бири менен ажыраса алмай көп уақытқа шекем тура бирипти.

— Тезирек бол, Миша. Тутқынларды жөнелттик. Бизлердің шығынымыз да аз емес. Сегиз адам өлген. Алтауы жарадар.

Мақсет усы уақытта ғана өзине келгендей есин жыйнады.

— Жолдас командир, мынау мениң ең жақын достым Аманбай. Жерлеспиз, бир полкта хызмет еттик. Өтинип сораيمان. Отрядқа алың.

— Тутқынлардың өз отряды бар. Буны мен өз группама ала алмайман.

— Иван Кузьмич! Шынында да бул мәрт жигит, өтинип сораيمان.

— Сонда да ҳақым жоқ.

— Мен партиялық сөзим. Өз басым менен жууап бермен.

— Онда мейли, бирге жүрсин. Барғаннан кейин сынан көремиз.

Мақсет пенен Аманбайға бир жарадарды алып жүриу бекитилди. Жол узақ, жүк пенен жүриу әдеуир қыын еди. Георгий Константинович бир группа менен тугқындарды алып кетишти. Олардың қайсы жаққа кеткенлигин Аманбай биле алмады.

Иван Кузьмич басқарған отряд таң ата геүгим болған уағында магистраль тас жолына келип жетти. Жолда ҳеш ким жоқ екен. Тезден өтип кетти де, өз мәнзилине кешке жақын зордан жетип келген еди.

16

Аманбай бул жерге келгеннен бери де бес-алты күн өтти. Ҳешкимниң оның менен иси жоқ. Ақыры, өзи командирдің алдына барды. Иван Кузьмич оның не ушын келгенлигин түсинген болса керек:

— Дем ала бер, ефрейтор. Керек уақтында өзим шақыртаман,—деди Аманбайды сөйлетпей.

Оннан кейин Аманбай командирдің алдына қайта-қайта бара беріуді мақул көрмеді. Ауқаттан қағылып, әдеуир әззиленип қалыпты. Ҳәр күни үш мезгил ауқат ишип турғаннан кейин өзине де шырай епейин деди. Мақсеттин тауып әкелип берген гөне пуфайкасын дастанып, жатады да қояды.

Бул жерге келгеннен бери де Мақсетти көрмеген есабы. Кеште кетеди. Азанда келип, азмаз ауқатланып, және жолға жүседі. Оннан соң ертеңине барып және бир көринеди. Не қылып жүргенин ким билсин. Ашылысып сөйлей бермейди. Тек командир менен жеке сөйлесиуине қарағанда ол да бир үлкен истиң басында болса керек. Егер сорап қалсақ: «достым, бул әскерий сыр»—дейди болғаны. Командир ақыры Аманбайды өзине шақырды.

— Мишаға қаңшама исенсем, саған да соншама исенмен. Себеби, Мишаның өзи сени сол бағдарда тәрийпледі. Бизде онлаған отряд бар. Ал Петька бөлим командирлери ишиндеги ең қақарманларынан есапланады. Мен сени сол отрядқа қоспақшыман,—деди ийинине тозыуы жеткен пуфайка жамылып, басына панақ киіген азғын бир жигитти көрсетип.—Жақсылап танысып ал.—Танысыу оншама узаққа созылған жоқ. Бирақ булардың екеуиниң де шығып кетиуине командир жууық арада рухсат бере қоймады.

— Ҳәзир бөлим командирлери менен бирге ауқат-

ланамыз. Сонынан айтылатуғын гәп бар. Демек, бүгінгі мәселе Петька отрядына байланысly. Илажсыз екеуи де қалды. Усы арада барлық бөлим командирлери де толық жыйланды.

Ауқат үстінде артық-аспай сөз болмады. Деген мен көпшилик әллекандай бир сырлы уақыяны сезип отырғандай. Бир-бирине алаң болып Иван Кузьмичке жалтақ-жалтақ қарау менен болды. Соған қарағанда тап хәзирдің өзінде-ақ бир мағаналы сөзди айтыу керек. Адамлар тегис ауқатланып болсын деп отырма? Бул пикирин сыр сақлап, жайша ғана отырған адамға усап көршеди. Бирақ картошканы тек аузына салғаны болмаса, оны шайнауға мейли жоқтай. Жағы ғаузаң-ғаузаң өткенде шоқ сақалы шошаң-шошаң етип тоқтайды. «Биди бир нәрсе айтар»—дегендей хәмме тақатсызланып оның аузына үнеледи.

Көпшиликтин шыдамы әбден таусылды ма, әйтеуир үстине шинель кийип алған жалаңбас жигит биринши болып сөз басады.

— Қандай «ан»лар бар, Иван Кузьмич!

— «Ан»лар көп, Дима. Жоқарыдан тапсырма бар. Бүгінги бағдарымыз Борисово болыуы керек.

«Ан» партизанлар ушын шәртли белги болып, операция мағанасында қолланылар еди. Соның ушын да отряд агзалары өзлерин «аушылар»—деп атайды екен.

— Қандай мақсет пенен?—деди Дмитрий операция бағдарын толықтырмақшы болып.

— Өзлериңизге белгили, Борисово үлкен станция. Жақын күниң өзінде немецлер бул жерге бес-алты составта құрал-жарақ пенен оқ дәри запасларын әкелип түсирген разведка мағлыұматларына қарағанда бул жерде бир дивизиядан аслам әскер бар. Бирақ олар бир-биринен оғада шашау жайласқан. Сонда да үлкен күш топлап хұжим жасауды мәсләхәт бермеймен. Қалайда группалық усыл менен ғана хәрекет еткенимиз жақсы. Бундай операцияда душпанды алдап жеңбесен, күш пенен жеңе алмайсаң.

— Сонда қалайынша?

— Бид бул жерге бир отряд ғана адам жолламақшымыз. Туұрырағы Петьканың отрядын. Ал, операцияны алып барыу хәққында мен өзим Петька менен жеке бәйлесемен.—Буннан кейин хәш ким сорау бермеді.

— Боссызлар!—деген буйрық сөзден кейін хәмме тарқалды.

Аманбай да тезден Петьканың отрядына барып қосылды.

Петьканың отряды хәммеси болып он бес адам екен. Ески солдат гимнастеркасын кийген төрт жигитти есапқа алмағанда, басқаларының дерлік хәммеси әдеуір жасларға барып қалған кесилер. Хәтте екеуі сақалы пүткіллей аппақ болып кеткен ғарры. Орта жасларға барып қалған бір келиншек, көринисини он тоғыз, жигирма жаслардан аспаған еки қыз да бар. Олардың хәммеси де еркек кийимінде болғаны ушын отрядтың басқа ағзаларынан ажыратыу қыйын. Жаздың ыссы күнлери болыуына қарамастан хәр қайсысы пүфайка хәм малақай кийип алған. Шапасы, бундай қалың кийимлер кеште көрпе-төсек ұазыйпасын атқарса, күндіз тоғайдың пүтақлы шеңгеллеринен сақлап, жамғыр жауған уағында да әдеуір пана болады екен. Тоғайдың түни де салқын болады. Қулласы, қалың кийимнің зыяны жоқ усаған. Отряд ағзаларының дерлік хәммеси немец автоматлары менен қуралланған екен. Хәр биреуиниң белинде еки-үш граната, ал арқасында оқ салынған қапшықлары бар.

Блиндаждың қапталында хәрбір отрядқа бекитилген жер бар екен. Керек уақтында хәмме сол жерден табылыуы тийис. Петька Аманбайды ертип келди де, отрядқа таныстырды.

— Аты—Алексей, атағы бойынша ефрейтор. Бүгиннен баслап бизиң отрядтың ағзасы.—Болғаны. Басқа артық аспай сөз болған жоқ.

Аманбай партизанларға жаңа ғана араласып атырған болса да олардың характерлерин әдеуір сезе-ди. Хәр қандай партизан өз қарауына келген адамды бирден-ақ қушақ ашып қарсы ала бермейди. Олардың хәммеси де жаслығынан баслап бирге өскен. Бир ауылда тәрбия алған, бир-биреуиниң пикирлерине қанық адамлар еди. Сонлықтан да олардың хәммеси дерлік усы жердің турғынлары. Хәр бир қәдем жердің бағдарын анық биледи. Бул жерлерге фашистлер басып кирген уақытларында олардың хайуанлық ислерин өз көзлери менен көрген. Кими—баласынан, кими—анасынан айрылған. Жайлары өртенген. Фашизм қурбаны болған бийгүна адамларды көрип жүреги езилген. Ақыры, ер-

кинлик ізлеп, тоғайға қашып келип, бір отряд болып бириккен. Бір сөз бенен айтқанда булардың хәммеси де партизан. Душпанлар арасында жүріп, хәтте бір дивизияның исин ислеп жүргенликлерин өзлери де биледи.

Ал, Аманбай ким? Командирдің өзиниң үлкен исеним билдириуине қарағанда бәлки шынында да партизан шығар? Яки басқа бір сатқын ба? Ким биледи. Буннан бір ай бурын Дуброво партизанларының арасына бір сатқын араласып, отрядты душпанға тутып берген. Бәлки бул да сондай бір адам ба? Оның үстине түр түси де бул жердің адамларына усамайды. Шашы да, көзи де қап-қара. Отряд арасында буннан еки ай бурын келип қосылған үш солдат та бар. Олар болса отрядтың өз адамларындай болып кетти. Операцияларда ерлик көрсетти. Қулласы, үлкен исенимге еристи. Ал, мына жигит болса сле жумбақ... Қулласы, отряд Аманбайды жүдә хәқ кеуиллилик пенен күтип ала алмады. Хәр қандай разведчик ушын түсиникли жағдай. Аманбай буны толық аңғарған еди. Соның ушын ол хәр бир партизан алдына барып, өзин ақлап, басынан өткен уақыяларды кино лентасындай етип сөйлеп отырмады. Өзиниң хәқыйқый партизан екенлигин билдирип мақтанғысы келмеді. Пуфайкасын көк шөплик үстине төсестирип, басына қалтасын дастанып, узын қарағайлардың уша басына тигилип жатты. Партизанларға оны тек сөзи ғана емес, қылған иси ғана таныстырыуы мүмкин.

Аманбай уйықламақшы еди. Неликтен де уйықлай алмады. Қарақалпақстанда да тоғайлар көп. Бирақ бул жердің тоғайын басқа жақлар менен салыстырғанда, аспан менен жер сыяқлы парқы бар екен. Бирақ бул жердің тоғайын басқа жақлар менен дым қапырық. Бийик тораңғыллардың астына жийде, жигилдик, шеңгел, түйесинирлер араласып өсип кеткендә тап Амазонканың джунглилери сыяқлы дым қалын. Қолыңа балта алып жүрмесең, жигирма қәдем жерге бараман дегенше үсти-басың алба-далба болады. Тоғайдың асты шөл болғаны ушын да ол жерге көк шөп өспейди. Хәр бир тораңғылдың асты бурқасынлаған топы-

рақ. Бәхәргі хәм гүзгі жамғырдан басқа бул жерге бир тамшы суу тамбайды.

Ал, бул жерлердин тәбияты дым қызык екен. Жийи өскен, қушағың жетпейтуғын зәўлим қарағай, емен, шырша. Хәммеси дүп-дүзиу. Шалқаңа жатқанда уша басына көзиң жетпейди. Ал, астында болса тап бир атыз бийдай себилгендей көк шөплер желкилдеп тур. Қанша аўнасаң да шық жуқнайды. Бир майданда шелеклеп жамғыр жауады да бирден тоқтайды. Этиран дәрқал жап-жасыл болып кетеди де, көк шөплер көз алдында желкилдеп өседи. Қуслар хәр муқамға дөнип, сайрай баслайды.

Бир таң қалатуғын жери, тоғайда жабайы алмалар менен алмұртлар көп екен. Қайыңның қабығын тилип жиберип, сарқұмынды тутсаң, бир майданда бир сарқұм қайың шербети таяр. Замаррық дегенниң есап-саны жоқ. Терип алып, сууға қайнатып жесең де үлкен аўқат. Партизанлардың жақын аўыллар менен де байланысы бар екен. Хәр хәптеде мал гөши менен әдеўир муғдарда картошка алып келинетуғын усайды.

Жаз айының күни қаншама узақ болса да тез өтти.

— Отряд, жолға таярланың!—деген Петьканың командасынап кейин хәммә орнынан турып, энжамларын қолына алып, жолға таярланды.

Хәммә сапқа турғаннан кейин:

— Надя! Сен, автоматыңды Алекссийге бер. Ал, өзиң усы жерде нәубетши болып қаласаң,—деди Петька. Он тоғыз жаслар шамасындағы бир арық қыз саптан шығып, автоматын Аманбайға усинды. Аманбай автоматты қолға алды. Отряд асығыслы түрде жүрип кетти. Күн еле батпаған болса да тоғай арасы әдеўир қараңғыласа баслаған еди.

Қалың орманға киргеннен кейин отряд тек бағдар арқалы ғана басқарылды. Күн батып, қараңғы түскеннен кейин, жолсыз жүриу әдеўир қыйын болды.

Борисово станциясы бул жерге жигирма шақырымдай қашықтықта болып, отряд бул аралықты түнги саат үшлерге шекем жүрип өтиуди мөлшерлеген еди. Станцияға баратуғын туўры жол болса да, бул әдеўир қәуипли болып, партизанлар тек тоғай арасынан ғана жүриуди көзде тутқан еди. Айырым жағдайда жол арқалы жүриуге де туўра келди. Бирақ жолдан өтип атырған көп сандағы немец машиналары менен мото-

цикллери фараларын узақтан жағып, отрядты тоғай арасына қарай тайсалдыра берди. Бул мөлжел ақыры келиспегени ушын, хәмме тоғай арасындағы киши соқпаққа келип қосылды. Хәмме сес-семир. Бир нәрсени айтпақшы болсақ, тек биреу-биреуинди түртип, ым менен ғана сөйлесесен. Тоғай ишинде қус па, қайуан ба хәммесине дыққат пенен қарайсан. Аманбайдың түсинигинше бул адамлардың хәммеси өз қәнигелигине әдеуір жетик екен. Көпшилиги ботинкасының сыртына қойдың терисин байлап алған. Бул бир жағынан, жол жүриуге шыдамлы болса, екінши жағынан, из қалдырмайды. Үшінши жағынан, сес шығармайтуғын қәсийетке ийе екен. Петька Аманбайдың етигиниң сести шығып киятырғанын сезип, оны шешип алып, қалтаға салып қойыуын, ал аяғына шылғауды қалың етип байлап алыуды өтинди. Аманбай солай иследи де. Бирақ бул хәдийсени алдынырақ билгенде басқаша жол тутқан болар еди. Ал хәзир еплеп шылғау байлап алыудан басқа илажы жоқ.

Не деген менен хәзирги бес-алты саатлық жол әдеуір мүшкил. Папирос шекпейсен, биреу менен сөйлеспейсен. Қәдеминди дыққат пенен таслайсан. Хәр бир минутында сени тап әжел күтип турғандай автоматтың дискасына қолынды қайта-қайта апара бересен. Өзи тәбият қойнында киятырған болса да дым кеуилсиз. Ай қараңғы. Шақасы гүлтелеп, диң аспанға қарай созылған гиндидан қайыңлар тунжырап, аспандағы жулдызларды да көрсетпейди. Түнерип турған қараңғылық болса да көзлер азмаз үйренисип, алдында турған тереклерди ғаңа еплеп болжайсан болғаны. Хәтте Матвей ғарры адасып, қарағайға басында урып алды. Ол:

— Балам, ғаррылық, көздің нуры қашқан усайды,— деп командирден кеширим сорады.

Отряд узақ жол жүрип, әдеуір шаршап, түнги саат үшлер шамасында Борисово станциясына келген жерде тоқтады. Борисово тап күндизгидей аспан шырақлары менен безелген еди. Ярым ақшам болып қалыуына қарамастан вокзалда әдеуір хәрекет бар еди. Станцияда бир-еки паровоз составы тоқтаған болып, батыстан және бир поезд гудок берип келди. Екінши поезд шығысқа қарай жылжыды. Әйтеуір бул жер бәрхама сондай ма, қатнас әдеуір көп еди. Платформада арман-берман қууысқан, жууырысқан солдатлар, оларды өзине ша-

қырған бір офицердің хөктем дауысы еситилді. Хәмме жақта тек немец дауыслары еситилип, бул станцияның шынында да фашистлер қарамағында екенлігін сездіріп турар еді.

Бул жерде хәрекет қаншама көп болғаны менен екінші составтың жөнеліуі менен-ақ бірден тынып қалды. Хәмме әлле бір жақларға тарқалып, енді платформада арман-берман жүрген еки қарауылдан басқа хеш ким көрінген жоқ.

Аңырайып қарап тұрып қалған Петька усы уақытта ғана тилге кирди.

— Коля, қапшықты шеш!

Отрядта еки қапшық болып, хәмме оны бирим-бирим арқалап, зордан алып келген. Биреуі дым ауыр болып, биреуі жеңил еді. Аманбай ауыр қапшықтың партлатқыш екенін биледи. Ал, жеңил қапшықта не бар скенлігіннен хабары жоқ. Оның тилегі болғандай тап усы сапары жеңил қапшықтың аузы ашылды. Онда бес жуп немец солдатларының кийімі бар еді.

— Кийинип алың,—деди Петька.

Олар бурыннан-ақ кийинип жүрген болса керек. Төрт жигит асығысly түрде кийіне баслады.

— Алексей, сен де!—деди ол Аманбайға қарап.

Аманбай да ауысып қалған кийімди қолына алды. Бул кийімлер бир қыйлы болғаны ушын да, жас жигитлердің хәммесіне туұры келер еді. Аманбай форманы кийінди де айнымаған немец солдаты болды да қалды.

— Немец тилин билесең бе?

— Яқ.

— Ол жерин шатақ екен. Бизин қамлығымыз сол, хеш ким немец тилин билмейди. Сережа азлап биледі-дә, тилди азғантай билгеннен кейин, оның да сөйлемегені мақул.

— Мәселе бундай, жолдаслар! Сизлер еплеп, станция тәрелке өтесіз. Дәслеп еки сақшыны жоқ етиуимиз керек. Ал, қалайынша? Ол жағына ақылым жетпей тур. Егер бул жерден туп-туұры барсаңыз, немец гүзетшилери сизлерден бәрибир пароль сорайды. Ал, парольға жууап беріу туұе сизлер немец тилин де билмейсиз.

— Булар станциядан үш-төрт километр сыртқа шығып кетип, эшелон менен барып платформаға түскенде қалай болар еді,—деди Матвей ғарры.

— Жақ, бұл жол қәуіпті. Бириншіден, эшелонның қашан келетінін белгісиз. Мүмкін, таң атқанша келмес. Екіншіден, хәр бир эшелонда сақшы бар. Булар немен кийимінде болыуына қарамай олардың сөзине, жууып қайтара алмаса атып жиберіуі мүмкін. Бирақ қалай да бир есабын табыуымыз керек.

Операцияның дәслепки басқышын тек бесеундиз алып барасыз. Басшылық етиуді Степанға тапсыраман. Бизлер бесеуимиз ортаңғы басқыш болып изиндизден барамыз да, немец солдатларының хужиминен қорғаймыз. Сизлердің исиңиз складты өртеу, түсиндиз бе?

Усы уақытта батыс беттен және бир состав келип қалды. Булардың көпшилиги солдатлар екен. Вокзал алды және үйме-жүйме бола баслады. Солдатлар тек платформада ғана турып қалмастан, еки-үш болып биригип, рауырласып сөйлесип берги жағаларға да тарқала баслаған еди.

— Әйне пайыты—деди Петька.—Коля, сен қапшықты арқата. Бундай уақытта сақшы аңламай қалыуы да мүмкін. Бесеуің де солдатларға араласың.

Поездың он бес минуттай тоқтағаны буларға жеңиллик туғызды. Бесеуі де шаққан жүрип, немец солдатларына араласты да кетти. Поезд бирден қышқырып, хэмме өз исине асыққан қумырысқалардай жууырысты. Бес партизан бул уақытлары пәрұайы пәнсери болып, вокзал алдындағы кранға жууынып, суу ишип атырған еди. Хәтте әллеким буларды асығыссы шақырған болып, немец тилинде қатты бақырды.

Поезд қозғалған уақытта булар да асыққан болып, еринген кейипте ғана жууырды. Еки қарауыл да булардың қады қойғанына ашынып, әлле бир нәрселерди айтып бақырды. Бул уақытлары өзинше әдеуир ентигип, жууырып келген Володя менен Гриша қарауыллардың алдына келип қалған еди. Поездың кетип қалғанына сарсаң болып турған қарауыллар булардан қарсылық келеди, деп ойламады. Екеуі еки қарауылдың жүрегине қанжарды сүңгитип алды да, екеуі ортаға қарауыл сыпатында турып қалды. Бул уақытта Аманбай менен Степан еки қарауылдың өлигин сүйреп, қаранғыға синип кеткен еди. Ауыр қапшықты арқалап алған Коля олардың изинен кетти.

Бул хәдийсени узақтан бақлап турған Петька изинен

төрт адамын ертти де, асығыслы вокзал тәрәпке қарай өтті.

Қурал-жарақ складына қарай өтиў, буган қарағанда әдеўир машақатлы еди. Склад вокзалға әдеўир жақын болса да, есиги жүз метрдей арыда. Алды бети үлкен көше. Көшениң бир қапталы егислик болып, оның бир қапталында алма бағы бар еди. Пәскелтек дийўалдың төрт бурышында пулемет дзоты бар. Дийўал үсти электр сымлары менен қоршалған. Онлаған жерден электр прожекторлары орнатылып, склад алды тап күндизгидей жақты еди.

Бес партизан бийдай аңызына өзін урды да, алма бағының тасасына келип тоқтады. Дәрўаза алдындағы сақшылардың саны әдеўир бар усаған. Бирақ олар дүкен қараўыллары сыяқлы бийпарўа. Айырымлары мылтықларын дийўалға сүйеп қойып, өзінше бир мәселелер үстинде тартысып атыр. Ал, дзот қараўылларының өли-тириси белгисиз. Қаўа прожекторлары да ҳәрекетсиз. Ендиги мәселе қалай болыўы керек?...

Еки жаўынгерин немец сақшысы сыпатында вокзалға таслап кеткен Степан әдеўир ойланып қалды. Дәрўаза алдында турған сақшы төртеў екен. Ишинде қаншама сақшы бар екенлигин ким биледи? Бундай жағдайда складқа жасырынып кириўге болмайды. Тек ғана ашық саўаш болыў керек. Ол усы пикирин Петькаға билдиргиси келди де, жолдасларын жайдың тасасында қалдырып, бийдайлық ишинен шаққан еңбеклеп кетти. Арадан он минут өтер-өтпестен қайтып келди. Қасында немец қараўылы сыпатында қалған еки жигити де бар еди.

— Ҳәммеси орнында. Ҳәзир Петька складқа ҳүжим қылады. Соңынан қашады. Немец солдатлары изинен қуўған ўақтында бизлер складқа киремиз.

Қызық. Булардың ислери тап тәжирийбели разведчиклерге усап кетеди. Ырастанда тап солай болды. Петька жасырынып барып, автомат пенен төрт сақшыны да бирден сулатып таслады да кейин қашты. Жоқары минберден еки пулемет қатарына сайрап кетти. Иштен бир ротаға шамалас солдат шықты да, қатарына автоматтан оқ жаўдырып, Петькаларды қуўып кетти. Көк шөплик арасынан шыққан бесеў солдатлардан айрылып қалған сақшыларға усап, дәрҳал дәрўаза алдында турып қалды. Олар да қаўлығып қалған сақшы сыяқлы

жән-жағына оқ атпақта еди. Сол уақыт екеуи дәрүаза алдында қалды да, үшеуи ишке кирил кетти. Аманбайдың разведка хаққында түсиниги жоқ. Соның ушын да бул мәселени шынтлап қолға алған Степан менен Коля еди. Склад әдеуір үлкен екен. Оның планы қолда жоқ болғаны ушын партлатыу әдеуір қыйын еди. Ал, сыртта болса еле ысырапыл сауаш дауам етип атыр. Оқ атылғанлығы ушын хәмме далаға шығып кеткен болыуы итимал. Иште өзлеринен басқа ҳеш ким қалмаған. Үш партизан өз жумысларын питкерип, сыртқа шығар алдында, дәрүаза алдында да әдеуір атыспақ болды. Булар сыртқа шығып, өзлериниң еки жолдасының да қайтыс болғанлығын сизди. Себеби, ол жерде немецшелеп бақырып сөгинген үш офицер турған еди. Шамасы, офицерлер бул екеуине бир нәрселерди айтып буйырған. Олар түсинбеген яки өзлериниң рус екенлигин сездирип қойған болыуы итимал. Офицерлер буларға да бир нәрсени айтып, бақырған уақытта Аманбай автоматтан оқ жаудырып, үшеуин де сулатып таслады. Ал, өзлери болса шеп қапталдағы қалың тереклер арасына қарай қашты. Усы уақытта дийуал үстиндеги бир пулемет иске түсти де жанбырдай оқ шашыратып өтті. Ол бир майдан тырылдап турды да, бирден тоқтады. Аманбай әллеқандай сууы бар бир қәндекке жумалап түскен еди. Бирден қаулықты хәм Степанды шақыра баслады, Степанның дауысы қарлыққан хәм ыңырсып еситилер еди.

— Алексей, мен аяқтан жараландым.

— Коля қайда?

— Оққа ушты. Батыр жигит еди, бийшара.

Дәслеп жарық жерден шыққаны ушын ба, этирап тас-түнек болып ҳеш ким көринбес еди. Аманбай Степанның дауысының бағдарына қарап ғана оны өзинен бес қәдемдей жерден ғана тапты. Бул жерден электр столбасының ернегине қулаған Коляның денеси анық көринип турар еди.

— Жүре аласаң ба?

— Яқ. Мени тезирек бул жерден алып кет. Бес минуттан кейин склад жарылады.

— Коляны алып кете алмаймыз ба?

— Ол енди бул дүньяда жоқ. Енди мени қутқарып алсаң да үлкен гәп.

Аманбай көп ойланып турмастан Степанды арқа-

лады да, ағашларды паналап батысқа қарай тезликпенен жүріп кетті. Темір жолдың арқа ернегинде еле үлкен сауаш болып атырған еди. Бул бир немсец полкына қарсы гүресип атырған Петька менен Матвей ғаррының беслиги екенлиги анық. Ол жаққа қарай жүриу мүмкин емес. Сонын ушын да Аманбай станциядан үш километрдей батысқа қарай жүріп, темір жолдың арқа ернегиндеги орманға қарай кириуди ойлаған еди.

Арадан көп уақыт өтпей-ақ үлкен қорқынышлы сес шығарып, склад жарылды. Хәмме жақ аппақ болып кеткени ушын да Аманбай Степан менен бирге көк шөплик арасында отырып қалды. Степан болса пүткиллей есинен танып қалыпты. Шеп аяғынан қан зуулап ағып атыр. Тыйылатуғын түри жоқ. Ол балтырдан тийипти. Аманбай өзиниң ишки көйлегин шешип алды да, оның аяғын қатты етип байлады. Бул жерде узақ турып қалыудың мүмкин емеслигин сизди де, жолдасын арқалап тез-тез жүріп кетті. Станция тәрөптен үлкен шауқым көтерилген еди. «Изимизге ийт салмаса болар еди» деп ойланды Аманбай асығыс-лы киятырып. Олай болыуы мүмкин емес. Олар хәзир бул исти жеке адамнан күткен жоқ»—деп өзін алдарқатты. Хәмме Петька менен Матвей отряды менен хәлек болып, булардың изине хеш ким түскен жоқ. Бәлки, ийтлери жоқ шығар.

Аманбай үш километрдей жол жүріп, темір жолды кесип өтті де, тоғайға сиңип кетті.

Жолдың қорқынышлы тәрөпи энди басланды. Бунның баслы себеби сол, Аманбай бул тоғайдың сырын хешқандай билмес еди. Отрядтан неше адам қалғаны белгисиз. Егер хәммеси қырылып кеткен болса? Тири қалғанлары болғанда да оны қалай тауып алыу мүмкин. Өзлери түн ишинде және жолсыз жүріп киятыр. Қай жердин, қай жер екенин билмейди. Жалғыз исеними тек—Степан. Ол да есин оншама билмейди. Бир жерде тоқтап жол сорағау еди. Тек ыңырсығаннан басқа хеш нәрсе айта алмады.

Аманбайға шынында да қыйын болды. Тек арқаға қарай жүриу кереклигин биледи. Қай жерге барып қайрылыу керек, хеш есинде қалмапты. Ол айырым жерде тынып, еки саат шамасында жол жүрди. Қаяққа баратырғанын өзи де билмес еди. Хәтте бир ауыл-

ға да дус келип қалып, ийтлер шабаланып үріп, тоғайдың қалың жерлерине қарай қашты. Бул ауылларда да немендердің бар екенлиги анық. Егер сезіп қалғандай болса қудай сақласын.

Күншығыс жақ бозарып, таң атыуға мейіл бере баслады. Ол әбден шаршап, уйқысы да келип кетти. Степанды ағашқа сүйеп отырғызды да, ұзақ ойға берилди. Әллен уақытта Степан есине келе баслады.

— Қай жерге келдим өзи?

— Билмедім. Мына жағымызда үлкен бір ауыл бар екен.

— Онда Үшқайрағаштан өтип кетиппиз ғой. Шығысқа қарай жүр.

— Үшқайрағаш—деген не?

— Отрядтың бір-биринен ажырасқан адамлары тек сол жерде ушырасыуы керек.

— Онда тезирек барайық,—деди Аманбай кеуілленип. Ол Степанды және арқалады.

Степан бұрын усы жерде жасағаны ушын да бағдарды жолсыз-ақ билди. Еки километрдей жол жүргеннен кейин-ақ әлле ким.

— Кимсиз?—деп бақырды.

— Кештер,—деди Степан.

— Келе берип. Бизлер әтшөкпиз.

Бул Матвей гаррының дауысы еди. Булардың аухалы да Аманбайлардан артық емес екен. Аман қалғаны үшеу. Олардың биреуі ауыр жарадар. Петька қақарманлық пенен қайтыс болыпты. Отрядта хәммеси болып—бес адам қалған еди. Оның да екеуі ауыр жарадар.

Ауыр сауашты басынан кеширген партизанлар күн шыққан уағында ғана белгиленген жерге келип жетти. Жоқарыдан келген хабарға қарағанда бул операцияда қатнасқанлардың хәммеси орденге миясар. Немецлер Борисово станциясына еки жүзге жақын партизан хужим қылды,—деп жәриялаған.

Борисово қапталындағы жеңіс партизанларға үлкен абырой хәм атақ алып келген болса да изи жақсы болмады.

Ертеңине қалың тоғайлықтың төрт тәрепин душпан

қоршап алды. Разведка мағлыұматларына қарағанда да душпанның күши бир дивизиядан артық. Олар бир-неше полкқа бөлинип, төрт тәрәпти түүел қаппап киятыр. Партизан отрядында жүздең аслам адам болғаны менен оның тең жартысы жарадарлар. Енди не ислеу керек. Тек бир ғана жол қалды. Тоғайдың шығыс жағындағы шалшық суулар арқалы Глазовка батпақлығына шығу. Бул жағдайда да отряд түүел аман қалмайды. Жарты бөлегимиз усы жерде құрбап боламыз.

Узақ уақыт толғанып Иван Кузьмичтиң тоқтаған пикири усы. Ең болмаған жағдайда жарадарлар менен бирликте еки отрядты аман сақлап қалыуымыз керек.

— Уатанласлар! Уатан ушын өлимге бас тигетуғын уақыт келди,—деди командир.—Мен сизлердиң ҳеш биреуинди де анау-мынау деп айырмайман. Өзим усы жерде қалып, ең ақырғы демим қалғанша ана уатан топырағы ушын гүресемен. Басқа жол жоқ! Қәне, ким мениң менен бирге болады?

Хәмме жабырласып қол көтерди.

— Жоқ бул болмайды. Хәмме өлип кетсе бизлердиң ерлигимизге ким гүәа болууы мүмкин. Буннан тысқары уатан ушын жаңын аямаған қанша жарадарларымыз бар. Оларды жанған от арасына таслап қойыуымыз әдептен емес. Оларды көз қарашығындай етип сақлауымыз керек.

— Рухсат етип, жолдас командир,—деди усы уақытта Мақсет қолын көтерип.

— Иван Кузьмич, сиз тек бизиң командиримиз ға на емес, бөлки ата-анамыз уазыйпасындағы адамсыз. Демек, солай екен, сизди тири сақлау хәммеиздиң уазыйпамыз. Командири оққа ушқан әскердиң хәмме уақытта да рууҳы түсип кетеди. Жағдай солай екен. Бостанлыққа шығатуғын отрядты өзинң басла. Буннан тысқары капталында өзинң болсаң!

— Жоқ, мен ғаррыман, сизлер, жас жигитлерсиз!

— Жоқ, сиз командирсиз. Пүткил отрядтың командирисиз. Ғарры билгенин пери билмес, деген гәп бар.

— Маған сөз бериң,—деди Аманбай орнынан турып.—Улууа Мақсет жүдә орынлы сөзди айтты. Өмирде ҳеш адам жасы менен өлшенбейди. Бизиң жасларды қууатлаушы гуманистлик тәрәплеримиз жақсы. Бирақ Иван Кузьмич, сизиң отрядтағы орны-

ңыз бөлек. Құлласы, бұл жерде бириншилер қатары мени қалдырың.

Буннан кейін бөлім командирлері болған Федор, Тимофей, Николайларда шығып сөйледі. Олар да тий-карынан өзлерін усы жерде қалдырыуға тилек билдирди.

Құлласы, бұл жерде кеуиллилерден ибарат алты отряд топланып, қалғанлары Иван Кузьмичтиң басшылығында жолға шықты. Командир бұл жерде қалғанлардың хәммесиниң бетинен сүйіп хошласты. Ол бұлардың хеш биреуиниң тири қалмаслығына көзи жеткен еди. Сонын ушын да өзи аұыр минезли адам болса да, жолдасларын көзи қыймай, еңкилдеп жылап жиберди.

Мақсет пенен Аманбай да бұл жерде қалғанлардың арасында еди. Әллеқандай бир айралық басланғанын сезген Аня Мақсетти қушақлап турып, егил-тегил жылап жиберди...

Арбалар жөнөп кеткеннен кейін төрт сааттан соң бұл жерде ысырапыл сауаш басланды. Төрт тәрептен қорғасыннан оқ жаудырылып, тоғай жалынлы от астында қалды. Қахарман партизанлар бир суткаға шөкем берилмеди. Ақырында, бир автоматтан тырылдап от шығып турды да, ең соңында ол да өшти... Бұл жерде сансыз душпан менен айқасқан алпыстай адамның хеш бир тири қалғаны жоқ еди...

* * *

Автобус Вязьма жолындағы естелик алдына келип тоқтады. Мен де адамлар менен араласып, асығысly түрде жерге түстим де естеликке қарай жүрдим. Әпиуайы ғана бәлидаж тап сол түрінде сақланыпты. Қапталдағы ағашқа пышақ пенен ойылып, шым-шытырық адам атлары жазылыпты. Бұларды ирсек-тирсек хәришлер менен партизанлардың өзлери жазған. Олар арасында «Мақсет Сейтназаров», «Аманбай Султанов» деген фамилияларды оқыдым да жүрегим бирден силкинип кеткендей болды. Сыртқа атылып шықтым. Есик алдындағы үлкен қара мәрмер ернегинде балдағына таянып, еңиреп жылап турған алпыс жаслар шамасындағы бир кемпирди көрдим. Бұл Анямекен? Ким? Сорағым келди. Бирақ сорай алмадым...

МАЗМУНЫ

Хўждан (роман)	3
Қайың ағашының қосығы (повесть)	82

На каракалпакском языке

Камал Мамбетов

СОВЕЩЬ

Роман и повесть

Издательство «Қарақалпақстан»
Нукус—1991

Редакторы А. Садықов
Художниги М. Досжанов
Худ. редакторы А. Әметов
Тех. редакторы К. Бекниязов
Норректоры Бекбаулиев М. Сейданова Т.

ИБ 4051

Тернуге берилген уақты 18.IX.1990-ж. Басыўға рухсат етилген уақты 30. X. 1990-ж. Қағаз форматы 84x108¹/₃₂ типографиялық қағаз № 1. Әдебий гарнитура. кегль 10. Жоқары баспа усылында басылды. Көлеми 12,375 баспа табақ, 20,79 шөртли баспа табақ, 20,85 есап баспа табақ. Тиражы 7000. Заказ 457, .
Баҳасы 1 м. 60 т.

«Қарақалпақстан» баспасы, 742000 Нөкис қаласы,
К. Маркс көшеси, 9.

Баспа сөз бойынша ҚҰАССР Мәмлекетлик коми-тетиниң «Правда» газетасының 50-жыллығы атындағы Нөкис полиграфкомбинаты 742000 Нөкис қаласы,
К. Маркс көшеси, 9.